

АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАКОВИ

Књига 9
Том II

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
Др Мирослав Перишић

Издавач: Андрићев Институт – Одјељење за историју
• Рецензенти: Проф. др Алексеј Тимофејев,
Др Горан Милорадовић

Олег Рудолфович Ајрапетов

СПОЉНА ПОЛИТИКА
РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ
1801–1914

Том II

Превод на српски језик
Славица Ђукић
Игор Ђукић

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Андрићев институт
Андрићград – Вишеград, 2023

САДРЖАЈ:

Поглавље 4

СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА III (1881–1894) 7

Нови циљеви спољне политике Русије; Руско-аустријске противречности на Балкану; 1879–1885: Од Бугарске до Кушке; Бугарска криза 1885–1886; 1885–1887: Политика и стратегија; 1888–1891: на путу ка савезу са Француском; Руско-француски савез. Принудно зближавање; Далеки исток

Поглавље 5

СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА

НИКОЛАЈА II (1894–1914)..... 89

Нови курс на Далеком истоку; Крај века: Србија, Бугарска, Мореузи, Крит; Стабилизација у Европи – активација на Далеком истоку; Боксерски устанак и његове последице; Почетак века: од Балкана до Персије; У сусрет рату са Јапаном; Руско-јапански рат 1904–1905; После рата: нови курс у новим условима; 1908–1909: анексиона криза и њене последице; 1911: Мароканска криза и њене последице; 1911: криза у Турској и Италијанско-турски рат; Балкански савез: планови и стварност; Балкански ратови; Последице Балканских ратова: Бугарска, Албанија, Србија; Грчка и Румунија; Реформе у Западној Јерменији, мисија Лимана фон Сандерса; Уочи аустро-немачке провокације; Сарајевски атентат и прва реакције; Јулска криза и почетак Првог светског рата

ЗАКЉУЧАК..... 420

ПОГЛАВЉЕ IV

СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III (1881–1894)

Нови циљеви спољне политике Русије

После убиства Александра II, 1. (13) марта 1881. године на престо је ступио император Александар III. Након Руско-турског рата 1877–1878. нови император је очување мира за Русију сматрао главним приоритетом своје спољне политике. У циркулару руског Министарства иностраних послова од 4. (16) марта 1881. пише: „Суверен ће своју снагу првенствено посветити унутрашњим активностима, неопходном развоју грађанског живота, економских и друштвених интереса, који су тренутно главна брига свих влада. Спољна политика Његовог Величанства биће принципијелно мирољубива. Русија ће остати верна државама са којима има дугогодишње пријатељство и симпатије, и узвратиће добрим односом свим државама које се односе пријатељски према њој... Суверени Император себи поставља циљ да Русију учини моћном и просперитетном, за њено добро, али не на штету других.” Након смене остарелог А.М. Горчакова са чела Министарства иностраних послова, 28. марта (9. априла) 1882. године министарство је преузео Н.К. Гирс, који је од 1875. био заменик министра иностраних послова и фактички је заменио Горчакова после Берлинског конгреса.

Александар III је свој лични спољнополитички кредо изнео у резолуцији од 25. априла (7. маја) 1881. поводом

извештаја руског амбасадора у Берлину П.А. Сабурова: „Разумем једну политику: извучити из свега све што је нужно и корисно за Русију, и мање се фемкати да би се постигла ова корист, него деловати директно и одлучно. Не можемо имати другу политику осим чисто руске, националне; друге политике не може бити и неће је ни бити”. Овај став Александар III је прилично доследно спроводио у пракси. Не осећајући никакве симпатије према Немачкој, он је ипак веома ценио савез са њом.

Стога, после дугих и тешких преговора, Русија, Немачка и Аустроугарска су склопиле 15. (27) јуна 1881. Берлински уговор о неутралности. Као и консултативни пакт из 1873. године, добио је и назив Савез три императора, иако није био савез у правом смислу те речи. Свака од страна је имала разлога да се плаши сукоба – Аустроугарска са Италијом, Русија – са Великом Британијом, Немачка – са Француском, ако би је подржала трећа сила. Поред тога, свака од страна се плашила партнера у преговорима и био је потребан договор са њима. Као резултат тога, Беч, Санкт Петербург и Берлин су се обавезали да ће остати неутрални у случају напада четврте силе и да ће сви заједно инсистирати на поштовање принципа затварања Мореуза од стране Турске. Последња одредба била је посебно важна за Русију, јер јој је давала гаранцију против продора британске флоте у Црно море.

Обавеза беневоолентне неутралности била је проширена и у случају сукоба једне од три земље и Турске, али уз претходни договор између њих о питању циљева рата. Дајући гаранцију благонаклоне неутралности Русији у случају сукоба са Енглеском, Бизмарк је постигао даљу међународну изолацију Француске у Европи. Аустроугарска је такође остварила своје циљеве, будући да се Санкт Петербург обавезао да ће поштовати њене интересе на Балкану. Под овим последњим

се, наравно, првенствено мислило на Босну и Херцеговину – Аустроугарска је задржала право да припоји ове две покрајине „у тренутку када нађе за сходно”. Истовремено, Русија је категорички одбила да призна право Подунавске монархије да припоји Новопазарски санџак. Све три силе су признале „да би могућност окупације Источне Румелије или Балкана представљала велику опасност за мир у свету” и обавезале су се да ће уложити све напоре да убеди Турску да не предузима такве акције. Осим тога, Беч, Берлин и Санкт Петербург су се сложили да се не противе могућем уједињењу Бугарске и Источне Румелије у границама које је одредио Берлински конгрес. Истовремено, посебно је било предвиђено да ће три силе „одговарати Бугаре од било каквог агресивног деловања у односу на суседне покрајине, односно Македонију, и ставити им до знања да ће у том случају деловати на сопствени ризик”. За руску политику на Балкану то нису били лоши резултати, али су интереси Беча ишли много даље од граница ових покрајина, тим пре што су Хабзбурговци, да би их ефикасно контролисали, морали да потчине Србију свом утицају.

Руско-аустријске противречности на Балкану

Кнежевина Србија била је озбиљно ослабљена ратом, у њој је расло незадовољство његовим резултатима, а пре свега територијалним и политичким амбицијама Бугарске, коју је подржавала Русија. Србија је услед тога почела да потпада под утицај Аустроугарске. 8. јула 1878. Јован Ристић потписао је уговор којим је Подунавској монархији дато право да гради железницу у Србији. За почетак је требало да се изгради пруга Београд-Ниш-Врање, која би се повезала са мађарском железничком мрежом преко

Савског моста и Землина (савремени Земун, Србија). Британски дипломатски представник у Београду описао је потписивање овог документа као „први корак Аустроугарске ка анексији Србије”. У октобру 1880. на чело владе кнежевине дошао је Милутин Гарашанин.¹ На власт су дошли прогресивни либерали, школовани у Европи, углавном у Француској, који су тежили „европеизацији” Србије.

24. априла 1881. потписан је трговински уговор са Аустроугарском. Документом су утврђене тако ниске царинске стопе да би се могло говорити о царинској унији између две државе. Српски пољопривредни производи добили су слободан приступ на аустријско тржиште, што је било изузетно корисно за српског сељака, а 1880. сељаштво је чинило 87,5% становништва Србије (1,6 милиона људи). С друге стране, индустрија кнежевине била је осуђена на пропаст у самом зачетку, јер није могла да издржи конкуренцију јефтине аустријске робе. Услед тога, између 1884. и 1892. године, на Аустроугарску је усмерено 87% српског извоза и 66% њеног увоза. 1892. продужен је царински

¹ Милутин Гарашанин (1843–1898), српски државник, син Илије Гарашанина, војно образовање стекао у Француској, постао официр српске војске, напустио је војну службу после убиства кнеза Михаила Обреновића године 1868. године. 1874. је изабран у Скупштину. Један од оснивача Напредне странке (напредњака). Учествовао и истакао се у рату 1876. у чину мајора артиљерије, у рату 1878. обављао дужност помоћника начелника Генералштаба Копнене војске. Министар унутрашњих послова (1880–1883), председник владе, министар иностраних послова и министар финансија (1884–1887). 1888. учествовао у изради новог Устава Србије. 1889. осуђен по оптужби за убиство политичког противника на састанку своје странке, и био приморан да напусти земљу. 1890. рехабилитован и вратио се у земљу, постао једини представник напредњака у Скупштини. Амбасадор у Француској (1894–1895), председник Скупштине (1895–1896), амбасадор у Француској (1896–1898).

споразум. Србија је постала сировински додатак Дунавске монархије. Логичан наставак економске била је политичка подређеност земље.

28. јуна 1881. у Београду потписан је аустро-српски уговор на период од 10 година којим је Србија заправо постала аустријски протекторат. Кнез Милан Обреновић се обавезао да неће склапати међународне уговоре без претходне сагласности Аустроугарске, територијално проширење Србије може се одвијати само у правцу југа, са изузетком Новопазарског санџака, тј. у Македонију. Осим тога, Милан се обавезао у име Србије „да неће толерисати било какво политичко, верско или било које друго мешање, које би са њене територије било уперено против Аустроугарске монархије, односно Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака”. У замену за то, кнез је добио гаранцију да ће његова династија остати на српском престолу. Нацрт уговора изазвао је огорчење. Противници овог уговора су тврдили да ће након ратификације „Србија бити у истом положају према Аустроугарској као Тунис према Француској”. Међутим, 24. 1881. октобра Милан га је ратификовао, а да би подигао свој углед, 6. марта 1882. узео је титулу краља. Формално, то је значило потпуно и коначно стицање независности Србије, наглашавајући њен равноправни статус са другим државама.

У ствари, то је био акт од много већег значаја за унутрашњу стабилност – ојачао је позицију Обреновића, који су Србију претворили у политички и економски привезак Аустроугарске. Његова актуелност је била очигледна – Милана је подржавала војска за коју више није штедео средства. Већ 1878, након склапања мира, кнез је почео да се обрачунава са политичким противницима, почевши од војске. Један од хероја последњег рата и вођа предратне парламентарне опозиције, носилац ордена Светог Георгија 4. сте-

пена, пуковник Јеврем Марковић,² осуђен је и стрељан због покушаја организовања устанка. Уследила су друга погубљења, а руски протести су игнорисани. Према Милановим речима, војску је требало да служе „само њему слепо одани официри”. Жеља кнеза да створи своје „јаничаре” лако се објашњава – његова политика је била далеко од популарне.

Другог новембра 1883. у Тимочкој крајини, тј. у североисточном делу Србије, који је посебно био погођен током последњег рата, почео је Зајечарски устанак. Сељаци су одбили да предају оружје које су добили током рата, а за две недеље побуњеници су успели да ставе под своју контролу скоро половину земље. Влада је била принуђена да уведе ванредно стање у читавој држави. У страху да ће Милан бити свргнут, Беч је запретио да ће окупирати Србију. Санкт Петербург је одмах протестовао, окренувши се немачком посредовању. Гирс је изјавио да ће окупација Србије уништити Савез три императора. Због тога је Аустроугарска била принуђена да се повуче, поготово што је устанак угушен, а уследиле су репресије. Више од 800 људи је изведено пред суд, 94 осуђено на смрт, њих 21 је одмах стрељано, 567 људи је послато на робију. Неки од вођа

² Јеврем Марковић (????–1878), српски војсковођа и политичар, брат познатог српског социјалисте Светозара Марковића. Војно образовање стекао је у Србији и Пруској, учествовао у пољском устанку 1863. Професор Артиљеријске школе у Београду (1868), командант Бугарске легије (1868–1870). 1870. напустио војну службу и почео да се бави трговином дрветом. Заједно са братом Светозаром и групом социјалиста учествовао је у организовању илегалних кружока у Србији и у припреми устанка у Босни (1871–1872). Године 1876. и 1877. изабран је у Скупштину, 1877. у чину пуковника командовао је Књажевачком армијом, 1877–1878. активно учествовао у Српско-турском рату. 1878, као истакнути представник опозиције, изведен је на суд под оптужбом да је учествовао у Тополској буни против кнеза Милана, осуђен на смрт и стрељан.

побуњеника, укључујући Николу Пашића,³ били су приморани да побегну у Бугарску. Краљ је задржао власт. Што се тиче аустро-српског уговора, он је био од

³ Никола Пашић (1846–1926), истакнути српски државник, оснивач (1881) и дугогодишњи вођа радикалне странке, председник Владе Србије 1891–1892, 1904–1905, 1906–1908, 1909–1911, 1912–1919. Министар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918, 1921–1924, 1924–1926. 1868–1873. студирао на Вишој политехничкој школи у Цириху, где је приступио кружоку српског социјалисте С. Марковића, упознао и спријатељио се са руским социјалистима, међу којима и са М.А. Бакуњином. 1878. је најпре биран у Народну скупштину, за чијег посланика је стално биран до смрти (са изузетком година проведених у принудној емиграцији). 1881. Пашићевим напорима да уједини опозицију створена је радикална странка, чији је лидер остао наредних 45 година. Један од вођа Тимочког устанка 1883. против краља Милана, после гушења устанка био је принуђен да се повуче на шест година у изгнанство (Бугарска, Румунија, Русија). У изгнанству је заузео чврст словенофилски и русофилски став. У марту 1889, после Миланове абдикације, вратио се у Србију. По повратку је најпре биран за председника владе (1891–1892), градоначелника Београда (1892–1893), именован је за амбасадора у Русији (1893–1894). 1899, заједно са осталим лидерима Радикалне странке ухапшен је под измишљеним оптужбама за умешаност у организовање атентата на бившег краља и главнокомандујућег војске Милана Обреновића и осуђен на смрти. Руска дипломатија је интервенисала и смртна казна је замењена казном затвора од 5 година, а убрзо након тога је амнестиран. После државног удара 29. маја 1903. на власт су поново дошли радикали, а Пашић је постао готово стални премијер и министар спољних послова. Након завршетка Првог светског рата и стварања Краљевине СХС, у чије је формирање уложио много труда током рата, Пашић није постао први премијер нове државе (његов страначки савезник С. Протић је дошао на то место). Пашић је предводио делегацију краљевине у СХС на Париској конференцији 1919–1920, где је имао задатак да новој држави и њеним границама обезбеди међународно признање. По повратку из Париза, Пашић је поново водио владу и одиграо одлучујућу улогу у доношењу првог Устава Краљевине СХС 1921. године.

највеће важности за нови круг напетости на Балкану и допринео је значајном повећању немачко-аустријског утицаја на полуострву.

Следећи трофеј аустријске политике била је Румунија. У Букурешту нису могли да се помире са губитком Бесарабије 1878, заборављајући на заузврат добијену Добруцу, која је Румунији обезбедила излаз на Црно море. Поред тога, још 1878. Букурешт је захтевао поред Добруце још и Силистрију, сматрајући овај град кључем за стечене територије. Петербург је одговорио категоричним одбијањем, а Силистрија је коначно припала Бугарској у јуну 1880. Руско-румунски односи су се нагло погоршали. Њен кнез се такође прогласио краљем године 1881, а 1882. године белгијски фортификатор генерал-лајтнант Бриалмон⁴ израдио је генерални план за одбрану Румуније, који је био усмерен против Русије. Учвршћени су положаји дуж река Серет-Галац-Черноводи, односно између Трансилванијских Алпа и дунавских петљи. План је спровођен неколико деценија. На 80 врста изграђено је 362 утврђена положаја за 37 мм брзометне топове, 138 скривених бункера за 53 мм брзометне топове, 98 оклопљених лафета за 120 мм топове и хаубице. Централни део одбране био је Букурешт, претворен у прворазредну тврђаву. Периметром од 75 километара изграђено је 18 утврђења, 18 помоћних утврђења, 1.200 оклопљених кула.

Након усвајања овог програма, уследиле су политичке одлуке. 30. октобра 1883. тадашњи председник

⁴ Анри-Алексис Бријалмон (1821–1903), белгијски генерал, изванредан инжењер фортификације, од 1843. – у војној служби, пуковник (1868), генерал-мајор (1874), генерал-лајтнант (1877), аутор планова за утврђења Лијежа, Намура, Антверпена, Букурешта, источне границе Румуније (1883 и 1886), утврђења на граница Грчке (1885).

влада Румуније Братијану⁵ сreo се у Бечу са грофом Калнокијем,⁶ а након тога са Бизмарком у Гаштајну. Резултат ових сусрета било је приступање Румуније немачко-аустријско-италијанском савезу. Аустроугарска и Румунија су се обавезале да ће једна другој пружити дипломатску, а по потреби и војну помоћ. Беч је гарантовао неповредивост граница Румуније, државни поредак (династија Хоенцолерн). Циљеви овог споразума били су врло јасно изражени: „...иако су државе потписнице далеко од агресивних намера, а и страна им је жеља да се ратом понизе нације које теже да се уздигну, жеља Румуније да увећа своје поседе припајањем дела Бесарабије, а такође да припоји тврђаву Силистрију, и, ако је могуће, Рушчук, Шумле и Варну, да ојача своју границу на Дунаву и да тако отежа продор Русије на Балканско полуострво, сасвим је оправдана. С друге стране, тежња Аустроугарске биће усмерена на то да, после слабљења Бугарске, оствари одлучујући утицај на владу Србије и да у повољном тренутку окупира Македонију, чиме ће се обезбедити превласт Аустроугарске на Балканском полуострву.”

У случају рата у Румунију би биле послате помоћне аустроугарске трупе, а Аустријанци би командовали

⁵ Јон Братијану (1821–1891), румунски државник, 1838–1841. – на служби у Влашкој армији, 1841. је упућен на студије у Париз, по повратку је активно учествовао у револуционарном покрету 1848. у подунавским кнежевинама, после уласка турских и руских трупа, емигрирао у Париз, вратио се у 1856, лидер либерала за време владавине Александра Кузе, 1866. активно учествовао у његовом свргавању и избору Карла Хоенцолерна, 1866–1870. обављао низ министарских функција, године 1870. током устанка против кнеза био је кратко време ухапшен. Премијер 1876–1888.

⁶ Густав Сигмунд Калноки фон Короспатак (1832–1898), гроф, аустроугарски дипломата и државник, амбасадор у Ватикану (1871–1874), у Данској (1874–1880), у Русији (1880–1881), министар иностраних послова (1881–1895).

уједињеном армијом. Ово последње је донекле било и очекивано, пошто за одбрану Серетске линије, назване у овомдокументу „Дунавски положај”, Румуни очигледно нису имали довољно снага – око 100.000 војника за нешто више од 100 километара. Истина, парламент никада није потврдио овај споразум. Њему су се супротстављале и десничарске русофилске странке и левичарске-франкофилске. Подршка мале партије „младих конзервативаца”, чији је истакнути лидер Петр Карп⁷ тада био румунски амбасадор у Аустроугарској, није била довољна. За 41 годину ситуација се није променила – споразум је остао договор министара, а не правно потврђена унија, што је и био правни темељ за двосмислено понашање Букурешта у будућности, током Првог светског рата.

1879–1885: од Балкана до Кушке

Позиције Русије на полуострву су слабиле, као партнери су јој остале само увек верна мала Црна Гора и Бугарска. Међутим, баш у овој потоњој земљи ситуација је била далеко од идеалне. Изабран у априлу 1879. кнез Александар Батенберг је посетио Русију пре одласка у Софију, где је на састанку са Александром II у Ливадији изразио незадовољство „смешним слободољубивим бугарским уставом”. Император није подржао његов став, али, чим се вратио у Бугарску у јуну 1879, Батенберг је одмах почео да се бори против Трновског устава, који је ограничавао његову моћ. 12. октобра 1879. либерали су победили на изборима за Народну скупштину. Кнез је поништио резултате избора и расписао нове. Одржани су 25. јануара 1880. и завршили се

⁷ Петар Карп (1837–1919), румунски државник, премијер (1900–1901; 1911–1912), вођа Конзервативне странке (1907–1912), упорни присталица савеза са Немачком и Аустроугарском.

још убедљивијом победом либерала. „Кнез Александар Бугарски”, присећао се заменик министра војске Бугарске А.Ф. Редигер, – тада је имао двадесет и шест година; био је огромног раста, веома леп и интелигентан, и, када је хтео, – неодољиво шармантан. Нажалост, имао је велику ману, посебно неподношљиву на његовом високом положају – био је неискрен, па чак и лажљив. Након ослобођења од турског јарма, бугарски народ је био толико срећан због своје слободе, толико захвалан Русији и спреман да воли њеног представника, кнеза Александра, да му није био проблем да заузме не само стабилну, већ и истакнуту позицију у земљи. Али, кнез се према својим поданицима односио са презиром, што је више пута исказивао у мом присуству, сматрао је да њима треба владати деспотски и, у исто време, није успео да задобије опште поштовање према себи управо зато што није био искрен, није стајао изнад странака у земљи, упуштао се у интриге час са једном, час са другим. Очигледно, његова душа је била ситна за улогу коју је позван да игра.”

У почетку је једини ослонац кнеза био ауторитет Русије, међутим, желећи да успостави режим личне власти, Батенберг није желео ни њу да трпи. Такође није могао да прибегне сили у борби против устава. Армија – 24 посебна одреда (тј. батаљона), коњички пук, коњичка чета кнежеве пратње, 2 артиљеријска пука и инжењеријски одред – створена је под руководством руских официра, министар војске кнежевине био је руски генерал П.Д. Паренсов,⁸ који је у потпуности

⁸ Паренсов Петар Дмитријевич (1843–1914), генерал пешадије, образован у Пажевском корпусу (1860), Николајевској генерал-штабној академији (1867), 1877–1878. задужен за организацију руске војне обавештајне службе у Дунавској армији, учествовао је и истакао се у биткама код Плевне и Ловича, министар војске у првој бугарској влади 1879. и у влади митрополита Климента 1879–1880.

подржавао устав и победничке либерале. Од октобра 1879. до марта 1880. министар је одбио 509 захтева страних официра, подофицира и војника који су желели да служе у бугарској војсци. Неке од ових захтева подржао је и кнез који је желео да добије подршку од неруских инструктора. То је веома изнервирало Батенберга. У фебруару 1880. отишао је на прославу 25. годишњице владавине Александра II у Санкт Петербург и покушао да убеди императора да смени Паренсова. Александар II је то одбио, али је касније, ипак, заменио Паренсова попустљивијим И.Г. Ернротом.⁹ Настала је парадоксална ситуација – руски штићеник се борио против утицаја Русије њеним сопственим рукама.

Батенберг се противио руским плановима у погледу железнице, која је било изузетно важна за младу кнежевину. Руски пројекат је предлагао изградњу стратешке линије која би повезала Дунав са Софијом и Балканским планинама. Кнез је, уз пуну подршку представника свих странака, подржао аустријски пројекат изградње линије Беч-Цариград, на први поглед кориснији за Бугарску. Русија је била принуђена да попусти. Међутим, то уопште није значило да је аустријски пројекат одмах почео да се реализује. Тек 1888. Друштво источних железничких пруга започело је изградњу 160 километара пруге Белово-Софија-Цариброд, што је омогућило успостављање везе са Београдом и Цариградом. До почетка балканских ратова Бугарској је имала 1.892 км железничких пруга, од

⁹ Ернрот Јохан-Казимир Густавович (1833–1913), руски војсковођа и државник, генерал-лајтнант. Учествовао је у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву командант 11. пешадијске дивизије. Министар војске Бугарске (1880–1881), после априлског преврата Батенберга, био је на челу бугарске владе 27. априла – 1. јула 1881. Заменик државног секретара за Финску (1882–1888), државни секретар за Финску (1888–1891).

којих је 557 км саграђено у турско време. Ниједна од изграђених линија није обезбеђивала ни довољно јаку везу са Европом (веза са Аустроугарском, одржавана преко територије Србије, није била таква), нити према отвореном мору. Мора се признати да линија према Дунаву, коју је предлагала Русија, очито није била најгора идеја, чак и у погледу повезивања са Будимпештом и Бечом.

27. априла (9. маја) 1881, тј. скоро одмах након убиства Александра II, Батенберг је извршио државни удар: либерална влада и Народна скупштина су распуштени, кнез је преузео неограничену власт на 7 година. Распуштање скупштине извршено је уз пуну подршку генерала Ернрота, који је уместо П. Каравелова постављен за премијера.¹⁰ Кнез је своје поступке у Петербургу правдао потребом да се бори против опасности од револуције. Александар III није одобравао оно што се догодило, али се није ни противио. Нови избори у Бугарској одржани су 31. јула 1881. године. Припремајући се за њих, Батенберг је у потпуности искористио „подршку” руског монарха, представљајући своје поступке као његову вољу. У јуну, кнез је обишао земљу заједно са Ернротом, руски генерал је био доказ одобравања Батенбергових акција. Као резултат тога,

¹⁰ Петар Каравелов (1843–1903), бугарски политичар, један од оснивача Либералне партије, 1869. дипломирао на Правном факултету Московског универзитета, посланик у Уставотворној скупштини 1879, учествовао у изради Трновског устава, од 1880. је више пута биран за посланика Народне скупштине, премијер 1880–1881, 1884–1886, протестовао против избора кнеза Фердинанда Кобуршког, након устанака русофилских официра у Русчуку и Силистрији године 1887. кратко време затворен, 1891. осуђен на 5 година за учешће у политичком убиству, 1894. амнестиран, 1896. основао и водио Демократску странку, у коалицији са Прогресивно-либералном странком 1896. године водио владу.

избори су завршени убедљивом победом присталица кнеза. Велика народна скупштина у јулу 1881. потврдила је његова ванредна овлашћења.

У насталој међународној ситуацији, Санкт Петербург је највише од свега желео да избегне нестабилност на Балкану. Почетком 80-их година 19. века започела је активна експанзија колонијалних империја. Војне и спољнополитичке кризе су се низале једна за другом. Још 1877. Енглеска је анектирала Трансвал, британске трупе су ушле у Преторију (савремена Јужна Африка), али 1881. Бури су се побунили и победили Британце. Године 1881. Француска је успоставила протекторат над Тунисом, на који је Италија полагала право. У Тунису је живело око 20 хиљада Италијана и само око 200 Француза, Италијани су тражили право на изградњу железнице. Француска није била вољна да дозволи било којој европској сили да се учврсти на границама Алжира, и уз Бизмаркову пуну подршку и охрабрење, присилила је туниског бега 12. маја 1881. да прихвати уговор о протекторату. Италијански снови о сопственом колонијалном царству су се срушили, а француско-италијански односи су се због тога нагло погоршали. Поред тога, Париз је организовао експедиције на Мадагаскар и у Индокину. Колонијална политика Француске довела је до повећања њених колонијалних поседа од 1871. до 1900. године на 3,5 мил. квадратних миља. Ови импресивни успеси су у великој мери допринели изолацији Париза у Европи.

20. маја 1882. Италија је приступила савезу Немачке и Аустроугарске – формиран је Тројни пакт. Скидањем са дневног реда, макар привремено, традиционалног аустро-италијанског спора, драматично се поправио положај Аустроугарске, дајући јој могућност да своје силе концентрише на Балкан. Бизмарк, који је дао све од себе да створи тај савез, назвао га је „завршетком поли-

тике компензације” које се наводно придржавао после битке код Садове. У ствари, наставио је политику изолације Француске након Седана, непрестано нудивши „одштете” Французима у колонијама, и континуирано постижући за себе повољне резултате у Европи. Положај Италије био је веома тежак и умногоме је био одређен положајем Велике Британије. Не осећајући симпатије према Аустроугарској као савезнику, која је још увек доживљавана као традиционални непријатељ, Рим је помно пратио англо-француске односе. Италијанска привреда је 88% зависила од увоза британског угља високог квалитета, а 4/5 италијанских граница су биле морске. Стога је Рим одмах након погоршања односа између Париза и Лондона око египатског питања одлучио да стане на страну коју је фаворизовала Енглеска, а то је био савез немачких држава.

Ова одлука се врло брзо одразила на француско-италијанске односе. Године 1887. Италија је усвојила нову протекционистичку царинску тарифу којом је затворила своја тржишта за француски извоз, који је износио скоро 1/3 укупног италијанског увоза, док је скоро сав италијански извоз ишао у Француску. Као одговор, Париз је започео трговински рат са Римом, финансијска тржишта Француске су затворена за Италију, што је изазвало тешку финансијску кризу, донекле ублажену тек 1892. повољним трговинским уговорима са Немачком и Аустроугарском. Тако су сукоби око колонија довели Берлин, који се у то време уздржавао од активне политике у Азији и Африци, у веома повољан положај. Бизмарк је рекао: „Моја мапа Африке је у Европи. Овде је Русија, овде је Француска, а ми смо у средини. То је моја мапа Африке.” Док су европске силе освајале територије изван европског континента, немачка индустрија је освајала европска тржишта. Да би успела у овом подухвату, Немачкој је био потребан

мир. Наглашена незаинтересованост Немачке за колоније нагло је повећала интересовање за партнерство са њом и Рима, и Париза, и Лондона, и Санкт Петербурга. Захваљујући томе, Бизмарк је увек имао могућност да у критичном тренутку опет игра улогу „поште-ног посредника”.

25. новембра 1875. британска влада је, искористивши финансијске проблеме египатског хедива¹¹ Исмаила,¹² који није био у стању да плаћа камату на дуг од 90 милиона фунти, од њега купила 176.602 акција Суецког канала, од укупно 400.000, за 4 милиона фунти. Канал је изграђен 1869. уз значајно учешће француског капитала и од тог времена Француска је Египат сматрала својом зоном утицаја. Међутим, 1875. још увек је била слаба после пораза 1870–71, и није могла ефикасно да се одупре британским акцијама, поготово што су оне изведене скоро муњевитом брзином. Лорд Дерби скоро да је наметнуо овај договор Египту, договарајући се у тајности, заобилазећи парламент, уз подршку лондонске канцеларије Ротшилдових. Енглеска је добила контролни пакет акција канала који контролише најкраћи морски пут од Европе до Индије. Значај ове аквизиције за Британску империју не може се преценити. Око 80% бродова који су пролазили кроз Суец године 1882. били су енглески. Доминација странаца довела је до пропасти Египта и немира током лета 1879, што је довело до абдикације Исмаила. Нови хедив Тевфик-паша,¹³ у септембру 1881. суочио са још једним таласом устанака које

¹¹ Хедив – персијска титула, буквално „господар”, коју је Исмаилу доделио султан 1867.

¹² Исмаил-паша (1830–1895), владар Египта 1863–1879, принуђен да се одрекне власти, живео у Цариграду практично у кућном притвору.

¹³ Тевфик-паша (1852–1892), хедив Египта 1879–1892.

је подржала локална војска предвођена пуковником Ахметом Арабијем.¹⁴ Побуњеници су тражили оставку владе, доношење устава и повећање војске на 18 хиљада људи. 9. септембра хедив је био приморан да попусти.

Парламент сазван почетком 1882. одмах је показао жељу да стару владу стави под строгу контролу и ослободи Египат од стране финансијске и политичке доминације. У мају 1882. у Александрију су послани ратни бродови Енглеске и Француске под изговором заштите живота и имовине хришћана. Међутим, француски бродови су убрзо отишли, пошто планови Париза уопште нису укључивали потчињавање Египта Лондону. 11. јула, месец дана након масакра хришћана у Александрији, након чега су Европљани почели да напуштају Египат, британска флота је бомбардовала овај град и његова утврђења. У јулу-септембру 1882. Енглеска је окупирала Египат и Судан. Ове акције су изазвале велико незадовољство у Француској, али су добиле пуну подршку Немачке и њених савезника. Конфронтација са Француском у Египту и са Русијом у Мореузима све је више увлачила Велику Британију у систем који је створио Бизмарк.

10. августа 1882. Гледстон је изјавио да нема говора о неограниченој окупацији, јер би то „било у супротности са свим принципима и ставовима Владе Њеног Величанства, са обавезама према Европи, и, усуђујем се да кажем, са ставовима целе Европе.” Британија је објавила да ће њена окупација ове турске територије бити привремена и да ће трупе бити повучене одмах након успостављања реда у земљи. Од 1882. до 1922. ово обећање је поновљено 66 пута. Испуњено је само привремено и то само у Судану, а и тада не вољом владе Њеног Величан-

¹⁴ Ахмет Араби (1841–1911), по пореклу фелак, пуковник 1881, 1882. заробљен и послат на острво Цејлон, где је живео као почасни затвореник.

ства. 1882. године – прве године XIV века од хиџре – на небу се појавила блештава комета, која је тумачена као најава доласка Махдија, последњег пророка којег је муслимански свет очекивао. Исте године, у Судану, проширио се покрет који је предводио човек који је тврдио да је он тај пророк. Године 1884. побуњени Суданци, предвођени Махдијем, након дуге опсаде, побили су енглески гарнизон који је бранио Картум, предвођен генералом Ч. Гордоном.¹⁵ Појачања која су марширала дуж Нила закаснила су за само два дана.

Неки покушаји организовања сличног покрета десили су се у деловима још увек непокорене Туркменистана, али су их руске власти угушиле током анексије оазе Мерв. Готово одмах након заузимања Геок-Тепеа, у британском Форин офису и делу британске штампе почели су да показују посебно интересовање за Мерв (савремени Мари, Туркменистан). 6. (18) маја 1881 за управљање припојеним областима Туркменистану,

¹⁵ Чарлс Џорџ Гордон (1833–1885), британски војсковођа. 1852. завршио Краљевску војну академију у Вулвичу, дипломирао са чином млађег поручника инжењерије. Током Кримског рата учествовао је у опсади Севастопоља и нападу на Кинбурн, на крају рата био је члан комисија за утврђивање граница између Турске и Русије у Бесарабији и Малој Азији. Капетан (1859), 1860. учествовао у англо-француско-кинеском рату, након заузимања Пекинга, учествовао је у рушењу Летње палате кинеског цара, до 1862. служио у британским јединицама у Кини. 1863. на захтев кинеске владе предводио је кинеске трупе обучене на европски начин за сузбијање устанка тајпина, са којима се обрачунао до 1864. Потпуковник (1864), по повратку у Енглеску, био је ангажован на утврђивању ушћа Темзе. Пуковник (1874), исте године се придружио војсци египатског хедива. Гувернер Судана (1878), водио је активну, али неуспешну борбу против трговине робљем. Директор војне канцеларије вицецраља Индије (1879), генерал-мајор, командант јединица у колонији Кап (1880). 1884 је послат у Судан да се бори против Махдијевих побуњеника, опкољен у Картуму и 26. јануара 1885, после 72 дана борбе, погинуо у граду у борбама са махдистима.

формирана је Транскаспијска област са центром у селу Ашхабад, које је убрзо почело да се претвара у град. Изван руске контроле у Туркменистану остала је само оаза Мерв. У Биконсфилдовом окружењу, ова оаза је називана „Краљица света”, „кључ Индије” итд. Све ово је створило атмосферу коју је херцог Џорџ Аргајл¹⁶ још 1882. оригинално назвао „мервоза”. Војни гувернер Транскаспијске области, генерал-лајтнант А.В. Комаров¹⁷ почео је припреме за припајање ове територије Русији мирним путем, а значајан успех његове политике био је долазак делегације локалних старешина, заједно са текијским старешинама, на крунисање Александра III у Москви у мају 1883. Под снажним утиском оног што су видели, у оази је одмах ојачала партија присталица Русије. Предности трговине и примери Хиве и Ахал-Текеа такође су одиграли улогу. 1. (13) јануара 1884. генгеш – скуп представника туркменских родова који су насељавали оазу – изјаснио се за прикључење Русији. 31. јануара (12. фебруара) мервске старешине су

¹⁶ Џорџ Џон Даглас Кембел, 8. војвода од Аргила (1823–1900), британски државник, један од главних лидера Либералне партије, члан влада лордова Абердина и Палмерстона. 1880. ушао у Гледстонову владу, али је напустио годину дана касније због неслагања по питању политике у Ирској.

¹⁷ Комаров Александар Висарионович (1823–1904), генерал пешадије (1904). Године 1849. завршио је Павловски кадетски корпус, заставник гардијског Јегерског пука. 1855. завршио Императорску војну академију и распоређен у Генералштаб, на сопствени захтев је пребачен на Кавказ. Године 1856–1859. учествовао и истакао се у биткама са горштакима. 60-их година – градоначелник Дербента, после тога начелник јужног Дагестана. 1869. послат у Транскаспијску област да успостави цивилну управу. Начелник Главне управе за потчињавање кавкаских горштака (1876), начелник Транскаспијске области (1882), допринео је мирном припајању оазе Мерв. 1885. победио авганистанске трупе код Кушке, награђен златним мачем са дијамантима. 1890. унапређен у чин генерала пешадије, преведен у резерву.

се заклеле на верност „белом цару” у Ашхабаду. Руске трупе, предвођене генералом Комаровом, су 2. (14) марта 1884. године, уз један слаб покушај отпора противника руске оријентације, ушле у Мерв.

Одмах је уследило ослобађање робова. Било их је око 700 – Текинаца, Персијанаца, поданика Бухаре, који су добили прилику да се врате у своју домовину. Пример Мерве следила су друга туркменских племена и признала руску власт. Тада се „мервоза” британског Форин офиса само појачала. Пошто граница туркменских племена са Авганистаном није била прецизно дефинисана, а Кабул је део туркменских племена сматрао својим поданицима, настао је проблем, тим озбиљнији јер су се спорне територије налазиле на путу ка Херату, најпогоднијем правцу ка Хајберском превоју, према Британској Индији. Пре свега, радило се о оази Пенде која је била насељена Сарик-Туркменима. Почели су руско-британски преговори о успостављању руско-авганистанске границе на подручју дужине 400–450 км. На захтев Енглеске, решење овог питања поверено је представницима на терену. При томе се у Санкт Петербургу сматрало да формирана гранична комисија треба да изврши картографско снимање подручја и опише подручје разграничења, уцртавајући предлоге за граничну линију, о чему би коначна одлука била донесена споразумом између Русије и Велика Британије. Лондон је сматрао да ће питање границе бити дефинитивно решено на лицу места.

15. (27) марта 1884. у Берлину је аустро-руско-немачки уговор из 1881. продужен на три године. То ће имати велики значај за Русију у блиској будућности. У марту 1885. Авганистанци су, подстакнути британским представницима, почели да окупљају своје одреде око реке Кушке. Уследили су провокације на преговорима о разграничењу на Кушки. Дана 18. (30) марта на спорну територију почео је да прелази један авга-

нистански одред у саставу од 2.600 коњаника и 1.900 пешака. Захтев да се повуку је игнорисан, па је ген. А.В. Комаров потукао и потиснуо Авганистанце. На бојном пољу је остало око 1.000 авганистанских војника, свих 8 топова који су били у авганистанском одреду постали су руски трофеји. Такав грандиозни успех руског одреда од 1.500 људи са 4 оруђа оставио је велики утисак не само на Кабул. Руско-енглески односи су ушли у дубоку кризу, британска штампа је започела традиционалне јадиковке о претњи Херату, где ће Комаровљев одред, наводно, сваког часа да упадне. Лондон је издао наређење да се ојача англо-индијска армија, повећавши снагу британског контингента за 11 хиљада људи, на 70 хиљада војника и 414 топова, а домаћег контингента за 12 хиљада људи, на 128.636 војника.

Британским властима у Индији, чији је вицекраљ лорд Даферин био прилично скептичан у погледу озбиљности руске претње, наређено је да припреме корпус који би, по потреби, могао стати у одбрану Херата. Емиру Авганистана Абдурахман-кану је дато 20 милиона рупија, 20 хиљада пушака, 4 тешка топа, 2 хаубице, брдска батерија и припадајућа војна опрема и муниција за ово оружје. Британске власти су, у очекивању рата са Русијом, чак одложиле освајање Бурме (освојена је 1886). На састанку у Равалпиндију са вицекраљем Индије лордом Даферином, где је решено питање пружања ове помоћи Авганистану, његовом емиру је уручен почасни мач. Театрално га узевши у руке, Абдурахман је изјавио: „Уздам се да ћу овим мачем сасећи сваког непријатеља британске владе”.

Међутим, овај пута није дошло до руско-енглеског сукоба – Велика Британија није могла да рачуна на помоћ савезника у Европи и била је оптерећена проблемима у Африци. Изван система савеза који је изградио Бизмарк остала је само Француска, која је, након

што је Енглеска заузела Египат, остала непријатељски расположена према Лондону, где су са зебњом гледали на развој француске ратне морнарице и на ривалство са Французима у колонијама, а посебно у Африци. Ипак, пролеће 1885. није било време када је било ко морао да брине због Француске. 25. марта 1885. француска експедициона војска у Тонкину (северни Вијетнам) је поражена код Ланг Сона од Кинеза. Пораз је био веома озбиљан ударац војном престижу Француске и довео је до кризе владе 30. марта.

Што се Немачке тиче, она је више волела споразум са Русијом, него могућност сукоба са њом у савезу са Лондоном. У свом писму од 4. маја 1885. Александру III, пруски принц Вилхем¹⁸ – будући император Вилхелм II – извештавао је о посети принца од Велса Берлину и о одсуству жеље британске владе да започне рат поводећи се за цингоистичким ставовима јавности. „Са своје стране”, додао је принц, „од срца ти честитам на победи Комарова, која је изазвала осећање најживље радости код нас и у целој нашој армији. Уверавам те да су симпатије свих мојих другова на страни трупа које се боре за тебе, а ја, као руски официр, желим да победа увек прати царске заставе; жао ми је што не могу да им служим лично и својом крвљу!”

За овим последњим није било потребе. Окупација Кипра 1878. и окупација Египта 1882. довела је до наглог погоршања не само англо-француских, већ и енглеско-турских односа, што је спречило Лондон да се нада отварању црноморских мореуза у случају рата са Русијом. Цариград је одмах повезао свој евентуални пристанак да то уради са уступцима у Египту, што је за Велику Британију било неприхватљиво. Осим

¹⁸ Фридрих Вилхелм Виктор Алберт (1859–1941), немачки император, пруски краљ Вилхелм II (1888–1918).

тога, све велике силе – Немачка, Аустроугарска, Италија и Француска упозоравале су Турке да би отварање мореуза представљало кршење њихових обавеза. Сама Турска није желела да постане поприште англо-руског сукоба који је почео у Централној Азији. У таквој ситуацији, судар „кита и слона”, како га је назвала европска штампа, није био могућ.

Већ 12. маја 1885. на саветовању код Александра III разговарало се о предлозима који су пристигли из Лондона, у којима је предочен излаз „који одговара достојанству обе земље”. Рат није био потребан ни Русији, па су преговори настављени. 29. августа (10. септембар) 1885. окончани су потписивањем Лондонског протокола, по коме је спорна оаза Пенде припала Русији, а превој Зулфагар, који отвора пут ка Херату, Авганистанцима. Петербург и Лондон били су уверени у могућност мирног решавања оваквих проблема, што је било важно током последњег руско-авганистанског разграничења 1895, услед чега је највећи део Памира припао Русији, а Авганистану – тзв. „Вахански коридор”, који је требало да постане тампон између руског Туркестана и британске Индије. После решавања Кушкинске кризе, избила је нова – на Балкану.

Бугарска криза 1885–1886.

После пуча 1881. ситуација у Бугарској се стално усложњавала. Вешт интригант, Батенберг је наставио своју политику кршења Трновског устава рукама својих руских министара, генерала Л.Н. Собољева¹⁹ и

¹⁹ Собољев Леонид Николајевич (1844–1913), руски војсковођа и бугарски државник, генерал-лајтнант, завршио је Михаиловску артиљеријску школу и Николајевску генералштабну академију. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву. Године 1882–1883. – премијер

барона А.В. Каулбарса.²⁰ Своје поступке објашњавао

Бугарске. Учествовао је у Руско-јапанском рату 1904–1905, командант VI сибирског армијског корпуса.

- ²⁰ Каулбарс Александар Васиљевич (1844–1929), барон, војсковођа, генерал коњице (1901), започео је службу 1861. у чину потпоручника у гардијском Гатчинском пуку, учествовао у гушењу пољског устанка 1863–1864, завршио је Николајевску генералштабну академију (1868), децембра 1869. распоређен у Генералштаб, 1869. био је први Европљанин који је посетио главни извор реке Сир-Дарија и истражио територију иза језера Исик-Кул, резултати истраживања представљени су у монографији „Материјали о географији Тјен Шана” (Санкт Петербург, 1875), награђен златном медаљом Руског географског друштва. Од јуна 1870. официр за посебне задатке у штабу Туркестанског војног округа. 1870. члан амбасаде у Кулџи, 1871. учествовао у кулџинској експедицији. 1872. руководио је амбасадом у Кашгару, 1872–1874. – виши ађутант штаба Туркестанског војног округа, учесник хивског похода 1873, током које је проучавао и истраживао делту и суве канале Аму Дарје, а затим реку Јан Дарја, суво корито Сир Дарје. На основу налаза током путовања 1881. и 1887. објавио радове за које је одликован златном медаљом грофа Ф.П. Литкеа. Од јуна 1875. – начелник штаба 8. коњичке дивизије, почетком Руско-турског рата – у саставу одреда Рушчук. Затим је командовао извиђачким коњичким одредом XIII армијског корпуса. На крају рата – члан међународне комисије за утврђивање граница Србије, од јануара године 1880. – командант 1. бригаде 14. коњичке дивизије. У мају 1882, на захтев кнеза Александра Батенберга, постављен је за министра војске у влади генерала Л.Н. Собољева. У септембру 1883, након враћања на снагу Трновског устава, поднео је оставку и напустио Бугарску, постављен за команданта 1. коњичке бригаде 1. дивизије. Од јула 1891. – начелник 15. коњичке дивизије, од новембра 1897. – командант II коњичког корпуса, од јула 1900. – начелник II сибирског армијског корпуса, учествовао је у гушењу Боксерског устанка. Од априла 1901. – помоћник команданта Одеског војног округа. Током Руско-јапанског рата командовао је 3. и 2. манџурском армијом. Командант Одеског војног округа (1905–1909), привремени одески генерал-губернатор (септембар-децембар 1905). Од 1909. – члан Војног савета, један од иницијатора стварања руске војне авијације.

је Александру III потребом да заштити руски утицај и конзервативне принципе, а поданицима да је реч о захтевима Русије. Уплетен у интриге и не добивши снажну подршку у Бугарској, под притиском руске дипломатије, кнез је 6. (18) септембра био принуђен да пристане на обнављање Трновског устава. Руски генерали су поднели оставке, умерени либерал Д. Цанков је дошао на чело владе,²¹ а команда над војском је фактички прешла на кнеза. У јануару 1884. Батенберг је извршио још једну реконструкцију владе – Каравелов је поново постао премијер, С. Стамболов је постао председник Народне скупштине.

6. (18) септембра 1885. у административном центру Источне Румелије – Филипопољу, почео је устанак. Устанак је дуго припреман, већину становништва покрајине (70%) чинили су Бугари. На изборима 1879. остварили су апсолутну контролу над представничким

1914–1915. – руководиоца организације авијације у армијама Северозападнoг фронта. 23. децембра 1915. напушта војну службу, после Октобарске револуције – у егзилу у Француској, почасни председник Савеза руских пилота.

²¹ Драган Цанков (1828–1911), бугарски политичар, школован у Габрову, Одеси, Кијеву и Бечу, 1848–1850. предавао у Галати, након чега је отворио штампарију, 1855. преселио се са њом у Цариград, прешао у унијатство и почео да га активно промовише, поставши један од вођа унијатског покрета у Бугарској. Године 1859–1863. објавио унијатски зборник „Бугарска“, 1863–1875. – службеник у турској државној служби. После Априлског устанка 1876. напустио Османску империју и у Европи покушао да скрене пажњу јавног мњења на бугарско питање. За време руске привремене управе у Бугарској, био је гувернер у Свишчеву, Трнову и Рушчуку. Члан Уставотворне скупштине 1879, премијер 1880, 1883–1884, 1886. емигрирао у Русију, где је био на челу русофилске емиграције и борио се за свргавање режима С. Стамболова. У Бугарску се вратио након убиства Стамболова, председник Народне скупштине 1902–1903, након чега се повукао из активне политике.

телом Румелије – Скупштином (31 од 36 посланика). Темељна повеља аутономне покрајине давала је значајна овлашћења генерал-губернатору – он је одређивао састав локалне власти, а потом га је одобравао султан, командовао је жандармеријом, контролисао је јавни живот. Амбициозни и властољубиви Алеко Богориди, за пет година своје владавине, успео је да окрене против себе многе и да власт султана, коју је представљао, доведе у изолацију. 1884. заменио га је Г. Крестович (Гаврил-паша)²² који је водио другачију политику. Остајући лојалан султану, настојао је да постигне проширење аутономије покрајине и тиме умири националисте и присталице уједињења са Бугарском, организоване у одборима „Јединства”.

Почетком 1885. била је то реална снага која је имала значајан утицај у мултинационалној (тачније: мултиконфесионалној) жандармерији. Осим тога, присталице уједињења са Кнежевином Бугарском имале су на располагању још једно оруђе – гимнастичка друштва. То су биле војно-спортске организације настале уз подршку руских окупационих власти, у којима се локално хришћанско становништво обучавало да рукује оружјем и организовало у војне јединице величине батаљона. Гимнастичка друштва, попут бугарске војске, била су наоружана пушкама руске производње. Инструктори су били припадници бугарске милиције са борбеним искуством, осим тога, сваки руски пук

²² Гаврил Баев Крестович (Ганђо Кетов Баев) или Гаврил паша (1822–1898), бугарски писац, турски државник. Студирао је право у Паризу 1860-их, борио се против унијатске пропаганде Цанкова, залагао се за националну православну цркву. Аутор студије „Историја бугарске”, објављене у Цариграду 1869–1871. Од 1878. – у државној служби у Источној Румелији, против своје воље постављен је за њеног гувернера године 1884, а после догађаја 1885. емигрирао у Турску и живео у Цариграду од пензије турске владе.

стациониран у Бугарској је за ову сврху издвојио 60 војника и подофицира. Редовно одржаване вежбе већ су 1879. створиле од ових јединица импресивну, добро организовану снагу – до 10 хиљада људи. Уз њихову подршку, контрола над покрајином је брзо прешла у руке револуционарног Централног комитета, Крестович је протеран. Није пружио велики отпор и није се обратио Цариграду са захтевом да пошаље трупе. Побуњеници су прогласили уједињење Румелије са Бугарском.

Руска влада, коју кнез Александар Батенберг није обавестио о плановима за државни удар, није желела да у њему учествује, тим пре што би развој кризе могао довести до новог заоштравања односа са Турском, Аустроугарском и Енглеском. Петербургу је био потребан дуг мирни предах за унутрашњу стабилизацију и завршетак реформи у војсци. Поморски програми који су предвиђали обнову Црноморске флоте били су само скицирани 1881. и, наравно, далеко од реализације. Односи са Турском на почетку владавине Александра III такође нису били толико лоши. После Крита и Египта у Цариграду су проенглеска осећања нагло спласнула. Султан је изишао у сусрет руским жељама, заменивши Богоридија Крестовичем, 1884. потписан је споразум о условима за пролаз кроз мореузе руских транспортних бродова који превозе војнике и прогнанике који су насељавани на Далеком истоку. То су били теретни и путнички бродови Добровољачке флоте, који су формално пловили под трговачком заставом, али је присуство наоружаних људи на бродовима изазвало протесте Лондона, који су игнорисани.

9. (21) септембра 1885. по императоровом наређењу, руским официрима је забрањено да учествују у догађајима у Бугарској и Румелији, министру војске генерал-мајору кнезу М.А. Кантакузену наређено је да напусти место министра војске, али је остао члан

руске дипломатске мисије у Софији. Тако је Турској и Европи демонстрирано да Русија није умешана у догађаје у Пловдиву. Цариград, који је имао право да пошаље трупе у Румелију, спремао се да то спроведе у дело. Генерал фон дер Голц²³ је тражио 2 дивизије за рестаурацију власти у Румелији, али султан није пристао, бојећи се да ће ова мера изазвати отпор Русије и Енглеске. И једни и други нису баш подржавали употребу силе, иако из различитих разлога. Петербург је схватао да ће турска инвазија на Румелију изазвати експлозију на Балкану и стога су били спремни да признају уједињење Бугарске и Румелије, али без Батенберга. Лондон је признао уједињење јер је желео да подржи кнеза, не сумњајући више у антируску оријентацију његове политике.

У писму ген. Н.Н. Обручеву, 12. (24) септембра 1885. Александар III је свој став о бугарској кризи изнео на следећи начин: „Не одобравам ове бугарске акције, нису нас слушали, деловали су потајно, нису питали за савет, нека сада кусају кашу коју су сами закували.

²³ Колмар фон дер Голц (1843–1916) – немачки војни теоретичар и фелдмаршал (1911), учествовао је и истакао се у Аустро-пруском и Француско-пруском рату, служио је у војно-историјском одељењу Великог генералштаба, године 1883. објавио дело „Das Volk in Waffen” („Наоружани народ”), постављајући темеље концепту тоталног рата, који се не води између армија, већ између народа. 1882. стигао у Турску у оквиру немачке војне мисије на челу са генералом фон Келером, у чину потпуковника. 1883, после смрти овог генерала био на челу немачке мисије и унапређен у бригадног генерала турске војске и до 1896. бавио се модернизацијом војске, 1909. кајзер га је поново послао у Турску, 1914. – генерал-ађутант султана, маршал турске војске, у октобру 1915. предводио 6. турску армију, ратовао код Багдада, под његовом вештом командом Турци су опколили и натерали на предају британски корпус ген. Чарлса Таунсенда (1861–1924) у близини Кут ел Амара на реци Тигар, након чега је фон дер Голц умро.

По мом мишљењу, док кнез Александар буде одлучивао о судбини бугарског народа, наше мешање у послове Бугарске је потпуно немогуће и бескорисно. Због овог последњег устанка, који не одобравамо и не желимо (у овом тренутку) да се свађамо и ратујемо са Турском, а можда и са Европом, било би то неопростиво, па чак и злочин према Русији. По мом мишљењу, требало би да имамо један и главни циљ: то је заузимање Цариграда, да бисмо се једном заувек утврдили на мореузима и били сигурни да ће он заувек бити у нашим рукама. То је у интересу Русије и то треба да буде наша тежња; све остало што се дешава на Балканском полуострву за нас је споредно. Доста је било демагогије на уштрб правих интереса Русије. Словени сада треба да учине услугу Русији, а не ми њима. Такво је моје виђење тренутних политичких прилика... Што се тиче самих мореуза, наравно, још није дошло време, али за то морамо бити спремни и припремити сва неопходна средства. Само због тог питања пристаћу да водим рат на Балканском полуострву, јер је то неопходно и стварно корисно за Русију.”

Русија је од 1878. поставила себи задатак да уједини Бугарску и Румелију, али када то Санкт Петербург нађе за сходно, а не локални револуционари. Штавише, било је јасно да ће Батенбергова тешка позиција престати да буде таква ако он буде водио процес. Русија је 25. септембра предложила сазивање конференције амбасадора у Цариграду са циљем да се врате одредбе Берлинског конгреса. 5. новембра је почела са радом, и одмах је настала потпуно необична ситуација – Русија је подржала одлуке Берлинског конгреса, Енглеска им се противила. Лондон је схватио да Бугарска под Батенбергом неће бити мостобран, већ препрека Русији на путу ка Мореузима, и зато је предложио да се призна лична унија кнеза Александра, Петербург је пак захтевао његово уклањање са власти. Састанак је завршио

рад 25. новембра доношењем палијативне одлуке која више никоме није одговарала: кнез Александар остаје, а *status quo* Румелије је обновљен.

Већ у току рада представника великих сила у Цариграду постало је јасно да је судбина бугарског кнеза директно повезана са питањем Румелије. То је било јасно и у Софији, бугарски политичари нису хтели да пасивно чекају одлуку. Председник Народне скупштине Бугарске Стефан Стамболов дао је Батенбергу једноставан избор – да иде у Пловдив или да се врати у Дармштат. Кнез је изабрао прво. Велики део бугарске војске – око 70 хиљада људи. – налазио се на граници Турске и источне Румелије, српско-бугарска граница и пут за Софију је био незаштићен. Краљ Милан Обреновић, подстакнут аустријском дипломатијом, одлучио је да то искористи. Најпре је размишљао о могућности да крене у акцију против Турака, у правцу Старе Србије, али страх да се не понави 1876, као и аргументи Аустријанаца, учинили су своје. 21. септембра 1885. отпочела је делимична мобилизација и концентрација српске војске, коју се у Бечу тада звали својим 13. Корпусом.

Милан је рачунао да ће то бити кратка тријумфална шетња, која је требало да се заврши заузимањем Софије, планираним за 8. (20) новембар за „славу” Милана, тј. дан његовог свеца-заштитника. Према замисли српског монарха, то је требало да ојача његов ауторитет у земљи. После Зајечарског устанка није био омиљен, па се краљ није усудио да мобилише целу војску – око 35 хиљада људи позвано је под заставу. Након тога, под изговором успостављања равнотеже на Балкану, Србија је тражила територијалну компензацију за себе и 1. (13. новембра) објавила рат Бугарској. Рат је заиста брзо почео – 2. (14) новембра. Бугарска војска је била ослабљена повлачењем руских официра, али су слаба упоришта

на граници, а пре свега у старој Видинској тврђави, пружала тврдоглав отпор Србима. Рат и краљ су били непопуларни, српски војници су се борили невољно. Већ 15. новембра српске трупе које су упале у Бугарску заустављене су код Сливнице, 25 км од Софије. У међувремену, Батенберг је брзо маршем пребацивао своје трупе назад са турске границе. За 6 дана око 50.000 бугарских војника и милиција пребачено је железницом 240 км – Бугари су имали на располагању само 5 ешелона са старим парним локомотивама, али су успели да их ефикасно искористе. Окупивши своје јединице 120 км од Сливнице, Батенберг је кренуо у напад. Српска војска је 17–19. новембра поражена код Сливнице и почела је да се повлачи. Милан је напустио војску и побегао у Београд. Сада су Бугари упали у Србију и заузели град Пирот, отварајући себи пут ка Нишу и Београду. Аустријски амбасадор у Београду гроф Р. Кевенхилер стигао је 26. новембра у бугарски штаб у Пироту.²⁴ Недвосмислено претећи интервенцијом Аустроугарске, ултимативно је захтевао прекид ратних дејстава. 21. децембра 1885. Србија је потписала примирје на условима *status quo*.

Петербург је био у веома тешком положају. С једне стране, у Русији је било доста људи који су са задовољством славили победу руских ђака над аустријским. С друге стране, чак су и они на рат гледали као на несрећни сукоб два словенска народа, покренут интригама аустријске дипломатије. Неће бити претерано рећи да је Беч успео да постави темељ будућег српско-бугарског раздора. Када су продрли на српску територију, Бугари су је подвргли пљачки и насиљу.

²⁴ Рудолф вон Кевенхилер-Метш (1844–1910), аустријски дипломата, гроф, службеник амбасаде у Француској 1870–1871, посланик у Бугарској 1879, у Србији 1886, у Белгији 1886–1903, амбасадор у Француској 1904–1910.

Упркос кратком трајању рата, он је био изузетно крвав – укупни губици Срба износили су око 10 хиљада људи. Иако није одобравала поступке Београда, императорска влада је преко Црвеног крста послала у Србију болнички материјал у вредности од 100.000 франака. Русија је учинила све да спречи ескалацију сукоба и стога је категорички одбила да подржи Миланова реваншистичка осећања. После пораза, он се одмах обратио Санкт Петербургу за подршку, плашећи се државног удара и повратка династије Карађорђевић. Чим се уверио да је опасност прошла, брзо се вратио на аустријску оријентацију.

Након бугарско-српског примирја, и Грчка је затражила компензацију, и такође почела да се наоружава. У Атини су од самог почетка били сумњичави према првим корацима бугарског националног покрета. Већ формирање Егзархата изазвало је изузетно негативну реакцију у Грчкој, док је потписивање Санстефанског уговора навело Атину на идеју о потреби припреме за могући рат, ако не са Русијом, онда са Бугарском. Ништа мање бурна није била ни реакција на одлуке Берлинског конгреса. Ако је у првом случају Атина била забринута због могућности да изгуби Македонију, коју су за сада радије видели у турским рукама, онда је у другом прелазак Кипра под власт Лондона изазвао шок. Припајање готово целе Тесалије и једног округа у Епиру, без икаквих борби, није се сматрало довољном надокнадом. Сада, као одговор на поновно уједињење Румелије и Бугарске, Грчка је захтевала цео Епир и категорички је одбила да прекине мобилизацију. Да би одржале мир, велике силе (са изузетком Француске) захтевале су да Атина престане да се припрема за рат, а као одговор на одбијање, успоставиле су у мају-јуну 1886. поморску блокаду грчке обале. У томе су учествовали и руски бродови, покушавајући

да спрече сукобе. Блокада је укинута на предлог Русије, одмах након обећања грчке владе да ће приступити разоружању.

На захтев султана, као суверена Бугарске, у финализацији резултата српско-бугарског рата учествовале су и турске дипломате. 3. марта (19. фебруар) 1886. у Букурешту је потписан мир између Србије и Бугарске по принципу *status quo ante bellum*. Након тога султан је отпочео преговоре са Бугарском, и као резултат тога, 5. априла 1886. у Цариграду је потписан Тофанејски акт, по коме је султан фактички признавао уједињење Источне Румелије и Бугарске, чији је кнез (име Батенберг није поменуто у споразуму) постао гувернер назначене турске провинције под условом да Цариград обнавља ова овлашћења сваких 5 година. За припајање Румелије Бугарска је била дужна да Турској плаћа данак од 200 хиљада турских лира годишње. У случају рата бугарска војска је требало да стане на страну Турске и пређе под команду султана, а услов од посебног значаја за Цариград био је прелазак Турској једног пограничног округа на граници са Румелијом.

Било је то уједињење бугарских земаља *de facto*. То је значајно подигло ауторитет Батенберга, који је, да би ојачао своју позицију, уз подршку Лондона и Беча, почео да се бори против руског утицаја. У Бугарској је покренута кампања русофобске пропаганде, па је кнез криомице искористио прилику и скоро потпуно преузео власт у земљи. Као одговор на то, кована је завера међу официрима и политичарима који су били незадовољни кнезом. Руска дипломатија је знала за то, али није учествовала, није ступала у контакте са завереницима и није их охрабривала, поред осталог и зато што није веровала у могућност успешног спровођења пуча. Ипак, 9. (21) августа 1886. група проруских официра на челу са начелником Софијске војне школе мајор-

ром П. Груевом²⁵ ухапсила је Батенберга. Под претњом оружјем био је приморан да потпише абдикацију, након чега је под стражом спроведен на Дунав, одакле је паробродом послат у Русију. Привремену владу је предводио митрополит Климент,²⁶ одлучни присталица Русије.

Међутим, ово је био привремени успех. Приближно половина више команде војске учествовала је у пучу, а многе армијске јединице нису подржале протеривање Батенберга. Значајан део бугарског друштва био је огорчен пучем, а влада митрополита Климента није успевала

²⁵ Груев Петар Дмитријевич (1855–1942), руски, бугарски и совјетски војсковођа, генерал-лајтнант императорске руске армије, командант армије друге класе Црвене армије (1925). Рођен у Бесарабији, 1877. завршио војну школу Константиновски, учествовао и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву, командовао четом у одбрани превоја Шипка. 1884. завршио је Михаиловску артиљеријску школу, као мајор учествовао и истакао се у српско-бугарском рату 1885, после рата постављен је за начелника Војне школе у Софији. Један од организатора пуча у августу 1886, побегао је у Румунију после контрапуча, где је створио илегалну официрску организацију, учествовао је у устанку официра русофила у Силистрији. Године 1887–1918. – у служби у руској војсци, прешао на страну бољшевика, активно учествовао у грађанском рату, командант армије друге класе (1925), умро у Тули.

²⁶ Климент (Васил Друмев), (1838–1901), бугарски писац, политичар, јавна и црквена личност, завршио је са одликом Одеску богословију и Кијевску богословску академију, 1873. примио монаштво под именом Климент, 1874. хиротонисан за епископа Рушчука, током Руско-турског рата 1877–1878. одбио да напусти Рушчук опкољен руском армијом и делио невоље опсаде са својом паством, митрополит трновски 1878–1901, ректор Петропавловске богословије 1878–1884, премијер 1879. и 1886, због противљења Стамболовљевом режиму затворен у манастир, потом осуђен на 3 године кућног затвора, 1894. ослобођен из затвора.

да се избори са кризом. Дана 12. (24) августа, противници државног удара предвођени С. Муткуровом²⁷ заузели су Софију, на власт је дошла влада П. Каравелова. У бугарској војсци почела су хапшења учесника завере. У ствари, С. Стамболов је био организатор контрапуча. Под његовим притиском, 14. (26) августа донета је одлука да се Батенберг врати. 17. (29) августа бивши кнез се вратио у град Русу (бивши Рушчук). Батенберг је издао манифест о повратку и истовремено послао телеграм Александру III, који се завршава речима: „Русија ми је дала ову круну, и ја сам спреман да ову круну вратим свом монарху.” Бивши кнез Бугарске схватио је да без подршке Русије неће моћи да опстане у Бугарској и надао се да ће император одобрити његов повратак. У том случају, могао би да настави своју стару политику, јачајући своју личну моћ и скривајући се иза одобрења и ауторитета императора целе Русије.

Александра III је одговорио телеграмом који је био кратак: „Не могу да одобрим ваш повратак, предвиђајући несрећне последице по земљу која је већ била подвргнута тако тешким искушењима.” Батенберг је био принуђен да абдицира, преневши власт на намесништво на челу са Стамболовом (у регентству су

²⁷ Сава Атанасов Муткуров (1852–1891), бугарски војсковођа и политичар, генерал-мајор. Завршио је два разреда војне школе у Цариграду (1868), након чега је емигрирао у Русију, где је године 1872. завршио Одеску пешадијску школу. 1876. учествовао је у Српско-турском рату у саставу бугарских добровољачких јединица и у Руско-турском рату 1877–1878, након чега је служио у 20. пловдивском пешадијском одреду. Активан учесник у уједињењу Источне Румелије са Бугарском, учествовао је и истакао се у српско-бугарском рату 1885. године. Ослањајући се на њему лојалне војне јединице 1886. организовао је контрапуч, заузео Софију и ухапсио учеснике пуча који је извео Александар Батенберг. Члан намесништва 1886–1887, министар војске (1887–1891).

у почетку били С. Муткуров и П. Каравелов, али је 15. октобра 1886. овај последњи поднео оставку и заменио га је Г. Живков). Почетком септембра у Бугарску је послат генерал-мајор барон Н.В. Каулбарс²⁸ да смири ситуацију. Он је био присталица чврсте руке и деловао је не схватајући ситуацију. Уосталом, није ни имао времена да је схвати – генерал је стигао у Софију 25. септембра. Од самог почетка тражио је укидање ванредног стања, ослобађање ухапшених учесника пуча 9. (21. августа) и одлагање сазива Велике народне скупштине за избор новог кнеза за два месеца. Генерал је успео да избори амнестију, али је Стамболовљева влада одбила да одложи избор кнеза.

²⁸ Каулбарс Николај Васиљевич (1842–1905), руски војсковођа, барон, пешадијски генерал (1905). Завршио је Николајевску коњичку школу (1861), у чину потпоручника гардијског Гатчинског пука, учествовао и истакао се у гушењу пољског устанка 1863–1864, одликован је Орденом Свете Ане 4. степена. Завршио је Николајевску академију Генералштаба 1869, пуковник (1877). Учествовао је у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву, одликован Орденом Светог Владимира 4. степена са мачевима и лентом, Светог Владимира 3. степена и златним оружјем. Руски војни аташе у аустријској војсци за време окупације Босне 1878–1879. Помоћни ађутант (1879). 1879. – члан међународне комисије за одређивање граница Црне Горе. Војни аташе у Бечу (1881–1886), члан међународне комисије на српско-бугарском ратишту, септембра-децембра 1886. – у Бугарској у специјалној дипломатској мисији. Генерал-мајор (1885). Саставио је карте Аустралије, Јужне Америке, Африке, помогао у организацији експедиције Н.Н. Миклухо-Маклаја на острва Океаније. 1886. – у штабу великог кнеза Владимира Александровича – главнокомандујућег гардијских јединица и Санктпетербуршког војног округа. Од децембра 1889. – начелник штаба VI армијског корпуса, 1891–1898. – начелник штаба Финског војног округа. Генерал-лајтант (1894), члан Војно-научног комитета Генералштаба од децембра 1898, генерал пешадије (1905), чин добијен након пензионисања због болести.

У новонасталим околностима, Каулбарс није смислио ништа боље него да предложи императору да изврши краткотрајну окупацију Бугарске како би се тамо завео ред, после чега би руске трупе требало да се повуку из земље. Ови предлози нису наишли на подршку у Министарству спољних послова. „Окупација”, обратио се императору амбасадор у Турској А.И. Нелидов, – може изазвати антируске иступе и довести до озбиљних реакција и озбиљних последица.” Александар III се у потпуности сложио са мишљењем свог дипломате. Међутим, у овој фази бугарске кризе, Каулбарс није био једини који је наговарао Санкт Петербург да предузме активне кораке у Бугарској. Бизмарк је извршио притисак на Беч с циљем да га примора да призна право Русији да слободно делује у Бугарској. Калноки је пристао на ове захтеве 25. септембра 1886, али је, за разлику од Немачке, осудио акције Каулбарса и признао регентство. Император је био потпуно у праву када је очекивао уплитање Беча и Лондона.

У поверљивом меморандуму британске владе од 2. октобра 1886. истакнута је пожељност војне интервенције Петербурга у Бугарској, која би омогућила обема силама да предводе европски протест. „Шта год да пишу неке новине”, наводи се у документу, „јасно је да било какве озбиљне промене у Цариграду или на Балканском полуострву морале озбиљно да утичу на британске интересе. Физички, а можда чак и више – идејни продор Русије, угрожава нашу комуникацију са нашим источним доминионима и може директно или индиректно да поткопа нашу власт над нашим мухамеданским поданицима. Можда директно и нисмо толико заинтересовани за независност Бугарске и малих балканских држава као што је то Аустроугарска, али растућа моћ Русије у овим земљама за нас има скоро

исто значење и прети нам исто тако значајним променама као и Аустроугарској.”

10. октобра 1886. у атмосфери оштрих сукоба између русофила и присталица Стамболова, у Бугарској су одржани избори за Велику народну скупштину, пре чијег је почетка заседања, у октобру 1886, у Бургасу избио устанак који је предводио резервни капетан бугарске армије, руски држављанин Н.А. Набоков.²⁹ Побуњеници су заузели град, али су стигле владине трупе и убрзо без потешкоћа угушиле устанак. Петербург је био изузетно незадовољан овом самовољном акцијом, али је било касно да се било шта промени. У Великој народној скупштини већину су имали стамболовисти. Већина је одлучивала о питању престола. Предлог персоналне уније са Румунијом одбио је краљ Карол I, а дански принц Валдемар, изабран после дуге расправе, одбио је круну. Одбијање и једног и другог, било је и због могућих негативних реакција Русије. У Бугарској су почели напади на руске поданике, нанета је увреда руској застави. Као одговор на то, Каулбарс, који је и даље инсистирао на тврдој линији и одлучним мерама, 6. (18) новембра 1886. објавио је прекид руско-бугарских односа и напустио земљу, а за њим и руски дипломатски представници. Након тога, у земљи су почеле репресије и лов на присталице руске оријентације. Стамболов је разумео колико је битна контрола над војском и одмах је на њено чело поста-

²⁹ Набоков Николај Александрович (????–1887), руски официр, капетан бугарске војске, учесник Руско-турског рата 1877–1878. године на Балканском полуострву, после рата служио у источнорумелијској милицији, командир чете Бургаског одреда (1880–1885), напустио је бугарску војску године 1885. године. 22. октобра 1886. покушао да подигне устанак у Бургасу, ухапшен и осуђен на доживотни затвор, али је изручен руском конзулу у Бургасу. 1887. придружио се противницима владе, убијен.

вио мајора Рачу Петрова.³⁰ Био је то апсолутно корумпиран човек, искрено одан само својим интересима и онима који су били на власти. Добио је и право да потврђује смртне казне успостављених месних војних судова, који су активно коришћени против „непријатеља Бугарске” – русофила, „издајника рубљанђана”, присталица Стамболовљеве имагинарне „Прекодунавске губерније”.

Бугарска криза се није завршила прекидом руско-бугарских односа. Као кандидата за бугарски престо почетком 1887. Русија је номинувала бившег сувереног кнеза Мингрелије, Николаса Дадијанија.³¹ Ову кандидатуру су подржали Бизмарк и султан, али су је одбиле Бугарска и већина западних земаља. Након

³⁰ Рачо (Рачо Петров Стојанов) Петров (1861–1942), бугарски војсковођа и државник, пешадијски генерал, један од прве четворице Бугара који су у Кнежевини Бугарској добили официрски чин 1878, завршио је Николајевску академију Генералштаба 1883, начелник Генералштаба бугарске војске у бугарско-српском рату 1885. а након тога све до 1894. лично и активно учествовао у гушењу побуне русофилских официра у Силистрији и Рушчуку 1886–1887, министар војске 1887–1896, активно је допринео ширењу утицаја Фердинанда Кобуршког у армији, а касније – и уклањање са власти С. Стамболова, министар иностраних послова 1900–1901, председника владе и министар унутрашњих послова 1901. и 1903–1906, током II балканског рата – командант 3. армије, током Првог светског рата – војни гувернер Македоније, после пораза Бугарске смењен и изведен на суд.

³¹ Дадијани Николај Давидович (1847–1889), руски официр, последњи суверени кнез Мингрелије, одрекао се својих суверених права године 1868. године. Одмах по рођењу уписан је као корнет у гардијски Козачки пук, васпитан и школован у иностранству. 1875. прекомандован у Кавалергардијски пук, учествовао и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. у одреду генерал-адмирала И.В. Гурка, одликован Орденом Светог Владимира 4. степена са мачевима и лентом и златним оружјем. Унапређен у пуковника (1877), генерал-мајора (1878), исте године је преведен у резервни састав.

прекида односа са Софијом, Немачка је Русији поново понудила дипломатску подршку за окупацију Бугарске. Александар III је категорички одбио ове планове. Није имао ни најмању жељу да се због своје „обавезе” према Словенима умеша у спољнополитичке авантуре са нејасним последицама. Поред тога, крајем 1886. – почетком 1887. цар је очекивао унутрашњу реакцију бугарског друштва на ове догађаје. Петербург је веровао да су русофилски кругови у Бугарској довољно јаки да се изборе са диктатуром Стамболова. Императорску владу је у то страсно уверавала и бугарска емиграција, а пре свега учесници преврата 9. (21) августа, као и свршени студенти руских војнообразовних установа разних нивоа, од којих су многи били принуђени да напустити земљу.

Руска влада се наглашено уздржала од било каквог директног учешћа у плановима емиграната-војних лица, упркос захтевима дела словенофилске штампе, на челу са М.Н. Катковым. Устанци гарнизона у Силистрији и Руси крајем фебруара – почетком марта 1887. били су брутално угушени, а њихове вође погубљене. Нису поштеђени ни јунаци нове бугарске војске – мајори Атанас Узунов који је бранио 1885. Видин, и Олимпиј Иванов, који је одбранио Сливницу. Репресије у земљи су постале масовне. У лето 1887. Стамболов је отпутовао у Аустроугарску, надајући се подршци Беча – тамо је бугарској делегацији и предложена кандидатура 26-годишњег аустријског официра Фердинанда Кобурга,³² сина принца Августа од Сакс-Кобурга³³ (рођак мужа краљице Викторије) и ћерке

³² Фердинанд Максимилијан Карл Леополд Марија Сакс-Кобург-Гота (1861–1948), кнез Бугарске 1887–1908, краљ Бугарске 1908–1918, након пораза земље у Првом светском рату абдицирао је и емигрирао у Немачку.

³³ Август Сакс-Кобург-Гота (1818–1881), принц, херцог Саксоније, генерал у аустријској војсци.

Луја Филипа Орлеанског – принцезе Клементине.³⁴ 14. августа 1887. крунисан је за бугарског кнеза, након чега је у земљи фактички успостављена најсуровија диктатура на чијем је челу био Стамболов, који је од 1. септембра био на челу владе. Сам Фердинанд је, дошавши у Софију, сматрао свој положај прилично комфорним, упоређујући се са „... мувом која сиди на месту које нико не би желео да почеше”. Бугарска је, уместо неуспешног кнеза-интриганта, који је презирао народ којим је владао, добила другог, вештијег интриганта, који је презирао народ којим је владао и плашио га се.

1886–1887: политика и стратегија

Бугарска криза је указала на погоршање руско-аустријских односа. Избор Фердинанда подржале су Енглеска, Аустроугарска, Италија, а Русија је одбила да га призна, и њену одлуку је подржала Француска. Немачка је у почетку била равнодушна према начину решавању кризе, али када је 13. фебруара Русија захтевала да се избор Кобурга прогласи незаконитим, Бизмарк је подржао тај захтев. 4. марта 1888. године султан – суверен бугарског кнеза – одбио је да призна избор Фердинанда. Став Русије, Немачке и Француске омогућио му је да оствари своју номиналну власт над Бугарском. Почетком 1888. године, приватним каналима, Стамболов се обратио Русији са предлогом да свргне кнеза Кобурга и ради на нормализацији руско-бугарских односа, укључујући прихватања руског кандидата за бугарски престо, под условом „моралних и материјалних гаранција”. Ови предлози су остали без одговора – Александар III је очигледно

³⁴ Клементина Орлеанска (1817–1907), принцеза Сакс-Кобург-Готе од 1843. године.

престао да се интересује за бугарске послове. Умешаност Санкт Петербурга у балканске послове до тада је већ створила значајне проблеме руској политици. Први и најприроднији било је зближавање Аустроугарске и Велике Британије.

Јединство интереса Беча и Лондона заснивало се на заједничким напорима супротстављања Русији. У фебруару-марту 1887, тј. у завршној фази бугарске кризе и усред очекиване руске интервенције у Бугарској, формирана је Средоземна Антанта – савез Енглеске, Италије и Аустроугарске, са циљем да се очува *status quo* у Средоземном, Јадранском, Егејском и Црном мору. Овај споразум је био уперен против Француске – ривала Енглеске у Египту и Италије у Тунису, и против Русије, која се сукобљавала са Аустроугарском на Балкану. Главне оперативне снаге савезника, наравно, биле су британска флота и аустроугарска армија. Аустроугарска се није обавезала да ће ратовати против Француске, а Италија – против Русије. Улога Италије углавном се сводила на подршку Великој Британији у Египту, и на још једну гаранцију мира на итало-аустријској граници. За то јој је обећана подршка у Триполитанији и Киренајци (савремена Либија) – јединим провинцијама у северној Африци које је Турска још увек држала под својом влашћу, а које су постале предмет италијанских жеља након преласка Туниса под протекторат Француске.

Рим је у почетку нудио Лондону много обимнији програм сарадње, али су његови предлози одбијени. Штавише, Солсбери је инсистирао на следећој формулацији англо-италијанске сарадње: „Карактер ове сарадње они ће утврђивати у конкретним случајевима, у зависности од околности.” Под „њима” британски премијер је мислио на Британце, а Италијани на обе владе. Такав приступ савезнику у постојећој ситуацији

био је природан. Стање италијанске флоте било је такво да су сви команданти британске медитеранске ескадре, без изузетка, изразили жељу да у будућем рату, ако га буде, Италијани остану неутрални и не испуњавају своје савезничке обавезе. Ни стање у армији није било боље, али то није било оно главно. Практично све мање или више важне европске државе биле су укључене, директно или индиректно, у орбиту немачке политике. Средоземна Антанта, која је настала због Бизмаркове политике, повећала је потребу Русије за јачањем односа са Немачком, као центром европске континенталне политике. Продужење аустро-руско-немачког „Савеза три императора” постало је немогуће.

Руска политика је сада настојала да одржи, ако не партнерске, онда барем добре односе са Немачком, истовремено се припремајући за могући сукоб са Аустроугарском и Енглеском. Санкт Петербург је направио прве покушаје да успостави обострано користан билатерални дијалог са Берлином на врхунцу бугарске кризе, након прекида односа са Софијом. Забринут због могућности повратка Александра Батенберга у земљу, Александар III је одлучио да се обрати Вилхелму I са молбом да кнезу, као немачком официру, то забрани. Да би се испитала могућа кајзерова реакција, генерал-ађутант гроф Петар А. Шувалов, који је уживао велику Бизмаркову наклоност, послат је у Берлин. Императоровом посланику наређено је да делује заједно са руским амбасадором у Немачкој Павлом А. Шуваловом.³⁵ Они су 25. децембра 1886. (6. јануара

³⁵ Шувалов Павле Андрејевич (1830–1902), гроф, руски војсковођа и дипломата, генерал-ађутант, генерал пешадије. Обуку прошао у Пажевском корпусу, од 1849. у војној служби, учествовао и истакао се у Кримском рату, након рата је кратко време руководио Одељењем за опште послове Министарства унутрашњих послова, након чега се поново вратио у војну службу.

1887), у разговору са немачким канцеларом и његовим сином, државним секретаром немачког министарства спољних послова, грофом Хербертом фон Бизмарком, прекорачили своја овлашћења и предложили да се Савез три императора замени руско-немачким споразумом.

Шувалови су понудили руску неутралност у случају француско-немачког рата у замену за подршку Берлина руској политици на Истоку, а пре свега у Бугарској. Лето 1886. у Француској је обележено растом реваншистичког покрета, на челу са министром војске генералом Буланжеом.³⁶ Буланжеов покрет се савршено уклапао у

70-их година. – начелник штаба Гарде и Санктпетербуршког војног округа, учествовао у Руско-турском рату 1877–1878, истакао се у бици код Пловдива. Године 1885–1894. – изванредни и опуномоћени амбасадор код немачког императора и пруског краља, уједно и изванредни посланик и опуномоћени министар у војводствама Мекленбург-Шверину и Мекленбург-Стрелицу. 1887. потписао уговор о „узајамном осигурању” са Немачком, учествовао у припреми трговинског споразума са Немачком 1894, којим је окончан царински рат између Русије и Немачке. Године 1894–1896. – генерал-губернатор Варшаве и командант Варшавског војног округа, од 1896. – члан Државног савета.

³⁶ Жорж Ернест Жан-Мари Буланже (1837–1891), француски генерал и политичар. Од 1856. у војној служби, учествовао и истакао се у ратовима у Алжиру, Северној Италији, Кохинхину (савремени Вијетнам), Француско-пруском рату. 1880. унапређен у бригадног генерала, 1882. – инспектор пешадије Министарства војске, провео је низ реформи за јачање војске, 1884. предводио је војску која је окупирала Тунис, али је опозван због неслагања са политичким резидентом. Вративши се у Париз, учествовао је у политичкој борби на страни радикала, у Фрејсинеовој влади (јан. 1886) преузео је место министра војске, као министар је постао чувен као заговорник реванша, у децембру 1886. влада је пала, Буланже је дао оставку на место министра и убрзо је избачен из војске. Године 1888. изабран је у скупштину, у априлу 1889. издат је налог за његово хапшење, побегао је у Енглеску, а потом у Белгију, где се убио на гробу своје вољене жене.

Бизмаркове планове, јер му је омогућио да тврди да би Немачка могла постати жртва француске агресије. Није изненађујуће што је немачки канцелар одмах подржао идеју коју су му предложили Шувалови. Већ 29. децембра 1886. (10. јануара 1887) састављен је нацрт руско-немачког уговора, по коме је Немачка добила гаранцију пријатељске неутралности Русије у случају рата са Француском. Немачка је признала „ексклузивно право” Русије на утицај у Бугарској и обећала пријатељску неутралност ако Русија одлучи да „обезбеди затварање Мореуза и задржи у својим рукама кључ Црног мора”. Обе силе су гарантовале територијални интегритет Аустроугарске и очување њеног утицаја у Србији. Већ следећег дана „гвоздени канцелар” је одржао ратоборни говор у Рајхстагу, што је изазвало нову „војну узбуну”.

Међутим, предлог уговора који је донео Петар Шувалов није добио подршку од императора, против његовог усвајања се изјаснио и Н.К. Гирс. Предлози Шувалова су дезавуисани, а Русија је према француско-немачким односима заузела став који се обавезала да заузме према још увек важећем Савезу три императора, тј. гарантовала је своју благонаклону неутралност Берлину само у случају француске агресије, о чему званични Париз није ни размишљао. Непосредно након тога, дошло је до детанта, војна узбуна је спласнула, али су се односи између Санкт Петербурга и Берлина закомпликовали, Берлин је почео да затвара своја финансијска тржишта за руске кредите и активније води царински рат против несуђеног савезника. Русија је 1881. повећала увозне дажбине за 10%, 1885. године – за 20% на 108 експортних артикала, 1890. године увозне дажбине су повећане за још 20%. Године 1885. немачке царине на жито увезено у земљу порасле су 3 пута, у децембру 1887. – 5 пута. Такав је био царински фон руско-немачких односа у том периода. Очигледно, тешко да би се то могло назвати повољним за Русију.

Несигурна перспектива односа са Немачком, опасност од сукоба са Енглеском, која је почетком 1887. делимично напустила политику „бриљантне изолације”, непријатељска политика Беча према Русији, потпуни губитак савезника на Балкану – све је то изазвало промену у војној политици Русије током деценије 1885–1895. Она се заснивала на припремама за десантну експедицију на Босфор, заобилазећи Балканско полуострво, и припремама за могући окршај са Аустроугарском и, могуће, Великом Британијом. Започевши своју владавину штедњом на трошковима за војне потребе, император почиње да мења ову политику 1885, али асигнације за потребе Министарства војске тек 1891. приближиле су се показатељима из 1881. након чега је почео њихов стабилан раст:

Година	Износ
1881.	256,4 милиона рубаља
1882.	209,2 милиона рубаља
1883.	207,3 милиона рубаља
1884.	204 милиона рубаља
1885.	222,1 милиона рубаља
1886.	224,2 милиона рубаља
1887.	215,3 милиона рубаља
1888.	206,2 милиона рубаља
1889.	221,6 милиона рубаља
1890.	229,6 милиона рубаља
1891.	242,5 милиона рубаља
1892.	241,4 милиона рубаља
1893.	258,2 милиона рубаља
1894.	270,3 милиона рубаља

Руско-енглеска конфронтација око Мореуза није окончана завршетком Руско-турског рата 1877–1878. Британска ескадра остала је у Мраморном мору до про-

лећа 1879. године. У августу 1881, на посебном састанку којим је председавао император, сазваном на иницијативу министра поморства, усвојен је програм обнове руске морнарице. У закључку усвојеног документа стоји: „Због општих политичких интереса Русије, у први план треба ставити обнављање њених поморских снага у Црном мору, а тек онда јачање њених флота на другим морима”. Задатак будуће Црноморске флоте био је да буде спремна, ако буде потребно, да заузме азијску и европску обалу Босфора и учврсти се на њима, у тако спречи продор британске флоте у Црно море. У децембру 1882, тј. 5 месеци након заузимања Египта од стране Енглеске, након чега је Цариград позвао Санкт Петербург да разговарају о могућности склапања споразума по узору на Ункјар-Искелески, амбасадор у Турској А.И. Нелидов је предао Александру III нацрт „О заузимању Мореуза”. Предвиђене су три опције: 1) напад у случају Руско-турског рата; 2) изненадни напад у случају унутрашње кризе у Турској; 3) заузимање по споразуму са Турском.

Последња опција, по императоровом мишљењу, била је пожељнија. То је било и у складу са ситуацијом око Мореуза. После окупације Египта, Лондон се све више удаљавао од принципа своје старе политике према Турској. Да би се вратио на њу, била је неопходна једна од две ствари: 1) или да се Лондон одрекне контроле над Суецким каналом, што је било немогуће са становишта интереса Велике Британије; 2) или да се Цариград одрекне Египта, на шта Отоманска империја категорички није пристајала. Конфликт се могао решити само ратом, и тек 1914, након што је Турска ушла у Први светски рат на страни Централних сила, Лондон је могао да објави дефинитивно припајање Египта Британској империји. У јануару 1897. Нелидов је поднео још један документ под насловом „О циљевима руске

политике у Турској”, који се сводио на идеју о потреби да се води политика очувања Османске империје, али уз спремност, ако буде потребно, за десант на Босфор. Император је одобрио његове главне идеје.

Почевши од 1886. Министарство војске је пажљиво проучавало стање утврђења на Босфору. Крајем априла – почетком маја 1886. г. Александар III и П.С. Вановски³⁷ допутовали су у Севастопољ у инспекцију. Резултати инспекције су разочарали императора. То, наравно, није значило одустајање од припрема десантних снага, започетих у Одеском војном округу 1884. године. 1885, 1891, 1893. године симулирано је десантно искрцавање код Одесе, 1886. године – у југозападном делу Крима код села Бајдари, 1887. и 1892. године у близини Севастопоља, 1893. у Очакову и 1890. у Судаку. Завршетак припрема за десантне операције планиран је за средину 90-их година 19. века, истовремено је дошло и до значајне промене у плановима припреме за могући војни сукоб на европској граници.

Од 1882. до 1902. године западно од линије Бјали-сток, Брест-Литовск, Ровно, изграђено је око 3 хиљаде

³⁷ Вановски Петар Семјонович (1822–1904), руски државник и војсковођа, од 1840. – у војној служби, заставник, потпоручник (1842), поручник (1845), штабни капетан (1849), капетан (1853), 1854. учествовао у опсади Силистрије, пуковник (1855), генерал-мајор (1861), исте године постављен је за директора Павловског кадетског корпуса, 1863, након трансформације корпуса у школу, постављен је за начелника Павловске војне школе, 1868. прекомандован у Главну управу војнообразовних установа, генерал-потпуковник (1868), постављен за начелника 12. пешадијске дивизије, 1871, 1873. и 1878. године привремено командовао трупамa Кијевског војног округа, исте године је постављен за начелника 33. пешадијске дивизије. 1876. именован за команданта XII армијског корпуса, којим је командовао на почетку Руско-турског рата 1877–1878, команданта трупа Источног одреда (1878), министра војске (1881–1898), генерала пешадије (1883), министар народне просвете (1901–1902).

км железничких пруга, од тога 1.800 км искључиво у војне сврхе, без економске вредности. Пошто ова велика градња сама по себи није давала предност у мобилизацији и концентрацији (1885. Немачка је имала 36.779 км железничких пруга, Аустроугарска – 22.341, а Русија – 25.620 км.), истовремено се одвијала ништа мање обимна фортификациона градња. Постојеће до 1881. тврђаве на европској граници: Динабург (од 1893 – Двинск, сада Даугавпилс, Летонија), Новогеоргијевск, Варшавска цитадела, Ивангород, Брест-Литовск, Кијев, Бендери и Бобрујск су застареле и могле су служити само за контролу локалног становништва (у Пољској).

До 1885. у Варшави, Новогеоргијевску, Ковном (препрека на путу за Санкт Петербург), Осовцу (блокада пруге Граево-Брест), завршена је прва етапа фортификационих радова, 1886. на последње две тврђаве истакнута је кајзер-застава (тј. биле су у функцији). Исте године завршена су 4 нова утврђења на десној, западној обали Висле у Варшави. 1885. године почела је изградња Дубнанске тврђаве, завршена је 1889. године. Исте године завршена је изградња Новогеоргијевска, а 1890. године – Зегржа. Испражњене су тврђаве Бобрујск, Двина и Бендери. До 1895. немачки део руске границе је добро утврђен, њен морски бок је добио додатно појачан утврђењем у Либау (до 1895. још није било завршено). Поред тога, ту су била још 2 утврђена секундарна положаја – на рекама Нарев и Неман.

Југозападни део границе био је знатно слабије припремљен за одбрану. Утврђени троугао Луцк-Дубно-Ровно који је овде постојао идеално је штитио концентрацију руских снага усмерених на Лавов. Под његовим окриљем налазиле су се главне снаге Волинске армије, намењене за заузимање Галиције и Закарпатја. У прилог офанзивном карактеру руских планова на аустријској граници говори чињеница да су 1885. у оквиру артиље-

рије Кијевске тврђаве формиране 3 брдске батерије, од којих би се током мобилизације формирало 6 батерија. 1891. ове брдске батерије су чиниле главни брдски артиљеријски пук. Очигледно, појава и раст брдске артиљерије овде није случајан и јасно указује на Карпате као циљ будуће офанзиве. То су, иначе, схватили и Аустријанци, који су активно утврђивали путеве кроз планине (пре свега тврђаве Краков и Пшемисл), превоје и направили утврђени логор у Лавову у галицијском подножју Карпата.

О постојању таквих планова сведоче географија и општи задаци великих маневара тупа два суседна округа, који су такође почели да се проводе од 1886. године. Након тога, због њихове високе цене (коштали су трезор 500 хиљада рубаља), маневри су извођени сваке друге године. 1886. у Гродненској губернији одржани су 12-дневни заједнички маневри јединица Варшавског и Вилнуског војног округа (118 батаљона, 85 ескадрона и стотина, 210 оруђа), 1888. – 6-дневни маневри код Јелисаветграда јединица Харковског и Одеског округа (78,5 батаљона, 79 ескадрона и стотина, 170 оруђа), 1890. – 9-дневни маневри у Волини јединица Варшавског и Кијевског округа (191 батаљон, 143 ескадрона, 468 оруђа), 1892. – код Ивангорода у Варшавском војном округу, вежбе су трајале 6 дана са 74,75 батаљона, 67 ескадрона и чета, са 216 оруђа. 1894. било је планирано да се изведу маневри уз учешће јединица Вилнуског и Московског округа, али до њих није дошло због болести Александра III.

Ови маневри и вежбе на Црном мору говоре о плановима за будући рат – напад на Босфор и Галицију и одбрану границе према Немачкој. То су били планови Министарства војске који, наравно, нису били планови Министарства иностраних послова, али их је подржавао император. Ипак, они су имали одређен ути-

цај и на балканску политику Русије. На полуострву је имала само једног мање-више поузданог партнера – Црну Гору. Кнез Никола је успео да убеди Санкт Петербург да ће у случају рата између Русије и Аустроугарске или Турске моћи да мобилише армију од 50 хиљада људи, довољну да неутралише бар један аустроугарски армијски корпус. Ова рачуница је била повод да му се годишње додељује два милиона субвенција за издржавање војске и стварање резерви за случај рата. Овим средствима власт на Цетињу располагала је готово без икакве контроле, уосталом, то је било неминовно. Император се претварао да верује обећањима и није посебно марио за то. Много више од балканских послова бринули су га односи са Немачком.

11. маја 1887. у Берлину, између Павла Шувалова и Ота фон Бизмарка, поново су почели преговори о склапању руско-немачког споразума. Бизмарк је одмах обавестио Шувалова о тексту аустро-немачког савеза 1879. и предложио да се у пројекат укључи ограда у погледу Аустроугарске. Шувалов је то одбио, па су уследила компликована и дуга појашњења контрапројеката двеју страна. Тек 18. јуна 1887. потписан је тајни руско-немачки „договор о узајамном осигурању”. Обе империје су се обавезале да ће поштовати добронамерну неутралност у случају рата једне од њих са трећом силом. Ова обавеза се није односила на ратове Русије против Аустроугарске или Немачке против Француске, ако би почели на иницијативу Санкт Петербурга или Берлина. Немачка је признала „историјски стечена” права Русије на Балкану, обе стране су се обавезале да неће дозволити територијалне промене на полуострву, да ће пазити на поштовање режима у Мореузима. У случају да Турска одступи од принципа забране пролаза за ратне бродове, изгубила би територијалну неповредивост коју јој је гарантовао Берлин-

ски конгрес, а Немачка и Русија су се обавезале да ће сматрати да су у рату са њом. Уговор је имао као додатак и тајни протокол по коме се Немачка обавезала да ће пружити дипломатску подршку Русији уколико она одлучи да „преузме на себе заштиту улаза у Црно море”, обе земље су се сложили да не дозволе рестаурацију Батенберга у Бугарској. Уговор је закључен на период од 3 године са аутоматским продужењем уколико нека од страна не одустане од њега.

На фону унапређења англо-аустријских и англо-немачких односа, француско министарство спољних послова од 1886. покушава да демонстрира Русији своју спремност за сарадњу, пружајући јој услуге у питањима од значаја за Империју. 9. јануара 1887. министар спољних послова Флоренс³⁸ састаје се у Паризу са делегацијом Народне скупштине Бугарске, која је била на турнеји по Европи са циљем да издејствује признавање новог кнеза – Фердинанда Кобурга. На жалбе чланова делегације на руску политику, он је сасвим јасно и јавно саветовао влади те земље да тражи споразум са Санкт Петербургом. Исте године, током прославе годишњице папе Лава XIII, француска дипломатија је деловала као посредник између папства и Русије како би се олакшао процес њиховог зближавања. У исто време, француске банке (синдикат *Hoskier*) почеле су да се боре за пренос руских хартија од вредности са берлинске берзе у Париз.

На чудан начин ове акције су се поклопиле са акцијама немачке владе која је већ 1887. започела напад на руске финансије, надајући се да ће традиционални пласманом руских иностраних зајмова у Берлину искористити како би Санкт Петербург натерала на политичке уступке. У

³⁸ Емил Флоренс (1841–1920), француски политичар, министар вера (1877–1885), министар иностраних послова (1886–1888), 1889. – премијер.

септембру 1888. немачка влада је престала да прихвата стране хартије од вредности као залог и имовинске улоге, а месец дана касније немачкој Империјалној банци је забрањено да издаје кредите на основу руских хартија од вредности. Курс рубље је пао, руске хартије од вредности су распродаване. Бизмарк је посебно темпирао ове акције да се поклопе са посетом Александра III Берлину, рачунајући да ће овај притисак натерати императора на уступке. Рачуница је била потпуно погрешна. Император је одбио да гарантује добронамерну неутралност у случају немачког напада на Француску. Због акција немачке владе, 6. новембра 1888. Русија је склопила споразум са синдикатом француских банака о зајму у злату у вредности од 500 милиона франака, који је и реализован 10. децембра 1888. и то веома успешно. Динамика француских кредита Русији била је импресивна:

Година	Износ
1888.	500 милиона франака
1889.	467 и 1.200 милиона франака
1890.	300, 600 и 350 милиона франака
1891.	612 милиона франака
1893.	173 милиона франака
1894.	432, 378 и 3.000 милиона франака
1896.	400 милиона франака
1901.	424 милиона франака
1904.	800 милиона франака
1906.	1.365 милиона франака
1909.	1.220 милиона франака

Сви кредити су покривени почетним улогом у Француској, неке кампање су покриле почетни износ улога и до 8 пута. Сасвим је очигледно да је борба за руско

тржиште акција била успешна и у складу са политичким интересима Париза. Међутим, последице нису биле тренутне. Петербургу се у почетку није журило да са Републиком прошири контакте у сферу реалне политике. Мобилизациони ресурси Француске су слабили. Број становника Француске скоро да није растао. Тако је 1869. имала 38.400.000 становника, а 1896. – 38.500.000, а 1903. и 1906. – 39.100.000 и 39.250.000. У периоду од 1886. до 1896. у 2/3 департмана Француске број становника је опао. Немачка, која се брзо развијала, пружала је сасвим другачију слику. Године 1871. имала је 41.000.000 становника, а 1896. – 52.250.000, 1910. године – 67.500.000.

У Санкт Петербургу није било симпатија ни према политичком систему Треће републике, посебно због политичка нестабилност. Од 1871. до 1900. године у Француској су се министри војске мењали 32 пута. Истовремено, 3 особе су биле на овој функцији 2 пута, једна – 3 пута, тако да је 27 особа било на месту министара у овом периоду, од којих је 10 људи обављало ову функцију дуже од 1 године, а само једна – Фрејсине³⁹ – 5 година (1888–1893). Шест министара су били цивили, остали су били професионални војници. Ништа боље није било ни са првим лицима државе – председник Ж. Греви⁴⁰ је био приморан да поднесе оставку после

³⁹ Шарл-Луи де Солсе де Фрејсине (1828–1923), француски државник, по образовању рударски инжењер, показао се као одличан организатор 1870. године, у октобру 1870. предводио војни кабинет Леона Габмете, сенатор (1876), министра јавних радова (1877), 4 пута је био на челу владе (децембар 1879 – септембар 1880; јануар – август 1882; јануар – децембар 1886; март 1886; 1890 – фебруар 1892), министар иностраних послова (1885), два пута је био на челу министарства војске (1888–1893; 1898–1899)

⁴⁰ Франсоа-Пол-Жил Греви (1813–1891) – председник Француске, адвокат, републиканац, председник Представничког дома 1876–1879, заменио је маршала Мек-Махона на месту председ-

колосалног скандала у вези са злоупотребама чланова његове породице, његов наследник М.Ф. Карно⁴¹ је морао да се суочи са последицама афере са Панамским каналом. Није изненађујуће што ни један ни други нису желели да на чело владе дође утицајни политичар Флоке, знајући за негативан однос Александра III према том човеку, после његове провокације 1867. године.

Флоке је дошао на чело владе у априлу 1888, након састанка са руским амбасадором у Француској, бароном А.П. Моренхајмом⁴², а у лето исте године, Републику је задесила још једна криза. 1888. Флокеова влада је дошла у сукоб са ген. Буланжеом, који је, иако је био у апсолутној мањини у Посланичком дому, важио за једног од најпопуларнијих политичара у Француској. Жучне расправе у парламенту довеле су до двобоја између премијера и посланика, у којем је овај други рањен. Организована кампања против Буланжеа, кога су сматрали организатором могућег десничарског државног удара, довела је до његове дискредитације и бекства из Француске у априлу 1889. године. Још пре тога, у фебруар 1889, Флокеова влада је пала. На изборима у јулу 1889. буланжеисти су поражени, а убрзо је у Француској избио нови, панамски скандал, у који је Флоке био умешан. Између осталог, испоставило се да је премијер део покрадених средстава искористио за организовање антибуланжеистичке кампање. Све ово тешко да је могло да иде у прилог томе да Француска може да склапа савезе, нити да је савез са њом вредан и поуздан.

ника Републике 1879. изабран по други пут 1885, а 1887. био принуђен да поднесе оставку због скандала у вези са не сасвим законитим одликовањем свог зета Орденом Легије части.

⁴¹ Мари-Франсоа Сади Карно (1837–1894), председник Француске (1887–1894), убио га је италијански анархиста.

⁴² Моренхајм Артур Павлович (1824–1907), барон, руски дипломата, амбасадор у Француској 1884–1898.

1888–1891: ка савезу са Француском

Убрзо су почеле промене у руско-немачким односима. У фебруару 1888. умро је 91-годишњи цар Вилхелм I, а његов син, 57-годишњи Фридрих-Вилхелм,⁴³ био је смртно болестан. Под именом Фридрих III владао је Немачком 99 дана, од 9. марта до 16. јуна 1888. године. На престо је дошао 29-годишњи Вилхелм II, који је намеравао да води сопствену спољну политику, не базирајући се на „гвозденог канцелара” свог деде. Страхови од могућих промена у спољној политици Берлина били су разлог за демарш упозорења Александра III. 1889. Петербург је посетио Никола Црногорски, 20. маја (2. јуна), на прослави коњичких гренадирских и лансерских пукова, руски цар је подигао здравицу у присуству свог госта: „Пијем за здравље јединог правог и искреног пријатеља Русије – кнеза Николе Црногорског.” То је била демонстрација самодовољности Русије и њене спремности да се суочи са изазовом погоршања односа са Немачком, ако до тога дође. Вилхелм II није сматрао потребним да обрати пажњу на ове речи. У августу 1889. Франц Јозеф је посетио Берлин и Вилхелм II му је лично рекао да ће, без обзира на разлог за аустријску мобилизацију, ако до ње дође, она одмах бити подржана мобилизацијом немачке војске. Ово је била прва изјава ове врсте која није стигла од начелника Генералштаба. У октобру 1889. у Берлин је стигао и руски монарх, његов сусрет са Вилхелмом је био прилично хладан – Немце је посебно увредила чињеница да је Александар III на француском одржао здравицу за здравље Кајзера.

У атмосфери међусобних примедби и сумњи, размењујући жаоке, Русија и Немачка почеле су прего-

⁴³ Фридрих Вилхелм (1831–1888), од 1861. – престолонаследник, немачки император, пруски краљ Фридрих Вилхелм III (1888).

воре о продужењу „споразума о узајамном осигурању”. Поново су поверени грофу П.А. Шувалову. Александар III је предложио период важења од три до пет година и пристао да одустане од тајног анекса о Балкану. 17. марта 1890. Бизмарк је упозорио Шувалова на предстојећу оставку, која се догодила сутрадан. Ипак, кајзер је руском амбасадору рекао да ће „споразум о узајамном осигурању” бити продужен, па чак и предложио да се преговори о продужењу одложе за Санкт Петербург, поверивши их генералу фон Швајницу, познатом поборнику унапређења руско-немачких односа, немачком амбасадору у Русији. Ове предлоге су подржали император и Гирс, који нису очекивали веће потешкоће. У међувремену, у Берлину су трајали састанци о питању новог курса спољне политике. Бизмарков наследник, 59-годишњи пешадијски генерал Георг Лео фон Каприви,⁴⁴ бивши командант корпуса и узоран пример пруског официра, који је прешао у немачко Министарство спољних послова, није знао ни за постојање руско-немачког споразума, нити о односу свог претходника и његовог монарха. Противници „руског” уговора веровали су да би он могао да одведе немачко-аустроугарске односе у ћорсокак или чак да увуче Берлин у руско-енглески сукоб.

Швајниц је био позван из Санкт Петербурга на консултацију. „Да је Бизмарк још увек на челу”, рекао је, „препоручио бих да се уговор обнови. У промењеним околностима, било би опасно наставити тако двосмис-

⁴⁴ Георг Лео фон Каприви де Капрара де Монтекукули (1831–1899), гроф, немачки војсковођа и државник. Од 1849. – у војној служби, учествовао и истакао се у ратовима са Аустријом 1866. и са Француском 1870–1871, министар морнарице (1883–1888), на овој функцији је показао значајне административне способности, што је био један од разлога за његово именовање од стране Вилхелма II на место канцелара (1890–1894).

лену политику.” На крају је одлучено је да се одбије продужење уговора. Швајниц се вратио у Санкт Петербург, али без овлашћења да преговара. Дана 30. марта, генерал је обавестио Гирса да његова влада изгледа није вољна да продужи уговор. Вилхелм II, надајући се могућности успостављања савезничких односа са Лондоном, дефинитивно је одустао од споразума са Русијом. Руска дипломатија је доживела неочекивани непријатан шок. Не тако давно Каприви је убеђивао Шувалова „да господину Гирсу пренесе своје најдубље поштовање и да му пренесе уверавања да ће учинити све у интересу одржавања најбољих односа између Немачке и Русије. Говорећи о кнезу Бизмарку, он је свог претходника, наводно, упоредио са атлетом који држи глобус на глави и још по један у свакој руци, док ће он, Каприви, бити задовољан ако успе да у рукама држи бар два од њих.” „Глобус” који је Каприви испустио била је Русија. 29. маја 1890. нови канцелар Немачке је званично обавестио Швајница о одустајању од продужења уговора. Швајниц је 4. јуна ово јавио Гирсу.

Берлин је своје планове градио на коришћењу сукоба око колонија за јачање својих европских позиција. Захваљујући томе, лето 1890. било је најбољи период у немачко-енглеским односима. 1. јула 1890. у престоници Немачке потписан је англо-немачки уговор о разграничењу интересних сфера двеју држава у источној и југоисточној Африци. Павећи значајне уступке Лондону у Уганди и региону језера Викторија, одустајући од претензија на Занзибар, Немачка је добила острво Хелголанд. Острво је некада припадало Данској, али године 1815. Велика Британија га је држала као потенцијалну базу против могућег континенталног савеза, ако се неко усуди да то поново покуша. Након што је нестала опасност од обнове француског царства, острво је изгубило сваки значај за Лондон, а он је Бер-

лину донео најважнији поморски положај у Северном мору, чији се значај за немачку флоту у настајању био непроцењив. Још 1853. Пруска је купила од Великог војводства Олденбург парцелу од 5 квадратних миља у заливу Јаде, где је почела изградња нове базе за пруску флоту, Вилхелмсхавен. 1887. на територијама одузетим 1864. у близини Данске почела је изградња Килског канала, завршеног 20. јуна 1895. Ако је раније растојање између Кила и Вилхелмсхафена било 539 миља, једним делом и кроз данске мореузе, сада се овај пут свео на 80 миља и то све преко немачке територије. Позадина немачких поморских снага и њихови истурени положаји у Атлантику сада су били заштићени.

Остало је само да је изграде. Док то није учињено, Лондон још није био уплашен перспективом дијалога са Берлином. Вилхелм II је био веома задовољан стицањем Хелголанда, британски министар спољних послова је такође био задовољан добијањем Занзибара у замену за „апсолутно бескорисни комад стене”. Солсберијева влада показала је спремност за зближавање са Немачком. Руски амбасадор у Лондону 1. јула 1890, на вест о англо-немачком споразуму, реагује овако: „Савез са Немачком је фактички остварен.” Ово је из корена променило однос снага на континенту, чак и најискреније присталице савеза са Немачком огласиле су узбуну. В.Н. Ламздорф⁴⁵ је у свом дневнику 6.

⁴⁵ Ламздорф Владимир Николајевич (1844–1907), гроф, руски дипломата, обуку прошао у Пажевском корпусу, 1847. именован за дворског пажа ЊИВ, 1861. именован за камер-пажа, 1862. ослобођен службе, премештен у IV одељење личне канцеларије ЊИВ са чином колежског секретара. Камер-јункер Двора ЊИВ, титуларни саветник (1865), од 1866. – у служби Министарства иностраних послова. Колешки асесор (1867), дворски саветник (1870), други секретар канцеларије Министарства иностраних послова, колешки саветник (1872), први секретар канцеларије Министарства иностраних послова (1875), држав-

јула 1891. написао: „Нема сумње да ће *материјални* (истакнуо Ламздорф – О.А) резултат ове ситуације бити мир, али такав мир који ће бити претњу силама које остају изван савеза, и стога неће створити никакво *морално* (истакнуо Ламздорф – О.А) спокојство. Приступање Енглеске овој „лиги мира”, без обзира на форму, је несумњиво: онолико колико су централне силе, а посебно две немачке државе, заинтересоване да одрже status quo, исто толико и Британија жели да се садашња равнотежа моћи не поремети у медитеранском басену у корист Француске.”

Англо-немачко зближавање није дуго трајало, али то је било довољно да онемогући повратак Немачке и Русије на раније односе. Непосредно након што је Берлин одбацио „уговор о узајамном осигурању”, Гирс је предложио да се наставе преговори о могућности обнављања уговора у неком другом облику. Гирс је био искрен у своме одбијању да иде ка савезу са Француском, што је била једина алтернатива споразуму са Немачком. 15. јуна 1888. писао је руском амбасадору у Берлину: „Савез са Француском у садашњем тренутку је потпуна бесмислица, не само за Русију, већ за било коју земљу”. Међутим, Александар III је био непоколебљив: „Пошто Немачка не жели да обнови наш тајни споразум, наше достојанство нам не дозвољава да запиткујемо како и зашто... Нема сумње да је дошло

ни саветник (1876). Секретар државног канцелара кнеза А.М. Горчакова (1878), коморник Двора ЊИВ (1879), 1881. пратио цара Александра III у Гдањск, присуствовао склапању „Савеза три императора”. Активни државни саветник (1881), директор канцеларије министарства 1882–1896, коморник Двора ЊИВ, заменик министра иностраних послова 1897–1900, управник министарства и министар 1900–1906, активни тајни саветник (1901), пред Руско-јапански рат 1904–1905. склоњен са далеко-источних послова, у мају 1906. разрешен дужности, именован за члана Државног савета.

до промене немачке политике, и ми морамо да будемо спремни на све.” Била је то тачка на Гирсову иницијативу. После одбијања да се продуже преговори, на југо-западним границама империје, у Волини, у јулу 1890. почеле су 9-дневне војне вежбе Варшавског и Кијевског округа. Следе велики маневри у августу 1890. г. одржани у близини Нарве. Руска војска је разрадила план офанзивног рата против Аустроугарске и одбрамбеног рата против Немачке и показала своју снагу.

Генерал Р. Боисдефре,⁴⁶ заменик начелника француског Генералштаба, стигао је на велике маневре код Нарве. Његовој посети претходио је широк и неконвенционалан гест француске владе – 30. маја у Паризу је ухапшено 14 руских револуционара, што је Санкт Петербург веома благонаклоно примио. На маневре је дошао и Вилхелм II, који је, као командант Виборшког пука, требало да учествује у њима, бранећи Санкт Петербург од „Немаца”. Маневри су трајали 10 дана, 10. (23) августа је све било готово. Кратко трајање се објашњавало Вилхелмовим скорим одласком. Пре него што је напустио Русију, приређен је велики спектакл у присуству императора Александра III. На укупане „Немце” на фронту од три врсте, обрушила се руска коњице: „На широком фронту тутњали су топови и око два сата по подне код села Черневица на релативно малом простору, – присећао се учесник, капетан

⁴⁶ Раул-Франсоа-Шарл ле Моутон де Буадефре (1839–1919), француски војсковођа. 1862. завршио Сен-Сир, истакао се у Африци 1864–1865, за шта је унапређен у капетана и одликован официрским крстом Ордена Легије части, учествовао у рату 1870–1871, мајор (1871), војни аташе у Русији (1878–1882), командант 106. линијског пешадијског пука, помоћник начелника Генералштаба (1890–1892), начелник Генералштаба (1892–1898), 1898. био принуђен да поднесе оставку због умешаности у „аферу Драјфус”.

М.В. Алексејев,⁴⁷ – да би употпунили финалну спектакуларну слику: 10 коњичких пукова из шуме јуриша у напад, стотину топова и 25 хиљада пушака својим штектањем и тутњавом заглушују разговоре оних који су се нашли у близини, а дим је потпуно прекрио и село, и шуму, и трупе. Нереалистично, али лепо, спектакуларно, шта бисте желели више?” Такве вежбе су и имале за циљ да импресионирају.

Ипак, маневри нису оставили очекивани утисак на Вилхелма II, и Кајзер није показао никакву иницијативу за наставак руско-немачких преговора. Буадефер се у Русији задржао нешто дуже – 15 дана, током посете водио је приватне и поверљиве разговоре о могућем

⁴⁷ Алексејев Михаил Васиљевич (1857–1918), руски војсковођа и државник, генерал пешадије (1914), генерал-ађутант (1916). Из породице војника који је добио официрски чин у одбрани Севастопоља за време Кримског рата. Завршио је Московску пешадијску јункерску школу (1874), 1876. унапређен у заставника, учествовао и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву. 1890. завршио Николајевску академију Генералштаба и распоређен у Генералштаб. Године 1898–1904. – професор Николајевске академије на Катедри за историју руске војне вештине, истовремено је био на низу функција у Генералштабу. Током руско-јапанског рата 1904–1905. – генерал-интендант 3. манџурске армије. 1906. – први обер-интендант Главне управе Генералштаба. Од 1908. – начелник штаба Кијевског војног округа, од 1912. – командант XIII армијског корпуса. Са избијањем Првог светског рата – начелник штаба Југозападнoг фронта, од марта 1915. – главнокомандујући армија Северозападнoг фронта, у најтежим околностима организовао је повлачење руских трупа из тзв. „пољског завежљаја”, спречавајући њихово опкољавање које је планирала немачка команда. Од августа 1915. до марта 1917. и од 30. августа до 9. новембра 1917. – начелник штаба Врховне команде, заправо је водио војне операције руске армије. Током марта-маја 1917. – врховни командант, потом војни саветник Привремене владе, крајем 1917. – почетком 1918. године био је један од оснивача Белог покрета на југу Русије, један од твораца Добровољачке армије.

савезу са начелником Генералштаба, генерал-ађутантом Н.Н. Обручевом. Међутим, важно је нешто друго – већ у лето 1890. дошло је до прилично искрене размене мишљења између две стране, на којима је дефинисана разлика око најважнијих војних питања за Француску и Русију. Француска се плашила понављања 1870, Русија – 1878. године. Ипак, Буадефер је донео следећи закључак: „Резимирајући, изнећу своје мишљење да је сада руски император одлучио да не понови очеву грешку из 70. године.” Разговори у Нарви и Красном Селу између Буадефера и Обручева имали су свој наставак, и то у великој мери због активности немачке дипломатије. Године 1891. продужен је Тројни савез Немачке, Аустроугарске и Италије, и након немачко-британског споразума, опасност да му се Енглеска у потпуности придружи у Санкт Петербургу је изгледала сасвим реална. Одбијање „споразума о узајамном осигурању” и демонстративно зближавање Немачке и Енглеске поклопило се са следећом фазом руско-немачког царинског рата.

Године 1890. у трговинском промету Немачке Русија је чврсто држала 3. место по увозу (580 милиона марака према 677 милиона Велике Британије, 599 милиона Аустроугарске, 457 милиона САД и 262 милиона Француске), али тек пето у извозу (262 милиона марака према 696 у Велику Британију, 358 милиона у САД, 348 милиона у Аустроугарску, 268 милиона у Холандију, 238 милиона у Француску), са позитивним салдом у корист Русије (318 милиона марака) који је знатно надмашио салдо савезничке Аустроугарске (251 милион марака). Берлин је одлучио да заштити своје трговинске интересе. „Почело је од времена Немачког (тј. Берлинског – А.О) конгреса. Руси не могу да опросте, – пише 4. новембра у свом дневнику 1891. принц Х. Хоенло, – да смо отели плен из њихових руку. Енглеска се никада не би усудила да ратује против Русије сама. На то се додају

и материјални губици које је Бизмарк нанео руским финансијама. На крају, протеривање руских радника је прелило чашу. Ипак, Русија не жели рат, а он је посебно непожељан на двору, где су незадовољни русофилским пренемагањем Француза.” Године 1891. Русија је донела протекционистичке тарифе. Укупан износ царинских намета за сву увезену робу повећан је са 14,7% 1877. на 32,7% 1892. године.

Царински рат и стварање блока који је укључивао Немачку, Аустроугарску, Италију, Србију, Румунију, довели су Русију у стање далеко од блиставе изолације. Треба напоменути да је од средине 80-их до раних 90-их 19. века, немачки Велики генералштаб, и под Хелмутом фон Молткеом и под Алфредом фон Валдерзеом,⁴⁸ полазио од идеје о извођењу превентивног удара против Русије у одбрамбеном рату против Француске, а у савезу са Аустроугарском и Италијом. Демон-

⁴⁸ Алфред фон Валдерзе (1832–1904), пруски и немачки војсковођа, гроф, фелдмаршал. Од 1850. – у војној служби, учествовао и истакао се у Аустро-пруском рату, после битке код Кониграца унапређен у чин мајора и прекомандован у Главни генералштаб, 1866–1870. – начелник штаба 10. армијског корпуса, формираног на територији Хановерског краљевства, освојеног и припојеног Пруској. У јануару 1870. унапређен у потпуковника, постављен за војног аташеа у Француској и ађутанта краља Вилијама IV. Као штабни официр учествовао је и истакао се у Француско-пруском рату, одликован Гвозденим крстом I класе. После склапања примирја, постављен је за немачког представника у Паризу, на крају 1871. постављен за команданта 13. уланског пука у Хановеру, 1873. – начелник штаба X армијског корпуса. Од 1881. – члан Великог генералштаба, најближи сарадник Молткеа старијег, после његове оставке 1888. на челу Великог генералштаба. Вилхелм II је био сумњичав према Валдерзеу као особи која је сувише блиска Бизмарку, па га је 1891. поставио за команданта 13. армијског корпуса. 1898. кајзеров став према Валдерзеу се променио и он је постављен за генерала-инспектора Инспектората III армије у Хановеру, а године 1900. предводио међународне снаге приликом гушења Боксерског устанка у Кини.

страција развоја руске војне моћи у лето 1890. заједно са другим несумњивим успесима у области одбране које је постигла Русија, ипак нису остали незапажени у Берлину. У фебруару 1891. Валдерзе је смењен са дужности начелника Генералштаба, а на његово место је постављен 58-годишњи генерал који је служио за једног од најбољих штабних официра у немачкој војсци. То је био гроф Алфред фон Шлифен.⁴⁹

У децембру 1892. он је изнео своје ставове о разлозима који су, по његовом мишљењу, диктирали потребу да се одустане од плана напада на Русију који су усвојили његови славни претходници: „Спровођење овог плана је већ било неизвесно када су Руси почели да утврђују прелазе преко Нарева, конкретно – да подижу утврђења код Ломже. Мада ова утврђења немају значајнији капацитет за отпор, ипак је за њихово савлађивање неопходно ангажовање тешке артиљерије, бомбардовање, јуриш, а самим тим и губитак времена, што непријатељу даје времена да концентрише борбене снаге на угроженим тачкама. Претпоставка да би мали део ових борбених снага могао да буде на положајима у време наше офанзиве на Ломжу сада више није оправдана. Русија је дугогодишњим радом омогућила себи брзу мобилизацију, у мирнодопским условима распоред своје војске прилагодила ратним потребама, унапредила и умножила своје железнице до те мере да,

⁴⁹ Алфред фон Шлифен (1833–1913), немачки војсковођа, гроф, фелдмаршал генерал. Од 1854. – у пруској војној служби, учествовао и истакао се у Аустро-пруском и Француско-пруском рату. Од 1884. руководио одељењем за војну историју у Великом генералштабу, од 1891. до 1905. на челу Великог генералштаба, иницијатор доношења новог ратног плана немачке војске у случају „великог рата” и аутор овог плана, који је предвиђао главни удар на Француску преко територије неутралне Белгије и Холандије, у првом периоду рата са циљем да се дубоко заобиђу француске пограничне тврђаве и заузме Париз.

упркос њеном огромном пространству и реткој насељености, мало је, или нимало није, инфериорна у спремности за рат у односу на своје западне суседе који су ту у бољем положају. Пошто је, поврх тога, довољно опрезна да изводи своје стратешко распоређивање војних снага иза утврђене речне линије, има мање разлога од било које друге државе да се плаши изненађења или изненадних напада. Додајте овоме да Русија прилично тачно зна наше намере и да је у складу са тим недавно разместила своје снаге.”

Као резултат активне изградње утврђења и железнице, за време императора Александра III створена је суштински нова стратешка ситуација на истоку Европе, а руска дипломатија је добила моћан ослонац за самосталну позицију у „европском концерту”. Шлифен је веровао да је превентивни рат против Русије постао узалудан, пошто је немачка офанзива сада, у најбољем случају, могла да доведе само до фронталног потискивања руских снага у унутрашњост Империје. Закључак се сам наметнуо – пошто је руска одбрана на источним границама Немачке постала тешко савладива, било је неопходно преусмерити немачку војску на Запад. Сада је одбрану на истоку требало да обезбеди Аустроугарска. Дакле, споља гледано помало парадоксално, јачање руске војне моћи подстакло је рађање плана за муњевит пораз Француске – чувеног Шлифеновог плана. Али, нажалост, поновна процена војних способности Русије од стране немачких генерала није се дотицала стварне руске претње Немачкој. Берлин је сматрао да ће имати довољно времена да порази Француску пре концентрације руске армије и да му стога није потребан савез са Русијом.

Руско-француски савез. Принудно зближавање

Нови курс немачке политике је прилично систематично гурао Русију ка зближавању са Француском.

„После оставке Бизмарка и необнављања споразума о „узајамном осигурању“, нисмо се изненадили, – бележи у пролеће 1891. немачки амбасадор у Русији, генерал фон Швајниц, – што је Русија показала велику склоност према Француској. То није био њен план. Била је приморана на то.” 4.(16) јула 1891. у разговору са француским амбасадором у Русији де Лабулеом,⁵⁰ Гирс је предложио да се предузму кораци да се две земље зближе. Француски нацрт уговора, који је израдио министар иностраних послова А. Рибо,⁵¹ 12. (24) јула послат је у Санкт Петербург. Почетак преговора поклопио се са демонстрацијом руско-француског зближавања. 12. (25) јул 1891. Француска северна ескадра под командом контраадмирала Жервеа⁵² стигла је у

⁵⁰ Антоан Пол Рене Лефевр де Лабуле (1833–1905), француски дипломата, од 1855. у дипломатији, 1886–1891. амбасадор у Русији.

⁵¹ Александар Рибо (1842–1923), француски политичар и дипломата, 1890–1893. министар иностраних послова, 1892–1893. премијер, министар унутрашњих послова 1893. премијер и министар финансија 1895, премијер и министар правде 1914, министар финансија 1914–1917, премијер и министар иностраних послова 1917. године.

⁵² Жерве Алфред-Алберт (1837–????), француски морнарички официр, 1854. – у војној служби, учествовао у бомбардовању и јуришу на Бомарзунд, поручник (1858), 1860. учествовао у Другом опијумском рату, капетан-поручник (1862), 1864–1870. године служио у ескадрама на Индијском океану и код западне обале Африке 1870. учествовао и истакао се у одбрани Париза, капетан 2. класе (1871), на крају рата командовао је бродовима на Тихом океану и код обала Кине, капетан 1. класе (1879), поморски аташе у Великој Британији, 1884. прекомандован у Медитеранску ескадру, 1886. премештен на место начелника штаба министра морнарице, контраадмирал (1887), постављен за команданта „оклопне ескадре Севера”, након посете Кронштату, на инсистирање британске владе, ескадра Жервеа посетила је Портсмут. Вицеадмирал (1892), начелник Генералштаба морнарице.

Кронштат. Руским морнарима наређено је да се уздрже од поздрава, да слушају, али да не држе говоре, јер би француска и немачка штампа то могле да искористе. Заиста, у Француској су сама чињеница ове посете и топла добродошлица пружена француским морнарима, укључујући и чињеницу да је император Александар III гологлав слушао химну Републике „Марсељезу”, изазвали очито неадекватну реакцију. Чули су се гласови да је Русија тиме демонстрирала свој протест против Франкфуртског мира.

Посета француске ескадре оставила је веома снажан утисак у Бечу и Берлину, аустријски канцелар гроф Калноки, у разговору са саветником руске амбасаде у Аустроугарској, кнезом Г. Л. Кантакузеном, 24. јул (5. август) 1891. је рекао да „пошто Русија није изабрала да стане на страну мирног савеза централноевропских држава, због чега бечки кабинет искрено жали, разумљиво је да није желела да остане предуго на позицији која је излаже опасностима потпуне изолације”, додајући овоме да њега брину „.... милитантни односи између држава који попримају претећи облик. Може доћи тренутак када ће ова непријатна ситуација постати неподношљива, и у том случају ће опасност бити велика.” За време боравка француске ескадре у Русији, Солзбери је упутио позив француској флоти да посети Портсмут на повратку, уверавајући Париз да у Енглеској нема било какве антипатије према Француској. Без сумње, ово је био наговештај о могућности изласка из изолације без споразума са Русијом. Петербург је био принуђен да настави преговоре о склапању руско-француског савеза у окружењу претњи и оптужби.

Као и свака изнуђена акција, ишло је тешко. Француска страна је настојала да у текст споразума унесе прецизне формулације и обавезе и настојала је да ограничи важење уговора на Европу, док је Русија инси-

стирала на формулацији која претпоставља очување „универзалног мира”. Француска је желела да закључи споразум који би, ако се већ не би односио искључиво на случај рата са Немачком, онда барем био такав да обезбеди максималну концентрацију снага против Немаца у случају таквог рата. Руска страна је желела да стекне савезника у случају сукоба са Аустроугарском и Енглеском и компликација до којих би у том случају могло да дође. Интереси земаља су се поклапали у једном: жељи да се избегне изолација. Пошто је Француска у том тренутку била рањивија, она је попустила, и усвојена је руска верзија спорног дела документа. 28. јула (9. августа) 1891. Александар III је одобрио коначну верзију текста, а 15. (27) августа 1891, кроз размену писама између министара спољних послова, руско-француски политички споразум постао је свршен чин: земље су се договориле да се консултују о свим питањима која би могла „угрозити светски мир”. Процес склапања војног споразума између две земље био је много тежи.

Већ 22. августа (3. септембра) 1891. Гирс је императору поднео меморандум у коме је истакао непожељност да се „превремено вежемо било каквим дефинисаним војним обавезама и тиме ограничавамо нашу слободу деловања”. Овај став министра иностраних послова нису подржавали ни министар војске ген. П.С. Вановски ни начелник Генералштаба, ген. Н.Н. Обручев, а њиховом мишљењу је био склон и Александар III. Крајем 1891. и почетком 1892. француска дипломатија је неколико пута покретала питање склапања војне конвенције, покушавајући у свакој прилици да покаже спремност за сарадњу. „Французи”, забележио је 31. јануара (12. фебруара) 1891. В. Н. Ламздорф, „изгледа желе да нас искористе са свом бесцеремонијалношћу наметљивих пријатеља. Они и даље имају исту тајну намеру – да нас компромитују демонстрацијама које

су колико бескорисне, толико и неодговорне; такође ће нас опседати предлозима да се закључи споразум о заједничком војном деловању обе силе у случају напада било које треће стране. И, потпуно уплетени у њихове мреже, првом приликом ћемо бити издати и продани... Кронштатске демонстрације, наша сагласност о неким принципијелним договорима... – све је то у реду, нисмо могли остати изоловани и неспремни, морали смо да успоставимо барем некакву равнотежу снага у Европи, али зашто злоупотребљавати добре ствари?”

Унутрашња ситуација у Русији 1892. такође није ишла у корист склапања споразума бременитих војним проблемима. Лоша жетва 1891. довела је до глади која је захватила неколико десетина губернија. Ситуација је била изузетно тешка, али император је благонаклоно прихватио нацрт војне конвенције коју је 24. фебруара (7. марта) 1891. предложио француски амбасадор, гроф Монтебело.⁵³ У случају ратне опасности, документ је предвиђао истовремену мобилизацију Француске и Русије и ангажовање већине савезничких снага против Немачке. Александар III се врло одлучно изјаснио: „Ми заиста треба да се договоримо са Французима и да, у случају рата између Француске и Немачке, одмах јуришамо на Немце како им не бисмо дали времена да прво порази Француску, а онда крену на нас. Неопходно је исправити грешке из прошлости и потући Немачку на самом почетку... када се Немачка распадне, Аустрија се неће усудити да ишта предузме.”

20. јула (1. августа) 1892. Буадефер је поново дошао на летње маневре руске војске. Са собом је донео нацрт војне конвенције који је дефинитивно одобрила француска влада. У случају напада Немачке или Италије на Француску, уз подршку Немачке, и у случају напада

⁵³ Густав де Монтебело (1838–1907), гроф, француски дипломата, амбасадор у Турској (1886–1891), у Русији (1891–1903).

Немачке или Аустроугарске на Русију, уз подршку Немачке, Русија је требало да пошаље 700–800 хиљада војника на немачки фронт, од укупно мобилисаних 1,6 милиона, а Француска – 1,3 милиона војника. У случају почетка мобилизације у једној од земаља Тројног пакта, Француска и Русија би одмах почеле мобилизацију, савезници су преузели обавезу да у случају рата не склапају сепаратни мир, да успоставе сталну сарадњу између Генералштаба руске и Главног штаба француске војске. Руско-француски савез је закључен све док постоји Тројни савез. 5. (17) августа 1892. војну конвенцију, након уношења неких измена у француски пројекат, потписали су Обручев и Буадефер.

Тајност уговора била је невиђено висока, Александар III је упозорио француску владу да ће, ако се тајна открије, савез бити раскинут. То је учињено како би се сачувала могућност нормализације односа са Немачком у будућности. Осим тога, ниједна страна није журила да ратификује овај документ. Како би се ублажио ефекат изјава у француској штампи које су биле прегласне и штетне за руску политику, у новембру 1892. Наследник Царевић кренуо је у званичну посету Бечу, а у јануару 1893. – у Берлин, где су одржани састанци са Францом Јозефом и Вилхелмом II ради демонстрације добросуседских односа. И тек након тога, 13. октобра 1893. руска ескадра под командом контраадмирала Авелана,⁵⁴ коју су чиниле оклопни ратни брод

⁵⁴ Авелан Федор Карлович (1839–1916), руски поморац, генерал-ађутант (1904), адмирал (1905), родом из дворјанства Великог војводства Финске, 1857. завршио Морнарички кадетски корпус, подофицир, поручник (1863), капетан-потпоручник (1872), капетан 2. класе (1882), капетан 1. класе (1886), контраадмирал (1891), привремени командант луке Кронштат, исте године именован на дужност команданта луке, 1893. – заменик команданта Балтичке флоте, 1893. командовао је ескадром у Средоземном мору током пловидбе до Тулона, а године 1894.

„Император Николај I”, крстарице „Адмирал Нахимов”, „Памјат Азова” и помоћни бродови „Терец” и „Ринда”, посетила је Тулон. Наравно, ово је био антиенглески, а не антинемачки гест – Средоземно море је остало изузетно далеко од интереса Немачке, а у лето 1893. Француска и Енглеска биле су на ивици рата у Сијаму (Тајланд).

Француска штампа је, у ишчекивању доласка руских бродова, страствено и многословно изјављивала своју љубав према Руској империји. „Русија и Француска 1892–1893: бивша револуционарка грли будућу”, записао је у свом дневнику у лето 1893. И.Н. Кључевски.⁵⁵ Реакција на посету ескадре Тулону, а њених посада Паризу, била је толико бурна да у постојање савеза између Санкт Петербурга и Париза у Европи више нико није сумњао. Британска штампа је јавно изражавала сумње да ће савез Француске и Русије довести до њихових заједничких акција у Египту и Мореузима.

– истом ескадром при повратку у Кронштат, 1895. – помоћник начелника Главног штаба морнарице, 1896–1903. – начелник Главног штаба морнарице, вицеадмирал (1896), 1903–1905. – начелник Министарства поморства. од 1905. – у пензији, 1914. именован за члана Државног савета.

⁵⁵ Кључевски Василиј Осипович (1841–1911), истакнути руски историчар, професор (1882), академик (1900), почасни академик (1908) Петроградске академије наука, члан Државног савета као представник Академије (од 1906). Пореклом из породице сеоског свештеника, похађао је парохијске и окружне верске школе, 1856–1860. – у Пензенској богословији коју је напустио и 1861. године уписао се на Историјско-филолошки факултет Императорског московског универзитета, дипломирао је 1865. године. Ученик С.М. Соловјова. 1871. одбранио магистарски рад и 1871–1906. предавао на Московском универзитету, најпре као приватни доцент, а од 1882, после одбране докторске дисертације, као професор. Истовремено је држао предавања на Московској богословској академији и на Московским курсевима за жене.

Император је 16. децембра рекао француском посланику: „Ви не бисте били прави родољуби, не бисте били Французи, да не гајите наду да ће доћи дан када ћете моћи да повратите своје изгубљене провинције; али од природних осећања до идеје о провокацији како би се испунила ова жеља, једном речју – освете – далек је пут; често сте доказивали да пре свега желите мир и да умете достојанствено да га чекате”.

„Биле су то године пре склапања француско-руског савеза”, присећа се расположења француског друштва 90-их година 19. века В.А. Маклаков,⁵⁶ – када је популарност Русије у иностранству свакодневно расла. Нису познавали Русију, али су толико веровали у њену снагу да им је савез са њом изгледао као спас.” Руски амбасадор у Француској барон А.П. Моренхајм је био

⁵⁶ Маклаков Василиј Алексејевич (1869–1957), руски адвокат, истакнута личност либералног покрета почетком 20. века. 1890. ухапшен и искључен са Одељења природних наука Физичко-математичког факултета Императорског московског универзитета због учешћа у студентским немирима, 1894. године дипломирао на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета, 1896. уписао Правни факултет као ванредни студент. Прославио се као бранилац у политичким процесима. Члан ЦК Кадетске партије од 1906, народни посланик из Москве II, III и IV сазива Државне Думе. 1914. активно је учествовао у раду Сверуског земског савеза, члан Прогресивног блока, за време Фебруарске револуције постављен је за комесара Министарства правде. Члан Посебног савета за припрему нацрта Правилника о изборима за Уставотворну скупштину. Учесник Скупштине јавних радника у Москви 8–10. 1917. августа, посланик у Предпарламенту. У октобру-новембру 1917. – амбасадор у Француској, разрешен дужности 17. новембра 1917. по налогу Л.Д. Троцког. 24. новембра 1917. биран као представник Партије кадета у Уставотворну скупштину. Активни учесник Белог покрета, 1919. постао члан Руског политичког савета у Паризу, од 1924. председник Емигрантског комитета, који је имао за циљ да заштити интересе руских емиграната у Француској, преминуо је у Швајцарској.

принуђен да посебно преговара са општинским већима Тулона, Марсеја, Лиона и Париза о организацији свечаности за дочек руских морнара. Пошто император категорички није желео да се ови сусрети претворе у пркосне манифестације у односу на „друге државе”, руска амбасада је, уз пуну подршку француског Министарства унутрашњих послова, убедила општинске званичнике да овај захтев схвате озбиљно. Управо због очекивања бурне реакције француске јавности, император Александар III је на чело руске ескадре поставио Авелана, који је од свих команданата руске флоте најслабије говорио француски. Руски министар спољних послова Гирс морао је хладним тоном својих изјава ублажити ефекат бучних излива који су уследили након размене посета ескадри.

По завршетку посете руске ескадре 15. (27) децембра 1893. и 23. децембра 1893. (4. јануара 1894) између Париза и Санкт Петербурга дошло је до размене писама о ратификацији војне конвенције. Руско-француски савез постао је свршен чин, међутим, саму реч „савез” за руско-француске односе јавно ће изговорити тек Николај II, и то тек у августу 1897. приликом посете председника Републике Ф. Фора⁵⁷ Русији. Међутим, за мање од 10 година након што је склопљен руско-француски савез и пет година након што је његово постојање јавно објављено, у Француској се много тога променило. Почетак 20. века већ је био време кад је надлазио први талас разочарања у савез са Русијом, чему је сведочио један од њених твораца – ген. Обручев. 17. (30) новембра 1902. министар војске, ген. Куропаткин је записао у свом дневнику: „Обручев, који је управо стигао из Француске, указао је да се већ

⁵⁷ Франсоа Феликс Фор (1841–1899), председник Француске од 1895. до 1899. године.

примећује захлађење односа према нама. Социјалисти и радикали, у чијим рукама је сада власт, неповерљиви су према Русији, јер мрзе аутократски режим.”

Готово одмах након коначног формирања руско-француског блока, окончан је руско-немачки царински рат. Преговори између Берлина и Санкт Петербурга о закључивању трговинског уговора почели су још 1891, али без већег успеха. Немачка је 1. фебруара 1892. дозволила селективно смањење царина на жито и друге пољопривредне производе увезене из Аустроугарске, Италије, Белгије и Швајцарске. Слично смањење, а понекад и увоз без царине био је дозвољен за робу увезену у Немачку из Велике Британије и Француске (са колонијама), Шведске, Норвешке, Данске, Холандије, Грчке, Турске, САД, Аргентине и Мексика. 1893. исти принципи су проширени на Шпанију (са колонијама), Румунију и Србију. Високе увозне царине су задржане само за руске пољопривредне производе, што је довело до вештачког повећања цена те робе на немачком тржишту и постепеног истискивања Русије са овог тржишта. За само 2 године, од 1891. до 1893, увоз руске ражи у Немачку се смањио са 50.562 хиљаде пуда на 13.656 хиљада, а пшенице – са 54.318 хиљада пуда на 42.210 хиљада.

На предлог министра финансија С. Ј. Витеа³⁸ уведене су двојне царине у односу на земље које су Русији

³⁸ Вите Сергеј Јулијевич (1849–1915), руски државник и дипломата, гроф (1905), 1870. ради у управи Одеске железнице, 1871. ступио у државну службу у канцеларију новорусијског и бесарабског генерал-губернатора са чином колешког секретара, 1874. постављен за спољнег службеника у Одељењу за опште послове Министарства железница, истовремено је био у руководству државне Одеске железнице, у којој је током службе радио на пословима теретног референта, помоћника машиновође, шефа станице, контролора саобраћаја, шефа саобраћајне службе, помоћника шефа експлоатације железнице. Титуларни саветник (1874), 1877. ослобођен службе у

ускратиле третман најповлашћеније нације. 13. (25) јун 1893. г. објављен је закон о двојним тарифама. Максимална тарифа је претпостављала могућност процентуалног повећања постојеће опште тарифе (за 15; 20; 30%), минимална је одређена споразумима о смањењу постојеће тарифе. 1. јула 1893. повећана царина је примењен на немачку робу. На инсистирање министра финансија С.Ј. Витеа, немачка страна је унапред упозорена на ове промене. Вите се надао да ће на овај начин подстаћи Берлин да преговара о питању царинске политике. Међутим, уместо преговора уследила је још једна етапа царинског рата. Немачка је, као одговор, подигла царине на руску робу за 50% њихове вредности, након чега је Русија проширила општа царска

Одељењу за опште послове Министарства железница, исте године постављен је за помоћника управника за саобраћај и шефа експлоатације Одеске железнице, у великој мери захваљујући његовом залагању, обезбеђена је мобилизација капацитета железнице и снабдевање Ратне армије на Дунаву, шеф оперативног одељења експлоатације Југозападне железнице 1878–1881, учествовао у изради Устава руских железница, 1880. године постављен за шефа оперативе Југозападне железнице, године 1886. – управник Југозападне железнице, године 1888. позван у Харков као вештак за истрагу о узроцима катастрофе царског воза у Борки 17. октобра 1886. Активни тајни саветник (1889), постављен за директора Одељења за железничке послове Министарства финансија, 1890. примљен у Савет министарства железница, управник Министарства железница (фебруар-август 1892), управник Министарства финансија (од августа 1892), тајни саветник (1893), министар финансија (1892–1903), члан Комитета Сибирске железнице, активни тајни саветник (1899), године 1903. разрешен дужности министра финансија и именован за председавајућег Комитета министара и члана Државног савета, 1905. предводио је руску делегацију у преговорима са Јапаном након Руско-јапанског рата 1904–1905, који су завршени потписивањем Портсмутског мира, председавајући Савета министара (1905–1906), од 1906. – повукао се са функција, остао члан Државног савета.

царинска правила и на Велико војводство Финско, за чије тржиште су земљорадници Источне Пруске били посебно заинтересовани, и повећала порез на носивост⁵⁹ за немачке трговачке бродове у руским лукама са 5 копејки на 1 рубљу.

Немачка индустрија је претрпела највеће губитке од царинског рата који се разбуктао са новом снагом, али тек 15. октобра 1893, тј. 2 дана након доласка Авеланових бродова у Тулон, у Берлину је почела конференција за израду нацрта руско-немачког трговинског споразума. Вилхелм II је изјавио: „Немам ни најмању жељу да ратујем са Русијом због сто лудих јункера”. 29. јануара (10. фебруара) 1894. уговор је закључен на период од 10 година. Обе стране су направиле уступке. Русија је напустила аутономну царинску тарифу и смањила царине на немачку индустријску робу за 18–65% у односу на тарифе из 1891. Заузврат, Немачка је проширила на Русију преференцијалну тарифу установљену 1891. у немачким трговинским уговорима са неким државама, што је значило снижавање стопа за 15–33% у односу на стандардну царину. Поред тога, уговором су обе државе добиле статус најповлашћеније нације. Обим трговине између Немачке и Русије није се значајно променио.

Далеки исток

Почетак 90-их година 19. века обележен је и интензивирањем руске политике на Далеком истоку. 1891. Русија је започела изградњу сибирске железнице од Чељабинска до Владивостока (више од 7 хиљада врста). Њен завршетак је требало нагло да ојача војне

⁵⁹ Порез на „ласт”; „ласт” – мера од 12 четвртина жита или друге расуте материје. Када се мери капацитет трговачког брода, она је био једнака 120 фунти или 2 тоне.

снаге Русије на Далеком истоку, које су до 1895. биле мале – око 30 хиљада људи. Од краја 70-их година 19. века, а посебно после Кушке, у овим крајевима највише су се плашили сукоба са енглеском флотом и кинеском војском. Изградња утврђења главне луке и руског административног центра у Приморју – Владивостока – започета је тек 1878, када је Хорнбијева ескадра ушла у Мраморно море. Процес је био тежак, транспорт појачања, а посебно топова и муниције за њих, био је могућ само морским путем, чиме је јачање руског војног присуства на Далеком истоку директно зависило од односа са Великом Британијом, која је несумњиво доминирала океанима.

Управо је војна слабост на Далеком истоку и страх од сукуба са Кином довела до тога да руска пацифичка ескадра у то време буде стално стационирана у Јапану. Још у априлу 1861. флота је покушала да изгради поморску базу (тј. базну тачку) на острву Цушима, на обали залива Имосаки. Међутим, већ у мају базу је открила енглеска фрегата. Британци су то одмах пријавили јапанским властима, које су протестовале, подржане од британског дипломатског представника. С обзиром на склоност Јапана из периода Токутаве да се самоизолије и не желећи да квари односе са њима и са Британцима, руска влада је одустала од својих планова. Владивосток, који је постао главна лука на Далеком истоку године 1871, замрзавао се и био рањив са копна, па је његов задатак у ратним временима био ограничен на опремање крстарица које су морале да плове преко океана хиљадама миља и, када је било неопходно, да се поправљају и допуњују транспортима у заливима усамљених острва. У граду није било питке воде, споро растуће сељачко становништво региона једва је обезбеђивало храну за себе, због чега су државне институције морале да се снабдевају морским путем из европских провинција Русије.

Тако је 1875. Нагасаки постао упориште руске ескадре у Тихом океану. Крузери су у овом граду проводили већи део године, од касне јесени до раног лета, а Владивосток је дуго остао само место њиховог летњег боравка. Наравно, то је било могуће само под условом добросуседских односа са Јапаном. Године 1877. Четири мале руске лаке крстарице у Нагасакију биле су под сталним и будним надзором 12 британских бродова, укључујући и један оклопни ратни брод. Након што су Хорнбијеви бродови ушли у Мраморно море, руска мисија у Токију је свакодневно очекивала телеграм о почетку рата, након чега би ескадра крстарица одмах напустила јапанске воде и започела операције против енглеске поморске трговине. Наравно, није било шансе да поморске снаге могу да заштите руску далекоисточну обалу. 1885. ситуација готово да се није ни променила. Владивосточки гарнизон у пролеће 1885. чиниле су само две бригаде 4. батаљона – 1. и 2. источносибирски. У то време Британци су се спремали, у случају рата са Русијом, да нападну њену испоставу на Далеком истоку – 26. априла 1885. искрцали су трупе на архипелаг Гомундо (острва Сундо и Садо) у Јужној Кореји да би створили базу за будуће војне акције против Русије. Требало је да то буде лука Хамилтон (модерни Гомундо, Република Кореја). Десант је напустио острва тек 27. фебруара 1887. на захтев Русије, која се заузврат обавезала да неће окупирати корејску територију. Број кинеских војника (редовна војска, манџуријска коњица и резерве) у Манџурији до краја 80-их година 19. века достигао је 175 хиљада, док је на целом руском Далеком истоку могло да им се супростави не више од 23.800 људи.

Изградња Транссибирске железнице била је апсолутно неопходна Русији, али је чак и почетак изградње изазвао осећај угрожености у Токију. Јапан, након

Меиђи револуције, којом је 1868. враћена сва власт императору Муцухиту,⁶⁰ брзо је модернизовао своју војску и морнарицу. У лето 1877. у Јапан су стигли први оклопни бродови изграђени у Енглеској – ратни брод „Фусо” и оклопне крстарице „Хиеи” и „Конго”. Они су постали језгро будуће јапанске флоте. 1882. усвојен је осмогодишњи програм бродоградње у вредности од 27 милиона јена, према коме би до 1890. била изграђена 32 брода депласмана од 30.000 тона. 1890. годишња војна потрошња повећана је са 10 на 15 милиона јена. Јапан, који је 1875. године усвојио закон о општој војној обавези, успео је, уз помоћ немачке војне и британске морнаричке мисије, да оствари значајне успехе у војном развоју. Имао је 6 армијских и 1 гардијску дивизију – 80 пешадијских батаљона, 7 инжињеријских батаљона и 20 ескадри, 40 батерија са 240 оруђа, не рачунајући обалску артиљерију. Поред тога, јапанска влада је имала на располагању још 6 територијалних дивизија. У мирнодопско време, војске је бројала 57 хиљада људи, али у ратно време могла би да се повећа на 102 хиљаде, или до 190 хиљада, ако се укључе територијалне дивизије и милиција.

Управо је Јапан био претпоследња тачка путовања око света престолонаследника царевића великог кнеза Николаја Александровича 1890–1891. године, које је требало да се заврши у Владивостоку, на свечаности почетка изградње Транссибирске железница. Руске оклопне фрегате „Памјат Азова”, „Владимир Мономах” и топовњача „Запорожец”, које су пратиле Царевића, усидриле су се у Нагасакију. Руска ескадра је већ дуго била стационирана у Нагасакију, руски официри су се осећали веома пријатно у Јапану. Нико није очекивао да ће нешто попут „Оцу инцидента” бити могуће. 29.

⁶⁰ Муцухито (1852–1912), јапански император (1867–1912), владарско име Меиђи (Просветљени), мото владавине – Меиђи изин (Просветљена обнова).

април (11. мај) 1891. током вожње рикшом од Нагасакија до овог малог града, јапански полицајац ударио је престолонаследника сабљом по глави. Престолонаследник Грчке, који је пратио Николаја на овом путовању, у последњем тренутку је успео да удари штапом атентатора по руци, тако да рана није била фатална. Сам терориста је одмах оборен од стране гомиле и возача рикши. Прва реакција на атентат била је неверица.

„Морам рећи”, написао је 30. априла (12. маја) 1891. адмирал Ф.В. Дубасов,⁶¹ који је током ове посете коман-

⁶¹ Дубасов Фјодор Васиљевич (1845–1912), руски поморац и државник, генерал-ађутант (1905), адмирал (1906). 1870. завршио Академски курс поморских наука, учествовао и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878, командовао миноносцем у саставу Дунавске флотиле, 14. (26) маја 1877. са још три чамца напао турски монитор „Сејфи”, учествовао у постављању минских поља код Гирсова, Мачина, Силистрије. Године 1879–1880. командант гардијског, 1882. – Борбеног одреда миненосаца Балтичке флоте. Године 1883–1885. – командант крстарице „Африка”, 1888. – фрегате „Светлана”, од 1888. – фрегате „Владимир Мономах”, 1891. године – оклопног ратног брода „Петар Велики” и бродске батерије „Не трон мења”. 1897. – заменик команданта ескадре, од августа 1897. – до августа 1899. године. – командант Пацифичке ескадра. Под руководством Дубасова 1898. ескадре је заузела Порт Артур и Даљни, иако се он сам противио тим акцијама, указујући на стратешку слабост Порт Артура у случају рата са Јапаном. Године 1901–1905. – председник Поморског техничког комитета, током истраге Гулског инцидента – члан међународне истражне комисије, у истрази изнео је издвојено мишљење оправдавајући поступке вицеадмирала З.П.Рожественског. 1905. године руководио је гушењем сељачких устанака у Черниговској, Полтавској и Курској губернији, од новембра 1905. – Московски генерал-губернатор, организовао и лично руководио гушењем оружаног устанка у Москви. У априлу 1906. извршен неуспешан атентат на Дубасова, у јулу 1906. године разрешен дужности Московског генерал-губернатора и именован за члана Државног савета, у децембру 1906. у Петербургу поново је извршен неуспешан атентат на Дубасова, од 1907. – члан Савета државне одбране.

довао фрегатом „Владимир Мономах”, „да је наше повеће у Јапанце било толико велико, толико неограничено, да никоме није пало на памет да близина масе, а тим пре чувара реда, може представљати било какву опасност и на исти начин смо путовали свуда по Јапану (тј. на рикшама – А.О) ... овде на истоку, Јапан је, посебно за нас Русе, представљао велико благо: овде смо били скоро као код куће, добили смо све што нам је требало, и материјално и, рекло би се, морално... и, на крају, у случају рата са Кином, Јапан би нам био једини савезник и његове луке би нам служиле као базе за операције.”

Након што је почела изградња Транссибирске железнице, у Јапану су на свог западног суседа заиста почели да гледају подозривије, али инцидент није пресудно утицао на руско-јапанске односе. Будући император је 19. (31) маја 1891. на свечаној церемонији у Владивостоку лично отворио радове на изградњи железничке пруге. На оно што се догодило у Јапану гледао је искључиво као на дело усамљеног фанатика и није променио свој однос према Земљи излазећег сунца, којом је био фасциниран. Што се тиче високе политике, Александар III је наредио да се оно што се догодило преда забору. У упутствима новом посланику у Токију М.А. Хитрову,⁶² у јесен 1892, истакнуто је и одсуство „суштинских сукоба интереса” између две земље, и значај јапанских лука као сидришта за руске бродове на Далеком истоку. Мада, ни Санкт Петербург ни Токио нису могли дуже да очувају овакав однос.

⁶² Хитрово Михаил Александрович (1837–1896), руски дипломата, посланик у Румунији (1886–1891), Португалу (1891–1892), Јапану (1892–1896).

ПОГЛАВЉЕ V

СПОЉНА ПОЛИТИКА ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЈА II (1894–1917)

Нова политика на Далеком истоку

Транссибирски пројекат је требало да буде завршен у року од 12 година и процењен је на 350 милиона рубаља. За овај период у буџету је предвиђен просечан расход од око 30 милиона рубаља, годишњи буџет Министарства железница, који је раније износио око 56 милиона рубаља, тиме је повећан за 60%. У стварности, изградња Транссибирске железнице коштала је трезор око милијарду рубаља, чак и без војних трошкова 1904–1906. 20. октобра (2. новембра) 1894. године умро је Александар III, последњи руски цар Николај II ступио је на престо. Након смрти Н.К. Гирса на место министра иностраних послова 14. (26) јануара 1895. године постављен је кнез А.Б. Лобанов-Ростовски. Млади император је био присталица стварања океанске флоте и активне политике на Далеком истоку, где је Токио заузимао све тврђи став.

Посебно место у јапанским плановима заузимала је Кореја, Токио је покушавао да је заузме 1875, 1882. и 1884. године. Најновија криза окончана је билатералним споразумом између Јапана и Кине, према којем су се обе државе обавезале да неће слати трупе у Кореју без обавештавања друге стране. У ствари, земљом су и даље владали кинески званичници и њихови фаво-

рити. Високи порези и корупција довели су до све већег незадовољства и већ почетком 1890-их почео је да се формира антикинески покрет на југу земље. У пролеће 1894. тамо је почео устанак, а краљ Коцон се обратио Кини за помоћ. Истакнути кинески службеник Ли Хунжан,⁶³ који је фактички и даље био вицекраљ Кореје, наредио је да се тамо пошаљу кинеске трупе – први одред је бројао 1.500 војника. То је послужило као формални повод за почетак Кинеско-јапанског рата.

Јапански бродови су 25. јула 1894. године успешно напали кинеску ескадру у Корејском заливу, а након тога је крстарица „Нанива”, под командом капетана Х. Тогоа⁶⁴ потопила енглески пароброд који је кине-

⁶³ Ли Хунжан (1823–1901), кинески војсковођа и државник, истакао се у гушењу устанка Тајпина када је уз помоћ страних инструктора организовао „Војску која увек побеђује”, обучену на европски начин, и победио главне снаге побуњеника. Године 1864, када је заузео њихов центар Нанкинг, прекршио је обећање да ће поштедети животе вођа Тајпина који су се предали. Године 1864–1866. – гувернер Нанкинга, 1866. угушио је устанак у Шандуна и Хенану, након чега је постављен за вице-краља Тјенђина, 1870. године, после убистава странаца у том граду, премештен је за гувернера у провинцију Ђили. Године 1875. послао је трупе у Пекинг и помогао царици Ци Си да задржи власт као регент младог цара Гуансуа. 80-их и 90-их година 19. века покушао је да спроведе реформе модернизације војске и морнарице, модернизовао наоружање и организовао изградњу утврђења у Порт Артуру и Тјенђину. Главнокомандујући армије током рата са Јапаном 1894–1895, потписао је споразум из Шимоносекија, 1896. путовао у Европу и Сједињене Државе у потрази за савезницима. Учествовао је у гушењу Боксерског устанка и потписао споразум са великим силама о регулисању последица устанка.

⁶⁴ Хеихациро Того (1842–1934), истакнути јапански поморски командант, адмирал, маркиз. Породица Того је била повезана са феудалном породицом Сацума, познатом по својој борбености. Клан је имао флотилу од 10 бродова. На једном од њих, млади Того је научио основе поморске вештине. Године 1869, дваде-

сетдвогодишњи Того је имао ватрено крштење на једрењаку „Касуга”, који учествује у поморској бици против бродова владе Токугаве. Након царског указа о укидању војног сталежа самураја, Того одлази у Токио на школовање. Године 1871. ступио је у Морнарички кадетски корпус. Године 1872, међу најбољим је ђацима који су успешно положили испит из енглеског, послат је на студије у Енглеску, где је провео целих седам година. Того је завршио пуни курс на Кембриџу. Министарство морнарице на све начине фаворизује свог надареног кандидата, унапређењем у официрски чин омогућава му да оплови свет на енглеском броду „Хемпшир”. Током боравка Тогоа у Лондону и другим лучким градовима, поверено му је да надгледа изградњу купљеног бојног брода „Фузо” – прве борбене јединице која је ушла у састав ескадре јапанске царске флоте. 1879. поручник Того се вратио у Јапан. За своје заслуге добио је чин капетан-поручника. Током Кинсеко-јапанског рата са чином капетана 1. класе 1894–1895. командовао крстарицом „Нанива”, за потапање енглеског транспорта који је превозио кинеске војнике, унапређен је у чин контраадмирала. Године 1896. Того је постављен за начелника Поморског кадетског корпуса на острву Етазима. Он реформише образовни процес тако да будући официр „поседује телесно здравље, добре способности и познавање своје професије, а има и добру карактеристику (службени досије)”. Са 50 година Того добија чин вицеадмирала. Вицеадмирал Того је 1900. године предводио експедициону ескадру у гушењу Боксерског устанка. После ове војне операције, Того је дошао на чело поморске базе у Маизуру, а непосредно пре рата са Русијом, 1903. године, примио га је император и уручио му указ о именовању за команданта Уједињене флоте. Под директним надзором Тогоа, разрађен је ратни план флоте, блокирање Порт Артура, искрцавање трупа у Кореји, у случају рата са Русијом. При томе је Того искористио сопствено искуство вероломног напада. После Цушимске битке, Того је добио све највише награде Јапана, добио је и нови положај – постао је начелник Генералштаба морнарице, а 1909. – члан Врховног војног савета, 1911. заједно са још једним херојем Руско-јапански рата, генералом М. Ногијем, адмирал Того је позван у Сједињене Државе, где је обојици приређен величанствен дочек на највишем нивоу. Током Првог светског рата, Адмирал Того, који се приближавао 70-ој години живота, није имао значајне државне функције, али је активно учествовао у

ска влада унајмила за транспорт трупа у Кореју (Велика Британија је касније прихватила извињење јапанске владе). Јапанци су спасли само Европљане који су се нашли у води, на чамце са Кинезима су пуцали. После ових акција на мору, Јапанци су искрцали 5.000 војника на југу Кореје. 1. августа 1894. године уследила је званична објава рата. Да би брзо ојачали своје трупе у Кореји, у недостатку железнице, Кинези су поново одлучили да користе морски пут. Утоваривши у Талиенвану на 5 транспортних бродова од 4 до 5 хиљада људи, превезли су их до ушћа реке Јалу, под заштитом своје флоте. Дана 17. септембра 1894, њихове главне снаге (2 стара флотска оклопна ратна брода, 4 тешке и 4 лаке крстарице и 2 миноносца) су се овде сукобиле са јапанском ескадром (4 оклопне и 4 лаке крстарице) под командом вицеадмирала Ита.⁶⁵ Јапанци су имали предност у квалитети бродова и обучености посада. Јапанска артиљерија је надмашила кинеску у тежини салви за 2 пута и у брзини гађања за 5,6 пута. Ако узмемо у обзир квалитет граната (Кинези су своје пунили угљем), онда ће ова супериорност бити још импресивнија. Као резултат тога, потопљен је 1 кинески оклопни

програму бродоградње за обнову морнарице. Од 1914. године, неко време, био је један од васпитача и ментора престолонаследника Хирохита, будућег императора Сева.

⁶⁵ Сукејуки Ито (1843–1914), јапански морнарички официр, адмирал флоте (1906), гроф (1907). Родом из кнежевине Сацума (данас префектура Кагошима). Учествовао је у рату кнежевине Сацума против британске морнарице 1863. године, прошао је обуку у војно-поморским камповима војне владе (бакуфу). После реставрације Меиџи – у морнарице, командовао је већим бројем бродова. Контраадмирал (1886), вицеадмирал (1892), 1893. постављен за команданта морнарице, после рата – начелник Генералштаба морнарице, адмирал (1898). Током Руско-јапанског рата, као начелник Генералштаба морнарице, учествовао је у раду Главног императорског штаба.

ратни брод, 3 тешке крстарице, а још једна тешка крстарица је онеспособљена.

Кинеска флота се склонила у Лујшункоу (Порт Артур) и престала је да представља претњу јапанским војним транспортима на континент. За рат са Кином Јапан је мобилисао 6 дивизија, али је до почетка 1895. послао у Кину само њих 5, односно 75 хиљада људи. Дакле, ресурси Јапана су били далеко од исцрпљености. Године 1895. становништво острвског царства износило је 21.122.899 људи, а број његових младих поданика који су достигли узраст за служење војске и који су 1893. године били признати способним за војну службу био је 248.429 људи, 1894. године – 248.424 људи, 1895. године – 241.134 људи, 1896. године – 286.637 људи. Ниво обуке јапанског војника био је висок – Јапанци су служили 3 године „под заставама”, 4 године су били у армијској резерви и 5 година у резерви територијалних јединица. Једном годишње резервисти су позивани на војне вежбе до 60 дана и још један дан је био одвојен за проверу.

Кина је брзо поражена. Јапанска армија је била супериорнија од кинеске, као и флота. Брзо је потиснула противника из Кореје, 24. октобра јапанске десантне снаге искрцале су се на полуострво Квантунг, остаци кинеске флоте нису покушали да ометају ово искрцавање и пребачени су у Вејхајвеј, где су остали до краја рата. 21. новембра 1894. године, после петочасовног напада, Јапанци су заузели Порт Артур. Јапанци су се 20. јануара искрцали код Вејхајвеја и 12. фебруара, после неколико дана убрзане опсаде, заузели су га, остаци кинеске флоте прешли су у руке победника. Јапанци су заузели острво Тајван и део јужне Манџурије. Пекинг је био принуђен да склопи мир 17. априла 1895. у граду Шимоносеки (Јапан). Кина је признала независност Кореје, што је отворило пут за јапанску експанзију у овој земљи,

предала је Јапанцима острва Пенхуледао и Тајван, полуострво Лиаодонг, платила 200 милиона лианга⁶⁶ сребра одштете (око 300 милиона рубаља по тадашњем курсу), јапански поданици су добили право да се баве било којом врстом активности у трговачким лукама и градовима монархије Ђинг.

Дана 22. марта (3. априла) у Санкт Петербург је стигла информација о јапанским захтевима, од руског посланика у Кини грофа А.П. Касинија.⁶⁷ 25. марта (6. априла) 1895. министар иностраних послова кнез А.Б. Лобанов-Ростовски је изнео предлог реакције Русије на јапанско-кинески сукоб, која се заснивала на 2 услова: стицању луке у Тихом океану која не замрзава (овај захтев је био утолико неопходнији јер је 1894. године, пре него што је почео рат са Кином, јапанска влада увела нова правила за боравак страних бродова у њиховим лукама, по којима је број бродова једне земље који се истовремено налазе у јапанским лукама био ограничен на 2. У стварности је то правило почела да примењује касније, након мира у Шимоносеки, али растућа војна моћ Јапана није давала наду да ће се на дужи рок сачувати *status quo*) и делове северне Манџурије за изградњу Сибирске железнице. Пошто Кина не би добровољно пристала да испуни ове услове, министар је препоручио споразум са Јапаном. Дана 30. марта (11. априла) 1895. године, на посебном састанку министара којим је председавао император Николај II, одлучено је да се настави политика пријатељства са слабим суседом – Кином. С.Ј. Вите је присуствовао састанку и био је један од најтврђих присталица постављања ултиматума Јапану да напусти Манџурију.

⁶⁶ Мера за тежине у Кини, 31,25 грама.

⁶⁷ Касини Артур Павлович (1835–1919), гроф, руски посланик у Кини (1893–1898).

Дана 4. (17) априла 1895. године, односно на дан потписивања јапанско-кинеског уговора, Николај II записује у свој дневник резултате састанка о далеко-источној политици: „Одлучили смо: енергично ћемо инсистирати да Јапанци напусте јужни део Манџурије и Порт-Артур; ако се добровољно не повинују, онда ћемо их на то присилити. Дај Боже, да се не упетљамо у рат!” Вилхелм II је 5. (17) априла уверио Николаја II да ће подржати његове акције, а сутрадан је обавестио руског императора о следећем: „Немачки адмирал, командант ескадре која крстари кинеским водама, добио је наређење да концентрише своје бродове у луци у северној Кини и успостави везу са руским адмиралом. Био бих ти веома захвалан ако би био љубазан да наредиш свом адмиралу да обавести нашег где се налази, као и да ме унапред обавештаваш о твојим акцијама, како бих свом адмиралу дао одговарајућа упутства.” Одговор је уследио истог дана: „Наредићу нашем адмиралу да ступи у контакт са немачким, али се искрено надам да ће наша интервенција проћи мирно.” Немачка је, у лику свог императора, активно гурала Русију на Далеки исток. „Учинићу све што је у мојој моћи”, писао је Вилхелм свом рођаку 14. (26. априла), „да одржим мир у Европи и заштитим позадину Русије, тако да нико не може да омете твоје планове на Далеком истоку. Јер нема сумње да Русији припада велики задатак да у будућности цивилизује азијски континент и заштити Европу од инвазије многобројне жуте расе. У том послу увек ћу бити твој помоћник, колико год могу.” И поред тога, Николај очигледно није тежио војном сукобу на Пацифику.

Руски Далеки исток је био веома слабо насељен. 1858. године, након Ајгунског споразума, почела је да се формира Амурска козачка војска. Од 1858. до 1860. године ту је подигнуто око 100 насеља – села, војних

утврђења, попут Николајевска на Амуру, Владивостока, Благовешченска, из којих ће касније настати градови. Укупно је на Амуру до почетка 60-их година 19. века живело око 15 хиљада људи. То је омогућило да се учврсти власт на новој граници, а даљи развој територије и њено насељавање финансирала је државна благајна. Процес је био дуготрајан и скуп. На пример, у област Јужног Усуријска од 1883. до 1886. године пресељено је 4.710 људи, што је државу коштало око милион рубаља. Од 1887. године, бродови Добровољачке флоте, који су пловили од Одесе до Владивостока, били су укључени у организовање пресељења. До 1891. године, ово друштво (којим је од 1892. управљало министарство поморства) располагало је са 10 бродова укупног депласмана од 25.279 регистрованих тона. Досељеници су сами плаћали превоз, али су по доласку добили зајам на 30 година у износу од 600 рубаља. До 1892. године на овај начин је превезено још 6.036 људи. Тако је до 1892. године само 182.607 људи живело у Амурској и Приморској области Русије (не рачунајући војна лица), од којих су 39.722 били грађани, 50.916 сељаци, 26.261 козаци, 14.623 „домородци” (представници малих локалних народа), 33.000 Кинези који су ту били трајно насељени по праву које им је дато Ајгунским уговором из 1858. године, 14.684 Корејци, 447 Јапанаца, 117 „других странаца” и 2.832 прогнанника.

У поређењу са Манџуријом, где је живело око 13 милиона људи, ово су били веома ретко насељени крајеви. Овоме можемо додати и становништво Сахалина, које је 1892. године износило 20.086 људи. С тим да су на острву, које је од 1869. постало место прогонства, 27,4% становништва чинили прогнаници. Поред тога, ови руски поседи нису могли да хране сами себе. Министарство војске је настојало да високим откупним ценама жита подржи пољопривреду ових обла-

сти. Као резултат тога, 1884. године у Јужно-Усуријској покрајини је закупљено 50.000 пудова жита, а 1891. године већ 900.000 пудова. И поред тако значајног раста, 1892. године Далеком истоку је још недостајало 877.000 пудова жита за потребе становништва. Овај мањак је надокнађиван је са 250.000 пудова увоза преко Владивостока и Николајевска, док су још 627.000 пудова испоручивали Кинези из Манџурије.

Пошто није било железнице, за транспорт и снабдевање ових малих војних снага на Далеком истоку кориштене су речне комуникације. Међутим, водени саобраћај је такође био недовољно развијен. На Амуру је, у случају мобилизације, на располагању било 46 приватних паробродова, носивости од 4,8 до 306 тона, 44 гвоздене и 28 дрвених баржи, укупне носивости 9.468 тона. Уз то је и број тегљача био очигледно недовољан – само 5. Током пловидбе 1894. године, трупе су морале да се превозе по Амуру на сплавовима – у конвоју повезаних 18–20 сплавова, на сваком је било од 25 до 35 људи. Био је то далеко од безбедног начина превоза, који је настављен да се користи и 1894–1895. за превозење група регрута за попуњавање јединица које су размештене на Амуру. Није било могуће значајније ојачати ове трупе све док није завршена изградња Транссибирске железнице. 5. (17) јула 1895. године 5. батерија Западносибирске артиљеријске бригаде упућена је из Верног (данашњи Алмати, Казахстан) на Далеки исток. 8 топова, 8 сандука граната, 6 запрега, пољска амбулантна и цивилна комора од 139 кола са ојачаним запрегом стигли су својим ходом у Благовешченск тек 17. (29. јула) 1896. године, односно пут је трајао 17 дана мање од године дана! Са таквим стањем комуникација на Далеком истоку ишло се на постављање захтева Јапану после Кинеско-јапанског рата.

Руска ескадра на Пацифику укључивала је 8 крстарица оба ранга, 5 топовњача и 4 миноносца. Ови бродови су били разбацани по разним лукама, осим тога, Русија је била ослабљена одсуством ратних бродова у овим водама, па је још 26. јануара (7. фебруара) 1895. године бродовима Медитеранске ескадре, предвођене командним оклопним бродом флоте „Император Николај I”, наређено да заплови ка Далеком Истоку. 6. (18) априла контраадмирал С.О. Макаров их је повео да се придруже Тихоокеанском одреду.

По доласку појачања са Медитерана и Балтика, руске поморске снаге на Далеком истоку имале су 1 ратни брод, 3 оклопне крстарице, 2 оклопљене и 3 неоклопљене крстарице, 6 топовњача и 9 торпедних бродова. С друге стране, ефективне борбене снаге јапанске морнарице састојале су се од 4 застарела мала оклопна брода, 1 мале оклопљене крстарица, 8 оклопљених крстарица, 15 других, углавном старих неоклопљених крстарица, 7 топовњача и око 40 торпедних бродова.⁶⁸ Упркос бројчано надмоћнијим јапанским снагама, чак и без француских и немачких ратних бродова, присуство ратног брода и три оклопне крстарице барем је изједначило шансе.

8. (20) априла 1895. године у Санкт Петербургу су постали познати услови Шимоносекијског мира, а 11. (23. априла) 1895. Русија, Немачка и Француска су, на предлог руског министарства иностраних послова, организовале заједничку дипломатску акцију у Токију у циљу ревизије мировних услова. Псланици ових земаља објавили су да њихове владе препоручују Јапану да се одрекне полуострва Лиаодонг.

Три европске силе су имале 53 брода у водама Тихог океана наспрам 69 јапанских (слабијих). У време скла-

⁶⁸ IKpriMGSh, Russko-iaponskaia voina, Vvedenie: 47, 56; Gardiner, All the World's Fighting Ships 1860-1905: 219-239.

пања мира са Кином, Јапан је имао 26 разарача и 43 већа брода, од којих су 10 били заробљени кинески, укључујући 1 ратни брод са топовском куполом („Чин-Јен”, немачке производње, поринут 1882). Пре тога, у јапанској флоти није било тако моћних бродова; 2 моћна ратна брода ескадре наручена у Енглеској – „Фуџи” и „Јашима” (модел „Ројал Соверен”, један од најбољих бродова тог времена) – још нису била спремна. Међу осталим трофејима биле су 2 челичне крстарице, 6 челичних и 1 дрвена топовњача. 21. априла (3. маја), због могућег прекида дипломатских односа, руски бродови (1 ескадарски ратни брод, 3 крстарице, 4 топовњаче и миноносац) напустили су своја сидришта – Нагасаки, Јокохаму и Кобе – и отпловили ка кинеској обали. Два дана касније стигли су у Чифу, где су остали до 10. (22) маја, када је Јапан био приморан да попусти и прихвати захтеве који су му постављени.

Ово је био први сукоб Русије и Јапана око територија. Претходни спор је решен 25. априла (7. маја) 1875. Петроградским уговором, када је Русија уступила Јапану архипелаг од 18 Курилских острва, а заузврат је добила искључиво право на острво Сахалин. Незадовољство у Токију била је утолико веће јер је уочи рата Русији нуђено да се закључи споразум о неутралности, уз спремност да у Кини води рачуна о интересима Санкт Петербурга. Јапанци су се плашили могуће интервенције, али на њихов предлог није одговорено пре избијања непријатељстава, а након тога је уследио заједнички наступ три европске силе. Николај II је решавање сукоба доживљавао као личну победу и све више је тежио активном личном вођењу спољне политике Империје. То му је било олакшано случајностима које су му ишле на руку: у августу 1896. умро је Лобанов-Ростовски, 4 месеца Министарством спољних послова руководио је заменик

министра Н.П. Шишкин,⁶⁹ након чега је за министра иностраних послова именован гроф М.Н. Муравјов,⁷⁰

⁶⁹ Шишкин Николај Павлович (1827–1902), руски дипломата, завршио је Императорски александровски лицеј, 1847. ради у канцеларију јарославског губернатора, колешки регистратор (1848), 1853. је премештен на службу у Азијско одељење Министарства спољних послова, колешки секретар (1854), титуларни саветник (1856), секретар генералног конзулата у Букурешту (1859–1861), дворски саветник (1861), конзул у Адријанопољу (1861–1863), генерални конзул у Београду (1863–1868), колешки саветник (1865), државни саветник (1867), дипломатски представник и генерални конзул у Србији (1868–1875), активни тајни саветник (1871), изванредни посланик и опуномоћени министар у САД (1875–1880), на истој функцији у Грчкој (1880–1884), тајни саветник (1882), изванредни посланик и опуномоћени министар у Шведској и Норвешкој (1884–1891), заменик министра иностраних послова (1891–1897), привремено је руководио Министарством иностраних послова 1891, 1892–1893, 1895. постављен је за привременог управника Министарства иностраних дела као заменик министра, 1896. и 1897. године привремено руководио Министарством иностраних послова, пратио императора у Берлин 1896, и у Шербур и Париз 1897. године, 1897. разрешен је руковођења Министарством иностраних послова и именован за члана Државног савета.

⁷⁰ Муравјов Михаил Николајевич (1845–1900), гроф, руски дипломата. Од 1864. – у дипломатској служби, ванредни члан мисије у Берлину, колешки регистратор (1865), премештен у канцеларију Министарства иностраних послова, вршилац дужности млађег секретара мисије у Стокхолму (1866), губернијски секретар (1867), млађи секретар мисије у Штутгарту, камер-јункер (1868), колешки секретар (1869), млађи секретар мисије у Берлину, титуларни саветник (1871), 1872. постављен је за ванредног члана мисије у Карлсруеу, исте године је премештен за ванредног члана мисију у Паризу. Колешки асесор (1873), старији секретар мисије у Стокхолму, секретар мисије у Хагу (1874), судски саветник (1876), током Руско-турског рата 1877. члан Друштву за бригу о рањеницима и болесницима под патронатом главнокомандујућег великог кнеза Николаја Николајевича-старијег, 1878. привремено руководио пословима мисије у Хагу, 1. секретар посланства у Паризу (1880), колеш-

који је умро јуна 1900. године, након чега је за министра постављен гроф В.Н. Ламздорф, искусан дипломата, који, међутим, није увек био довољно одлучан у одбрани свог гледиште пред императором.

Токио је одустао од Лиаодонга, али је одштета повећана за 30 милиона лианга сребра. Наметнута ревизија услова споразума из Шимоносекија само је ојачала уверење Токија да је неопходно ојачати своје оружане снаге како би још једном покушао да заузме позиције на континенту. Јапански амбасадор у Кини, барон Хајаши,⁷¹ овако је резимирао постојеће стање: „Ако су потребни нови ратни бродови, морамо их изградити, ма колико то коштало; ако организација наше војске није довољно добра, морамо одмах почети да је побољшавамо; ако је неопходно, мора се реформисати цео наш војни систем... Јапан за сада мора остати миран и тихо чекати како не би изазивао подозрење; за то време морају се консолидовати темељи националне моћи; ми морамо мотрити и чекати погодан тренутак на Истоку, који ће сигурно наступити једног дана. Када дође тај дан, Јапан ће одлучивати о својој судбини...”

ки саветник, коморник Двора ЊИВ (1880), државни саветник (1883), саветник амбасаде у Берлину (1884), активни државни саветник (1887), изванредни посланик и опуномоћени министар у Копенхагену (1893), коморник Двора ЊИВ (1896), од јануара 1897. – управник Министарства иностраних послова, од априла 1897. – министар.

⁷¹ Тадасу Хајаши (1850–1913), јапански државник и дипломата, барон (1895), виконт (1902), гроф (1907). Школовао се у Енглеској, истакнути јапански англофил, амбасадор у Кини (1895), опуномоћени министар у Шведској и Данској (1897), Русији (1899), представник Јапана на Хашкој конференцији, опуномоћени министар у Великој Британији (1900), год. 1902. потписао савезнички англо-јапански уговор, министар иностраних послова 1906–1912.

Непосредна реакција Токија на дипломатски пораз био је раст његових оружаних снага. Флота је повећана са 69 бродова укупног депласмана од 79 хиљада тона на 156 бродова депласмана од 270 хиљада тона, тј. 3,5 пута. До тренутка када је овај програм завршен 1906. године, требало је да Јапан добије флоту која се састојала од 7 ратних бродова (укључујући заробљени кинески Чин-Јен), 4 ратна брода за одбрану обале, 25 крстарица (укључујући 4 најновије оклопне) и 145 разарача. Програм је углавном спроведен до лета 1903. године, тако да се јапанска флота састојала од 6 модерних и 1 застарелог ратног брода, 6 оклопних крстарица, 19 крстарица различитих типова и 74 миноносца.

1. априла 1896. микадо је издао наредбу о реорганизацији војске. Програм је предвиђао њено повећање у периоду од 7 година са 7 на 13 пешадијских дивизија, повећање артиљерије и опремање савременим брдским, пољским и опсадним топовима. Снага јапанске армије била је у бројном сталном кадру – у мирнодопским временима јапанска чета је бројала 136 војника, да би се након мобилизације повећала на 236. Тиме је повећана борбена ефикасност јапанских снага, а продужење рока служење у армијској резерви на 4 године и 4 месеца, омогућавало јој је у случају да рат почне пре 1904. године искористи све (!) војне кадрове који су имали ратно искуство из рату са Кином. Слаба тачка била је јапанска војна индустрија. Два погона – за производњу пушака (300 дневно у миру, 700–1.000 у рату) и патрона (100 хиљада дневно) у Токију, артиљерије (пољских и брдских топова) и две барутане (бездимног барута) у Осаки. Пажљиво се припремајући за рат, Токио је овај недостатак надокнадио залихама из иностранства. Јапанска трговачка флота, чија је важност за рат на континенту била веома велика, више се него удвостручила. Док је 1894. године она чинила 1%

тонаже светског поморског транспорта, дотле је 1901. већ чинила 2,2%.

Крај века: Србија, Бугарска, Мореузи, Крит

Интензивирајући своју политику на Далеком истоку, Русија је настојала да обезбеди мир у Европи. У међувремену су на Балкану почеле озбиљне промене. Пре свега, оне су погодиле Србију, где је, после авантуре 1885. године, владавина Милана Обреновића постајала све непопуларнија. Привреда земље, упркос царинској унији са Аустроугарском, била је у веома тешкој ситуацији – индустрија је остала у повоју, порези су расли. Миланова финансијска политика довела је краљевину до тешке кризе. Милан је први пут прибегао спољном задуживању 1868. године, обративши се Русији за куповину оружја. Спољни дуг Србије те године износио је само 2,3 милиона франака, након чега су кредити углавном узимани од Аустроугарске и Немачке. Услед тога, 1880. године државни дуг је порастао на 16 милиона, 1887. године – на 264 милиона, 1895. године – 414 милиона франака. При томе су државни издаци расли споријим темпом. Године 1869. Износили су 12,5 милиона франака, 1890. године – 46,2 милиона франака, 1900. године – 76,3 милиона франака. Железнички пројекат са Аустроугарском, у који су полагане велике наде, резултирао је тиме да је у Србији на прелазу века изграђено само 570 км железнице.

У априлу 1887. године, у разговору са једним аустријским послаником, краљ је искрено признао: „Знате ли да, осим мене, у Србији нема ниједног аустрофила, захваљујући вама довео сам земљу до потпуне пропасти; изгубио сам образ, сматрају ме издајником. У овим околностима, ја ћу отићи из Србије и нека буде шта буде.” Милан је, наравно, није био искрен и

тудио се да задржи власт. 2. јануара 1889. био је принуђен да уведе нови, либералнији устав у односу на 1869. годину. Уступци нису поправили краљев положај и он је почео да размишља како да што скупље прода власт коју је имао. 6. марта 1889. био је приморан да абдицира у корист свог сина јединца Александра,⁷² који је тада имао 13 година. Пре одласка, Милан је склопио договор са Скупштином, по коме је требало да добија 300 хиљада франака годишње, након чега је, на неизрециву радост својих поданика, 35-годишњи „једини аустрофил“ напустио земљу чији је престо заузимао 21 годину. Беч је био изузетно незадовољан овим развојем догађаја. Нешто касније Калноки је изнео сопствену оцену ове личности, рекавши да „са Србима нико није знао боље од краља Милана“.

Став аустројског министра спољних послова био је сасвим разумљив. Уочи абдикације, 9. фебруара 1889. године, Милан је потписао тајни протокол са Аустроугарском о продужењу аустро-српског уговора из 1881. године до 1893. године, тј. до пунолетства његовог наследника. Абдикација краља довела је до стварања намесништва за Александра Обреновића, на челу са Ј. Ристићем. Владу је предводио лидер радикала ген. С. Грујић.⁷³ Политички емигранти су почели да се враћају

⁷² Александар I Обреновић (1876–1903), краљ Србије од 1889–1903. После абдикације његовог оца краља Милана 1889, постао је краљ уз власт регента. Године 1893. извршио је државни удар, прогласивши се за пуноправног владара земље. 29. маја 1903. убили су га заједно са супругом официри-завереници.

⁷³ Грујић (Димитрија) Сава (1840–1913), генерал-лајтнант (1887), српски војсковођа и државник, дипломата. После завршене војне школе у Београду, унапређен је у потпоручника артиљерије и 1861. године упућен је да настави школовање у Пруској. 1863. прелази у руску војну службу, 1865. ступа у Михаиловску артиљеријску академију, 1870. се враћа у Србију, ступа у

у земљу. Тако је, формално предајући власт русофилима, краљ обезбедио аустријски курс свог наследника, а Беч је заузврат још увек гарантовао Обреновићимаостанак на српском престоу. Милан је весело трошиоотпремнију по Паризу и Бечу, с времена на време захтевајући додатне своте, претећи да ће се вратити. Године 1891. своју жељу да се врати сину у домовину учинио је предметом цењкања и проценио је „компензацију” на 2 милиона франака. Влада Србије затражила је кредит од Санкт Петербурга. Александар III је категорично одбио: „Не видим довољну гаранцију да се Милан неће вратити у Србију. Он ће узети тих 2.000.000 франака и преварити и нас и Србију.” Император је био у праву, међутим, за потписивање одрицања од родитељског права на сина и српског држављанства, Скупштина је Милану платила 1892. милион франака. Александар III је на ту вест реаговао на свој уобичајени језгровит и лаконски начин: „Какав је подлац тај Милан,

војну службу, 1873. је отпуштен због оштре критике министра војске, 1875. године враћен у службу. У војној кампањи 1876. у чину пуковника командовао је артиљеријом у војсци генерала М.Г. Черњајева, крајем године постављен је на место министра војске, спровео низ реформи за јачање српске војске, учествовао у другом рату са Турском 1878. Године 1879. именован је за првог српског дипломатског представника у Бугарској. Посланик у Грчкој (1882–1885), у Русији (1885–1887), генерал-лајтнант (1887), министар војске у коалиционој влади, затим премијер у влади коју је формирала Радикална странка (1887–1888). Године 1888, његова влада је пала, 1889. Грујић је поново био на челу владе, истовремено преузимајући и функцију руководиоца Министарства иностраних послова. Посланик у Турској (1891–1893), министар војске (1893–1894), почетком 1894. кратко је био премијер. Посланик у Русији (1897–1899), 1899. године оптужен да је спремао атентат на краља Милана, остао у Русији, 1900. године, после Милановог одласка, вратио се у Србију и био рехабилитован. Председник Државног савета (1903), министар без портфеља (1903–1904), члан Државног савета (1904–1906), пензионисан 1906.

кад потписује такав уговор!” У августу 1893. Александар Обреновић је постао пунолетан и ослобођен је намесништва. Милан се вратио у Београд већ у јануару 1894. године. Био је веома забринут због зависности свог сина од политичара попут Ристића. Вративши се, Милан је преузео руковођење армијом и започео процес њене модернизације. По савету свог оца, Александар је поново увео устав из 1869. Због све већег незадовољства, Милан је поново био приморан да напусти Београд. Србија је наставила полако да се ослобађа аустријске доминације.

Слични процеси су се одвијали и у Бугарској. Диктатура Стамболова, коју су подржавале Енглеска, Аустро-угарска и Турска, није била нарочито популарна међу сељаштвом, али је уживала подршку интелигенције и трговачких кругова. Стамболов је постепено постао талац сопствене политике. У циљу подршке националној идеји велике Бугарске, направио је уступке у турско-бугарским односима, одбијајући да подржи револуционарну партију у Македонији. Између 1889. и 1891. Београд и Атина су више пута нудили Стамболову споразумну поделу сфера утицаја у Македонији, како би се у овој провинцији формирао јединствени антитурски фронт. Одбио је ове понуде и чак је обавестио османску владу о њима. Заузврат је успео да добије дозволу од султана за отварање митрополитских седишта Бугарске егзархије у Скопљу, Охриду и Битољу. Проширена је и мрежа бугарских школа у Македонији. Наравно, Срби, Црногорци и Грци нису успели да добију такве уступке за развој сопствених националних школа на османској територији. Тако је, иако се појавило касно и у ограниченом облику, захваљујући деловању Стамболова, образовање на бугарском је почело нагло да јача у Македонији.

Године 1865. у Македонији је постојала само једна српска школа, 1866. године – 6, 1867. године – 32, 1868.

године – 42. Године 1889. у Истанбулу је први пут објављен српски уџбеник и српска школа је престала да буде прогоњена. До 1895–96. у Македонији је отворено 157 српских школа (6.831 ученик и 238 наставника оба пола). Истина, 80 школа од овог броја (3.958 ученика и 120 наставника оба пола) налазило се у Старој Србији, односно у крајевима са претежно српским становништвом. Бугарска школа, која је имала прилику да делује под окриљем Егзархије, брзо је претекла српску. До 1896–97. у Македонији су већ постојале 843 такве школе са 1.308 наставника, 31.719 ученика и још 14.713 деце у бугарским вртићима. Треба напоменути да су се револуционарни комитети такође активно мешали у процес образовања, настојећи да протерају представнике других нација из школа и цркве у потенцијално спорним подручјима. Најактивнија је била „Унутрашња македонска револуционарна организација” (ВМРО), основана 1893. године у Солуну. Њен циљ је било уједињење Македоније са Бугарском, лидери ВМРО су себе видели као наследнике ослободилачког покрета средине 70-их. 19. века, политика Стамболова није била популарна међу њима. Такође, и утицај досељеника из Македоније у политичкој елити Бугарске и у официрском кору био је изузетно висок.

Расло је незадовољство политиком Стамболова који је Бугарску фактички потчинио Турској зарад уступака у Македонији и подстицања антируске хистерије да би задржао на власти кнеза којег је он изабрао. На њега је 15. (27) марта 1891. године у центру Софије извршен атентат. Нападачи су побегли. Диктатор, који није веровао ни својој полицији, ни војсци, ни становништву престонице, одговорио је репресијом, широко подстичући доушништво. Избори одржани крајем 1893. године довели су до значајног јачања опозиције у Народној скупштини. Фердинанд Кобург је 31. маја

1894. године, ослањајући се на војску и генерала Рачу Петрова, уклонио Стамболова са власти, што је омогућило нормализацију руско-бугарских односа. Знатан део русофила је пуштен из затвора, а ослобођен је и митрополит трновски Климент. Неким емигрантима је дозвољен повратак у домовину. Већи део диктаторове имовине је заплењен, његов захтев да му се изда пасош је одбијен, није могао да напусти земљу. 15. јула 1895. Стамболов је смртно рањен у главу отрованим јатаганима на софијској улици. Атентат су извршили македонски револуционари. 18. јула преминуо је бивши диктатор Бугарске. Пре смрти, оптужио је Фердинанда да је организовао његово убиство. Пошто се обрачунао са Стамболовим, он је могао да започне сопствену владавину. Заснивала се на два принципа: „завади па владај” и „сваки човек има своју цену”.

Кнез од Кобурга припадао је типу политичара који су фокусирани на интриге. Његова политика се заснивала на принципу одржања личне власти. Сећања на државни удар из 1885. године, којим је окончана власт његовог претходника Александра Батенберга, појачала су његову природну сумњичавост и одредила неке од карактеристика његовог начина деловања у унутрашњој и спољној политици, које су имале велики значај у каснијим догађајима. Руски посланик у Бугарској Г.Н. Трубецки⁷⁴ се присећао: „Фердинанд није волео свој народ. Није се устручавао да о њему презриво говори, лично сам слушао такве његове изјаве.” Овај монарх се није устручавао од подругљивих опаски на рачун својих поданика, али је то, по правилу, чинио иза њихових леђа, у присуству странаца. Намерно је водио политику поделе националне политичке елите, јер је желео да је

⁷⁴ Трубецки Григориј Николајевич (1873–1930), руски дипломата, кнез, од 1920. у емиграцији.

види корумпирану и услед тога зависну од њега. Овај задатак је био олакшан чињеницом да је још за време владавине Стамболова у земљи потпуно завладало улизиштво и корупција. Одлика Фердинандовог стила управљања била је и то да се више ослањао на пороке него врлине и зато се радије окруживао људима којима је лично опростио или их помиловао за разне злоупотребе или чак злочине. Штавише, није сматрао проблематичним да хушка ионако зараћене стране и њихове вође једне против других. „Бугарски народ ће ми опростити моје грехе. – Рекао је мало пре смрти Стамболов. „Али ми никада неће опростити што сам довео Кобурга на бугарски престо.”

У фебруару 1895. Фердинанд је објавио прелазак у православље свог прворођеног сина Бориса,⁷⁵ рођеног 1894. из брака са Маријом-Луизом од Бурбон-Парме.⁷⁶ Један од услова овог брака било је крштење деце по католичком обреду. Бугарски устав предвиђао је могућност заузимања престола од стране неправославног само за првог кнеза. Већ за самог Кобурга направљен је изузетак – он је признат као први кнез, баш као и Александар Батенберг. Сада је Кобург желео да ојача династију – да нормализује односе са Русијом, да добије православног наследника, коме би крсни кум био руски император. У јулу 1895. године стигла је бугарска делегација на челу са митрополитом трновским Климентом да положи венце на гроб Александра III. Посета је била приватне природе, али је владику Климента примио император, и владика је „у име свештенства и народа” замолио Николаја II да опрости „Бугарима заблуде и поново подари

⁷⁵ Борис Сакс-Кобург-Гота (1894–1943), бугарски цар Борис III (1918–1943)

⁷⁶ Марија-Луиз Бурбон-Парма (1869–1899), од 1893. – бугарска кнегиња.

своју милост и моћно покровитељство Русије кнежевини”. Одговор је био да постоји „одређена нада да ће се обновити некадашњи добри односа са Бугарском”.

Русија је обавестила Порту да више не види преке за признавање Фердинанда Кобуршког за бугарског кнеза, а султан га је 30. јануара 1896. признао за бугарског кнеза. 2. (14) фебруара 1896. године кнез Борис је крштен по православном обреду, Николај II је био кум детету. Реакција Ватикана била је крајње негативна, Фердинанд је екскомунициран из Католичке цркве до пунолетства његовог првенца. Истовремено са крштењем Бориса, у Софију је стигао руски дипломатски представник, успостављени су дипломатски односи. У марту 1896. Кобург је први пут отпутовао у Цариград и примио га је султан који му је доделио титулу мушира, тј. маршала турске армије. Након званичног признања вазалне кнежевине од стране турског сизерена, маја исте године, званично је признаје Русија, а након ње – Немачка, Енглеска, Аустроугарска, Италија, Грчка, Белгија, представници свих тих држава средином тог месеца предају своје акредитиве кнезу Фердинанду. Стабилизација односа са Бугарском одвијала се на позадини наглог погоршања ситуације у Турској.

Техничке припреме за искрцавање на Босфор, које се биле при крају у Русији, изазвале су жељу цара Николаја II да испита могућу реакцију водећих европских држава на такву акцију. Црноморска флота је до 1895. године имала 5 ескадарских ратних бродова, у изградњи су била још 2 ратна брода, 1 торпедна крстарица и 2 разарача, а према програму из 1895. године предвиђена је изградња још 1 ескадарског ратног брода („Кнез Потемкин-Таврички”) и 2 крстарице депласмана 5.600 тона. Руски ратни бродови су били прилично модерни: „Катерина II” – поринута је 1888. године; „Синопа” –

1889. године; „Чесма” – 1888. године; „Дванаест апостола” – 1892. године; „Три светитеља” – 1895. године, а 1896. године поринут је „Георгије Победоносац”. Ескадра је представљала импресивну снагу, ратни бродови су били наоружани са 32 топа од дванаест и 40 топова од шест инча. Њихова укупна салва је премашивала 12 тона тежине – 12.257,6 кг.

Турска флота се састојала од 6 великих – депласмана од 6.400 до 9.120 тона (депласман руских бојних бродова – од 8.443 до 13.318 тона) и 10 малих ратних бродова, од којих је један имао депласман од 4.887 тона, а 9 осталих – од 2.000 до 2.760 тона. Само један од турских бојних бродова – „Гамидије” (6.700 тона) изграђен је 1892. године, али по застарелом пројекту, остали бродови су поринуте пре 1874. године. Нису могли да се такмиче са руском ескадром. Предност руске оклопне флоте у односу на турску била је очигледна. Руска ескадра је такође укључивала крстарицу „Успомена Меркурија” (поринута 1882, 6 топова од шест инча) и торпедну крстарицу „Капетан Сакен” (од 1889), „Казарски” (од 1890), „Гриден” (од 1895) који су били у стању да минирају Босфор (укупна дужина 28,5 км, просечна ширина 650 м, максимална 3,3 км). Поред тога, руске снаге на Црном мору су укључивале 2 застарела ратна брода за обалску одбрану – такозване „поповке” – „Новгород” и „Вицеадмирал Попов”, топовњаче и разараче.

За транспорт десантних снага могло се искористити 13 паробродова Добровољачке флоте, уведених у њен састав 1888–1896. Треба споменути да је 6 од 13 бродова набављено 1895–1896. Паробродови су изграђени у британским бродоградилиштима, која су словила као најбоља на свету и могли су да превезу 25.350 људи за једну пловидбу. Ако овоме додамо помоћне бродове, мале парне бродове Руског друштва за бродарство и трговину, онда би се ова цифра лако могла повећати за

још 20 хиљада људи. Трупe су имале искуство десанта стечено на маневрима. У случају избијања рата, највише су у руском војном и поморском министарству страховали од могућег отпора Британаца у Мореузима. Међутим, њихова интервенција није била сасвим сигурна. Војска Велике Британије је била раштркана: Индија, Египат, источне и афричке колоније, метропола. Англо-индијска армија се сматрала најјачом, али није могла да пошаље више од 35 хиљада људи ван Индије (то је убрзо доказао рат са Бурима), војска метрополе се 2/3 састојала од необученог особља и била је слабо попуњена официрима.

Што се тиче енглеске флоте, она је почела да губи своју доминантну позицију у Светском океану, коју је чврсто држала после Трафалгара. Наравно, остала је у апсолутном смислу најмоћнија флота на свету. Године 1897. 165 британских бродова, укључујући 21 ескадарски ратни брод и 54 крстарице, учествовало је на поморској смотри у Спитхеду у част „дијамантског јубилеја” краљице Викторије. 1897. године, британска флота је имала 62 оклопна брода са депласманом већим од 5 хиљада тона, али је имала потенцијалне противнике, у збиру, прилично упоредиве са њом по снази (Француска – 32, Русија – 18, Немачка – 12 оклопних бродова са депласманом од преко 5 хиљада тона). Као светско поморско царство, Велика Британија је током целог 19. века водила политику апсолутне доминације над светским комуникацијама.

Технолошки напредак је вишеструко усложио војну бродоградњу, скратио је време моралног застаревања ратних бродова и значајно повећао њихову цену. Крајем 19. века јављају се нове поморске силе (Италија, Немачка, Аргентина, Уругвај, Чиле, САД, Јапан). Чак је и Кина набавила 2 сасвим модерна оклопна ратна брода. Ниједна од наведених сила није претендовала на доми-

нацију у Светском океану, али је свака настојала да контролише „свој” део акваторије. То је био нови изазов за политику Британске империје. Следећа табела може послужити као показатељ усложњавања проблема:

Држава	Ратни бродови	Ратни бродови
	1883.	1897.
Велика Британија	38	62
Француска	19	36
Немачка	11	12
Русија	3	18
Италија	7	12
САД	0	11
Јапан	0	7

Тако је 1883. године број енглеских ратних бродова био скоро једнак њиховом броју осталих држава заједно (38 према 40), а до 1897. ова предност је нестала (62 према 96). Перспектива је била још гора. На пример, Сједињене Државе су 1898. године имале само 6 модерних ратних бродова, рат са Шпанијом приморао је Вашингтон да увећа своју војно-поморску изградњу, и као резултат тога, до 1905. године имале су 12 модерних ратних бродова, а још 12 је било у изградњи. Ниједна империја не може бити јака у свим областима истовремено. Године 1893. Велика Британија је била принуђена да учини уступке Француској у Сијаму (Тајланд); 1895. – повукла се пред заједничком демонстрацијом силе Немачке, Француске и Русије на Далеком Истоку и акцијама САД у Венецуели, 1897. – прихватила припајање Хавајских острва САД, а 1898–1899. – помирила се са ширењем северноамеричких посела на Пацифику и Атлантику као резултата шпанско-америчког рата. И коначно, током Англо-бурског рата 1899–1902. Лондон је био принуђен да прихвати пренос контроле над

Панамским каналом у изградњи са Француске на Сједињене Државе према уговорима из 1901. и 1902. године, чиме је практично елиминисан британски утицај у зони ове будуће најважније поморске комуникације.

Ако је раније Енглеској био потребан само копнени савезник, сада је Лондон био приморан да тражи савезнике за прерасподелу зона контроле над поморским комуникацијама (Средоземна Антанта, Англо-јапански, Англо-француски уговори с краја 19. – почетка 20. века). Енглески снаге у далеким морима били су, према речима адм. Џона Фишера,⁷⁷ преслабе за борбу и пре-

⁷⁷ Џон Фишер (1841–1920), први барон Килверстон (1909), истакнути британски поморац и државник, адмирал. Рођен на Цејлону у породици морнаричког официра, најстарији од 11 деце. Године 1854. ступио је у поморску школу на броду „Британија”, учествовао као поморски питомац у блокади Финског залива 1855. Учествовао у Опијумском рату са Кином 1859–1860, након чега је завршио школу бродских артиљераца. Године 1864–1869. – инструктор бродске артиљерије на ратном броду „Екселент”, 1870–1872. виши официр командног брода кинеске ескадре „Океан”, 1872–1876. – инструктор обуке за руковање торпедима и минама на броду „Екселент”, од 1876. до 1883. године – капетан 5 бродова, од којих је последњи био „Инфлексибил”, најмоћнији брод тог времена. Учествовао је и истакао се у бомбардовању Александрије 1882. године, након чега је представљен принцу од Велса, будућем краљу Едварду VII. Године 1883–1886. – у служби у флоти метрополе, 1886–1890. – у служби Адмиралитета. Године 1891–1892. – суперинтендант Портсмутских докова, трећи лорд Адмиралитета (тј. одговоран за изградњу ратних бродова и њихово наоружање) 1892–1897, 1894. проглашен је витезом, 1897. предводи британску делегацију на конференцији у Хагу, након чега је постављен за команданта флоте Северног Атлантика и Западне Индије. Командант Медитеранске ескадре 1899–1902, други лорд Адмиралитета (тј. одговоран за особље флоте) 1902–1903, 1903–1905. – командант докова у Портсмуту, први лорд Адмиралитета 1905–1910. Провео је радикално смањење флоте због застарелости бродова и започео модернизацију, чији је прототип био ратни брод „Дреаднот”. Године 1910–1914. у оставци,

споре за трку. Другим речима, биле су застареле. Од фактора присутне силе, енглески бродови су се претворили у фактор демонстрирања њеног присуства. Најбољи, најмодернији бродови били су концентрисани у европским водама. Ескадра Ламанша (The Channel Squadron), на пример, изгледала је прилично импресивно – 165 застава, укључујући 11 ратних бродова ескадре 1. класе, 5 крстарица 1. класе, 13 крстарица 2. класе. Додуше, ове флотила је имала задатак да контролише цео Атлантук.

Медитеранска ескадра Велике Британије, са седиштем на Малти, наравно, састојала се од сасвим модерних бродова. Године 1896. укључивала је 11 ескадарских оклопних бојних бродова, чија је одлика била слаб оклоп на палуби. Приликом покушаја пробоја кроз Дарданеле или преко минско-артиљеријског положаја на Босфору (који је руска десантна снага требало и могла да створи за кратко време), ови бродови су били осуђени на значајне губитке од артиљеријске ватре са веома ограниченим простором за маневар. Није изненађујуће што је команда британске флоте на први упит премијера Солсберија о спремности да се одупре евентуалној руској акцији у области Мореуза одговорила категорички негативно. Адмиралитет је поставио следеће услове да би био у стању одговорити на постављене задатке: 1) дозволу да се нападне и уништи француска ескадра у Тулону, где су се, иначе, тада налазила 3 ратна брода руске ескадре. Треба разјаснити да је страх од могућности напада на комуникациону линију Гибралтар-Малта из Тулона или на Малту из Бизерте (француска поморска база у Тунису) био опсесија бри-

1914–1915. – први лорд Адмиралитета, после неуспеха Дарданелеске операције, поднео је оставку на ову функцију, до краја Првог светског рата на челу владине комисије за проналаске и истраживања.

танске поморске команде у то време (Д. Фишер, Ч. Бересфорд⁷⁸). 2) прелазак турских утврђења на Дарданелима у енглеске или савезничке руке. Тешко је оспорити изјаву енглеског историчара Гренвила: „То је, у ствари, значило, као што је Солзбери и предвидео, да Британија неће моћи на време да се супростави руском заузимању Константинопоља.

Солзбери је био присталица активног супростављања Русији, али команда флоте и Кабинет су били против тога – то га је натерало да промени свој став. Поред повољнијег положаја Русије на Босфору, на њега је снажан утисак оставило ширење руске железничке мреже, посебно у Туркестану. По мишљењу Солсберија, наведеном у писму од 20. јануара 1897. године, стање утврђења у Мореузима (добро утврђени Дарданели и скоро незаштићени Босфор) јасно показује чињеницу да је султан „дао више шанси руској инвазији него да добије помоћ од западних сила”. Из свега

⁷⁸ Чарлс Вилијам де ла Поер Бересфорд (1846–1919), први барон Бересфорд (1916), британски поморац и државник, адмирал (1906), други син маркиза од Вотерфорда, 1859. упућен на школовање у војно-поморску школу на броду „Британија”, поручник (1874), члан Доњег дома 1875–1880, обављао је дужност парламентарца без напуштања поморске службе. Ађутант принца од Велса од 1875. до 1876. године, помоћник капетана на краљевској јаhti „Озборн” 1878–1881, командант топовњаче „Кондор” 1882. године, учествовао је и истакао се у бомбардовању Александрије 1882, 1885–1888. – члан Доњег дома, напустио га је у знак протеста због одбијања повећања поморског буџета, издвајања за морнарицу су значајно повећана 1889. године, делом и због масовних протеста јавног мњења у одбрани Бересфорда. Године 1889–1893. – командант бојног брода „Андаунтед” у саставу Медитеранске ескадре, контраадмирал (1897), члан Доњег дома 1897–1900, заменик команданта Медитеранске ескадре од 1900, члан Доњег дома 1902–1906, командант Медитеранске ескадре 1905–1907, активни и јавни противник Фишера после 1905, напустио службу 1911, члан Доњег дома 1907–1916.

тога енглески премијер је извео логичан закључак: „... наши поморски стручњаци се крајње негативно односе према било каквом покушају да се нападом флоте форсирају Дарданели без пратећих дејстава против утврђења на копну. Ако је то тако, чини ми се да треба напустити идеју да Енглеска може сама да форсира Дарданеле.” Још раније Солсбери је изјавио у парламенту да се Британија кладилa „на погрешног коња подржавајући Турску против Русије у Кримском рату”. Чини се да на 40. годишњицу Париског мира из 1856. ове речи нису биле само историјска дигресија. Међутим, француска влада се најодлучније противила руском плану за интензивирање операција у мореузу, њен максимални уступак руском савезнику био је пристанак на дипломатску подршку. У таквој ситуацији, император је привремено одустао од планова за поход на Босфор, и изабрао традиционалну политику „слабог суседа” у односу на Турску.

1894. у Турској је почела још једна, овога пута „јерменска” криза. Према одредбама члана XXVI Санстефанског мира, султан се обавезао да ће „без одлагања” спровести реформе у турској Јерменији. Овај став је потврђен чланом LXI Берлинског уговора, а обавезе које је Турска преузела у вези са јерменским питањем у Сан Стефану према Русији проширене су на све европске државе. Реформе никада нису спроведене, Абдул-Хамид II је почетком 1878. године растерао њему апсолутно послушан парламент, не желећи да трпи чак ни имитацију ограничавања сопствене власти и контроле над њом. Почео је режим, назван „зулум” – угњетавање. Иницијатори реформи из 1876. године били су подвргнути репресији. Аутор устава 23. децембра 1876. – Мидхад-паша – склонио се у страну амбасаду, одакле је био измамљен обећањем амнестије и постављен за гувернера у Смирни (савремени Измир). Убрзо је ухапшен, суђено му је по оптужби да је органи-

зовао убиство султана Абдул-Азиса, протеран у Багдад, где је 1883. године погубљен. Глава несрећног реформатора послата је на поклон султану.

Наравно, таква влада није имала намеру да сама, без спољних притисака, испуни своје обавезе о реформама, а осим тога, имала је разлога да се плаши да њихово спровођење уопште неће ојачати ослабљену Османску империју. Абдул-Хамид II је заузео курс „решавања јерменског питања истребљењем Јермена”. Муслиманске избеглице са Балканског полуострва насељаване су у јерменске вилајете, административне границе су промењене у циљу стварања нових вилајета, услед чега је хришћанско становништво било у мањини. Године 1891. од номадских Курда створена је нерегуларна коњица „хамидие” – 40 пукова („Хамидие Аширет Хафиф Сувари”, тј. племенска лака коњица хамидие), првенствено намењена за контролу руско-турске и турско-персијске границе и подршку властима у крајевима где Турци нису могли да рачунају на лојалност локалног становништва. До 1899. године број „хамидија” достигао је 50 хиљада људи – 63 пука.

Одреди курдске коњице, чији број и бројчани састав је стално растао, фактички нису бил под контролом локалне администрације и почели су да тероришу хришћанско становништво. Од 1890. године, масакри над Јерменима су следили један за другим, 1890. – у Сасуну, 1891. – у Анкари. Године 1893. локалне османске власти су захтевале порез од јерменских села у Сасуну, близу Муша. Јерменске заједнице, пошто су већ исплатиле своје обавезе хамидијама, одбиле су да плаћају два пута. Као одговор, Курди и Турци су напали Сасун и уништили град и села у његовој близини. Према међународној комисији, у којој су били руски, француски и енглески конзули, у масакру је убијено око 900 људи. На предлог великих сила требало је извршити реформе

у турској Јерменији: успоставити генерал-губернију, обезбедити учешће хришћана у администрацији, ограничити сферу деловања хамидија. Султан је на овај предлог реаговао речима: „То ће се крваво завршити”.

Године 1894–1895. у Малој Азији догодио се велики масакр над јерменским становништвом током којег је страдало око 300 хиљада људи. У августу 1895. ове акције су оштро осуђене од стране Уједињеног Краљевства. Протест 6 европских сила (Енглеске, Русије, Француске, Аустроугарске, Немачке и Италије) довео је до тога да је султан 20. октобра 1895. године потписао рескрипт којим се уводе реформе у Западној Јерменији. Овај документ је остао само парче папира. Његово појављивање изазвало је нови талас погрома и убистава који је почео у Цариграду и у последња 3 месеца 1895. године захватио 15 вилајета Мале Азије, масакр је попримио највеће размере у престоници империје, Трабзону, Ерзуруму, Дијарбекиру, Арабкиру, Битлису, Урфи. У свим случајевима, масакр је почео на договорени знак, одвијао се 24–48 сати уз учешће полицијских и војних јединица, и вршен је искључиво на верској основи како би се минимизовала јерменска грегоријанска заједница. Једини спас за Јермене, који су нудиле локалне власти, био је прелазак на ислам.

У пролеће 1896. године, догађаји из Сасуна поновили су се у округу Зејтун, иако је овде јерменско становништво успело да организује одбрану, одбије нападе пљачкаша и чак опколи локални гарнизон. Масакр великих размера избегнут је тек после енергичне интервенције британске амбасаде. У јуну 1896. турске власти су организовале масакр у граду Ван. Јерменски националисти су 26. августа 1896. године, у знак протеста и скретања пажње на положај свог народа, заузели зграду „Османске кредитне банке” у Цариграду. Банка је заузета у 13.00 и ослобођена у 24.00. После преговора,

терористима је дозвољено да напусте Турску, а у њеној престоници су два дана трајали погроми хришћана и Јермена – убијено је око 5,5 хиљада људи. Британске покушаје да прибегну претњама и демонстрацији поморске силе нису подржали ни Санкт Петербург ни Париз. Први није желео заоштравање ситуације у области Мореуза, други је настојао да одржи територијални интегритет свог дужника – Османске империје. На предлог Русије донета је палијативна одлука – свака од великих сила послала је у Цариград још један стационар (тј. ратни брод који је на основу споразума са Турском стално био усидрен у луци престонице). Замисао је била да ће, ако буде потребно, посаде бродова заједно бити довољно јаке да, ако не да заустави погроме, онда барем да заштите животе и имовину Европљана.

Једина последица ових догађаја била је коначна трансформација султана у парију Европе, Гледстон је Абдул-Хамида јавно назвао „султаном-убицом”. Немачка је била једина земља која је одмах имала користи од ових догађаја. У септембру 1896. Вилхелм II је био у приватној посети Цариграду. Тајминг за успостављање контаката са Абдул-Хамидом изабран је изузетно добро. „Након јерменског масакра (1893–96 – А.О), према султану су се његова браћа-монарси односили прилично хладно”, присећао се Чарлс Елиот,⁷⁹ секретар британске амбасаде у Цариграду 1893–1898, „и ова непредвиђена посета хришћанског императора који је био на путу за Свети град, изазвао је много буке. Завршила се давањем концесије Немачкој за изградњу багдадске железнице...” Треба напоменути да је морална подршка Немачке дошла Турцима у прави час. Године 1896. неколико држава је

⁷⁹ Чарлс Нортон Едкамб Елиот (1862–1931), британски државник и дипломата, обављао је разне функције у амбасадама у Русији (од 1885), Мароку (од 1892), Турској (од 1893), САД (од 1899), 1900. проглашен витезом, амбасадор у Јапану (1919–1925).

ипак послало своје бродове на обале Османске империје – енглеска ескадра се налазила пред Дарданелима, аустријска – пред Солуном, француска – пред Бејрутом. Сасвим јасно су означене зоне од посебног интереса за ове државе, у случају распада или поделе Турске. Немачки кајзер је 18. октобра 1898. године, заједно са супругом, по други пут посетио Цариград. То је већ била државна посета, а у престоници Отоманске империје брачни пар Хоенцолерн боравио је 4 дана.

Управо током ове посете Турској, немачка индустрија је добила концесију за изградњу железничке пруге Берлин-Багдад-Басра (првобитни немачки назив – Berlin-Bizancium-Basra), грандиозног подухвата чијим завршетак би производи немачке индустрије стигли до обала Персијског залива и Црвеног мора (рачунајући и крак за Меку и Медину преко луке Акаба), и учини доступним сировине из ових крајева предузетницима Другог рајха. Немачка привреда је била у процвату и била су јој потребна тржишта и сировине. „Питање није да ли желимо да колонизујемо или не”, рекао је канцелар Булов⁸⁰ нешто касније, „већ шта морамо да колонизујемо, хтели ми то или не.”

⁸⁰ Бернхард Хајнрих Карл Мартин фон Булов (1849–1929), гроф (1899), кнез (1905), немачки државник и дипломата, учествовао је у Француско-пруском рату, након чега је ступио у пруску државну службу, 1874. прешао у Министарство иностраних послова. Године 1876. постављен је на место аташеа у немачком посланству у Паризу, 1880. унапређен је за другог секретара овог посланства. Учествовао у раду Берлинског конгреса. Године 1884. – први секретар амбасаде у Санкт Петербургу, привремено је обављао дужност отправника послова. Године 1888. постављен је на место посланика у Румунији, 1893. – за амбасадора у Италији, 1897–1900. – императорски државни секретар за иностране послове, 1900–1909. – канцелар и министар-председник Пруске. Од 1909. – у пензији, 1914–1915. – амбасадор Немачке у Италији.

Немачка је почела са активним продором у Турску од почетка 80-их година 19. века, од 1883. године немачка војна мисија, на челу са ген. фон дер Голцом реформисала је турску армију, 1888. године је дата прва концесија немачким компанијама за изградњу пруге Истанбул-Измир, са правом да је наставе до Анкаре. Жеља да се овај успех даље настави, укључујући и демонстрирање личног пријатељства немачког императора према султану, довела је до спровођења плана три „Б”. Овој изградњи железничких пруга, која није била окончана до почетка Првог светског рата, у Берлину и Цариграду је придаван огroman значај.

Активирање немачке политике у Отоманској империји од првих корака имало је јасну антиенглеску конотацију. „Не можемо дозволити да нам ниједна држава, – изјавио је Булов у Рајхстагу 1899. године, – ниједан страни Јупитер каже: „Шта да се ради? Свет је већ подељен.” Ове речи су се поклопиле са акцијама, односно са плановима Берлина да створи океанску флоту. Ген. Каприви, који је био на челу Министарства поморства од 1883. до 1888. године, по ступању на дужност, свој програм изнео је на следећи начин: „У области поморске политике нисам питао колико велика треба да буде флота, већ колико мала мора да буде. Пред нама је битка, а велики рат који се надвија над Немачком мораће да се води пре него што будемо могли да изградимо онолико бродова колико Немачкој треба, а императору поготово, који је лично веома заинтересован за развој војно-поморских снага.” Каприви је наследио Бизмарка на месту канцелара 1890. То је означило нови курс немачке спољне политике, али промене у поморској политици почеле су раније.

Већ 1889. Вилхелм II је провео реформу командовања флотом по узору на армију – основан је Поморски генералштаб. Године 1897. Министарством морнарице

руководио је контраадмирал А. фон Тирпиц,⁸¹ а 1898. године император је одобрио поморски програм према којем је до 1903. Немачка требало да добије „флоту на отвореном мору” уместо флоте која извршава искључиво одбрамбене задатке: 19 великих ратних бродова, 8 оклопних ратних бродова обалске одбране, 12 оклопних и 30 лаких крстарица. Уследило је нагло повећање немачког поморског буџета. Године 1896–1897. Износио је 1.252.340 фунти (наспрам 8.369.874 у Великој Британији, 3.400.951 у Француској, 2.072.375 у Русији, 2.295.811 у САД), 1897–1898. – већ 2.454.400 фунти (наспрам 5.193.043 у Великој Британији, 3.537.800 у Француској, 2.530.084 у Русији, 2.811.756 у САД), 1898–1899. – 2.565.600 фунти (наспрам 9.169.697 у Великој Британији, 4.568.676 у Француској, 2.036.735 у Русији, 4.245.255 у САД). Био је то само први наговештај будућег немачко-енглеског поморског сукоба, али од савезништва две државе почетком 90-их година 19. века није више остало скоро ништа. У Берлину је 31. децембра 1895. примљена вест да је др Џејмсон,⁸² један од агената Сесила Роудса,⁸³ напао Републику Трансвал са циљем да је уништи. Тај покушај је неславно пропao. Вилхелм II је 3. јануара 1896. године послао телеграм председнику Републике Полу Кругеру,⁸⁴ чести-

⁸¹ Алфред фон Тирпиц (1849–1930), славни немачки поморски официр, пруски министар морнарице 1897–1916. За успех у стварању флоте 1911. добио је титулу великог адмирала.

⁸² Леандер Стар Џејмсон (1853–1917), британски колонијални политичар, сарадник С. Роудса, премијер Капске колоније (1904–1908), баронет (1911).

⁸³ Сесил Роудс (1853–1902), британски банкар и предузетник, активни присталица и један од организатора стварања британске колонијалне империје у Африци.

⁸⁴ Стефанус Јохан Пол Кругер (1825–1904), „Ујка Пол”, бурски државник пруског порекла, од 1880. – стални председник Тран-

тајући му што је успео да сачува независност земље, „не обраћајући се за помоћ пријатељским државама”. Британска дипломатије је реаговала изузетно бурно, криза у односима између Немачке и Велике Британије је некако превазиђена, али је Лондон 1897. одбио да продужи споразум о „Медитеранској Антанти”.

После Цариграда, Кајзер је кренуо у Јерусалим, у који је тријумфално ушао 29. октобра 1898. Након што се поклонии гробу Господњем, 8. новембра 1898. године, Кајзер је посетио гроб Салах ад-Дина⁸⁵ у Дамаску. Био је то веома тежак период за Енглеску на Блиском истоку. 2. септембра 1898. 26 хиљада британских и египатских војника под командом генерала Х. Киченера⁸⁶ је потукло махдистичку милицију од 60.000 људи код Омдурмана и потпуно ставило Судан под британску контролу. Дана 19. септембра, енглеске трупе и топовњаче који су се кретали Нилом сусрели су се са малим француским одредом под командом мајора Жан-Батиста Маршана.⁸⁷ 11 фран-

свалске републике, 1899. године, због избијања Англо-бурског рата, напустио Африку на специјално послатом по њега холандском ратном броду и отпловио у Француску, а затим у Холандију како би организовао помоћ и подршку Бурима. Умро је у изгнанству у Швајцарској.

⁸⁵ Салах ад-Дин Јусуф ибн Ејуб (1137–1193), у европској традицији – Саладин. Оснивач династије Ејубида, султан Египта и Сирије (1174–1193), преминуо је у Дамаску, где је и сахрањен у џамији Омајада.

⁸⁶ Хорацио Херберт Киченер (1850–1916), војвода од Картума, фелдмаршал – славни британски војсковођа и државник, министар војске, преминуо је 5. јуна 1916. на крстарици Хемпшир на путу за Русију.

⁸⁷ Жан Батист Маршан (1863–1934), француски официр, 1883. добровољно ступио у војску као редов, поручник (1887), истакао се у акцијама у афричким колонијама, 1896. – мајор, предводио је експедицију на Бели Нил која се завршила Фашодском

цуских официра и 150 сенегалских стрелаца у лето 1896. кренуло је из Бразавила (савремени Конго) и прешло Африку за 24 месеца, зауевши 10. јула 1898. мало утврђење Фашода за зидинима од глине (савремени Кодок, Судан). Киченер је ултиматумом захтевао повлачење француског одреда „из области којом влада хедив”, постојала је опасност да избије англо-француски рат. Криза је превазиђена до краја октобра 1898, а 3. новембра 1898. Маршан је добио званично наређење да повуче свој одред из Фашоде. Француска се одрекла права на долину Нила. Почетком новембра 1898. године, када је у Лондону одата почаст новом лорду Хорацију Киченеру Картумском, Кајзер је стигао у Дамаск. Тада су на сасвим посебан начин зазвучале речи немачког императора, изговорене над надгробним спомеником човека који је победио крсташе, страшног непријатеља Ричарда Лављега Срца: „Његово Величанство Султан и 300 милиона муслимана расутих широм света, који га поштују као свог калифа, могу бити потпуно уверени да им је немачки император пријатељ и да ће то заувек остати.” Кајзерове речи нису прошле незапажено, и Лондон је 1900. године постао покровитељ Кувајта, где би, према првобитном плану, требало да се завршава железничка пруга по плану три „Б”. Немци то нису могли да спрече, али и поред тога, у веома тешком тренутку, султан је добио подршку од Немачке.

1895. поново се појавио проблем Крита. Још према одредбама Основне повеље из 1868. године, Народна скупштина је проглашена за врховну власт на острву, са једнаким правима за хришћане (4/5 становништва острва, углавном Грци) и муслимане (1/5 становништва острва), коју је требало да чини 49 хришћана и 31 муслиман. Одредбе овог документа нису спроведене. Према

кризом. Учествовао у гушењу Боксерског устанка у Кини, у Првом светском рату – дивизијски генерал.

члану XXIII Берлинског конгреса, султан се обавезао да спроведе реформе на Криту, које су укључивале пренос контроле над острвом на хришћанског генералног гувернера из редова његових поданика. Ова обавеза такође није испуњена, што је довело до низа устанака 1885, 1888, 1889. У мају 1895. године хришћанин Александар Каратеодори-паша је коначно постављен за генералног гувернера, али су његови покушаји да реформише управу наишли на отпор муслиманског дела становништва. Што се тиче Грка, већина њих више није пристајала ни на шта осим поновног уједињења са Грчком, а свако одустајање од овог циља сматрали су издајом. Дијалог, па чак и заједнички живот двеју заједница постао је немогућ.

Септембра 1895. на острву су почели немири који су брзо прерасли у отворени устанак. У децембру 1895. организован је одбор за одбрану од Турске, који, међутим, није успео да уједини вође побуњеника и њима потчињене одреде, који су започели герилски рат. Почетком 1896. године генерал-губернатор је смењен, а власт је пренета на турског чиновника – валију. Наредио је одлагање сазивања Народне скупштине, турске трупе су почеле да пристижу на острво. Као одговор на то, устанак се још више разбуктао, његове вође су прогласиле уједињење са Грчком. У Атини је још 1895. године група младих официра грчке војске формирала Национално удружење – „Етники Етерија” – организовано по узору на „Филики Етерија”. У року од две године, њено чланство је порасло са 60 на 3.000, са ћелијама у 56 грчких градова и 83 грчке заједнице ван Краљевине Грчке. „Етники Етерија” је постала један од центара за организовање помоћи Крићанима. Фебруара 1897. у Атини је примљена вест да су турски војници започели масакр Грка на Криту. Ова вест је довела до великог националног покрета у земљи. Одржале су се бројне демонстра-

ције, одреди грчких добровољаца су отишли на острво. 11. фебруара 1897. на Крит се искрцало 1.500 наоружаних добровољаца.

Грчка влада је на ове догађаје реаговала неуспелим покушајем да организује коалицију балканских држава. Бугарска и Србија нису подржале предлоге Атине о стварању јединственог антитурског фронта. Краљ се очигледно плашио рата и покушавао да га избегне, али се много више плашио улице. Атина се у први мах надала интервенцији великих сила, које би могле, као и раније, успоставити блокаду грчке обале и омогућити излазак из кризе, уз очување достојанства, тј. правдајући се надмоћном силом непријатељског спољашњег утицаја. Међутим, то је било немогуће, пре свега због позиције Лондона. Након јерменског масакра, антитурска осећања у Великој Британији била су изузетно јака, а једина држава која је традиционално деловала као иницијатор и организатор блокада у име очувања територијалног интегритета Османске империје категорички је одбила да поново предузме такву акцију.

Енглеска, Француска, Русија, Аустроугарска и Италија послале су по једну крстарицу на обалу Крита, али само ради осматрања и присуства, без јасних упутстава за акцију. Само је Немачка одбила поморске демонстрације. Остављена сама наспрам домаћег јавног мњења, грчка влада је почела да дејствује. Наоружани добровољци су и даље слати на Крит, праћени регуларним јединицама грчке војске; мала грчка ескадра под командом принца Георга⁸⁸ почела је да делује у близини обале

⁸⁸ Георг од Глуксбурга (1869–1957), принц Грчке, трећи син грчког краља Георга I и велике кнегиње Олге Константиновне. Пратио је наследника царевиха Николаја Александровича на његовом путовању на Далеки исток, спасио га приликом покушаја атентата у Оцу. Године 1897. именован је за високог комесара Крита након окупације острва од стране трупа Велике

острва. Заоштравање ситуације у области уз Дарданеле изазвало је узнемирење у Санкт Петербургу и за случај „оружане европске интервенције у турске послове”, Николај II је 11. (23) јануара одобрио план експедиције на Босфор. Када дозна да се европске војне ескадре из Средоземног мора крећу према Цариграду, руски амбасадор у Турској требало је да алармира команданте Црноморске флоте и Одеског војног округа телеграмом „Дуго без вести”. Након тога је одмах требало да почну припреме на Црном мору за искрцавање десанта на горњи Босфор („ни на који начин не дирати Цариград”). Операција је могла да почне само по посебном наређењу императора – у првом таласу десанта флота је требало да превезе 30.500 војника и 104 оруђа из Севастопоља и Одесе, у другом – око 23.000, а у трећем – око 20.000. Међутим, и тај план је остао само на папиру. Велике силе су 18. фебруара 1897. издале заједнички апел у којем су предложиле решење критског проблема: острву је дата аутономија под султановом влашћу. За прихватање овог програма, којим је искључена могућност уједињења Крита са Грчком, дато је 6 дана. Турска га је прихватила, Грчка је одбила. Ескадра великих сила, да би локализовала сукоб, почела је да спроводи поморску блокаду острва.

15. марта 1897. године почела је мобилизација војске у Грчкој, напетост између Турске и Грчке довела

Британије, Француске, Италије и Русије. Уверени присталица јаке краљевске власти, принц је брзо дошао у сукоб са вођом локалних либерала и председником владе Е. Венизелосом. Венизелос је 1905. покушао да ограничи власт кнеза, али је критска жандармерија остала лојална кнезу, а на изборима који су уследили 1906. године принчеве присталице су добиле 38.127 гласова против 33.279 гласова присталица Венизелоса, што је довело до оставке Венизелоса, али је интервенција британске дипломатије довела до оставке принца Георга, којег је заменио бивши грчки премијер А. Заимис.

је до немира у Македонији, где је 29. марта (10. априла) 1897. године један одред грчких добровољаца снаге до 2,5 хиљаде људи упао са територије краљевства. Грчка влада је изјавила да није у стању да спречи ове акције, што је био повод за турску објаву рата 17. априла. Грчка регуларна војска је била мала, 1892. бројала је 28.114 војника, 1893. године, из финансијских разлога, влада је била принуђена да је смањи на 22.607. Претпостављало се да се војска током мобилизације може повећати на 200.000 војника, помоћу добровољачке милиције, али она је била изузетно слабо обучена и није имала обучених официра и подофицира. Ово последње није могло да не утиче на ток рата. Мобилизација грчке војске завршена је до 4. априла 1897. године и достигла је број од 66.570 војника и 136 топова. Турске трупе у Тесалији и Епиру бројале су 94 хиљаде људи и 210 топова. Рат је трајао само 30 дана. Турске трупе, бројчано надмоћније и боље обучене од Грка, нанеле су им бројне поразе у Тесалији и Епиру. До 6–7 маја у свим правцима грчке трупе су се повлачиле у потпуном расулу. Огромна заслуга за ове победе припадала је раду немачке војне мисије. У Атини су почеле антивладине демонстрације, Георг I се обратио Русији са молбом за посредовање. Турци су се приближили Термопилима, озбиљно запретивши грчкој престоници.

У овој ситуацији, Николај II је послао телеграм Абдул-Хамиду тражећи прекид непријатељстава, истовремено изражавајући жељу „да види Турску јаку и просперитетну, способну да одржи ред и спокој у свим својим областима”. Султан се сложио са императоровим предлогом и у одговору на телеграм изразио наду да ће „снажна подршка Русије помоћи Турској да из постигнутих успеха извуче одговарајуће користи”. Дана 8. (20) маја закључено је грчко-турско примирје, након чега су уследили преговори о условима

мира. Потом су велике силе приступиле решавању критског питања. У мају 1897. министри иностраних послова Русије и Аустроугарске М.Н. Муравјов и А.Голуховски⁸⁹ су разменили писма, и на крају је постигнут тајни аустро-руски споразум о очувању status quo на Балкану. Постојале су значајне разлике у погледу режима на Мореузима и аустријског присуства у Новопазарском санџаку, али су обе државе биле заинтересоване за сарадњу и обавезале су се да ће у будућности постићи конкретнији договор.

У мају 1897. пооштрена је поморска блокада Крита, турске трупе и грчки добровољачки одреди били су приморани да почну евакуацију острва. Након тога, по договору Енглеске, Русије, Аустроугарске, Немачке, Италије и Француске, трупе ових држава почеле су да заузимају острво. Први десант за смиривање ситуације почео је још раније. Већ 12. (24) марта 1897. стигле су прве руске трупе – батаљон 14. стрељачког пука, потом појачан батаљоном Житомирског пука и 6. брдском батеријом (јединице су се мењали отприлике једном годишње). Они су обезбедили контролу над руским сектором, који је укључивао 4 провинције на острву. Султан је признао административну аутономију Крита, уз гарантовање сигурности живота и имовине муслиманским становницима острва. Међународне војне снаге под командом генералног гувернера кога је именовао султан требало је да гарантују мир и спокој. Русија је прво кандидовала рођака црногорског кнеза, али је овај предлог наишао на најоштрији отпор Цетиња и Београда, па су на крају, упркос протестима Турске, Русија и Енглеска предложиле кандидатуру сина грчког краља, принца Георга. Овом предлогу придружиле су се Фран-

⁸⁹ Агенор Голуховски (1849–1921), гроф, аустроугарски дипломата, посланик у Румунији (1887–1893), министар иностраних послова (1895–1906).

цуска и Аустроугарска, и он је новембра 1898. године постављен за генералног гувернера.

Турска је на мировним преговорима са Грчком тражила исплату одштете и припајање целе територије Тесалије Турској. Последњи услов је у почетку подржавала само Немачка, али је на јесен 1897. кајзер саветовао султана да одустане од неумерених територијалних захтева. Септембра 1897. у Цариграду је потписан прелиминарни уговор између Грчке (чије су интересе заступали амбасадори 6 великих европских сила) и Турске. Након коначног одобрења овог текста, 4. децембра 1897. године потписан је мировни уговор, по коме су турске трупе напустиле територије које су заузеле током рата у Тесалији, задржавши неколико стратешки важних превоја и једно село. Ово је, наравно, била симболична аквизиција. Смањена је и величина одштете – са 10 на 4 милиона турских лира (92 милиона франака). Међутим, и ови услови су Грчку довели на ивицу финансијске кризе. 17. марта (29. марта) 1898. године принуђена је да узме инострани зајам од 170 милиона франака уз гаранције Русије, Енглеске и Француске, у Атини је основана међународна контролна комисија за контролу извршења обавеза по зајму и другим дуговима грчке владе. После превазилажења грчко-турске кризе, султан је обећао да ће спровести реформе у Македонији. Напетост на Балкану је привремено спласнула.

Стабилизација у Европи – активирање на Далеком истоку

Трка у наоружању, посебно у области флоте и артиљерије, тешко је оптеретила руски државни буџет. Министар рата ген. А.Н. Куропаткин је предложио сазивање међународне конференције о огранича-

вању војних издатака – генерал је, наравно, пре свега полазио од тога да Русија тешко може да прати потенцијалне противнике у трци у наоружању, али је његов предлог подржао и министар спољних послова. Гроф М.Н. Муравјов је изјавио: „Сада када предузимамо одлучне кораке на Далеком истоку, биће веома важно да Европи пружимо стварни доказ наше мирољубивости.” Тако је на иницијативу Николаја II сазвана конференција о питањима ограничавања раста наоружања, величине армија и флота, која је почела са радом у Хагу 6. (18. маја) 1899. године, тј. на рођендан руског императора, а завршена је 17. (29) јула исте године потписивањем завршних аката. Учествовало је 27 држава, укључујући Немачку, Италију, Француску, Аустро-угарску, Велику Британију, САД, Мексико, Турску, Кину, Иран, Јапан итд. Иако није пронађено решење за најважнији проблем – заустављање трке у наоружању, ипак су усвојене конвенције о мирном решавању међународних сукоба (међународни арбитражни суд), о законима и обичајима ратовања на копну, о примени на поморско ратовање принципа Женевске конвенције из 1864. о рањеницима и болесницима. У јуну-октобру 1907. одржана је друга Хашка конференција на којој су већ учествовале 44 државе, све учеснице прве и 17 држава Јужне и Централне Америке. Као резултат тога, усвојено је 13 конвенција, рад конференција 1899. и 1907. године. умногоме допринео стварању темеља савременог међународног права.

У мају 1896. године, изванредни кинески амбасадор Ли Хонгжанг стигао је у Москву да присуствује крунисању Николаја II. Овом посланству у Пекингу дат је посебан значај, јер је кинеска влада, избором истакнутог великодостојника, желела да истакне своју захвалност Русији за притисак који је извршен на Јапан приликом ревизије Шимоносекског уговора и повратка

полуострва Лиаодонг. Искористивши његов боравак у Русији, А.Б. Лобанов-Ростовски и министар финансија С. Ј. Вите, присталица политике „мирног продора” у Кину, закључили су 22. маја (3. јуна) 1896. тајни уговор између Русије и Кине о одбрамбеном савезу на период од 15 година. Петербург је био заинтересован за трасу Транссибирске железнице до Владивостока не дуж реке Амур, како је раније планирано, већ кроз Хејлунжан, провинцију североисточне Кине (Манџурија). Тиме би се знатно скратила дужина пруге и време њене изградње. Деоница пута која пролази кроз територију Манџурије названа је КИЖ (Кинеска источна железница) и њиме је управљала Кинеска источна банка по принципу екстериторијалности.

Банка и железница су добиле право да у Кини имају: 1) своје бродове; 2) војне јединице; 3) насеља градског и сеоског типа; 4) новац; 5) школе; 6) царинске повластице (роба кинеске источне железнице плаћала је 2/3 државних дажбине). Русија је имала право на војне транспорте и у мирнодопско и у ратно време. Железничка концесија Русији је дата на 80 година, али је Пекинг добио право да је откупи после 36 година, додуше под веома неповољним условима. Поред ових уступака, Кина је отворила луке за руске ратне бродове. Финансијски трошкови пројекта су заправо пали на руску државну касу. Када започне експлоатација КИЖ, Русија је била дужна да плати одштету Пекингу у износу од 7,6 милиона рубаља у злату, од 1.000 акција акцијског капитала Компаније КИЖ (по 5 хиљада рубаља свака) 700 је припадало руској влади, 300 – физичким лицима (руководиоцима Руско-кинеске банке). Тиме је влада Русије постала потпуни власник железнице и имала је контролу над њом, иако у помало камуфлираној форми. Међутим, КИЖ није постало профитабилно предузеће. Године 1897. при-

ход са концесионог подручја износио је 9,6 милиона рубаља, а трошкови за изградњу, експлоатацију и одржавање пута износили су – 92,7 милиона рубаља, до 1900. ове бројке су порасле на 21,9 односно 263,6 милиона рубаља. Укупно је руска државна каса уложила око 400 милиона рубаља у КИЖ, пре Руско-јапанског рата. Смањење дужине пруге донело је шпекулативну финансијску уштеду и активну изградњу у Манџурији, и оставило Амурску област без железничке пруге.

Спољнополитичке последице биле су још теже. Русија се обавезала да ће гарантовати територијални интегритет Кине, пре свега – од понављања јапанске агресије. Од 2. до 14. новембра 1897. године, користећи убиство двојице мисионара на полуострву Шандонг као изговор, Немачка је заузела луку Ћингдао у заливу Ћаоџоу и околну територију. Вилхелм II је у писму Николају II то објаснио на следећи начин: „Пошто је католичка мисија под мојом личном заштитом, морам да казним те Кинезе. Надам се да ћеш, у складу с нашим личним договором у Петергофу, одобрити пребацивање моје ескадре у Кио-Чау (тј. Ћингдао – А.О), како бих одатле деловао против пљачкаша, то је једина погодна лука, а ја морам показати католичкој странци у Немачкој да сам у стању да их штитим. Казна је неопходна и донеће користи свим хришћанима.” Није било сагласности Русије – Николај II је изразио жаљење због онога што се догодило и приметио: „Не могу да одобрим или не одобрим твоје наређење да пошаљеш немачку ескадру у Кио-Чау, пошто сам недавно сазнао да је та лука у нашим рукама била само привремено 1895–96. године. Бојим се да би строге казне могле изазвати побуну и немире на Далеком истоку и можда додатно проширити јаз између хришћана и Кинеза.” Страхови руског монарха су одмах почели да се остварују.

Сазнавши за акције Немачке, Ли Хонгжанг је одмах отишао у руско посланство у Пекингу и обратио се за помоћ свом савезнику Русији, пошто је био уверен да је у Москви закључио одбрамбени савез против сваке државе која би посегнула за кинеском територијом. Међутим, руска влада је изјавила да је дала гаранције само у случају јапанске окупације, а ускоро је Вите одговорио на захтев Ли Хонгжанга за гаранције новог зајма за исплату одштете Јапану постављајући веома тешке услове у нимало савезничком духу: проширење права Русије у Манџурији и Монголији и изградња линије КИЖ до Жутог мора. Кина је одбила да прихвати ове услове, на шта је император Николај II 1. децембра 1897. године послао бродове Тихоокеанске ескадре у Порт Артур (савремени Луишун, Кина). Тако је Витеова политика „мирног продора” од самог почетка посртала и није могла без употребе силе. Први пут када је Јапану требало запретити у име принципа интегритета Кине, други пут када је Кини претила да би се добила сагласност да се прекрши исти принцип. Проблем у односима са Кином је на крају решен (уз помоћ мита). За тајну поделу поклона кинеским званичницима издвојено је милион рубаља, а 500.000 лана сребра исплаћено је самом Ли Хонгжангу марта 1898. Ипак, међународне компликације се нису могле избећи.

Ситуацију је компликовала чињеница да је руска ескадра још увек била стационирана у Јапану, у Нагасакију, где су је будно надзирале две британске крстарице. С једне стране, руска команда се плашила да не закасни у Порт Артур, а са друге стране – није желела проблеме са Британцима. Проширене су гласине да ескадра плови у Кореју под изговором да штити руске грађане, а у Порт Артур је послата само група бродова. Али нико се није дао преварити, британски посматрачи су неколико сати раније кренули ка обали Кван-

тунга. Стигавши у град пре руских бродова, Британци су покушали да их спрече да уђу у градску луку. Ипак, 1. децембра 1897. у луци су се појавиле две руске крстарице и топовњача. Одмах је у луку, упркос забрани, упловила и британска крстарица. Па иако је овде била свега неколико сати, ова чињеница, као и захтеви британске владе, убрзали су расплет. Истина, Британци су навели да је њихов брод био у кинеској луци у пријатељској посети, а напустили су је после пријатељског апела руске владе, која је ћутала о предстојећем закупу базе. Резултат је била изузетно оштра реакција владе Солсберија и изузетно оштар говор Ј. Чемберлена у парламенту.⁹⁰ „У ствари, – како је приметио заменик министра спољних послова Велике Британије, – ово је била важна етапа на путу ка рату са Русијом.” На потпуно се исти начин гледало на ове догађаје у Бечу и Берлину. Додуше, погоршање англо-руских односа изазвало је тамо налет ентузијазма.

Немци су у марту 1898. године Кини наметнули уговор о закупу територије окупиране у Шандонгу на период од 99 година, а неколико дана након тога, 15. (27) марта, Русија је потписала уговор о закупу луке Порт Артур и Квантуншке области на период од 25 година са правом продужења. Сутрадан је ескадра под командом контраадмирала Ф.В. Дубасова искрцала трупе у Порт Артуру и Талијенвану (Даљни). Кинеске трупе су се повукле без борбе са територије изнајмљене Русији. У ствари, први руски војници су се искрцали на обалу дан раније. Из Владивостока их је довезао транспортни брод „Саратов”. Гарнизон тог града није знао ништа о томе шта се дешава у Кини, а премештај је био апсо-

⁹⁰ Џозеф Чемберлен (1863–1937), британски државник и дипломата. Министар трговине 1880–1885, министар колонија 1895–1903. Упорни присталица ширења колонијалних поседа Велике Британије.

лутно неочекиван, нико није имао појма куда и зашто иде мали комбиновани одред, све док се није указала обала Квантунга. Усидривши се 5. (17) марта, стрелци су били принуђени да чекају на броду неколико дана, јер су Кинези отезали са потписивањем уговора, а у случају да не пристану, била је предвиђена могућност насилног заузимања територије. Први ешалон десантних трупа искрцао се на обалу одмах након што је 2.000 тамо стационираних кинеских војника напустило град. Мештани су одмах почели да развлаче напуштену имовину. „Било је неопходно,” написао је учесник овог десанта, „да их смиримо и заштитимо здања од потпуне пљачке и уништења, дакле, да уведемо наше трупе и тиме станемо на крај и крађи и немирима”.

И поред нарушавања распореда, све се завршило без већих компликација. Велики кнез Кирил Владимирович⁹¹ је 16. (28) марта подигао руску заставу на јар-

⁹¹ Кирил Владимирович (1876–1938), велики кнез, најстарији син великог кнеза Владимира Александровича, трећег сина цара Александра II и велике кнегиње Марије Павловне. Завршио је Морнарички кадетски корпус и Николајевску поморску академију, 1904. године – начелник Поморског одељења Штаба команданта Пацифичке флоте, вицеадмирала С.О. Макарова, био поред њега када је експлодирао командни брод ескадре „Петропавловск”, преживео је, награђен је златним оружјем. Године 1905. оженио се својом рођаком Викторијом Мелитом, ћерком војводе од Единбурга, разведеном женом војводе Ернста од Хесен-Дармштата. Пошто император није одобрио тај брак, Николај II је лишио Кирила Владимировича свих права члана царске породице. Године 1907, након што је Викторија примила православље, цар је признао овај брак и доделио Кириловој жени титулу „велике кнегиње Викторије Фјодоровне”, а 1909. године Кирилу су враћена сва права члана царске породице. Године 1909–1912. служио на крстарици „Олег”, последњу годину као капетан брода. Од 1913. – у гардијској морнаричкој посади, почетком Првог светског рата – у штабу врховног команданта. Од 1915. – командант гардијске поморске посаде, коју је 1. (14) марта 1917. довео у Државну думу и заклео се на верност

бол Златне планине на улазу у градски залив. Неколико дана поред ње се вијорила и кинеска, па је онда спуштена. После 9 дана, руски десант је искрцан у Талиенван. Кинеске трупе и локално становништво нису пружили отпор. Само на периферији Јин-Цоуа на једну од руских патрола пуцали су војници локалног гарнизона. Истина, овога пута није било жртава и погубљења. За многе руске дипломате, ова аквизиција је била толико неочекивана да је неко време кружила шала да је Порт Артур добио име по руском посланику у Пекингу А.П. Касинију. Русија је добила право на изградњу Јужноманџурске железнице (ЈМЖ), која је требало да повеже војну базу Порт Артур и трговачку луку Даљни (Далијан) са Кинеском источном железницом и Транссибирском железницом. Николај II је споразум оценио као „победу без проливања крви”. На дан заузимања Порт Артура поздравио га је кајзер Вилхелм: „Искрено ти честитам на успеху који си остварио у Порт Артуру; заједно ћемо бити моћни чувари на улазу у залив Печили и обезбедићемо себи дужно поштовање, посебно код жутих.”

Да би парирала руском и немачком присуству на морским прилазима Пекингу, Енглеска је заузела луку Вејхајвеј. Тако је на Далеком истоку дошло до изузетно проблематичне ситуације – три европске силе – Немачка, Русија, Велика Британија заузеле су

новој влади. Након што је издата наредбу о уклањању свих чланова царске породице са државних и војних положаја, отишао је у Финску, током грађанског рата – у Швајцарску. У ситуацији када ни закони ни обичаји више нису могли тачно да кажу ко има право да наследи престо, гурнут амбицијама своје супруге, 31. августа 1924. године, као најстарији члан династије, прогласио се за цара Кирила I, што је негативно примљено од стране значајног дела руске емиграције, укључујући монархисте. Посебно негативна је била реакција руководства војске. Умро у Паризу.

три поморске базе у непосредној близини Пекинга и Јапана. Истовремено, руска (Порт Артур) и британска (Вејхајвеј) база су у почетку биле усмерене једна против друге. „Јединство Кине”, како је приметио Е. Греј,⁹² „било је свето начело које је примењивано против Јапана, али не и против европских сила које су га прогласиле после победе Јапана над Кином.” То је отварало суморне перспективе у будућности. Промена ситуације у Кини ојачала је уверење Јапана у неизбежност рата са Русијом, а руско-енглески односи су се нагло погоршали, донекле изглађени споразумом о подели интересних сфера око питања железница у Кини, који је закључен 16. (28) априла 1899. Стране су направиле међусобне уступке: Русија је признала слив реке Јангце као зону преовлађујућег утицаја Енглеске, заузврат је добила признање за сопствену зону „иза кинеског зида”, тј. у Манџурији и Монголији.

Док су се односи између Санкт Петербурга и Лондона мало побољшали, руско-кинески односи су се нагло погоршали. Ли Хонгжанг је то описао као поделу Кине, влада Ђинга је изјавила да руско-енглески споразум, закључен без учешћа представника империје Ђинг, за њу није обавезујући. Већ 1898. године политика европских земаља и Јапана изазвала је покрет у Кини против странаца. Нешто слично се дешавало и у Кореји. Од 1885. године руско дипломатско представништво је било присутно у Сеулу, руски утицај је дуго јачао на двору краља Гојонга.⁹³ Присталица

⁹² Едвард Греј (1862–1933), виконт Фалодон, британски државник и дипломата. Члан Доњег дома 1885–1916, од 1916 – члан Дома лордова, 1892–1895. – заменик министра иностраних послова, 1905–1916. – министар иностраних послова, 1919. – привремена амбасадор Велике Британије у САД.

⁹³ Гојонг (Високи ауторитет) је престоно име принца Ли Џе Хоа-на или Ли Хи (1852–1919), усвојено након његовог ступања на

руске оријентације и вођа антијапанске странке била је краљица Мин Менсон,⁹⁴ међутим, 8. октобра 1895. године, током пуча који је организовао јапански амбасадор, генерал Миура Горо,⁹⁵ она је брутално убијена. 29. јануара 1896. Којон се заједно са својим наследником склонио у руску мисију – плашио се својих војника. Од 1888. године корејску војску су инструисали Американци, али су их 1895. заменили јапански инструктори. Јапанци су обучавали и контролисали свих 5 пре-

престо. Корејски краљ 1863–1897. Пошто је на Далеком истоку ова титула означавала вазални однос, у овом случају од Кине, он је октобра 1897. године, проглашењем независности од Кине, узео титулу императора, тј. независног монарха. Владао је земљом 1863–1907. За време малолетства краља, функције регента (1863–1873) обављао је његов отац Ли-Ха-еун (1820–1898). У јуну 1907, под притиском Јапанаца, одрекао се власти и потписао манифест о преносу власти на свог сина Сунџонга (1874–1926, владао од 1907. до 1910)

⁹⁴ Мин Менсон (1851–1895) – краљица Кореје (1866–1895).

⁹⁵ Миура Горо (1846 – 1926), јапански војсковођа и државник, генерал-лајтнант, виконт (1890). Родом из кнежевине Чошу (данас префектура Јамагучи). Активни учесник рестаурације Мејџи. Од 1871. – у војној служби, био је на разним командним дужностима. Учествовао је у гушењу Сацумаског устанка самураја (1877). Године 1884, заједно са Ојамом Иваом, био је на путовању по Европи како би проучио организацију европских армија. Године 1888. супротставио се привилегованом положају досељеника из „кључних кнежевина” (Сацума, Чошу и Тоса) и пребачен је у војну резерву. У новембру 1888. – ректор Гакушуин (у то време – нека врста колеџа за аристократију, укључујући царску породицу). Године 1890 – члан Дома племства, виконт. 1895. посланик у Кореји. Један од организатора атентата на краљицу Минг 8. октобра 1895, након чега је неко време био ухапшен и под истрагом. Касније – саветник Тајног савета. Противио се „клановским кабинетима” (из кнежевина Сацума, Чошу и Тоса), залагао се за проширења учешћа политичких партија у животу земље и допринео стварању „партијског кабинета” 1924.

стоницких и 2 од 8 провинцијских батаљона. Обука нове корејске војске после краљевог склањања у руску мисију поверена је руској војној мисији, коју је предводио пук. Д.В. Путјатој. У најкраћем могућем року руски официри су обучили 2 престоничка батаљона, што је омогућило да се краљ врати из мисије у палату. Руски утицај је наставио да расте, али су 22–23. марта 1898. године руски инструктори били принуђени да напусте Кореју, у којој су почели да се шире протести против присуства странаца.

У марту 1898. јапанска влада је покушала да добије уступке од Санкт Петербурга у Кореји признавањем Манџурије као зоне посебних интереса Русије. Руска влада је прво одбила овај предлог, али је убрзо попустила. 25. априла 1898. године руски посланик у Јапану барон Р.Р. Розен⁹⁶ и јапански министар спољних послова барон Т. Ниши⁹⁷ потписали су протокол којим се при-

⁹⁶ Фон Розен Роман Романович (1847–1922), барон, руски дипломата, 1877–1879. Вршилац дужности отправника послова Русије у Јапану, 1886–1889. – у САД-у, посланик у Мексику 1890–1895, у Србији 1895–1897, у Јапану 1897–1899, 1899 – посланик у Баварској, затим у Грчкој, 1902–1904. – посланик у Јапану, са почетком Руско-јапанског рата 1904–1905. именован је за амбасадора у САД, учествовао у мировним преговорима у Портсмуту.

⁹⁷ Токуџиро Ниши (1847–1912), барон, јапански дипломата и државник. Родом из кнежевине Сацума (савремена префектура Кагошима). Учествовао у рестаурацији Мејџи. Од 1870. студирао је на Правном факултету Универзитета у Санкт Петербургу. Године 1874–1876. предавао јапански језик и калиграфију на Факултету за оријенталне језике истог универзитета. Секретар јапанске мисије у Паризу (1876–1878). Привремени отправник послова у Русији (1878), вратио се у Јапан 1880. кроз Сибир и Централну Азију, саставио белешке о овом путовању. Године 1887–1896. посланик у Русији (истовремено и у Шведској и Норвешкој). Министар иностраних послова (1897–1898). Посланик у Кини (1899–1901). Члан Тајног савета (1901–1912).

знаје потпуна независност Кореје и о немешању у њене унутрашње ствари. Русија се обавезала да неће ометати јапанску трговину у Кореји. У датој ситуацији то је значило доминацију Јапана. То је био компромис који није одговарао обема странама и које су наставиле консултације о корејском питању. Године 1886. трговински промет између Јапана и Кореје износио је 2,5 милиона долара, док је износ руско-корејске трговине био много скромнији – 14 хиљада долара.

И 1898. године ситуација се није много променила, Јапан је учествовао са преко 90% у корејском извозу и увозу. Руска трговина била је скоро потпуно ограничена на север Кореје. На југу полуострва јапанска трговина је била доминантна. Године 1898. у северно-корејске луке је упловило 15 руских бродова (2 једрењака и 13 паробродова, укупног капацитета 11.326 тона, што је чинило 7,3% увоза и извоза из ових лука. Исте године у Северну Кореју је стигло 379 јапанских бродова (од тога 152 пароброда), капацитета 97.103 тоне, што је чинило 62,5% теретног промета корејских лука. Године 1899. 30 руских бродова (15.243 тоне – 7,8% теретног промета) и 551 јапански брод, (139.851 тона, 71,2% теретног промета). Очигледно, упркос релативном расту руских трговинских показатеља, они су стабилно и значајно заостајали за јапанским.

У међувремену, Кинеско-јапански рат и продор страних сила у Кину довели су до озбиљне кризе у тој земљи. 1890. године император Гуангку је постао пунолетан и након пораза почео је да нагиње потреби за фундаменталним реформама по узору на Јапан, што је изазвало критике међу традиционалистима и сумње од стране удовице царице Ци Си, која је наставила да игра значајну улогу у власти. „100 дана реформи” које је започео Гуангсу прекинути су 21. септембра 1898. године, у ствари, дошло је до државног удара – по налогу царске

удовице, Гуангсу је на њу пренео овлашћења управљања земљом, а он сам је стављен у кућни притвор, стрељани су његови најближи сарадници. Ци Си је повратила апсолутну власт у монархији Ђинг, што нимало није поправило стање у земљи. Немири усмерени против странаца почели су још 1898. Тајно друштво Јихетуан („Песница за правду и слог”) постало је њихов организациони центар, позивајући на ослобађање Кине од присуства странаца и хришћана. Влада није била устању да покрет угуши оружаном силом и надала се да ће искористити то удружење за решавање проблема сопствене спољне и унутрашње политике. Плашећи се могућности преноса власти на присталице реформи, Ци Си је одлучила да уз помоћ тајног друштва истисне странце из Кине, а након тога да се обрачуна и са њим.

Боксерски устанак и његове последице

Ситуација у Кини је наставила да се погоршава. Од 1898. године, читав низ провинција је патио због суше и поплава. Само поплава Хуангхе у лето 1898. године довела је до смрти око 200 хиљада људи, око 5 милиона људи је било присиљено да напусти своје домове. Централна власт је у исто време кренула са смањењем војске, коју није могла да издржава. У провинцији Хенан, на пример, око 70% војника је отпуштено из службе. Велики број је попунио одреде побуњеника у изгладњелој земљи. Већ у октобру 1898. у Пекингу је дошло до демонстрација против странаца, због чега је у град доведен заједнички одред ради заштите амбасада – 50 Енглеза са 2 митраљеза, 50 козака и 50 руских морнара, 50 немачких војника. Али у марту 1899. одред је напустио Пекинг, чинило се да се мир вратио у град и ништа није наговештавало масовне немире и више од двомесечне опсаде „амбасадорске четврти”. Осиромаш-

шено становништво Кине, са нескривеном раздраженошћу, посматрало је активности хришћанских мисионара, изградњу железница и телеграфских линија, објашњавајући неуспехе усева и природне катастрофе појавом на земљи Небеског царства – „јангуидзија” („прекоморских ђавола”, тј. странаца). Немири у Кини окончани су у мају 1900. устанком Јихетуан – на заставама побуњеника је била приказана песница – па је у Европи и САД овај покрет назван „боксерски”.

„Боксери” су у мају 1900. фактички владали Пекином, започели су нападе на странце и хришћане и њихово масовно брутално убијање. Борба Јихетуана са „белим ђаволима” сводила се на протеривање свега страног – религије, књига, добара, специјалиста, машина и технике. „Са онима код којих су нађене стране ствари”, – присећа се очевидац, – „обрачунавали су се немилосрдно. Кажњавани су они који су имали цигарете, цвикере, иностране кишобране, иностране чарапе. Шест студената је животом платило за то што су имали оловке и инострани папир.” Влада Ци Си је посматрала шта се дешава кроз призму црвених барјака побуњеника, који су били украшени паролама: „Покоравамо се Ђинг, уништавамо странце!”, „Протерајте хришћане, умирите народ!”, „Бијемо само странце и хришћане, Кинезе не дирамо!” У својим тајним декретима, царица је позвала: „Наређујем да се сви странци – мушкарци, жене и деца, одмах побију. Не дозволите никоме да избегне смрт. Тада ће наше царство бити очишћено од ужасног извора корупције и мир враћен мојим лојалним поданицима.”

Владине трупе нису се мешале у акције „боксера”, а напетост у кинеској престоници се стално повећавала. 20. јуна 1900. немачки посланик, а потом и секретар јапанске амбасаде, убијени су у престоници, њихова тела су раскомадана. У ствари, кварт амбасада у Пекингу,

који је практично био блокиран од маја, од 20. јуна до 14. августа 1900. године био је под опсадом. „Пекиншка опсада”, – забележио је лекар руске дипломатске мисије, који је живео у кинеској престоници од 1895. године, – „била је изузетна по свему: затекла је све потпуно неспремне и нико није очекивао да ће се догађаји одвијати таквом брзином и уз такву суровост цивилног становништва доведеног до огорчености и очаја”.

10.000 побуњеника није успело да заузме квартал амбасаде у који се, под заштиту 525 војника и официра, склонило око 900 Европљана и Американаца и 3.000 Кинеза-хришћана. По наређењу царице, редовне трупе су послате у помоћ „боксерима”. Побуњеници су напали Источну кинеску железницу и Јужну кинеску железницу. Не само дипломате у „четврти амбасада”, већ и многи војници, били су затечени. Реакција Санкт Петербурга на немире у Кини показала је колико слабо разумеју насталу ситуацију. „Истини за вољу, телеграми нашег министарства (спољних послова – А.О), – подсетио је руски дипломата Коростовец,⁹⁸ – представљали су скуп општих места о задацима Русије на Далеком истоку, о двеста година пријатељства са Кином и о међудржавном споразуму о подршци легитимној кинеској влади. Сва та објашњења нису давала конкретне одговоре на наша питања и, уопште, одавали су неразумљиву самоувереност и предрасуде.”

Реакција руских власти у Квантунгу није се разликовала од оне у Санкт Петербургу. Нико није размишљао о могућности сукоба са Кином. У пролеће 1900. године у Порт Артуру стање је било веома тешко. Суседне кинеске територије погодила је епидемија куге, а војне власти су се плашиле сукоба са Јапаном.

⁹⁸ Коростовец Иван Јаковљевић (1890–1933), руски дипломата, службеник мисија у Персији и Кини.

Односи са овом земљом нагло су се погоршали због несугласица око концесија у корејској луци Мозампо и риболова око Сахалина. Маса кинеских радника напустиле су град и ЈКЖ. „Неколико пута је миран живот у Порт Артуру био прекидан периодима грозничавих активности око наоружавања и припрема за одбрану”, присећао се један официр из његовог гарнизона, „у ишчекивању изненадне појаве англо-јапанске флоте, убеђеност да ће се то десити је достигла толике размере да је било случајева лажних узбуна када би ноћу трговачки бродови упловили у залив Голубиној и у залив Тахе.”

Почетком маја 1900. у Русији су се надали да ће бити довољан мали десант – не више од 100 људи. Убрзо је постало јасно да је то заблуда. Уосталом, тада су многи били у заблуди. Командант британске пацифичке ескадре, вицеадмирал Е. Сејмур,⁹⁹ окупио је комбиновани одред посада и маринаца бродова у луци Тјенђин: 915 Британаца, 450 Немаца, 358 Француза, 312 Руса, 112 Американаца, 54 Јапанаца, 40 Италијани и 25 Аустријанаца. 10. јуна је кренуо на Пекинг. После бројних напада Јихетуана, до града му је остало само 22 км, био је приморан да се врати и уз велике муке и губитке вратио се у Тјенђин 26. јуна. Неуспех експедиције угрозио је странце насељене у Тјенђину, који је једва држао комбиновани међународни одред. У помоћ су им морали послати трупе из најближих гарнизона држава којима је Кина објавила рат. Наравно, ови догађаји нису могли заобићи руски Порт Артур. Кинеска влада почела је

⁹⁹ Едвард Хобарт Сејмур (1840–1929), адмирал, почео је да служи у морнарици током Кримског рата на Црном мору, учествовао је и истакао се у Другом опијумском рату, учествовао у заузимању Кантона 1857. и тврђаве Дагу 1860. Године 1897. у чину вицеадмирала је постављен за команданта британске ескадре у кинеским водама.

грозничаво утврђивати тврђаву Дагу на ушћу реке Беихе, која је покривала прилазе Тјенђину.

У 5 часова ујутро 28. маја (10. јуна) 1900. године вицеадмирал Ј.И. Алексејев¹⁰⁰ је добио наређење од императора да пошаље десантни одред у Пекинг. 3. источносибирска бригада била је у пуној приправности у гарнизону Порт Артура и одлучено је да се она пошаље. Пошто су остале сумње у вези са Јапаном, 29. маја (11. јуна) на утврђење Дагу послат је само 12. источносибирски стрељачки пук, 4 топа, чета козака и вод инжењераца. Алексејев није желео да остави град без једине јединице спремне за битку. Тек након заузимања тврђаве 17. јуна, када су у гушењу устанка учествовале и јапанске трупе и флота, руски бродови су 4. (17) јуна превезли 9. источносибирски стрељачки пук, 4 топа, 4 митраљеза и педесет козака. При томе су очекивања у Порт Артуру на почетку „пекиншких догађаја” била веома чудна. Алексејев се обратио првом ешалону

¹⁰⁰ Алексејев Јевгениј Иванович (1843–1918), руски државник, адмирал (1901). Од 1860. служи у морнарици, 1863. завршио је Морнарички кадетски корпус са чином гардемарина. На корвети „Варјаг” је први пут опловио свет, и по први пут тада упловио у Јапанско море. Године 1878. постављен је за вишег официра оклопне топовњаче „Кремљ”, а 1879. за капетана крстарице „Африка”, на којој је 1880–1883. други пут опловио свет. Године 1884–1887. у чину капетана 1. класе био је поморски агент у Француској, где је наручио крстарицу „Адмирал Корнилов”. Године 1891. пратио је наследника царевиха на његовом путовању у иностранство. Године 1892. унапређен је у контраадмирала. Године 1892–1895. – помоћник начелника Главног штаба морнарице. Године 1895–1897. био је командант Пацифичке ескадре, а 1897–1899. – 4. балтичке ескадра. Вицеадмирал, главни начелник Квантуншке области (1899). Године 1900. учествовао је у гушењу Јихетуанског устанка, командовао заузимањем Дагуа и Тјенђина. Генерал-ађутант, адмирал (1901), намесник Далеког истока (1903), главнокомандујући Далеког истока (1904), разрешен дужности исте године.

руског десанта речима: „У Кину не идете да ратујете, већ да донесете мир.” Војници нису очекивали озбиљан отпор.

„Подаци о непријатељу и општој ситуацији били су сасвим неодређени” – забележио је члан експедиције. – „Још у Порт Артуру, када се ешалон спремао за полазак, веровало се да експедиција неће бити озбиљна и да ће се ограничити на пријатну шетњу до Пекинга. Није се очекивало да ће бити задржавања код Тјенђина. Кинеске јединице су презирали: веровали су да је то неорганизована хорда наоружана малтене кременим оружјем и луковима. Сматрало се да на тврђавама и у утврђењима имају једна артиљеријска оруђа, некакве дрвене топове, па чак и змајевима плаше непријатеља. Да способних јединица има толико мало да нису вредне спомена. „Боксери” су наоружани само мачевима, копљима и нису озбиљна претња. Са тако пријатним заблудама кренули су у поход, не надајући се да ће све бити много озбиљније.” Руски пук, који је био принуђен не само да заузме, већ и да брани Тјенђин, претрпео је значајне губитке, до 15% свог састава. Убијена су 4 официра и 50 редова, рањено 8 официра и 200 редова. Још 200 људи је погинуло и рањено у јединицама које су учествовале у неуспешном походу одреда адмирала Сејмура на Пекинг.

Кинеска влада је 21. јуна 1900. објавила рат страним државама. Сви становници Кине били су позвани да истребе непријатеља, а онима који се не би одазвали запређено је да ће бити сурово и моментално кажњени. У декрету Ци Си је писало: „...зашто животарити у беди, осуђујући себе на срамоту у очима потомака. Зар није боље подићи војску у казнени поход и одмах одлучити о својој судбини!” На могући рат са Кином у Санкт Петербургу се испрва гледало као на колонијалну авантуру која не захтева ангажовање значајних снага. Бок-

серски устанак је у великој мери окончао ове илузије – да би се он сузбио, морао је да се мобилише Приамурски и Сибирски војни округ и да се у овом последњем формирају два корпуса. У Приамурском војном округу формираном 1884. године било је само 10 батаљона, 10 чета, 5 батерија, 1 саперска чета и 1 чета тврђавска артиљерије. За 10 година број пешадијанаца се повећао за само 10 батаљона. Ситуација у Манџурији била је још гора. До 10 хиљада војника и официра обезбеђења ИКЖ, појачаних са 5 железничких батаљона, није могло да се носи са ситуацијом. Финансијски губици само од уништавања већ изграђених деоница Кинеске источне железнице износили су 70,1 милион рубаља. Изгубљена је контрола над већим делом ИКЖ и ЈКЖ. Главнина обезбеђења железнице, под командом генерал-мајора А.А. Гернгроса¹⁰¹ и његовог заменика, пуковника П.И.

¹⁰¹ Гернгрос Александар Алексејевич (1851–1925), руски војсковођа, пешадијски генерал (1910). Године 1868. завршио је Риш-ку пешадијску јункерску школу. Размештен у 63. пешадијски Углички пук, у саставу пука учествовао у Руско-турском рату 1877–78. Истакао се у биткама код Пелишата и Палевице, приликом јуриша на Плевна и у бици код Шеинова. Током борби за Зелене планине, био је контузован фрагментом гранате. Године 1878. био је у саставу експедиционог одреда послатог да смири башибозуке у Родопима. Од 1893. командант резервног батаљона Георг-Тепе, од 1894. – 4. транскаспijsког стрељачког батаљона, од 1897. начелник обезбеђења Кинеске источне железнице. Године 1900. постављен је за начелника Харбинског гарнизона. Учесник у гушењу Јихетуанског устанка 1900–01; командовао одбраном Харбина, одбијао је нападе надмоћнијих непријатељских снага. Одликован Орденом Светог Георгија 4. реда. Године 1901–1902. – помоћник начелника Заамурског округа посебног корпуса граничне страже. 16. децембра 1902. био је начелник 1. источносибирске стрељачке бригаде, која је, након почетка Руско-јапанског рата 1904–05. трансформисана у дивизију. Учествовао је и истакао се у биткама код Вафангоуа, Лиаојанга, Сандепуа. 23. маја 1905. командовао је I сибирским армијским корпусом. Током битке код Мукдена,

Мишченка¹⁰² су биле блокиране у Харбину. Гернгрос,

одред Гернгроса (50 батаљона) требало је да заобиђе леви бок непријатеља. Али потом је одред ослабљен пребацивањем јединица на друге секторе фронта и маневар је пропао. За успешне акције у кампањи награђен је златним оружјем. Од 07.06.1910. командант XXIV армијског корпуса. 1913. предао је команду и именован је за члана Војног савета. Након избијања Првог светског рата, Гернгрос је добио команду над XXVI армијским корпусом. У саставу 1. армије учествовао је у Августовској операцији (септембар 1914). Крајем августа 1915. Гернгросов корпус је пребачен код Вилне у рејону Молодечно у састав поново формиране 2. армије. Учествовао у одбрамбеној бици за Вилно, успешној за руску војску (30.8–18.9.1915). 28.12.1916 поново постаје члан Војног савета. После Фебруарске револуције 1917. остао је на том месту, али фактички није учествовао у раду Савета. После Октобарске револуције остао је у Русији. Умро од срчане инсуфицијенције.

¹⁰² Мишченко Павел Иванович (1853–1918), руски војсковођа, генерал-ађутант (1904), генерал артиљерије (1911). 1871. завршио је 1. Павловску војну школу, заставник. Потпоручник (1872), поручник (1873), штабни капетан (1876), учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Кавкаском фронту, одликован Орденом Светог Владимира 4. степена са мачевима и лентом (1877), капетан (1878). Учествовао је у експедицији Ахал-Теке 1880–1881. Студирао је и успешно завршио Официрску артиљеријску школу (1886). Потпуковник, командант 3. мобилне батерије артиљерије тврђаве Брест-Литовск (1889), командант 1. засебне лаке транскаспijske батерије (1893), пуковник (1896). Године 1899–1901. – у служби у Посебном корпусу граничне страже, помоћник начелника обезбеђења ИКЖ. Учествовао је и истакао се у гушењу Боксерског устанка, одликован Орденом Светог Георгија IV класе (1900) и Орденом Светог Владимира III степена (1903), произведен у чин генерал-мајора и постављен за команданта 1. бригаде 39. пешадијске дивизије (1901), уписан у Свиту Његовог Царског Величанства (1904). Учествовао је и истакао се у Руско-јапанском рату 1904–1905. На почетку рата командовао је Посебном забајкалском козачком бригадом, одликован орденом Светог Станислава 1. степена, златним оружјем, унапређен у генерал-лајтнанта, постављен за генерал-ађутанта и назначен за команданта комбиноване

који је постао командант градског гарнизона, успео је да одбије нападе „боксера”.

До јесени 1900. ради гушења устанка железницом кроз Русију, и морским путем, превезено је до 100.000 војника. Источна кинеска железница и Транссибирска железница нису биле у стању да у потпуности обезбеде неопходан обим транспорта за рат са Кином. Од почетка конфликта до 1. октобра 1900. Сибирском пругом је превезено 54.410 људи, 11.407 коња и 188.200 пуда терета. Истовремено, само из европског дела Русије морем је превезено 20.000 људи и више од милион пудова терета. Укупно је у Манџурију морало бити послано 126 батаљона, 118 чета и 336 топова из Сибира, Приамурске области, Забајкала, а делимично и из европског дела Русије. А и то није било довољно – дугачка граница са Кином је углавном била незаштићена. Као пример, можемо навести бројност Амурске козачке војске, која се налазила на левој обали ове реке, од станице Покровска до насеља Забеловско – само 1.800 врста. 1. јануара 1899. године ту је живело 24.562 људи, од чега 11.363 козака (свих узраста) и 10.568 козакиња. Дана 10. (22) јуна 1900. године издата је наредба о мобилизацији резервиста Сибирског и

Уралско-Забајкалске Козачке дивизије (1904). Одликован је Орденом Свете Ане 1. степена са мачевима, постављен за команданта Комбинованог коњичког корпуса, а након тога – за команданта трупа и привременог генерал-губернатора Владивостока (1905). Командант 2. Кавкаског армијског корпуса (1906). Туркестански генерал-губернатор, командант трупа Туркестанског војног округа и главни атаман Семиреченске козачке војске (1908–1909). Генерал артиљерије (1911), главни атаман Донске козачке војске (1911–1912). Командант 2. Кавкаског армијског корпуса (1914–1915), XXXI армијског корпуса (1915–1917). После Фебруарске револуције 1917. „повукао се из службе због болести” са униформом и пензијом, живео је у Туркестану, а 1918. извршио самоубиство у Темир-Хан-Шури.

Приамурског војног округа, у овом другом округу проглашено је ратно стање. Недељу дана касније, издато је наређење о мобилизацији резервиста у области Квантунг. Морали су се, као и током јапанско-кинеског рата, формирати сељачки одреди за самоодбрану. По прописима из 1900. године, у одреде су примани мушкарци из свих сталежа од 21 до 45 година. У јулу 1900. године формиране су 32 чете (од којих су 2 чинили Корејци), које су бројале више од 4 хиљаде људи, само у Приамурском војном округу становништву је подељено 26.944 пушака. А на почетку догађаја очекивало се да ће бити довољна два пука, једна батерија и једна чета.

Европске земље, САД и Јапан су послале своје трупе да угуше устанак, међународну казнену експедицију је предводио немачки генерал-фелдмаршал гроф А. фон Валдерзе. 14. јула заузет је Тјенђин, 14. августа – Пекинг, престоницу су напустили царица Ци Си и двор. Устанак је угушен, Манџурију су фактички окупирале руске трупе. У августу 1900. године, одмах по заузимању Пекинга, руска влада је објавила намеру да не анектира територије које су заузеле њене трупе и спремност да их повуче након договора са владом Ђинг. Према споразуму са иностраним државама, закљученом 7. септембра 1901, Кина је била обавезна да им исплати 450 милиона лианга сребра одштете током наредних 39 година, пошаље „искупитељске мисије” у Берлин и Токио да изразе жаљење због убиства дипломата ових земаља, спроведе масовно кажњавање одговорних који су подржавали „боксере”, поруши утврђења у региону Таку и спроведе низ реформи које би ишле у корист странаца у империји.

12–21. новембра 1901. јапански премијер, маркиз Ито,¹⁰³ посетио је Санкт Петербург, покушавајући још

¹⁰³ Хиробуми Ито (1841–1909), кнез, јапански државник и дипломата, министар унутрашњих послова 1878–1885, председавајући комисије за израду устава, премијер 1885–1888, 1892–

једном да се договори о подели сфера утицаја у Кореји и Манџурији. Итова мисија је завршена неуспехом, и он одлази у Лондон где је 30. јануара 1902. године склопљен англо-јапански савез на период од 5 година. Споразум је гарантовао заштиту интереса Енглеске у Кини, а Јапана – у Кореји и Кини, Лондон и Токио су се обавезали да ће се у случају рата једног од савезника са трећом државом држати добронамерне неутралности, а у случају да се једна или више држава придружи непријатељу – пружиће и војну помоћ. Дакле, то је био споразум о регионалном партнерству усмерен против Русије и њеног савезника Француске. То је омогућило британској и јапанској дипломатији да заузме чвршћи став у преговорима о руском војном присуству у североисточној Кини и било је изузетно корисно како за Велику Британију, ослабљену Бурским ратом, тако и за Јапан, који је добио европског савезника. У марту 1902, под притиском Сједињених Држава и Велике Британије, Русија је била принуђена да потпише споразум о поступној евакуацији Манџурије у року од 18 месеци. Међутим, Петербургу се није журио да испуни овај споразум, барем не у потпуности. Император је 28. јануара (10. фебруара) 1903. одобрио Куропаткинов план о евакуацији само у Мукденској провинцији и јужних делова Гиринске провинције, али руске трупе би остале у провинцијама Гирин и Ћићихар „неодређено време”. Ситуација на Далеком истоку постајала је веома опасна, али је у то време Николај II још увек сматрао да је могућ повратак активној политици и на Балкану. Он је сам тај задатак формулисао 5. (18) јануара 1903. године овако: „... ми, веома сабрани на истоку, треба да обратимо главну пажњу на запад.”

1896, 1898, 1900–1901. Године 1906–1909. – генерални резидент Јапана у Кореји, припремио је терен за претварање ове земље из јапанског протектората у колонију 1910. 1909. – председник Тајног савета, убио га је у Харбину корејски националиста.

Почетак века: од Балкана до Персије

Император је пажљиво пратио шта се догађа у том региону, и то не само у вези са ситуацијом у Европи. Године 1900. продужена је тајна аустро-румунска војна конвенција, чији је текст у октобру 1901. доспео у руке руског војног аташеа у Бечу. Споразум је био усмерен против Русије, Бугарске и Србије. Последње две балканске државе почеле су јасно да се ослобађају од утицаја Подунавске монархије. Министар војске, генерал-ађутант А.Н. Куропаткин је, добивши ову информацију, сматрао неопходним склапање споразума са Србијом, а поготово са Бугарском. Савез са овом другом обезбедио би, по његовом мишљењу, пасивност Румуније у случају конфликта са Немачком и Аустроугарском. Министар војске је био спреман да дâ сличне гаранције Србији и Бугарској, али је био категорички против обећања о територијалном увећању на рачун суседа. Под руководством В.Н. Ламздорфа састављен је нацрт конвенције са Бугарском. Међутим, појавиле су се веома симптоматичне противречности између министра војске и министра иностраних послова. Ламздорф је инсистирао да војни споразум ступи на снагу само у случају напада на једну од преговарачких страна. Осим тога, МИП је предложио да се уведе обавеза „да се користе сва средства како не би дошло до сукоба са Турском и другим балканским државама”. Министар војске је својом руком прецртао ове одредбе, образлажући то натписом на маргинама: „да не би везали руке Русији по питању Босфора”.

Почетком 1902. године израђен је нацрт руско-бугарског војног споразума. Русија и Бугарска су једна другој пружале војну помоћ у случају заједничког напада Румуније и Аустроугарске, а дипломатску помоћ у случају изолованог сукоба са једном од

ових земаља. Предвиђена је подршка Србији у случају да буде изложена агресији. Бугарски кнез Фердинанд је постављен за главнокомандујућег армије на Балкану, али је ратне планове доносио руски генерал-штаб. Бугарска је Русији дала право да користи њене луке, бугарска флота и транспортна средства би били предани руским морнарима. У мају 1902. бугарски кнез Фердинанд Кобург стигао је у Русију на челу одбора за изградњу споменика Цару-Ослободиоцу у Софији. Председник Народне скупштине Д. Цанков, који је био у његовој пратњи, предао је Николају II молбу да император присуствује на откривању споменика.

Чинило се да су руско-бугарски сукоби ствар прошлости. Уговор су 31. маја 1902. потписали руски и бугарски министар војске у Петергофу, а у јулу исте године су размењена писма о ратификацији. 3. глава овог споразума гарантовала је неповредивост бугарске територије. Колико год чудно изгледало, у Софији су на тај документ гледали не само као на врхунац зближавања које је уследило након обнављања дипломатских односа, већ и као на гаранцију да ће поново добити границе из Сан Стефана уз помоћ Санкт Петербурга, коме ни на крај памети није било тако необично тумачење услова споразума. У августу 1902. године маневре су код Курска извеле снаге три војна округа – Московског, Кијевског и Одеског. Ови маневри су имали антиаустријски карактер, задатак ових вежби је одбрана од армије која са југозапада упада у Русију. Шах Персије Музафар ад Дин је позван на демонстрацију војне моћи Империје,¹⁰⁴ који је хвалио „блиско и верно пријатељство које треба да уједини Русију и Персију”, што им је дало и одређени антиенглески призив.

¹⁰⁴ Музафар ад Дин (1853–1907) – шах Персије 1896–1907.

Русија и Велика Британија су се једна другој активно супротстављале у Ирану. У јесен 1897. године Николај II, који је био у посети родбини у Дармштату, у разговору са британским дипломатом, сасвим јасно је изнео своје гледиште о овој земљи. Император није веровао у могућност постојања слабих и зависних тампон држава, а корумпирана и слаба влада Персије учинила је изгледе њеног претварања у јаку и независну баријеру између Руске и Британске империје потпуно илузорним. Према томе, иако Русији нису потребне нове територије, по личном Николајевом мишљењу, најбоље решење за проблем био би нестанак персијске баријере између граница поседа Лондона и Санкт Петербурга на Средњем Истоку. Немогуће је не приметити да су, на крају, две земље ипак морале да се договарају о заједничким акцијама у трећој, где су чешће биле незадовољне јаком него слабом владом. Али на предлог за дијалог није било одговора. Зато се ривалство појачало. „Опште мишљење у Техерану”, приметио је Енглез који га је посетио 1901, „јесте да Русија потискује Велику Британију из Персије.”

Од 70-их година 19. века, британски положај у овој земљи изгледао је прилично јак. Јула 1872. Шах Насрад Дин је са британским финансијером бароном Рејтером закључио концесију за неограничену изградњу железнице, шумарство и рударство и експлоатацију рудних добара (осим злата, сребра и других племенитих метала), изградњу канала, мостова, путева, оснивање државне банке, телеграфа, фабрика, млинова итд. Концесија је закључена на период од 70 година, уз то, царине су дате у закуп Рејтеру на период од 25 година уз услов да 60% свог нето прихода од њих дају држави, а 20% – лично шаху. Године 1889. монопол на дуван је пренет на Британце. Међутим, испоставило се да су очекивања Техерана у пракси превисока, те је 1892. шах

одустао од ових споразума и платио 500 хиљада фунти (12 милиона франака) казне, што је персијске финансије на дуже време гурнуло у хаос. Велика Британија је 1892. године дала први предлог да се Персија подели на сфере утицаја, што Русија није подржала.

Крајем 1899. године отпочели су преговори о давању Техерану заједничког руско-британског зајма, који би могао постати гаранција равнотеже интереса и утицаја у земљи и основа за потоње приближавање Лондона и Санкт Петербурга. Ситуацију је поједноставила и чињеница да се шахова влада није противила овом зајму, али су преговори прекинути након избијања Англо-бурског рата. Очигледно слабљење Енглеске навело је руску владу да радије делује самостално. Персија је 26. јануара 1900. потписала уговор о зајму од 22,5 милиона рубаља (60 милиона франака) уз 5% годишње камате од Русије на период од 75 година. Зајам је био обезбеђен приходима од царине, са изузетком јужних покрајина. У случају кашњења са враћањем зајма, контрола над царином би прешла на Кредитну банку Персије, која је била под руском контролом. Осим тога, персијска влада се обавезала да неће улазити у нове дугорочне кредите наредних 10 година без сагласности Русије. Готово истовремено, Русија је позајмила исти износ од Француске уз 3,5% годишње камате, тако да персијски зајам не само да је обезбедио руске позиције у Персији, већ је био и успешна банкарска шпекулација.

Руски банкари и трговци су крајем 19. века прилично успешно потискивали своје енглеске колеге, и то не само на северу ове земље, који је традиционално био у сфери руског утицаја. Трговински промет између Русије и Персије стално се повећавао. Док је 1889–1890. од укупног обима иранске спољне трговине од

7–7,5 милиона фунти, Енглеска са својим индијским колонијама учествовале са 4 милиона, а Русија – са нешто мање од 2 милиона фунти, до 1900–1901. ситуација се драматично променила. Укупан обим персијске спољне трговине порастао је на 8 милиона фунти, удео учешћа Британске империје у њој смањен је на 1,92 милиона фунти (24%), а удео Русије је повећан на 4,501 милиона (56,3%). Резултат тога је, између осталог, била криза поверења у папирни новац који је емитовала британска банка Шахиншах.¹⁰⁵ Сребро је превише активно отицало у руски Туркестан, где нису прихватили персијске новчанице. Даљем јачању положаја руске трговине у Персији значајно је допринео и нови руско-персијски трговински споразум, потписан у октобру 1901. и ратификован у децембру 1902. Према његовим условима, царине на робу, углавном везане за руски извоз, биле су значајно смањене, а подигнуте су царине на робу за чији извоз Русија није била заинтересована.

У Персији су деловали руски војни инструктори, који су 1879. основали такозвану „козачку бригаду“, која је почетком 80-их година 19. века била исто толико „козачка“, колико и „бригада“. Регрутована је од плаћеника, укључујући и оне из Закавказја, њихов број је био мали (750 људи), 5 руских инструктора и неколико подофицира нису могли да обезбеде одговарајући квалитет обуке. Исправније би било да се ова јединица назове нерегуларним коњичким пуком који се користи за дворску службу. Али већ крајем 19. – почетком 20. века бригада је са сопственом артиљеријом постала борбено најспремнији (ако не и једини спреман за борбу) део персијске војске. Била је стационирана у Техерану, под командом руског пуковника.

¹⁰⁵ Традиционални руски назив за Империјалну банку Персије (Imperial Bank of Persia), основану 1889.

„Покојни шах Насред-Дин”, приметио је руски путник који је у то време посетио земљу, „покушао је да ојача армију, али није успео, а потпуни недостатак новца садашњег персијског шаха довео је до тога да за персијску војску нико не мари. Плата се не исплаћује годинама, дакле, ништа се од њих не може ни тражити. Једина утеха шаху је Козачка бригада, коју чини 1.000 коњаника и 500 пешака и један дивизион коњске артиљерије са 8 оруђа, које је поклонила наша влада. Овај одред је потпуно самосталан, не покорава се никоме осим шаху и под командом је руског генерала Косаговског.” Присуство ове јединице обезбедило је релативно бескрван пренос власти на новог шаха, а он то није заборавио. Руски утицај у Техерану је растао, а осим тога, за разлику од енглеског, још није изазивао иритацију. Према мишљењу цитираног П.А. Ритиха, тај утицај је био оличен у команданту бригаде: „Без обзира на велике државне услуге које је наш талентовани генерал пружио Персији, потребно је истаћи његов углед међу персијским народом. Имао сам прилику да видим В.А. Косаговског међу његовим потчињенима и међу обичним народом, и стекао сам утисак да он влада свима и да ће војска и безлична гомила извршити сваку његову наредбу.”

Нарушен је и готово потпуни монопол британске трговачке заставе у Персијском заливу. На прелазу из 19. у 20. век, од сваких 40 бродова, само један није био под британском заставом. Године 1901. успостављена је директна паробродска линија између Одесе и Бендер-Абаса, а компанија „Ропит”, која је одржавала редовну линији између југа Русије и Персијског залива, добијала је за то годишњу државну субвенцију од 200 хиљада рубаља (не рачунајући субвенције за пређени пут – 2 рубље по пређеној миљи за бродове ове ком-

паније). Због тога је у луку Бандар-Абас, коју су раније посећивали искључиво енглески трговачки бродови, 1901. године руским бродовима увезена роба у вредности од 2.746 фунти. Ово је, наравно, била безначајна сума у поређењу са британским увозом у истој луци – 575.000 фунти. Међутим, нарушавање потпуног монопола и велика пажња Русије према Бандару-Абасу у Лондону је доживљена веома болно – директно су говорили о опасности од понављања историје Порт Артура и потреби да се у овом случају пронађе нови Вејхајвеј – као противтежа. Године 1901. и 1903. руски ратни бродови су се појавили и у Персијском заливу. Крстарице „Варјаг” и „Асколд” посетиле су луку Бушер и демонстрирале заставу Светог Андреја у лукама залива.

Убрзале су се и припреме за експедицију на Босфор, али је заоштравање ситуације на Далеком истоку приморало Санкт Петербург да одустане од ових планова. На Балкану се спремао још један круг кризе. У децембру 1902. године, руски министар иностраних послова Муравјов посетио је Србију и Бугарску, желећи да убеди Фердинанда бугарског и српског краља Александра Обреновића да не предузимају кораке који би могли да доведу до ескалације тензија у региону и да своју политику ускладе са руском. Муравјову се од свега најмање допала ситуација у Београду. Још 1891. године В.Н. Ламздорф је пророчки приметио о краљу Александру: „... са васпитањем које добије овај јадни дечак, који је, и поред живих родитеља, у ствари сироче, има много шанси да постане исти такав нитков као и његов отац.” Милан је по повратку дао значајан допринос формирању личности свог сина. Од 1898. до 1900. године бивши краљ је командовао војском, а заправо је владао државом. Однос друштва према повратку монарха након абдикације природно се пренео на његовог наследника. Године 1899. изведен је атентат на краља, на шта је он одговорио одмаздом. Србија је живела у режиму сталне кризе

власти. У периоду од 1878. до 1903. године у краљевини се променило 20 кабинета.

Незадовољство Александром Обреновићем дошло је до изражаја када је одлучио да ожени Драгу Машин,¹⁰⁶ удовицу чешког инжењера и бившу дворску даму његове мајке, краљице Наталије.¹⁰⁷ Александар ју је 23. јула 1900. године, упркос општој осуди, оженио, а нова краљица је, према речима аустријског посланика, одмах показала амбицију, злобност, похлепу и безобзирност према свима који нису похрлили у палату са честиткама или су сумњали у њену способност да роди наследника. Краљ је, покушавајући да промени однос према себи и Драги, додељивао њено име пуковима, школама, селима, њен рођендан је прогласио државним празником. То је само довело до тога да се мржња према краљевском пару повећа. 23. јула 1901. на изборима за Скупштину победили су радикали, странка која је била у опозицији још у време Милана. После Муравјовљеве посете Београду, Министарство спољних послова Русије је дефинитивно одустало од плана да позове краљевски пар у Санкт Петербург, што је у великој мери допринело њиховој даљој дискредитацији. Истина, у децембру 1902. министар војске Русије А.Н. Куропаткин је посетио Београд и на њега је краљевски пар оставио амбивалентан утисак: „Краљ није глуп, али се угојио, личи на старца, сумњичав. Понекад изгледа као да није нормалан. Веома је дирнут знаком пажње који му је указан. Драга, у годинама, пуначка, али ипак лепа жена. Паметна. Држи се Русије. Пожељно би било придобити је.” У мају 1903.

¹⁰⁶ Драга Машин (1866–1903), удовица инжењера Светозара Машина, дворска дама краљице Наталије, љубавница, а од 1900. супруга краља Александра I Обреновића.

¹⁰⁷ Кешко Наталија Петровна (1859–1941), супруга Милана I Обреновића, кнегиња и краљице Србије (1875–1889).

одлучено је да се Александар Обреновић постави за начелника једног од руских пукова.

Међутим, то више није могло да подигне ауторитет владајуће српске династије. У пролеће 1903. криза у краљевини почела је да измиче контроли власти. У Београду су 23. марта 1903. године одржане студентске демонстрације које су се завршиле сукобима са полицијом. Неколико људи је убијено, а око 100 ухапшено. Однос према овим догађајима у српском друштву био је недвосмислено негативан. Краљ је 19. маја 1903. расписао нове изборе који су се одвијали у атмосфери полицијског терора и административних ограничења. Радикална странка је одбила да учествује у њима. Краљ се надао подршци војске, а управо у војсци је сазревала завера Драгутина Димитријевића.¹⁰⁸ У ноћи са 28. на 29. мај (10. на 11. јун) 1903. године, на годишњицу убиства кнеза Михаила Обреновића, 28 официра је ушло у палату и обрачунало се са Александром Обреновићем и Драгом. Убијена су и два Драгина брата, премијер, министар унутрашњих послова и неколико официра лојалних краљу. У 03.50 11. јуна све је било готово. Јединице које су стигле до палате поздравиле су вест о пучу

¹⁰⁸ Драгутин Димитријевић („Апис”) (1877–1917), српски официр и политичар, пуковник. Завршио Војну академију у Београду, потпоручник. Покретач и активни учесник завере против краља Александра Обреновића, која се завршила државним ударом и убиством Александра и Драге. Године 1911. основао је тајно друштво „Уједињење или смрт”, познато и као „Црна рука”. Исте године преузео је дужност начелника обавештајног одељења Министарства војске. У балканским ратовима није учествовао због тешке болести изазване тровањем крви. Од 1914. – заменик начелника штаба 3. армије. Године 1916. ухапшен је на Солунском фронту под оптужбом да је припремао покушај убиства принца-регента Александра Карађорђевића и изведен пред војни суд. 23. априла 1917. осуђен је на смрт, а 14. јуна исте године је стрељан. 1953. рехабилитован од стране Војног суда Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

са сложним „Ура!” и у потпуности подржале паролу завереника: „Живео Петар Карађорђевић!”

Формирана је привремена влада, која је укључивала 4 учесника завере и 6 представника различитих политичких партија. Уз пуну подршку Скупштине, враћен је устав из 1889, а за краља је изабран Петар Карађорђевић. 24. јуна 1903, после 45 година емиграције, вратио се у Београд и преузео престо. У краљевини су 8. септембра 1903. одржани нови избори за Скупштину. Они су донели нову убедљиву победу радикалима, чији је лидер – Никола Пашић – дошао на челу владе. Свој кредо је изнео 1902. године у „Политичкој исповести”: „Национална слобода целог српског народа за мене је увек била већи идеал од политичке слободе Срба у Краљевини... Само слободна и уставна Србија може бити центар привлачности за све Србе, па сам и постао проповедник радикалних принципа”.

Упркос радикалним променама у Србији, центар кризе на Балкану у овом периоду била је Македонија. До почетка 20. века, 3 турска вилајета – Солун, Манастир (Битољ), Косово – била су мање-више укључена у оквиру овог географског појма. Било који копнени пут из Европе у Азију пролазио је кроз ову територију са изразито мешовитим становништвом у конфесионалном и етничком погледу. Хришћански део у целини био је супротстављен Турцима, али треба напоменути да су се Срби, Бугари и Грци међусобно борили. Средиште сукоба биле су школа и црква. Од 1898. године у Македонији почињу да се појачавају сукоби између хришћана, који су од времена турских освајања поседовали земљу по праву закупа, и турских земљопоседника, који су узимали годишњу ренту. Сељаци су се обраћали ВМОРО за помоћ, земљопоседници – турским властима. У периоду 1898–1902. било је 132 таква сукоба, у којима је страдало 512 лица.

У традиционалном сукобу са Турцима на овим просторима, све јаче је почела да се испољава једна релативно нова сила – Албанци. Њихов број у овом периоду је веома грубо процењен на 1 милион људи, од којих су 70% били муслимани, 20% православци (углавном на југу) и 10% католици у региону Скутари, (савремени Скадар, Албанија). Подељени вероисповестима и различитим дијалектима, као и разним зараћеним клановима, дуго времена нису деловали као самостални елемент македонског конфликта. „Отпадници”, никоме потребни горштаци, преживљавали су нападима и пљачком суседа, или би емигрирали. Албанци-хришћани су преферирали Италију, попис из 1901. показује да је само на Сицилији живело око 200 хиљада емиграната и њихових потомака који говоре албански. Муслимани су радије ишли у Цариград, тим пре што је Абдул-Хамид II више волео да се окружи представницима националних мањина који исповедају ислам, него Турцима. Дворску стражу султана и I армијски корпус, стациониран у престоници Османске империје, углавном су чинили Албанци. Положај великог везира заузимао је Албанац Ферид-паша, који је био покровитељ својим сународницима. Још 1897. Аустроугарска и Русија, подједнако незаинтересоване за заоштравање ситуације на Балкану, почеле су заједничке акције како би задржале status quo. У фебруару 1903. издале су ноту у којој су захтевале реформе. Турска влада, која није хтела да их изведе под притиском споља, пожурила је да изјави да ће провести још опширније реформе, на иницијативу султана. Револуционари у Македонији били су очајни јер су биле угрожене њихове наде у интернационализацију сукоба. У јуну 1903. организовали су неколико експлозија у Солуну, а 20. јула (2. августа) 1903. године, на дан Светог Илије, почео је устанак у

битољском округу у Македонији, који су организовали активисти ВМРО на челу са Николом Каревим.¹⁰⁹

У ноћи са 2. на 3. август, 750 комита, подељених у 8 одреда предвођених војводама, заузело је град Крушево. Након тога, устанку се придружило око 26.000 људи, углавном слабо наоружаних и необучених сељака. Дана 12. августа, од 18 до 20 хиљада турских војника, подржаних са 7 топова, кренуло је у контраофанзиву, коју би правилније било назвати казненом операцијом великих размера. 13. августа Турци су заузели Крушево. Устанак су турске власти сурово угушиле – уништено је око 200 села, 12.000 кућа, неколико хиљада људи је убијено, око 70.000 је остало без крова над главом, многи од њих су били принуђени да побегну у Бугарску, Србију и Грчку. Илинденски устанак у Македонији поново је заоштрио ситуацију на Балкану и приморао Санкт Петербург и Беч да координирају своје акције за смиривање региона. 3. октобра 1903. године у Мурцштегу (Аустрија) потписан је руско-аустријски споразум о реформама у Македонији.

Оформљен је у виду упутства руском и аустроугарском амбасадору у Цариграду и садржавао је захтеве да се у македонским вилајетима именују „специјални цивилни агенти Русије и Аустроугарске” који ће надгледати спровођење реформи и реорганизацију турске жандармерије, да се промене административне границе водећи рачуна о интересима хришћанског становништва, трансформишу административне и суд-

¹⁰⁹ Никола Јанакијев Карев (1877–1905), вођа македонско-одринског револуционарног покрета, од 1896. члан Бугараке радничке социјалдемократске партије (БРСДП), 1899–1900. студирао у Битољској бугарској гимназији, 1901–1902. активно је учествовао у револуционарним активностима, од 1903. био је члан руководства нутрашње македоноједренске револуционарне организације, један од вођа Илинденског устанка 1903, у априлу 1905. убијен током четничког упада у Македонију.

ске институције, у главним центрима вилајета створе мешовите комисије од једнаког броја хришћанских и муслиманских представника за решавање политичких и кривичних предмета у присуству конзуларних представника Русије и Аустроугарске, да се насеља која је турска војска спалила ослободе плаћања пореза за ту годину. Ови захтеви су изнети султану, и он је био принуђен да пристане на њих. „Чини ми се да од тога неће бити ништа”, реаговао је Куропаткин на вест о овом споразуму. Његов скептицизам није био неоснован.

У својој спољној политици, Абдул-Хамид се чврсто држао принципа „завади па опстани”, а исти принцип је настојао да користи и у својој унутрашњој политици. Да би се Санкт Петербург и Лондон наговорили да се сукобе на Балкану и у Мореузима, није била потребна никаква посебна вештина, као, уосталом, и да би се Бугари, Срби, Грци и Албанци поставили једни против других у Македонији. То је омогућило да се пониште практични резултати процеса реорганизације жандармерије, започетог у Македонији, под контролом посматрача из Аустроугарске и Русије. Програм реформи македонске жандармерије је у великој мери завршен до 1905. Требало је да га води италијански генерал са 25 официра различитих националности, од којих свака од великих сила добија свој округ којим ће управљати: Русија – Солун, Аустроугарска – Скопље, Италија – Битољ, Француска – Серез, Велика Британија – Драму. Немачка није добила посебан округ, али су Немци управљали школом за жандармеријске официре и владине службенике у Солуну.

Турци су искористили избијање Руско-јапанског рата да ударе на македонски покрет. Дозволили су грчким одредима регрутованим у Грчкој и на Криту да се обрачунају са македонским комитама. Најкрвавији догађаји одиграли су се у селу Загоричани, чији су велики број становника поклали Грци; као одговор на то, Бугарску је захватио талас погрома над Грцима

и заузимања црква које су биле под омофором цариградског патријарха. Од 1904. до 1908. године у Македонији је дошло до правог рата између грчких арматолата и бугарских комита. И једне и друге подржавале су, уз неопходну конспирацију, сопствене националне владе, које су снабдевале побуњеничке одреде оружјем, муницијом и новцем. Такве акције угрозиле су изгледе за мир на Балкану. И поред тога, Мирцштегски споразум је омогућио да се учврсте односи са Аустроугарском током Руско-јапанског рата уз тајну декларацију о узајамној неутралности. Потписана је 2. (15) децембра 1904. године у Санкт Петербургу. Уговор је гарантовао неутралност у случају „ничим изазваног” сукоба са трећом силом ван Балкана. Требало је да остане на снази све док се Беч и Санкт Петербург буду придржавали „координиране политике у турским пословима”.

У сусрет рату са Јапаном

Од средине 1903. године, круг пензионисаног капетана гардијске коњице А.М. Безобразова,¹¹⁰ који је уна-

¹¹⁰ Безобразов Александар Михајлович (1855–1931), државни саветник (1898), државни секретар (1903). Завршио је Николајевску коњичку школу 1879. године, служио је у гардијском Хусарском, а затим Коњичком гардијском пуку. Године 1881–1882. био је члан „Свете дружине”. 1890-их година служио је у Иркутском огранку Главне управе државног коњогојства. Крајем 90-их година 19. века вратио у Санкт Петербург, 1896. саставио је извештај са предлогом да се, пошто је рат са Јапаном неизбежан, подстицањем трговачких предузећа изврши мирно освајање Кореје. План је, упркос противљењу С.Ј. Витеа, добио подршку Николаја II и привукао неопходна приватна средства. Од 1900. године водио је круг присталица активне политике на Далеком истоку, које су називали „безобразовци”. Почетком 1903. Изборио се за обуставу евакуације руских трупа из Манџурије и успостављање намесништва на Далеком истоку, а у Санкт Петербургу – Посебног комитета за послове Далеког истока, у који је био именован за члана. Руско-јапански рат до-

пређен на положај државног секретара, почиње све више да утиче на спољну политику Николаја II. „Безобразовци” су покренули неодговорну авантуристичку политику у Манџурији и Кореји. Ова политика је, према Безобразову, требало да спасе Сибир да страни капитал не би опљачкао његове природне ресурсе, а Русију од рата са империјом Микадо. Предложио је: 1) јачање руских војних снага у Приморју; 2) заузети доминантну позицију у Кореји; 3) убрзати завршетак Транссибирске железнице; 4) „да се оснује нешто ново – „Источно-азијска индустријска компанија” како би се на комерцијалној основи преговарало са Јапаном. Кореја је била привлачна као прилика за практично неограничену експлоатацију шуме, квалитетом шуме (75% ариша, 15% смрче и јеле, 6% кедрa и само 4% листопадног дрвета), обимом испорука (20 хиљада трупaца из Бринерове концесије и до 700 хиљада – укупан извоз по реци Јалу) и због јефтине радне снаге. При томе остаје нејасно на којој комерцијалној основи је требало да се преговара са далекоисточним суседом, који ни са ким није намеравао да дели свој утицај на Корејском полуострву.

Николај II је 6. (18) маја 1898. наредио да се издвоји 70 хиљада рубаља за куповину концесије на реци Јалу, која је на граници Кине и Кореје, а дан касније она је и стечена. Потом су уследили гигантски планови о коришћењу природних ресурса севера Кореје, укључујући и ангажовање војске. Штавише, без знања њене врховне команде, која није била одушевљена овим плановима. Министар војни А.Н. Куропактин се 1 (14) децембра 1902. године у разговору са Безобразовом оштро супротставио његовим плановима. „Одговорио сам Безобразову упозорењем”, записао је генерал

вео је до слома његове политичке каријере, после октобра 1917.
– у емиграцији.

у свом дневнику, „да ће нас такав начин деловања само осрамотити. Што се тиче Кореје, изричито сам истакао да Русе треба што мање насељавати тамо. Оно што ми се чини најопаснијим је ситуација када наше људе почну да кољу, па ће у почетку бити неопходне мале експедиције, а онда ће избити рат са Јапаном.” И поред тога, безобразовци су наставили. Када је у марту 1903. контраадмирал А.М. Абаза¹¹¹ обавестио министра војног А.Н. Куропаткина о жељи Николаја II да повећа број војника у области реке Јалу са 300 на 600, овај се нашао у чуду, јер није знао да тамо уопште има руских војника. Обучени у кинеску одећу, „нижи чиновни” су морали да секу шуму, оружје су скривали у колима. Вицеадмирал Ј.И. Алексејев је одбио тај захтев – само 40 резервиста је послато на територију концесије. Безобразов, који је обећао 5 милиона рубаља 1903. од концесије Јала и 10 милиона рубаља 1904. године, до краја 1903. је успео да обезбеди дрва само за један пароброд, а пошто су два била изнајмљена, за онај други су били принуђени да купују дрво у Америци.

Руска политика је у том тренутку била јединствена само у једном – у својој географској усмерености на Далеки исток. Није било јединства у погледима на њу ни у Санкт Петербургу ни на удаљеним периферијама империје. Ј.И. Алексејев је, према сведочењу дипломатског комесара његовог штаба, сматрао да је неопходно да се фокусира искључиво на Манџурију. „Према Алексејеву”, присећа се И.Ј. Коростовец, „најбољи начин да осигурамо своју позицију у Манџурији био би споразум са Јапаном, јер само са те стране ћемо наићи на

¹¹¹ Абаза Алексеј Михајлович (1853–1915), контраадмирал, 1902–1903. командовао је одредом Морнаричког кадетског корпуса, 1903. постављен је за начелника одбора за Далеки исток са правом личног извештавања императора, један од присталица тврде линије према Јапану.

озбиљан отпор. Овај споразум, или пријатељска неутралност Јапана, могао би се постићи уступцима у корејском питању. Пре или касније, рекао је Алексејев, учинићемо те уступке, али то ће бити под притиском и без икакве користи за нас. Киптео је од беса, оптужујући Петербург да намерно игнорише чињенице и занемарује његово мишљење.” Недостатак јединства у погледима на политику довео је до раздора у деловању. Интензивирање руских акција у Кореји нису могли да не примети Јапанци, који су већ у првој половини 1902. године заузели доминантан положај у овој земљи. Јапан је имао мале (по 1–2 чете) гарнизоне у Сеулу, Пусану и Вонсану (који су се, по потреби, лако могли повећати до величине пука – 1.500 људи са 5 топова мобилизацијом Јапанаца који живе у близини), контролисао је пруте Сеул-Инчеон (38 км), Сеул-Пусан (550 км), контролисао 39 светионика на обали. Јапан је чинио 72% спољне трговине Кореје; 1900. године, око 80% све робе увезене у Кореју увезено је јапанским бродовима. Чак и на северу Кореје, која се граничи са Русијом, јапански утицај би се већ могао назвати доминантним. У просеку, у периоду 1898–1902. у севернокорејске луке долазило је 32,8 руских бродова годишње (7,5% увезеног терета), наспрам 539,6 јапанских бродова (66,9% увезеног терета).

30. јула 1903. године на Далеком истоку је успостављено намесништво на чијем је челу био адмирал Ј.И. Алексејев. У исто време, јапански посланик С. Курино¹¹² је уручио Ламздорфу нацрт руско-јапан-

¹¹² Шиничиро Курино (1851–1937), барон, виконт (1912), родом из клана Фукуока са севера острва Кјушу (савремена префектура Фукуока). Године 1862, док је студирао у Нагасакију, био је умешан у инцидент у вези са убиством британског поданика од стране самураја из клана Сацума, што је довело до бомбардовања кнежевине од стране британских бродова 1863. У затвору до 1869, пуштен након рестаурације Меџи. Године 1875–1881. студирао на

ског споразума о Кини и Кореји. Јапански предлози о слободном деловању микадових поданика у Кореји деловали су претерано чак и присталици опрезније политике С.Ј. Витеу. Подржан од Ламздорфа и Куропаткина, понудио је делимичне уступке и 15. августа 1903. био је принуђен да поднесе оставку. Руско-јапански преговори о Манџурији и Кореји зашли су у ћорсокак, на новогодишњем пријему дипломатског кора у Санкт Петербургу, Николај II је у разговору са јапанским послаником рекао: „наше стрпљење има границе”. Ипак, на саветовању код императора о проблему Далеког истока, крајем децембра 1903. донета је одлука о уступцима Јапану. Према Куропаткину, Николај II је рекао: „Рат је апсолутно немогућ. Време је најбољи савезник Русије. Јача нас сваке године.” Очигледно, Јапанци су дошли до истог закључка. Крајем децембра 1903. почели су да шаљу групе агената из Пекина дубоко у Манџурију да организују саботаже на ИКЖ.

Комбинација претњи и уступака уз општу неспремност за могући војни сукоб – све то није дало жељене резултате. Јапан је 31. децембра 1903. (13. јануара 1904) поставио ултиматум Русији без фиксног датума за одговор на њега. Токио је захтевао уступке не само у Кореји, већ и у Манџурији, и сад су се они позивали на принцип заштите неповредивости кинеске територије. 21. јануара (2. фебруара) 1904. одобрен је одговор – Петербург је пристао на уступке, али већ је било касно. Ноту је задржао јапански телеграфиста и она је

Харвардском универзитету, од 1881. у дипломатској служби, бавио се проблемом неравноправних уговора, корејским питањем (1884, после покушаја државног удара који су предузели јапанофили, послат је у Кореју), секретар министра комуникација (1886–1891), јапански посланик у САД и Мексику (1894–1896), посланик у Италији (1896–1900), посланик у Русији (1901–1904), посланик, а потом и амбасадор у Француској (1906–1911). 1913. је пензионисан. Члан Тајног савета (1932–1937).

стигла у Токио тек 26. јануара (7. фебруара). Дана 31. децембра 1903. (13. јануара 1904), јапански трговци у Порт Артуру почели су да затварају своје радње и распродају своју робу. Дана 7 (20) јануара, 7.000 војника и официра 3. источносибирске стрељачке дивизије напустило је тврђаву и послато на реку Јалу. Намесник на Далеком истоку је 15. (28) јануара примио телеграм руског војног аташеа у Токију којим га обавештава о почетку мобилизације јапанске војске. 17. (30) јануара 1904. године у тврђави Порт Артур добили су наређење о мобилизацији, у гарнизону и ескадри очекивали су рат и са посебном пажњом пратили кретање руских и јапанских ратних бродова и транспорта са трупима. 5. фебруара јапански становници су напустили град.

26. јануара (7. фебруара) 1904. године, дан након што је Јапан прекинуо дипломатске односе са Русијом, император у свом дневнику записује: „Ујутру сам имао састанак о јапанском питању; одлучили смо да не почнемо први.” Грандиозни планови Николаја II довели су у ћорсокак и руску политику и руску стратегију. Империја је јака уколико има способност да концентрише све ресурсе у једном правцу. Неколико различитих циљева је онемогућило да се постигне барем један од њих. Управо је активирање руске политике у неколико праваца истовремено учинило неизбежним сукоб са интересима Јапана и Велике Британије. Док је за Токио у тренутној ситуацији питање виталног интереса била Кореја, дотле је за Лондон то била Персија, тачније – њен јужни део. У новембру 1903. Лондон је још једном предложио Санкт Петербургу поделу Азије: Авганистан и Тибет је требало признати као сферу искључивих интереса Енглеске, Персија би била подељена на северну – руску, и јужну – британску сферу утицаја. У замену за то, нуђено је признање интереса Русије у Манџурији. Тај предлог је одбијен.

Док Авганистан и Тибет нису изазвали посебно интересовање у Санкт Петербургу, дотле се категорици није одустајало од могућег излаза у Персијском заливу, укључујући и планове за изградњу железничке пруге и стварања поморске базе, по узору на Порт Артур. Са становишта британских интереса у Кини, Манџурија није била толико важна као тзв. унутрашње провинције, тј. области река Јангце и Хуанхе. Слични су били и јапански погледи на то питање. Међутим, да би осигурао своју доминантну позицију у Кореји, Јапан је морао да победи Русију у Манџурији. То је у потпуности одговарало и Великој Британији, пошто би пораз Русије неминовно значио слабљење њених позиција у Персији, тј. на периферији Индије. Док су интереси ових држава били јасни, интереси саме Русије у Манџурији, а још више у Кореји, били толико илузорни да очигледно нису били вредни настојања, која су на крају довела до погоршања односа са Кином, Јапаном и Великом Британијом.

У ноћи 23. јануара (5. фебруара) 1904. јапанска команда је дала наређење да отпочне десант 12. дивизије у Кореју. Ујутро 24. јануара (6. фебруара) бродови земље излазећег сунца заробили су руски пароброд „Јекатеринослав” у Корејском мореузу. Ове ратне акције одиграле су се пре него што је В.Н. Ламздорфу уручена нота о прекиду дипломатских односа између Јапана и Русије, па чак и пре слања телеграма у коме је то саопштено јапанском посланику у Русији, Куриноу. Јапан је одлучио да започне рат у тренутку када буде завршио припреме за рат, а његов противник – још није. Време је заиста било савезник Русије и радило је за њу.

До почетка 1904. године руска флота је имала 14 ратних бродова ескадре и 8 је било у изградњи (од којих је 5 најјачих бродова ове класе – типа „Бородино” – требало да буде спремно 1905. године); 3 ратна брода обал-

ске одбране, 6 оклопних крстарица, 8 крстарица 1. класе и још 3 у изградњи, 5 крстарица 2. класе, 14 топовњача и 1 у изградњи, 9 минских крстарица, 31 разарача и 13 у изградњи, 3 минополагача и 1 у изградњи. У апсолутном бројевима имала је апсолутну надмоћ над јапанском флотом, која се заснивала на 6 најновијих ескадарских ратних бродова и 6 оклопних крстарица (убрзо се њихов број повећао за 2), тзв. флота „6 на 6”. Ова флота је била добро избалансирана и надмашила је руску у униформности бродова, што је давало предност у кретању ескадре у брзини за 2 чвора, а такође је имала предност у оклопу (у просеку, на јапанским бојним бродовима, до 60% тупа, а на руској – око 33%) и тешкој артиљерији (146 топова руске ескадре наспрам 218 јапанских). Поред тога, Јапанци су имали 6 ратних бродова за обалску одбрану, 7 крстарица 1. класе, 11 крстарица 2. класе, 8 топовњача, 4 минске крстарице и 47 разарача.

Међутим, руска флота је била подељена на четири одвојена и далека поморска ратишта – на Балтичком, Средоземном и Црном мору, и на самом Тихом океану. Руска ескадра на Пацифику обухватала је 7 ескадрила ратних бродова, 4 оклопне крстарице, 2 крстарице 1. класе, 5 крстарица 2. реда, 6 топовњача, 25 разарача, 10 разарача, 2 минске крстарице, 2 минскополагача. 1 ескадарски ратни брод, 2 крстарице 1. класе, 1 крстарица 2. класе, 7 ескадарских и 4 обучавајућа разарача су били на путу ка Далеком истоку. Нису успели да стигну до почетка ратних дејстава и враћени су из Цибутија. Истовремено, 2 оклопне крстарице, које су Јапанци купили у Италији, отпловиле су из Медитерана у Јапан, и безбедно су стигле до својих обала у априлу 1904. Тако су на Далеком истоку Јапанци стекли надмоћ у ударним снагама флоте – ескадарских оклопних бродова и оклопних крстарица – 14 против 11. Руске поморске снаге на Далеком истоку су биле рас-

пршене – две главне базе Владивосток и Порт Артур биле су удаљене 1.000 миља, није било база између њих. У Владивостоку су се налазиле 3 руске оклопне крстарице и 1 крстарица 1. класе, а у корејској луци Чемулпо (савремени Инчеон) 1 крстарица 1. класе. Огромна предност Јапана била је постојање сопствене базе за поправку бродова. Ни Владивосток ни Порт Артур је нису имали.

Обе руске морске тврђаве су се налазиле предалеко од обале Јапана и нису могле да се користе као успешна база за операције против њега. Посебно је далеко био Порт Артур, који је врло успешно могао да се користи за контролу морске капије Пекинга – Тјенђина, али није угрожавао ниједну од важних морских комуникација острвске империје. Што се тиче спремности ове тврђаве, неусклађеност разних министарстава која се испољавала од самог почетка и штедња коју је проводило министарства финансија условили су да до почетка ратних дејстава није била потпуно спремна ни на копненом ни на морском фронту. „Ово упориште Русије доспело је у наше руке у истом оронулом стању у којем су га Јапанци вратили Кини”, присећа се један од официра руске ескадре. Град није био превише оштећен током напада у новембру 1894. године – трајао је само око пет сати. Али након ревизије Шимоносекшког споразума, јапанске војне власти су пре евакуације из града и луке однеле све што је било вредно. „У овом тренутку”, известио је Дубасов након што је заузео тврђаву, „цео систем утврђења су само гомиле материјала, земље и камена, који се могу искористити само демонтажом већине постојећих утврђења до самог темеља”. Да би се направила бар нека врста утврђења на улазу у унутрашњу луку, топови су постављени на старе кинеске батерије, односно управо на тим рушевинама. Неколико дана касније, бродови „Тамбов” и

„Петербург” довели су овде осам минобацача од 9 инча, шест топова од 6 инча и шест брзометних оруђа од 57 мм. За њихово постављање било је потребно 92 хиљаде рубаља, које је министарство финансија одбило да издвоји. Министар војске је овај проблем морао да решава позајмицама из свог ресора, тј. средствима која су била намењена за друге потребе. У исто време, у Санкт Петербургу су налазили времена да се брине о духовном животу гарнизона: по налогу Николаја II, вишак костима престоничких императорских позоришта послат је у позориште Порт Артур почетком 1899. године – прикупљено их је 1.008.

У граду није било довољно здања за смештај трупа и оне су морале да буду нагуране у 35 импана – кинеских ћерпичких тврђава-касарни – раштрканих у близини Јин-Чоуа, Талијенвана и Порт Артура. Ове зграде су углавном уништене од стране локалног становништва након одласка њихових војника и прво су морале бити обновљене. Гужва, лош квалитет воде и тешка клима одмах су довели до ширења болести, међу којима су најчешће били дизентерија и тифус. Није било станова за чиновнике и офицере, није било канализације, чак ни воде за пиће и хране није било довољно за увећани гарнизон – морали су да их увозе из Јапана и кинеског Чифуа. Није било здања у које би се могла сместити болница. 3 (15) маја 1898. године паробродом „Владимир” из Одесе је у Порт Артур послата болница, пројектована за 200 места за војнике и 10 за офицере. Доласком у град 14. (26. маја) болница није могла да почне са радом пре средине августа, пре свега зато јер није било зграде у коју би је сместили. На крају је распоређено само 100 кревета, а у међувремену је дизентерија у граду попримила, према сведочењу болничког лекара, карактер епидемије. Вода у јединој реци и малом слатководном језеру није била употребљива

за пиће. Једина цистерна за воду, коју су 1887. године изградили француски инжењери, није задовољавала потребе повећаног броја становника. Услед тога, до 1902. године, једини извор воде за пиће за руско становништво града (17.709 људи, без војног особља) била је десалинизирана морска вода, прерађена у посебно изграђеном постројењу за ову сврху. Богати становници користили су минералну воду, која је доведена из Јапана. Тек крајем 1902. године морнарица и војска су успеле да издвоје средства и изграде неколико нових цистерни које су делимично решиле овај проблем.

Уз Порт Артур, добијено је и полуострво са тешком, влажном климом, повезано са Манџуријом Мандаринским путем – путем без тврде подлоге, веома лошег квалитета, тешко проходног за коњске запреге у јесен и пролеће. Може се рећи да није било комуникационих путева који би се могли користити. Године 1898–1902. руске власти су морале да изграде 5 путева са тврдом подлогом у Квантунгу, не рачунајући путеве до тврђава у Порт Артуру и градске улице у Порт Артуру, Даљном, Јинџоу и Бизиву. Ни лука изабрана за војну базу није била идеална. Улаз у њу је био узак, велики бродови су могли да уђу у луку само за време плиме, што је веома личило на главну немачку поморску базу Вилхелмсхавен. Већи део луке био је неподесан за вез због плитких вода. У источном делу залива Порт Артур ископан је вештачки базен обложен гранитом. Само овде су океански бродови и бојни бродови могли да се вежу директно на обалу. Међутим, већи део источног басена је такође био плитак, амплитуда флукуације плиме била је 396,5 цм, а оклопни бродови који су овде стајали при ниском водостају би утонули у тло, срећа да је дно било муљевито и није било опасности од оштећења. Чак је и тај део луке био безначајан по површини и није могао да прими више од 10

бродова средње класе истовремено. Њен западни део био је много обимнији, али, авај, мање дубок. Једина предност Порт Артура била је његова скоро потпуна заштићеност од ветрова, чак ни за време олује, у луци није било таласа. Било је потребно време и новац да се база доведе у прихватљиво стање. Тек 1901. године у западном басену луке било је могуће започети радове на продубљивању дна, веома интензивно (за године и по у море је изнето 270.000 кубних хвати земље), али ни то није завршено пре рата.

Нејединство у приступима проблемима далеко-источне политике видело се и на Квантуншком полуострву, и то од самог почетка. Наредбом бр. 258 од 13 (25) септембра 1899. Министарства војног, успостављена је привремена „Уредба о управи Квантуншке области”. Главни начелник региона Квантунг, вицеадмирал Ј.И. Алексејев је, чини се, постао начелник војске (са правима начелника посебног војног округа), поморске (са правима главног команданта флоте и лука) и цивилне (са правима главног начелника цивилне управе на Кавказу са неким додацима) управе на закупљеној територији. Али у истој тој „Уредби...” постојао је и следећи део: „Град Даљни, који се гради, биће порто-франко лука и формираће посебну градску управу која је у надлежности министарства финансија; и железница такође има посебно управу у одређеној мери.” Тако су трговачка лука Даљни и Јужноманџурска железница били потчињени главном инжењеру Јужноманџурске железнице који се налазио 600 врста одатле, у Харбину, и који је био лично подређен министру финансија С.Ј. Витеу. А он није био наклоњен ни војсци ни њеним плановима. Услед тога, чак и тамо где је требало да се појави предстража Русије у Кини, појавило се двовлашће и раздор. Према најскромнијим проценама, до 1904. године министарство финансија издвојило је 20 милиона рубаља за развој Даљног.

Године 1898. Талиенван, из кога је израстао Даљни, у ствари, није био град – то је било мало приморско село које је имало стотинак колиба. Министарство финансија одлучило је да ту изгради главни комерцијални центар Русије на Тихом океану и било је одлучно у својој намери. Министарство на челу са С.Ј. Витеом никада није објавио своје трошкове за изградњу овог града. Само једном, 1903. године, поменута је цифра од 18,85 милиона рубаља – као „укупни трошкови прве етапе изградње града и луке у Даљном”. Постојале су и друге калкулације, о укупним трошкове радова. До завршетка радова требало је да коштају 57 милиона рубаља, а пошто је 1904. године обим завршених радова био $3/4$, стварни износ трошкова у Даљном био је приближно једнак 43 милиона рубаља, тј. 2 пута више од износа који је пријавило министарство финансија. У ову луку су се полагале велике наде – требало је да постане терминал Транссибирске железнице и Кинеске источне железнице. Према најоптималнијим прорачунима, становништво овог града, подигнутог на пустом месту, ускоро би требало да достигне 400 хиљада људи. Изградња омиљеног чеда С.И. Витеа је започета од луке и административног центра града, чије су зграде биле нека врста помпезне мешавине „готичко-кинеског стила”. Новине из Порт Артура „Нови крај” имале су све разлоге да Даљни описују на следећи начин: „полет фантазије руског чиновника у област романтизма”.

Град је настао као центар руског економског и трговинског утицаја на Далеком истоку. Али ни једно ни друго није било развијено. Први руски речни пароброд са робом кренуо је Сунгаријем 1896. године, први морски пароброд стигао је у Јингкоу 1881. године, а до 1894. године само њих 6 је посетило једину отворену луку у Манџурији, док је само 1891. године у њу стигло 116 немачких трговачких бродова. Реализована су значајна капитална улагања у Даљни. „Иако сам скептичан

према архитектурним вредностима административног центра”, писао је савременик, „не може се не одати признање ефикасности изградње. Куће у њему расле су као печурке.” Међутим, у изграђеном граду који је имао добро опремљену луку, готово да није било цивилног становништва. Запослени на железници и грађевинари живели су у државном заједничком смештају. До 1903. године у граду није било ниједне завршене приватне куће, а радило је само 15 руских и 75 јапанских трговина. При томе, очито у циљу оживљавања трговине, планирано је да се у граду отвори католичка богомоља која не би била потчињена руској католичкој администрацији, а Јеврејима је дозвољено да се населе у њему. Ништа није помогло. „Личио је на град мртвих” – приметио је британски новинар који је посетио Даљни у септембру 1903. године. – „Једини људи које смо срели били су војници или службеници. Човек може полако да корача улицом и ехо његових корака ће утихнути много пре него што сретне било кога.” 13. (26) маја 1904, када су по наређењу генерала А.М. Стесела¹¹³ сви руски поданици евакуисани из Даљнег, било их је само 400.

Руски дипломата који је радио у Порт Артуру присећао се: „Даљни... је од самог почетка био омиљено Витеово чедо, или, тачније, групе људи која га је занела идејом о стварању руске колонијалне империје. Тако је овај град постао предмет бриге и издашних владиних давања, док је Порт Артур, подређен војном ресору, занемарен као нужно зло. Даљни је већ имао урбане садржаје, путеве, канализацију, изгледа да је био предвиђен чак и парк, али није било становника, осим чиновника, углавном пољске националности.

¹¹³ Стесел Анатолиј Михајлович (1848–1915), учесник рата 1877–1878, командант 3. источносибирске бригаде (1899), генерал-лајтнант (1901), командант Порт Артура (1903), командант Шсибирског корпуса, од 1906. – у оставци, 1907. осуђен због предаје тврђаве, помилован 1909. године.

Сав народ – Руси и Кинези, концентрисао се у Артуру, гурали су се у кинеским фанзама и колибама.” Почетком 1904. године у Порт Артуру је живело 42.465 људи (без војног особља), од чега 4.297 жена и 3.455 деце, 17.709 Руса и 23.494 Кинеза. За разлику од Даљнег, овде се није одвијала само државна градња, већ је до 1903. године у граду било 3.263 кућа (од тога 360 приватних) са 5.186 станова. У то време у Порт Артуру је радило 700 трговачких кућа и комерцијалних фирми, било је чак 160 кочијаша (у Даљном – 2). Објашњење за ово је врло једноставно – главни потрошач услуга и роба на полуострву Квантунг остао је човек у униформи. „Миран економски продор” у Кину о којем је Вите сањао, био је зачарани круг државне потрошње. Доктринарни став да „трговина не иде уз сиви шињел” није се слагао са животом. Не само у далеком Квантунгу, већ и у Русији.

Очигледно, нико то није хтео да призна. Даљни је проглашен за крајњу тачку Јужне манџуријске железнице, али је 90 одсто путника отишло даље, деоницом Даљни-Порт Артур, проглашеном за „огранак”. Очигледно, то није било довољно, и 1902. године свим паробродима друштва Источне кинеске железнице који су опслуживали линије Квантунг-Нагасаки и Квантунг-Владивосток, наређено је да се истоварују искључиво у Даљном и не свраћају у Порт Артур. Од самог почетка руског присуства у Квантунгу и најватренијим заговорницима било је јасно да се овде не могу наћи значајне залихе хране. Руска поморска база на Тихом океану увозила је из кинеских лука изван Манџурије, из Владивостока и Јапана – хлеб, рибу, поврће, дрвну грађу, сено, овас, итд, итд. Тако је главни вид превоза остао морски. Од 1. јануара до 1. децембра 1902. године, на овај начин, град Порт Артур је био принуђен да преко Даљног донесе 38.568 тона и 66.904 места разних терета. За претовар и коришћење „огранка” железничке пруге се морало платити.

„У овом тренутку”, – истакао је Ј.И. Тотлебен још 1872. – „тврђаве могу пружити продужени отпор само када им се обезбеди довољан број просторија обезбеђених од бомби за заштиту трупа гарнизона и муниције, и *када је тврђавска артиљерија у стању да се успешно бори против опсадне артиљерије*. Ауторитет највећег руског фортификатора крајем 19. века био је изузетно висок, али, нажалост, пре свега међу војним инжењерима. Приликом одлучивања о изградњи тврђаве Порт Артур руководили су се очито другачијим приоритетима. „Финансијско питање је одмах почело да доминира над свим осталима”, присећа се један од градитеља тврђаве, „и министарства војске, које је већ тада располагало информацијама на основу којих је извело закључак да су за одбрану удаљене војно-поморске базе неопходне копнене снаге, морало је силом прилика да максимално редуцира своје планове.” Истина, од 1856. године, организација одбране обала Руске империје са копна је у потпуности поверена министарству војске. Али управо је овај део одбрамбеног система нове обалске тврђаве, смештене далеко од руске територије, потпао под мере штедње.

Да би се обезбедила одбрана обале, била су потребна 42 топа од 10 инча (према стварном плану тврђаве, предвиђено је 22, одобрено 10), 96 топова од 6 инча (предвиђено 36, одобрено 20).), 56 топова од 11 инча система Кане, 28 топова од 9 инча, 28 топова од 6 инча (тежине 190 пуда), 128 брзометних топова од 57 мм, 89 минобацача од 11 инча, 14 обалних минобацача од 9 инча. Цена овог артиљеријског парка, заједно са инсталацијом, процењена је на 11.413.000 рубаља, муниција за њега – на 31.702.000 рубаља, укупно би артиљеријско наоружање само морског фронта тврђаве коштало трезор 43.115.000 рубаља (ескадарски ратни оклопни брод коштао је око 6 милиона рубаља). Трошкови инжењерских објеката одбрамбеног карактера дуж копненог

фронта тврђаве (укључујући изградњу макадамског пута и пруге за утврђење) процењени су на 10 милиона рубаља, дуж морског – на 8 милиона рубаља. Ове бројке нису укључивале трошкове артиљеријског наоружања и изградњу војне луке. Артиљеријски гарнизон тврђаве израчунат је на основу 12 артиљераца за један топ обалског фронта (било их је 481) и 8 за копнени фронт (било их је 850) – укупно 12.752 људи (9 батаљона). Додајући овоме 31 пешадијски батаљон (24.800 људи) и помоћне јединице, бројно стање гарнизона је требало да достигне 38.000 људи. „Копнени гарнизон наше обалске тврђаве не може имати мање од 35.000 људи, – примећује се у чланку, – па се из тога види да величина гарнизона обалске тврђаве, изложене нападу са копна, тешко може бити мања од гарнизона једне копнене тврђава.”

Године 1899, пуковник К.И.. Величко¹¹⁴ је послат у Порт Артур да изради пројекат за тврђаву. Оно што је тамо видео оставило је на њега нимало повољан ути-

¹¹⁴ Величко Константин Иванович (1856–1927), руски фортификатор, генерал-инжењер (1916), завршио је Николајевску инжењерску школу 1875, учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Балканском полуострву, 1881. завршио је Инжењерску академију, остао у њој као предавач, од 1890. – професор. Године 1899. израдио је пројекте за тврђаве Порт Артур и Владивосток, помоћник начелника Главне инжењеријске управе (1903), генерал за посебне задатке команданта Манџуријске војске, градитељ утврђења код Лиаојанга, Мукдена, Харбина итд. Помоћник начелника Главне војнотехничке управе (1905). Од 1910. уредник је „Војне енциклопедије”. У Првом светском рату – начелник инжењерије Југозападнoг фронта, 1917. – теренски инспектор инжењерије у штабу Врховног команданта. Од фебруара 1918. – у Црвеној армији, руководио инжењеријском припремом Петрограда, председник комисије за инжењеријску одбрану државе при Главној инжењеријској управи Црвене армије, предавао инжењерство на Војној академији Црвене армије, од јануара 1919. члан инжењерског комитета ГВИУ, од 1923. – професор фортификације на Војнотехничкој академији.

сак. „Такав рељеф”, писао је он, „одлике тла и површине нису виђени ни код једне наше тврђаве. Изузетна неравност терена, велики број изолованих конусних врхова који раздвајају многобројне гребене са стрмим падинама који се нижу један за другим, чине неопходним подизање великог броја утврђења како би се постигла њихова међусобна видљивост, ватрена повезаност и подршка; поред тога, многобројне дубоке јаруге које се пружају кроз позиције захтевају изградњу посебних додатних батерија, ровова или капонира.” Добро разумевање могућих опасности није помогло, јер је од самог почетка одлучено да се скрати копнени фронт тврђаве. Највишој војној власти није преостало ништа друго него да препоручи градитељима „да се не плаше доминантних висова”, а да проблеме са тереном решавају „ојачавањем утврђења у изградњи”. Пре свега, према плану изградње који је одобрио император, гарнизон Квангтунга не би требало да има више од 11.300 људи, како заштита полуострва не би била претерано скупа и „политички опасна”. Толики је био број руских војника у Квантунгу у време усвајања плана – 18. (31. јануара) 1900. У ствари, изградња утврђења Порт Артур је почела годину дана раније, али је стално прекидана због систематских проблема са финансирањем. Чак ни идејни план утврђења није био завршен до почетка рата. Само за тврђаву је издвојено 15 милиона рубаља, за „војне објекте на копну” (касарне, складишта, болнице, школе, црква итд) 12,047 милиона рубаља, за лучке објекте 32,424 милиона рубаља, а укупно за радове у тврђави, граду и луци – 59,471 милиона рубаља. У ствари, до 1904. године за копнену одбрану тврђаве издвојено је 4.235.530 рубаља, а за приобалну 1.333.000 рубаља, тј. око 1/3 неопходних средстава; за неодбрамбени радове на копну – 5.519.544 рубаља, за лучке објекте – 11.699.845 рубаља. Укупно

38,016 милиона рубаља мање него што је планирано. У пет година које су претходиле 1904. свим руским тврђавама годишње се издвајало у просеку 8 милиона рубаља за „одбрамбене и неодбрамбене радове”.

Ипак, радови на тврђави до почетка рата били су готово 50% завршени. То је значило да је на копненом фронту тврђаве подигнут главни део утврђења око Старог града; од 6 планираних сталних утврђења, 1 је завршено, за 3 су завршени груби радови, 1 је започето и за 1 су постављени темељи; 1 од 7 привремених утврђења је завршено; од 4 сталне батерије – 3; ниједан од постојећих истурених пунктова тврђаве није био утврђен. Са тим нивоом финансирања, ово су још били добри резултати. Градитељи су успели да искористе срећне околности. 1900. године, током гушења Боксерског устанка, Тјенцински арсенал – највеће војно складиште у Кини – проглашен је ратним трофејем савезника. Администрација Порт Артура успела је да одатле доведе арматурно, ливено, ваљано и друго гвожђе, олово, барут, морске мине и још много тога. Све то је потом коришћено у изградњи тврђаве, а према извештајима, грађевински материјал се куповао по невероватно ниским ценама (на пример, 3/4 копејки за пуд арматурног гвожђа). Наравно, оваквим приступом није било средстава за јачање „капије” полуострва Квантунг, односно превлаке у близини града Ђинџоу. Према споразуму од 25. априла (7. маја) 1898. године, који је уследио након закупа полуострва, град је имао аутономију и био је под контролом кинеских власти. Ђинџоу је био главни административни центар Квантунга пре доласка Руса, а да не би иритирали кинеске власти, одлучили су да направе овај уступак. Руски гарнизон је овде уведен тек у јуну 1900. године, за време гушења Боксерског устанка. Истовремено је почела и спора изградња утврђења пољског типа – 2 редута и 12

батерија. Предлози за утврђивање превлаке су изношени више пута, Дубасов је први предложио да се то уради још 1898. године, али није било довољно средстава за изградњу, а касније се сматрало да је бесмислено утврђивати превлаку, ако се иза ње налази изложени и потпуно незаштићени Даљни. Изградња утврђења је започета тек кад је почео рат. Радови нису завршени пре јапанског искрцавања.

15. (28) фебруара 1903. године, током рапорта императору, министар војске је чуо запањујуће тачну формулацију: „... господар ми је рекао да он сматра стање на Далеком истоку алармантним не толико због Јапанаца, колико због неслоге која тамо постоји између представника војног и финансијског ресора. И да он у потпуности стаје на страну војног ресора.” Међутим, било је касно да се било шта предузме: због штедње на изградњи пре рата на Далеком истоку, Русија није имала ни адекватну базу за поправку бродова. Једино пристаниште које је могло да прими ескадарске бојне бродова и оклопне крстарице налазило се у Владивостоку, ту је било и особље за ремонтне радове – лучке чете, око 700 руских радника. У Порт Артуру је било пристаниште за бродове депласмана не већег од 6.000 тона, а у Даљном су изграђена још 2 дока за бродове до 1.500 тона. 1 пристаниште за велике бродове грађено је у Владивостоку и 1 у Порт Артуру, али је завршетак изградње планиран за 1906. годину. На тај начин, није било могућности за поправку ескадре у њеној главној бази.

Стицање превласти на мору био је најважнији услов за успех војних операција, па је зато јапанска команда одлучила да искористи распршеност руских снага. У ноћи 27. јануара (9. фебруара) 1904. јапанска флота под командом адмирала Х. Тогоа напала је руске бродове усидрене у Порт Артуру, без објаве рата. Прилази са мора нису били минирани, што је било кобно за суд-

бину тврђаве и флоте. Адмирал Алексејев је сматрао да ће бити неопходно, у случају прекида дипломатских односа, одмах прећи на војне операције на мору и спречити искрцавање великих снага јапанске армије на континент. Пацифичка ескадра је 15–18. (28–31) септембра 1903. године извела маневре за одбрану од јапанског десанта на полуострву Лиаодонг. Лоше припремљени и немарно вођени, ипак су открили значајне слабости у руској одбрани. Руска ескадра је први излазак на море 1904. године извела 19. јануара (1. фебруара) и вратила се назад дан касније; нико се није усудио да појача одбрану без намесниковог наређења, а он је то наређење издао 28. јануара (10. фебруара). Слабости због проблема са финансирањем изградње тврђаве су дошле до изражаја. Воз са залихама експлозивних средстава упућен је у Порт Артур из Санкт Петербурга 24. јануара (6. фебруара), само неколико дана пре почетка овог напада. Два оклопна ратна брода руске ескадре и једна крстарица су озбиљно оштећени. Ни Порт Артур ни Владивосток нису имали суве докове, па се поправка оштећених бродова сматрала немогућом. Тако је почео Руско-јапански рат 1904–1905.

Руско-јапански рат 1904–1905.

Јапански план акције полазио је од тога да Токио не може да води дуготрајан рат, за који није имао довољно ни материјалних ни финансијских ни људских ресурса. Обучена и добро наоружана армија од 400.000 људи са официрским и подофицирским кадром који је имао искуства у Кинеско-јапанском рату требало је да се искрца на континент и брзо порази руске снаге у Јужној Манџурији, не северније од Лиаојанга, а такође и да заузме Порт Артур са његовим недовршеним утврђењима. У првом периоду рата руска војска је била

инфериорна у односу на јапанску у људству – имала је до 133 хиљаде људи од Владивостока до Порт Артура. Не рачунајући гарнизоне ове две тврђаве, војска на том терену је имала само 73 хиљаде људи, распршене дуж обале од Јингкоуа до Јалуа, у близини Лиаојанга је било само 30 хиљада људи. Јапанци су планирали да поразе ове снаге пре доласка појачања из Русије. У случају да успеју у томе, Русија практично не би имала шансе да поново успостави ситуацију каква је била пре него што је непријатељ заузео Харбин и прекинуо везе са Владивостоком.

Удаљеност од Сизрана, где је почињала Сибирска железница, до Лиаојанга је била 6.968 врста. Експресном возу од Москве до Владивостока у то време требало је 14 дана да пређе тај пут. За транспорт армијског корпуса било је потребно 96 композиција, од Москве до Харбина путовало се 30 дана, у теорији је било потребно 45 дана да се корпус пребаци пругом са једним колосеком, у пракси је требало од 50 до 60, па чак и 69 дана. Ешалони са снабдевањем путовали су још дуже – до 2–2,5 месеца. Истовремено, на почетку рата, само 4 војна воза дневно су могла бити послата на исток дуж Транссибирске железнице, укључујући и превоз војног терета (на крају рата овај број се повећао за 4–5 пута). Кинеска источна железница је такође имала своје проблеме – у мају 1904. њен капацитет је био само 9 парова, од којих су 5 парова били војни возови. До 1. (14) јула доведен је до максимума и износио је 8, односно 12 парова возова.

Пруга око Бајкала још није била готова. Велики ледоломци-трајекти „Бајкал” и „Ангара” обављали су 2,5 путовања дневно, превозећи 28 натоварених вагона и 2.300 људи по путовању. Пловидба по језеру била је могућа 7 месеци годишње, од средине априла до средине децембра, у најбољем случају. По нормалном времену, прелаз је трајао 7 сати, али у јесен, уз јак ветар,

пловидба је бивала немогућа и по 3–4 дана. Велики мразеви јануара-фебруара 1904. довели су до тога да су се чак и ледоломци заглављивали у леду. Превоз ешалона специјално опремљеним паробродовима био је искључен; превоз возовима по привременом краку пруге постављеном у фебруару 1904. директно на леду такође је био немогућ – парне локомотиве су пропадале кроз лед. Да би се смањила тежина, са њих су демонтирани парни котлови и у таквом стању локомотиве су пребачене преко леда Бајкалског језера. У њему су се неколико пута појављивале пукотине или би вода пробијала на површину леда – привремена пруга је морала да се премешта. Због тога, трупе које су стизале у ешалонима биле су искрцане и даље су ишле делом пешице, делом на коњским запрегама, једна за другом на удаљености од неколико десетина метара. Део људи и терета превезен је санкама. Да би нахранили и загрејали трупе на леду језера, организована је станица Середина – огромна топла барака са бесплатном кључалом водом и закуском. Ипак, до 1. (14) марта 1904. године са западне на источну обалу језера пребачено је 1.300 вагона. Од маја, „Бајкал” је почео да плови каналом специјално пробијеним у леду, а након што су ледене санте престале да плутају језером, придружили су му се скоро сви паробродови на језеру. У августу 1904. пуштен је у рад значајан део пруге око Бајкала – размак између његових крајњих тачака је смањен на 80 врста, што је омогућило да се јединице превозе по етапама. Изградња пруге је завршена тек у касну јесен 1904. године.

Јапанци су направили значајну грешку потценивши транспортне могућности руске железнице и одбрамбени потенцијал Порт Артура. Руски план акције такође је полазио од скромних процена капацитета Транссибирске железнице и, наравно, заснивао се на идеји да

се рат одужи. Војска је требало да се повуче дуж пруге на север, постепено јачајући услед пристизања појачања. Изашавши из планинског дела Манџурије у равницу, у региону Лиаојанг, могла је да пређе у контраофанзиву. У првој фази планирано је да се ограничи искључиво на одбрамбене акције, бранећи се се малом заштитницом у Кореји, која је требало да води активни герилски рат против Јапанаца. Последња одлука донесена је на основу искуства ратовања Бура против Британаца, потпуно превиђајући очигледну чињеницу да у Кореји у то време Русија није имала масовну подршку локалног становништва, чији је значајан део био под јапанским утицајем. То није била највећа грешка руске команде, која је знатно потценила мобилизационе способности Јапана, сматрајући да мобилисана јапанска армија неће имати више од 200.000 људи. У том случају, за Јапанце је била искључена могућност истовремених активних операција на манџурском и портартурском правцу. У ствари, Јапан је током рата мобилисао преко 1,1 милион људи и био је у стању да ангажује војску од око 500.000 на фронту.

Дакле, обе стране су у предратном периоду направиле значајне погрешне процене, које су у току рата довеле њихове планове на ивицу пропасти. Руски план је имао још један значајан недостатак: чак и у случају његове успешне имплементације на копну и потпуног пораза јапанске флоте на мору, било је немогуће пренети војне операције на јапанска острва због недостатка транспортне флоте која би могла да изведе тај задатак. У таквој ситуацији, како на мору, тако и на копну, обученост војника и морнара, као и квалитет командовања и управљања трупама и флотом, одиграли су одлучујућу улогу. Уводећи општу војну обавезу 1875. године, Јапан је изградио своју флоту по британском моделу, а армију – по немачком. Године 1884, будући главнокомандујући јапанске војске,

генерал Ивао Ојама,¹¹⁵ са групом официра путовао је у европске земље. Из свега што је видео, посебну пажњу је посветио немачком војном систему, а пре свега Генералштабу, који је Токију и постао узор за копирање. Немачки официри су почели да држе предавања на јапанској војној академији. Пажљиво копиран систем образовања и командовања дао је Јапану значајну предност.

Што се тиче руског војног система, у њему су се испојили практично сви недостаци периода након реформи, већ уочљиви у Руско-турском рату 1877–1878: 1) „одредоманија”, тј. распарчавање јединица које су стизале на фронт на саставне делове, услед чега је, по речима једног од учесника рата, настала „салата од посебних јединица”; 2) потцењивање значаја командовања и контроле великих војних група, што је доводило до губитка контроле над њима; 3) прецењивање способности јединица резервног састава, није довољно пажње посвећено њиховој уиграности у фази мобилизације.

У ствари, Руско-јапански рат је био први тест огромних резерви обезбеђених реформом из 1874.

¹¹⁵ Ивао Ојама (1842–1916), истакнути јапански државник и војсковођа. Родом из кнежевине Сацума (савремена префектура Кагошима), из древне самурајске породице. Учесник Меиђи револуције, један од организатора војне реформе која је створила модерну јапанску војску. Током Француско-пруског рата 1870–1871. био је са пруским трупима, проучавајући европско војно искуство. Године 1871–1874. војно образовање стекао је у Француској и Швајцарској. Године 1877–1878. учествовао је у гушењу устанка самураја Сацума, који је подигао његов рођак – Саиго Такамори. Генерал-лајтнант (1878). Министар војске 1885–1891 и 1892–1896, у Кинеско-јапанском рату 1894–1895. – командовао је 2. армијом, која је јуришала на Порт Артур и Вајхајвеј. После рата добио је титулу маркиза и постао члан Дома племића. Маршал (1898), 1899–1904. – начелник Генералштаба. Фелдмаршал, маркиз (1898), главнокомандујући копнених оружаних снага током Руско-јапанског рата. 1907. добио је титулу кнеза, од 1912. био је члан Генро савета, од 1914. лорд-чувар царског печата.

Поређење са Руско-турским ратом 1877–78. овде је потпуно неприменљиво. Прво, у оно време, између мобилизације војске, њене концентрације и почетка ратних дејстава, не рачунајући делимичну мобилизацију из 1876. године, протекла је скоро трећина године. То време је било довољно да се од мобилисаних створе борбено спремне јединице. У рату са Јапаном све је било потпуно другачије. На пример, X армијски корпус, мобилисан у мају 1904, имао је само 10 дана за припрему, XVII армијски корпус и V сибирски корпус, мобилисани почетком и крајем јуна исте године – две недеље. Тек током рата ови рокови су почели постепено да се повећавају: XVI армијски корпус је почео мобилизацију 10. (23) октобра 1904, а на фронт је кренуо 14. (27) новембра, дакле после нешто више од месец дана. Неуигране јединице, са официрима и редовима који нису били довољно навикли једни на друге, који су се често упуштали у борбу „са точкова” у непознатим и неуобичајеним условима, често нису могле да покажу добре резултате. Тако су јединице морале да се уигравају на фронту, а то је плаћано губицима.

Како обука утиче на квалитет трупа може се судити по једноставним чињеницама: 1877–1878. мобилисани су највећим делом били војници који су одслужили већи део војног рока и користили су оружје које су познавали. Године 1904–05. састав Ратне армије био је другачији: проценат резервиста од 35 до 40 година у војсци се стално повећавао, достигавши 75% до битке код Мукдена. Регрутско доба у Русији почињало је са 21 годином, док је рок активне службе био 5 година. То значи да је значајан део мобилисаних за рат са Јапаном служио војску са пушком Бердан, пошто је модернизација наоружања пушком типа Мосина¹¹⁶ са шаржером

¹¹⁶ Мосин Сергеј Иванович (1849–1902), руски оружар, генерал-мајор, завршио је Михаиловску артиљеријску школу

обављена 1893–95, па им је, према томе, ново оружје било непознато. Руски артиљерци су добили нови брзо-метни пољски топ који ни по чему није био инфериоран у односу на јапански, али их никада нису обучили да пуцају из заклона. Тако су нове методе ратовања почели да усвајају након Тјуренчена. На ове проблеме нико пре рата није обраћао дужну пажњу.

Прва реакција императора Николаја II на вест о почетку рата на Далеком истоку била је жеља да се рат води одлучно до краја, резултат је требало да буде потпуна неутрализација Јапана, „тако да више не би имали ни војску ни флоту.” У манифесту о објави рата 5. (18) фебруара 1904. године писало је да се Русија бори не само за своју част и достојанство, већ и за „доминацију” на Тихом океану. После интервенције Ламздорфа, забринутог таквим тоном, страним владама је дато објашњење да се ради о намери да се „доминира на властитој обали Тихог океана, како доликује светској сили”. Међународна ситуација почетком 1904. била је углавном повољна за Русију. Кина је прогласила неутралност 1. (14) фебруара 1904. године. Руска дипломатија је готово одмах добила од Немачке уверавања о добронамерној неутралности, сређени су и руско-аустријски односи на Балкану. Петербург није могао да рачуна на војну подршку савезничког Париза, која му, у ствари, и није била потребна, јер би у том случају англо-јапански уговор ступио на снагу. Изолатија сукоба, на којој су инсистирале Велика Британија и САД, које су имале благонаклон став према Јапану, објективно је више одговарала држави која је имала већи војни потенцијал, то јест Русији. Међутим, војне операције су се за њу развијале веома неуспешно.

(1870) и Михаиловску артиљеријску академију (1875), конструктор пушке модела 1891, коју је усвојила Императорска руска армија, директор Сестрорецке фабрике оружја.

У првој фази рата, Јапанци су стекли надмоћ на мору, што им је пружио прилику да искрцају своје трупе у Кореји. Овде, у Чемулпоу, 27. јануара (9. фебруара) 1904. године, после неравноправне битке са јапанском ескадром контраадмирала Уриуа,¹¹⁷ коју су чиниле 1 оклопна крстарица и 5 крстарица 1. и 2. класе, 8 ескадарских разарача, страдали су руски усидрени бродови – крстарица „Варјаг” и топовњача „Корејац”. Истог дана код Порт Артура се појавила ескадра Тогоа, која се састојала од 6 ескадарских оклопних ратних бродова, 5 оклопних крстарица и 4 крстарице обе класе. Адмирал се надао да ће искористити успех ноћног напада својих разарача и докрајчити оштећене руске бродове усидрене изван руске базе. Са командног ратног брода „Микаса” издата је наредба: „Ова битка одлучује о коначној победи или поразу; нека свако да све од себе”. Ипак, у артиљеријском дуелу са руском флотом и обалским батеријама, Того није постигао успех и плашећи се напада руских разарача, био је приморан да се повуче.

24. фебруара (8. марта) 1904. пасивног команданта Пацифичке ескадре вицеадмирала О.В. Старка¹¹⁸ је

¹¹⁷ Сотокити Уриу (1857–1937), јапански поморски официр, родом из области Кага (савремена префектура Ишикава). 1875–1881. – на стажирању у Сједињеним Државама, дипломирао је на Војно-поморској академији у Анаполису. По повратку у Јапан добио је чин поручника. Капетан више бродова. 1892–1896 био је поморски аташе у Француској. Године 1900. – контраадмирал, од 6. јуна 1904. – вицеадмирал. Током Руско-јапанског рата, на челу 4. борбеног одреда 2. ескадре, напао је руске бродове у Чемулпоу. Учествовао је у Цушимској бици. После рата био је на разним командним местима. Барон (1907), адмирал (1912). 1913. је пребачен у резерву, од 1922. – у резерви 2. класе. Пензионисан од 1927. Члан Дома племства.

¹¹⁸ Старк Оскар Викторович (1846–1928), руски поморски официр, адмирал (1908), завршио је Морнарички кадетски корпус

заменио вицеадмирал С.О. Макаров. Руска флота је наставила да трпи губитке – 29. јануара (11. фебруара) 1904. миноносац „Јенисеј” је послат у Талијенвански залив. Пошто Даљни није био утврђен, одлучено је да се прилази луци због могућег десанта минирају, при чему је „Јенисеј” налетео на сопствену мину коју је са положаја однео јак ветар. Крстарица „Бојарин” и 4 миноносца послати су да спасу посаду, али нису имали карту минских поља и разнела их је једна од мина. Посада је напустила брод који је остао да плута и потонуо тек трећег дана након олује. Тако је неспремност посада и команданата довела до губитка још два вреднија брода. Искуство и обуку стекли су током рата и углавном захваљујући Макарову. Успео је да оживи дејства руске флоте, и да организује поправку оштећених бродова.

До почетка рата у Порт Артуру није било више од 100 руских занатлија, за помоћне послове ангажовани су Кинези који су их напустили чим је запуцало. Балтичко бродоградилиште је 30. јануара (12. фебруара) 1904. добило наређење да у Порт Артур пошаље 200 искусних радника, који су тамо стигли 16. (29) марта и радили на бродовима до предаје тврђаве. Њиховим напорима током опсаде поправљени су оштећени ескадарски ратни бродови „Цесаревич”, „Ретвизан”,

1864, 1874–1877. командовао је шкуном „Восток”, 1876–1886. – топовњачом „Хермел”, 1891–1892. – крстарицом „Владимир Мономах”, 1893–1896. – оклопним ратним бродом обалске одбране „Первенец”. Заменик команданта пацифичке ескадре, командант луке Порт Артур (1898–1902), командант пацифичке ескадре, вицеадмирал (1902), привремени командант пацифичке флоте (1904), по Макаровљевом доласку у Порт Артур, предао му је команду, 1905. постављен је за команданта Балтичке флоте, председника управног одбора фабрика Обухов и Ижора, 1908. пензионисан са унапређењем у чин адмирала, умро у емиграцији у Хелсингфорсу.

„Победа”, „Севастопољ” и оклопна крстарица „Бајан”. Рупе у подводном делу бродова морале су бити запечаћене у кесонима.¹¹⁹ Захваљујући раду ове групе, као и групе радника из фабрике оружја Обухов, већ током рата нагло су повећане ремонтне способности луке Порт Артур, а касније и копненог фронта тврђаве.

Макаров је планирао да до завршетка поправке оштећених бродова појача дејства разарача и крстарица ескадре, да њихове акције координира са испловљавањима на море владивосточке групе крстарица под командом контраадмирала К.П. Јесена,¹²⁰ која је требало да одвуче на себе део непријатељске флоте. Све ово је требало да спречи могуће искрцавање непријатеља на Квантунг. Након што поправке буду завршене, Макаров је планирао да наметне Тогоу одлучујућу битку за контролу на мору. Руске и јапанске лаке снаге бориле су се са променљивим успехом на прилазима Квантунга. Интензивирање дејстава пацифичке ескадре није прошло незапажено, па су Јапанци покушали да транспор-
тима натовареним каменом баластом блокирају излаз

¹¹⁹ Од француског *caisson* - кутија. У овом случају мисли се на кутију за делимично одводњавање подводног дела пловила у циљу његове санације.

¹²⁰ Јесен Карл Петрович (1852–1918), руски поморски официр, вицеадмирал. Године 1875. завршио је Морнаричку школу, 1881. – официрски курс за минере 1. категорије, 1884. – курс артиљеријских официра, 1890. командовао је разарачем „Адлер” Црноморске флоте. Виши официр крстарице „Адмирал Корнилов”, пловио по Балтику и Далеком истоку (1891–1893), капетан војног пароброда „Нева” (1894–1895), крстарице „Азија” (1895–1896), капетан 1. класе (1897), капетан крстарице „Громобој”, на којој је пловио на Далеки исток (1898–1902), контраадмирал, заменик команданта Пацифичке ескадре, командант одреда крстарица Пацифичке ескадре (1904), на крају Руско-јапанског рата 1905–1906. на челу одреда крстарица пловио од Далеког истока до Балтика. Године 1908. пензионисан уз унапређење у вицеадмирала.

из Порт Артура. С обзиром на скученост и плиткост пловног пута, то би могло довести до дуже присилне неактивности руске флоте. Ове покушаје, 11. (24), 14. (27) марта и 20. априла (3. маја) 1904. године, одбиле су обалске батерије и флота. Бомбардовање унутрашњег дела луке 26. и 28. фебруара такође је било неуспешно – артиљеријски дуел је завршен без веће штете за обе стране. Успешније је било ратовање минама.

31. марта (13. априла) 1904. године, приликом испловљавања ескадре на пучину, Макаров је погинуо на ескадарском бојном броду „Петропавловск”, који је разнела мина. Истовремено је и ратни оклопни брод „Победа” налетео на мину, али је остао на површини и враћен је у луку. Грешили су и Јапанци. За време блокаде Порт Артура изгубили су 12 бродова који су налетели на мине, а најтежи губитак за њих је био 2. (15) маја, када су од мина које је поставио миноносац „Амур”, страдала два ескадарска оклопна ратна брода – „Хатсусе” и „Јашима”. Удаљеност од Јапана и његових поморских база сад је први пут била у корист Русије. Док је први оклопни ратни брод потонуо скоро одмах, други је потонуо тек после 36 сати, док су га теглили ка јапанској обали. Губици су одмах нагло ослабили моћ јапанске ескадре. Ипак, предност у квалитету командовања остала је на страни Јапанаца. Намесник, адмирал Алексејев, преузео је команду над ескадром, али је контраадмирал В.К. Витгефт¹²¹ фактички био нови коман-

¹²¹ Витгефт Вилхелм Карлович (1847–1904), руски поморски офицер, контраадмирал. Године 1870. Завршио Поморску школу, командовао је топовњачом „Гроза” (1885), командовао миноносцима у луци Санкт Петербург, био је командант миноносаца у одреду бродова Балтичке флоте, помоћник главног инспектора за мине. Командовао је крстарицом-миноносцем „Воевода” (1892–1893), крстарицом „Јахач” (1894), „Дмитриј Донској” (1895–1898), ескадарским оклопним ратним бродом „Ослабја” (1898–1899). Начелник поморског одељења штаба

донт. Лично је био храбар човек, али није поседовао квалитете свог претходника и више је волео да не ризикује и не изводи бродове на море без преке потребе. Уосталом, његова иницијатива је била ограничена наредбама Алексејева, који је наредио да се прекину активне операције на мору и пређе на јачање одбране тврђаве. Уследиле су промене и у команди руских копнених снага.

За команданта Манџуријске војске 8. (21) фебруара 1904. постављен је министар војске А.Н. Куропаткин. У императорском рескрипту њему посвећеном 12. (25. фебруара) 1904. године, истакнути су успеси у руковођењу министарством, постигнути од постављања генерала на ову дужност 1898. године и одликован је орденом Светог Александра Невског са дијамантима. „Ваш посао још није завршен” – каже се у императорском рескрипту. – „Куцнуо је час када сам принуђен да позовем део Моје славне армије да брани част и достојанство Русије и њена суверена права на Далеком истоку. Познавајући ваше блиставе војне таленте, стратешку обученост и изванредно борбено искуство, сматрам исправним што сам вам поверио одговорну команду над Мојом армијом која ратује у Манџурији против Јапанаца, ослобађајући вас због тога дужности министра војске.” Избор Николаја II изгледао је готово савршен – то је био храбар официр који се прославио током Туркестанских похода, Руско-турског рата и Ахалтекинске експедиције, током које је био начелник штаба М.Д. Скобељева. Сјај славе овог последњег се

главног команданта и команданта трупа Квантунгске области и поморских снага у Тихом океану (1899–1903). Учествовао у Руско-кинеском рату 1900. Начелник ратног војно-поморског штаба адмирала Е.И. Алексејева. После погибије вицеадмирала Макарова, предводио је 1. пацифичку ескадру, погинуо у бици у Жутом мору.

донекле пренео и на Куропаткина. Бринуо се о војнику, радио је то вешто, приметно, што се многим допало. Куропаткин је, како је француски аташе забележио 1897. године, био „веома интелигентан, веома амбициозан човек са добром репутацијом, који је сањао да своје име стави у ранг са Суворовом и Скобељевом и био је спреман на све да то постигне”. Армијски официри су у њему видели свога човека, из њихове средине, који је све постигао захваљујући искључиво својим личним квалитетима. „На месту министра војске”, приметио је један од њих, „Куропаткин је показао да познаје војнички живот и бринуо се за офицере и војнике, што га је учинило још популарнијим у армији”.

Војска је волела генерала и дуго је веровала у њега. Очигледно је А. И. Дењикин¹²² био у праву када је изја-

¹²² Дењикин Антон Иванович (1872–1947), руски војсковођа, војни теоретичар, један од вођа Белог покрета, генерал-лајтнант (1916). Рођен у сиромашној породици мајора у пензији, у прошлости кмета који је од редова постао официр. Године 1882–1890. похађао је Ловичко реалну школу, показао изванредне способности за математику. Од детињства је маштао о војној служби, 1892. године дипломирао је у Кијевској пешадијској јункерској школи. Године 1892–1895. служио у другој артиљеријској бригади. Године 1899. завршио је Николајевску академију Генералштаба и унапређен у капетана, вратио се у 2. бригаду, где је служио до 1902. Виши ађутант штаба 2. пешадијске дивизије (1902–1903), 1903–1904. – Виши ађутант штаба II коњичког корпуса, штабни официр за посебне задатке IX (1904) и VIII (1904–1906) армијског корпуса. Учесник Руско-јапанског рата 1904–1905, упућен је на фронт у Ратну армију на сопствени захтев, учествовао је у бици код Мукдена. Године 1906–1910. – штабни официр у команди 57. пешадијске резервне бригаде. Командант 17. Архангелског пешадијског пука (1910–1914). Генерал-мајор, генерал за посебне задатке код команданта Кијевског војног округа (1914). Избијањем Првог светског рата учествовао је у формирању штабова Југозападнoг фронта, 3. и 8. армије, генерал-интендант 8. армије (1914). Године 1914. командовао је 4. бригадом, 1915–1916. – 4. „Гвозденом” дивизи-

вио: „...мора се признати да је не само Господар, већ и цела Русија погрешила у избору Куропаткина.” 28. фебруара 1904. године, дакле недељу дана након именовања, Куропаткин је, праћен аплаузом и узвицима „Ура!”, напустио Петербург. Престоница га је испратила као да је већ извојевао победу. Дана 15. марта, генерал је стигао у Лиаојанг и скоро одмах се сукобио са намесником, адмиралом Ј.И. Алексејевом, који је формално био главнокомандујући свих копнених и поморских снага Империје на Далеком истоку. Двовлашће које се појавило додатно је закомпликовано чињеницом да су

зијом, учествовао у највећим биткама против аустроугарске војске, командант VIII армијског корпуса на румунском фронту (1916–1917). После Фебруарске револуције 1917. године, Дењикин је постављен за помоћника начелника штаба Врховног главнокомандујућег, командовао је Западним, затим Југозападним фронтом. У настојању да спречи распад војске, захтевао је увођење смртне казне не само на фронту, већ и у позадини. Видео је снажну личност у генералу Л. Г. Корнилову, подржао је његове акције, због чега је ухапшен. Ослобођен после Октобарске револуције 1917. по наређењу генерала Духоњина. Дењикин, као и други генерали „Биховске групе”, побегао је на Дон, где је заједно са генералима Корниловим и Алексејевим био ангажован на формирању Добровољачке армије. Учествовао у 1. Кубанској („Леденој”) кампањи. Након смрти Корнилова 1918. године, преузео је дужност команданта Добровољачке армије, касније – главнокомандујућег Оружаних снага југа Русије. Од јануара 1920. – Врховни владар Руске државе, 4. априла 1920. предао је команду генералу П.Н. Врангелу и напустио Русију на енглеском ратном броду. Након што је стигао у Цариград и убиства његовог начелника генералштаба, ген. И.П. Романовског, престао је да се бави политике. У емиграцији је живео у Енглеској, Мађарској, Француској. По доласку Хитлера на власт, Дењикин је изјавио да је неопходно подржати Црвену армију, која би, после пораза нациста, могла да се искористи за „рушење комунистичког режима”. Јавно је осуђивао емигрантске организације које су сарађивале са нацистичком Немачком. 1945. године, због гласина да би могао бити присилно депортиран у СССР, емигрирао је у Сједињене Државе.

Куропаткин и Алексејев имали различите погледе на основне принципе ратне кампање. Куропаткин је сматрао да је неопходно придржавати се пасивне одбране до доласка појачања. Алексејев је, напротив, захтевао активну акцију како би привукао на себе јапанску војску, спречио је да пређе Јалу и крене на Порт Артур.

За то време, 1. јапанска армија генерала Куроке¹²³ (35 хиљада људи и 128 топова) концентрисала се у Кореји. 29. марта заузела је Пјонгјанг. У Северној Кореји, на почетку рата, деловао је мали руски коњички одред – 2 хиљаде сабљи и 6 топова – који практично није играо никакву улогу и био је повучен на другу обалу реке Јалу. Резултат спорова између Алексејева и Куропаткина било је палијативно решење. За подршку коњичкој баријери на граничној реци, издвојен је Источни одред (25 хиљада људи и 78 топова) генерал-лајтнанта М.И. Засулича.¹²⁴ Генералу је категорично наређено да избегава одлучне сукобе са непријатељем и само да га задржава. Стога је Засулич распршио своје снаге и 17–18. априла (30. априла – 1. маја) 2 руска пука су се нашла на правцу главног напада Курокијеве 3. дивизије. Јапанска артиљерија је брзо успо-

¹²³ Тамемото Куроки (1844–1923), јапански војсковођа, родом из кнежевине Сацума (савремена префектура Кагошима). Активан учесник рестаурације Меиђи и гушења устанка самураја из Сацуме. Године 1893. – генерал-лајтнант. Током Кинеско-јапанског рата командовао је 6. дивизијом, учествовао у нападу на Вејхајвеј. За војне успехе добио је титулу барона. Године 1903. – генерал-пуковник. У Руско-јапанском рату – главнокомандујући 1. армије. Граф (1907). 1909. је пензионисан. Од 1917 – члан Тајног савета.

¹²⁴ Засулич Михаил Иванович (1843–1910), учесник рата 1877–1878, генерал-мајор (1894), командант тврђаве Осовец (1899), начелник 6. пешадијске дивизије (1900), генерал-лајтнант (1901), год. 1904–1905. командовао је Источним одредом и Писибирским армијским корпусом, генерал пешадије (1906), пензионисан исте године.

ставили доминацију, ватром из заклона ућуткала је руске топове који су пуцали са отворених положаја. Засуличеве трупе су изгубиле 63 официра, 2.718 редова, 22 топа и 8 митраљеза. Јапанци нису имали губитке у артиљерији, а губици у људству били су 2,5 пута мањи од руских. Засулич је био принуђен да се повуче.

Јапанска команда, примивши вест о смрти Макарова, одлучила је да отпочне искрцавање на полуострво Лиаодонг, победа код Тјуренчена – први тест снаге у сукобу са европском војском – ојачала је веру у успех. 23. априла (6. маја) 1904. 2. армија генерал-лајтнанта И. Окуа¹²⁵ почела је да се искрцава у Бизву, отприлике 60 км од Даљног. Имала је задатак да прекине железничку комуникацију између Порт Артура и Лиаојанга, што је успела да уради неколико дана касније без већих потешкоћа. Након тога, окренувши леђа Манџурској армији, Оку је кренуо на капију полуострва Квантунг – превлаку Јинџоу. Била је то природна баријера широка само 5 км. Из финансијских разлога, пре рата је одлучено да се одустане од утврђивања ових положаја, који су се налазили 20 км од Даљног. Генерал А.М. Стесел је за одбрану превлаке и града издвојио само 5. сибирски стрељачки пук – 3.500 људи, 65 топова (од тога 56 старих кинеских, трофеја из 1900. године) и 10 митраљеза. За веома кратко време, користећи око 5 хиљада кине-

¹²⁵ Јасуката Оку (1846–1930), јапански војсковођа, родом из префектуре Фукуока. Учествовао у војној експедицији на Тајван (1874), у гушењу самурајских устанака у Саги (1874) и Саџу-ми (1877–1878). Током Кинеско-јапанског рата командовао је 5. дивизијом. Командовао је императорском гардом (1897), био је генерални гувернер Токија (1900). Године 1903. – генерал-пуковник. У Руско-јапанском рату – главнокомандујући 2. армије. Године 1906. постављен је за начелника Генералштаба. Године 1907. добио је титулу грофа, 1912. године – чин маршала, први маршал који није био припадник кланова Ђошу и Саџума. 1912. је пензионисан.

ских кулија, командант пука пуковник Н.А. Третјаков је успео да организује копање ровова заштићених бодљикавом жицом и, местимично, – минама. Управо у тим рововима сибирски стрелци су се распоредили, као танка нит.

12. (25) маја, положаје на Ђинцоу напала је Океова армија – 35.000 људи, 216 топова, 48 митраљеза, уз подршку 3 топовњаче, које су гађале руске положаје из залива. Јапански напади су одбијени уз огромне губитке. Следећег дана су поново напали, сваки руски батаљон је напала јапанска дивизија. Током 2 дана битке код Ђинцоу, јапанска војска је потрошила више муниције него у целом Кинеско-јапанском рату 1894–1895. Пошто није добио подршку од Стесела, који је имао преко 40.000 људи под својом командом, Третјаков је био приморан да се повуче. Укупни губици сибирских стрелаца током одбране износили су 450 људи, док је током повлачења пука изгубљено још 650 људи. Јапански губици достигли су 739 погинулих и 5.459 рањених. То су били губици без преседана за јапанску армију, али им је победа омогућила да уђу на полуострво Квантунг и заузму Даљни, где је почело искрцавање 3. армија ген. Ногија,¹²⁶ а у луци Такушан – 4.

¹²⁶ Маресуке Ноги (1849–1912), јапански генерал. Током Сацума побуне 1877. командовао је једном од дивизија императорске војске која се борила против Сајга Такаморија. Његов одред је у борби изгубио барјак. Ноги је сматрао да је дужан да почини харакири, али није добио дозволу од императора Меиџија, који му је опростио. Целог живота Ногија је мучила кривица због тога. Током Руско-јапанског рата 1904–1905. Ноги је водио опсаду Порт Артура, командовао је 3. јапанском армијом у биткама код Мукдена. Носилац самурајског духа и отац двојице синова – пешадијских официра који су погинули у биткама код Порт Артура. Године 1907. добио је грофовску титулу и постављен за директора аристократске школе Гакушуин. После смрти императора Меиџија 1912. године, он је, као верни вазал, извршио самоубиство заједно са супругом, починивши харакири.

армије ген. Нозуа.¹²⁷ 1, 2. и 4. армија деловале су против руских снага у Манџурији, 3. армија је добила инструкције да заузме Порт Артур. Ноги је још 1894. године освајао тај град, а сада је добио наређење да понови тај брзи јуриш, а затим појача групу главних снага.

Одбрана тврђаве постала је кључна за исход рата. 24. маја (6. јуна) намесник Алексејев је наредио Куропаткину да одмах крене у офанзиву да спасе Порт Артур. Командант Манџурске армије, као противник активних операција у овој фази, донео је палијативну одлуку – 27. маја (9. јуна) послао је I сибирски армијски корпус под командом генерал-лајтнанта барона Г.К. фон Штакелберга,¹²⁸ наредивши свом подређеном да не улази у битку са надмоћнијим непријатељским снагама. 1. (14) јуна у близини села Телису, 5 километара од станице Вафангоу, удаљене 135 км од Порт Артура и 225 км од Лиаоианга, Штакелберг, који је имао 32 батаљона и 48 топова, дочекао је армију Окуа – 48

¹²⁷ Митицура Нозу (1841–1908), јапански војсковођа и државник, маршал (1906), маркиз (1907). Родом из кнежевине Сацума (савремена префектура Кагошима). Учесник Меиџи рестаурације, учествовао у гушењу устанка у Сацуми, начелник Токијског гарнизона (1878). Године 1884. заједно са Иваом Ојамом одлази у Европу да изучава војну вештину. Године 1885, по повратку, постављен је за начелника гарнизона Хирошима (1885), команданта 5. дивизије (1888). Током Кинеско-јапанског рата 1894–1895. командовао 1. армијом, за војне успехе унапређен у генерал-пуковника. На крају рата – командант императорске гарде, генерал-губернер Токија (1896). Од 1900. – главни инспектор за војну обуку (један од три највиша положаја у војсци, уз министра војске и начелника Генералштаба, био је потчињен лично императору). Током Руско-јапанског рата командовао је 4. армијом, од 1907. – члан Дома племића.

¹²⁸ Фон Штакелберг Георгиј Карлович (1851–1913), генерал-лајтнант, барон, учесник Руско-турског рата 1877–1878, у Руско-јапанском рату командовао је I сибирским армијским корпусом и Јужним одредом.

батаљона и 216 топова. Руске трупе, везане наређењима више команде, увођене су поступно у борбу против надмоћнијих непријатељских снага. На крају, 2. (15) јуна Штакелберг се повукао, изгубивши 3.500 људи, док су Јапанци изгубили 1.163. После битке код Вафангоуа, Јапанци су извели још неколико напада на руске трупе, протеравши их из јужног планинског дела Манџурије. Најважнији од ових сукоба била је битка код Дашичаоа 11. (24) јула – услед повлачења наше војске изгубљена је лука Јингкоу, повезана са Дашичаом железничком линијом, а са њом и једина преостала веза са Порт Артуром – морским путем.

Пошто није дошло до одлучујуће битке у планинском делу Манџурије, јапански предратни план акције је напола осујећен. Куропаткин је утврдио Лиаојанг, са идејом да ослањајући се на утврђења одбраном измори Ојаму, а затим пређе у контраофанзиву. У насталој ситуацији, јапански успех је зависио од тога да ли ће Ноги успети да заузме Порт Артур пре одлучујуће битке на копну. Поред тога, јапанска опсадна војска морала је да реши проблем уништења руске флоте, која је и даље представљала претњу јапанским морским комуникацијама, а то је био проблем који Того није могао да реши. Даљи прилази граду – такозвани „положаји на превојима”, који су се налазили на Зеленим планинама удаљеним 20 км од града и Вучијим планинама 16 км од њега – пре рата нису били ојачани из финансијских разлога. Јапанска војска је 13–17. (26–30) јула у „бици на превојима” прилично лако пробила руску одбрану, која је импровизована за неколико дана, и приближила се спољној линији утврђења Порт Артура. Јапанце је чекало непријатно изнанађење. Показало се да је тврђава спремнија него што су обавештајци извештавали. Захваљујући колосалним напорима које је преду-

зео генерал-мајор Р.И. Кондратенко,¹²⁹ њена утврђења су доведена на веома озбиљан ниво, што је искључило могућност успешног јуриша без претходне припреме.

Положај јапанске опсадне армије био је озбиљно компликован дејствима владивосточке групе руских крстарица. Током похода у Корејски мореуз 30. маја – 6. јуна (12–19. јуна) 1904. уништили су 2 јапанска транспорта са трупима и војним залихама, 1 транспорт је био приморан да се насуче, 1 енглески брод је заробљен као ратни плен. Потопљени транспопртни бродови су превозили тешку артиљерију – опсадне хаубице од 11 инча (280 мм) – за Ногину армију, који тако месец дана није имао чиме да уништава солидно грађена руска утврђења. 4–19 јула (17. јул – 1. август) крстарице су поново испловиле на море. Пробивши се у Тихи океан, стигли су до подручја Токијског залива, уништивши 4 јапанске шкуне, 1 енглески и 1 немачки пароброд, а такође су заробили 2 енглеска и 1 немачки брод. Акције групе крстарица имале су огроман утицај

¹²⁹ Кондратенко Роман Исидорович (1857–1904), војни инжењер, херој одбране Порт Артура, генерал-лајтнант (1904, унапређен постхумно). Завршио је Николајевску инжењерску школу (1877), Инжењерску академију (1882), Николајевску академију Генералштаба (1886). Од 1877. служио је у 1. кавкаском батаљону, 1880-их је био војни инжењер у Чорохској инжењеријској управи и инжењеријском одељењу Михајловске тврђаве (Батум). 1883–1885. прекомандован у Главну управу тврђаве ради дораде и одобрења његовог пројекта Михаиловске тврђаве, од 1886. био је у штабу војне области Вилно, од 1888. – у Минској бригади, командовао је четом у Бобрујску, од 1891. – командант пешадијског батаљона, од 1895. – пука стрелаца. Од 1900. служио је на Далеком истоку, генерал-мајор (1901), дежурни генерал штаба Амурског војног округа, од 1903. – начелник 7. источносибирске бригаде, 1904. – командант 7. источносибирске дивизије, начелник одбране копненог фронта тврђаве Порт Артур, учествовао у одбијању 4 јуриша, погинуо на тврђави бр. 2 током непријатељског гранатирања тешком артиљеријом.

на спољну трговину Јапана, која се више није сматрала сигурном, и на ток борби код Порт Артура.

Гарнизон тврђаве се састојао од 42.000 људи, 646 оруђа и 62 митраљеза. Ного је имао више од 80.000 људи и 474 оруђа. С обзиром на висок морал својих трупа и ситуацију у Манџурији, генерал је одлучио да не чека долазак нове опсадне артиљерије. 25. јула (7. августа) почело је гранатирање истурених руских положаја, након чега је уследио јуриш на висове Малог орловог гнезда и Великог орловог гнезда. Не обазирјући се на губитке, који су били веома велики, Јапанци су заузели висове у ноћи 27. јула (9. августа). Овај јапански успех довео је унутрашњу линију одбране Порт Артура у домет артиљеријске ватре великог домета. Сама лука је и даље била заштићена планинама, али је систематска ватра по акваторији обесмислила боравак бродова у бази.

4. (17) маја 1904. године, напуштајући Порт Артур једним од последњих возова, Алексејев је уздао наређења о употреби поморске артиљерије и јединица за одбрану копненог фронта тврђаве. Тако је са ратних бродова демонтиран значајан део њихових 6-инчних топова, а посаде бродова су ослабљене. Неактивност од 3 месеца утицала је и на стање машина – да би се кретала заједно, руска ескадра је морала да се држи брзине од 14 чворова, док се јапанска ескадра кретала брзином до 18,3 чвора, па је имала значајну предност у брзини. Ипак, 28. јула (10. августа), Витгефт је извео на море 6 оклопних ратних бродова ескадре, 1 оклопну крстарицу и 3 крстарице обе класе и 8 разарача, намеравајући да се пробије до Владивостока. Планирано је, да би се олакшао пробој и преусмерио део снага јапанске флоте, да на море исплови и група крстарица из Владивостока. Међутим, недостатак директне комуникације са Владивостоком довео је до тога да акције руских бродова нису биле координисане. Јапанска флота која

је блокирала Порт Артур имала је 4 оклопна ескадарска ратна брода, 4 оклопне крстарице, 8 крстарица обе класе и 18 разарача.

Излазак руских бродова из унутрашњег дела луке у 10.30 одмах су приметили патролни јапански бродови, а сат касније флоте су биле на видику једна другој. Улазећи у битку, противници су концентрисали ватру на командне бродове – „Цесаревича” и „Микаса”. Артиљеријски дуел се одвијао са променљивим успехом – квалитет обуке посада јапанских и руских бродова на почетку рата био је приближно на истом нивоу, а приближно једнако је растао током рата. У 14.30, после двочасовне борбе, ескадре су се удаљиле једна од друге, али је у 16.30, користећи предност у брзини, адмирал Того сустигао Витгефтову ескадру и битка је настављена, прилично успешно за руску флоту. Командни оклопни ратни брод „Микаса” претрпео је низ озбиљних оштећења, руски артиљерци су имали успешне поготке по оклопним бродовима „Асахи” и „Фуџи”. Залихе граната јапанске ескадре су се ближиле крају и Того се спремао за повлачење.

Француски посматрач и истраживач овог рата овако је описао одлучујући тренутак битке: „... овај командант, окружен крвавим крхотинама на свом командном положају, види како неоштећена руска флота удвостручује ватру: види разорене палубе бродова који га прате и посебно страшно стање на `Микаси`. Види како му прилази адмирал Витгефт, који је дефинитивно одбацио идеју о повлачењу и храбро креће у битку, спреман да буде сахрањен заједно са својом флотом, како би спречио пораз у рату и спасио част Русије. Адмирал Того предвиђа могући, скори, неизбежни крвави окршај, драму пуну крви, смрти, у којој ће обе ескадре страдати, али ће тиме оставити слободно море за руску флоту, која се сада припрема да исплови из

Либаве... и он даје сигнал за повлачење. У том тренутку, испуњеном трагедијом, адмирал Того је био свестан да је његова ескадра достигла крајњу границу издржљивости, тога су и у истој мери свесни и на руским бродовима.” Управо у том тренутку, у 18.00, контраадмирал Витгефт и водећи навигатор ескадре су погинули од крхотина пројектила од 12 инча, а 5 минута касније оштећена је командна кула „Цесаревица”, дошло је до квара и брод је почео да плови у круг. Део ескадре је аутоматски кренуо за командним бродом. Ситуацију је спасио оклопни ратни брод ескадриле „Ретвизан”, који је кренуо директно на „Микаса” и скренуо ватру непријатеља на себе.

Ниједна од ескадри није изгубила ниједан брод, али су битку добили Јапанци, који су натерали руску флоту да се повуче. Управо тај циљ је јапански адмирал поставио пред почетак битке, чији планови нису укључивали ризик битке у којој би могао да изгуби контролу над морем, а самим тим и рат. У ноћи пре поласка руских бродова, Јапанци су поставили минско поље у близини Порт Артура и Того се надао да ће приморати Витгефта да се врати, а у случају да руски бродови буду оштећени, надоградити свој успех нападом разарача. Међутим, док план јапанског команданта није у потпуности остварен, дотле је план покојног руског команданта потпуно осујећен. Одсуство јединствене команде у руској ескадри на крају битке довело је до тога да су одлуку о курсу повратка доносили капетани бродова појединачно. У Порт Артур се вратило 5 оклопних ратних бродова, 1 оклопна крстарица и 4 разарача. Остали бродови су упловили у неутралне луке, где су били интернирани. Само је лака крстарица „Новик”, која је заобишла јапанска острва пловећи Тихим океаном, покушала да се пробије до Владивостока, али је код јужне обале Сахалина била принуђена да се упу-

сти у битку са 2 јапанске крстарице и, пошто је претрпела озбиљна оштећења, посада ју је касније потопила у заливу Анива. Јапанско минско поље на улазу у Порт Артур бродови су прошли без већих губитака, осим оклопног ратног брода ескадре „Севастопољ”, који је ипак остао на површини и касније је поправљен. Напади јапанских разарача нису били успешни.

Крстарице „Русија”, „Рјурик” и „Громобој” испловиле су на море из Владивостока тек 30. јула (12. августа) и више нису могле да помогну ескадри Порт Артура. 1. (14) августа у Корејском мореузу су се сукобиле са 4 оклопне крстарице вицеадмирала Камимуре,¹³⁰ и након дуге борбе биле су приморане да се повуку, изгубивши крстарицу „Рјурик”. Преостали бродови су се 3. (16) августа вратили у Владивосток и нису више предузимали нападе на поморске руте. Укупно, као резултат акција ове групе руских бродова, уништено је 15 јапанских бродова, 2 страна брода са војним теретом и 5 бродова је заробљено као ратни плен. Упркос поразу на мору, руска ескадра је и даље остала претња јапанској флоти, а она и даље није могла да се обрачуна са њом у Порт Артуру. Осим тога, за Токио није била тајна да су на Балтику почеле припреме за слање појачања у помоћ 1. пацифичкој ескадри. С тим у вези, 3. армији генерала Ногe је поновљено наређење да убрза заузимање руске тврђаве.

¹³⁰ Хиконозе Камимура (1849–1916), јапански морнарички официр, барон (1907), адмирал (1910). Родом из кнежевине Сацума (савремена префектура Кагошима). Учествовао у рестаурацији Мејџи. 1877. завршио је поморску школу. Током Кинеско-јапанског рата 1894–1895. командовао је крстарицом „Акицусима”, после рата – начелник штаба морнарице, обављао различите функције у Министарству поморства. Контраадмирал (1899), вицеадмирал (1903). Током Руско-јапанског рата командовао је 2. ескадром, која је дејствовала против Владивосточног одреда крстарица. Од 1914 – у пензији.

Командант Порт Артура је 3. (16) августа 1904. одбио понуду да се преда и 7. (20) августа Ноги је започео општи јуриш, који је 10. (23) августа завршен малим добицима и значајним губицима за опсаднике – они су изгубили око 20.000 људи, и били су приморани да пређу на класичну опсаду. Губитак гарнизона износио је око 3.000 људи. Опсада је захтевала транспорт знатне количине терета и појачања и Ногију је решавање ових проблема било умногоме олакшано постојањем одличне транспортне базе, без које би опсада тврђаве била веома тешка, а можда и немогућа. Даљни – Витеова „омиљено чедо” – остао је потпуно незаштићен, али је лука била добро опремљена пре рата, и служила је и јапанској опсадној војсци и флоти. Услови опсадника били су, како је приметио један британски новинар, „веома повољни”. Заиста, појачања за Ногијеву армију која су искрцавана у Даљном, стизала су до Порт Артура за пет сати.

„Према мишљењу Јапанаца”, забележио је други Британац, који је током рата провео седам месеци у ескадри Х. Тогоа и посетио Даљни након што су га заузеле трупе генерала Ноге – залив Талиенван се лако може учинити неосвојивим. У луци је било много бродова, топовњача, крстарица, помоћних крстарица, транспортних бродова, болничких бродова, а ипак је остало још доста места.” Да није било добро опремљене луке, опсадници једноставно не би могли да истоваре 11-инчне Крупове опсадне топове нерастављене. Тежина хаубице од 280 мм износила је 30 тона, било је готово немогуће истоварити је без дизалица и транспортовати без железнице. А управо је то оруђе учинило одбрану руске тврђаве недовољном, јер је дизајнирана да издржи гранате калибра до шест инча. Ногијева армија је добила могућност не само да доведе артиљеријски парк за опсаду, већ и све што је потребно за

изградњу железничке пруге око Порт Артура. По ободу опсадне линије транспортовани су сви велики терети, док су опкољени били приморани да користе око 2.000 коња дневно за превоз терета. И то уз стални недостатак питке воде и сточне хране!

Пошто је добио вест о неуспешном јуришу на тврђаву, Ојама је одлучио да нападне Манџуријску армију код Лиаојанга. Током 3 месеца, град је био активно утврђиван – прилази су му били заштићени са 2 појаса утврђења, али је јапански командант, као доследан присталица немачке школе, планирао да изведе широко заобилажење руских положаја, опколи руске армије и одсече је од једине линије снабдевања – железничке пруге. Код Лиаојанга време је почело да ради против Јапана – Куропаткин је имао 158.000 војника и 483 топа, док је Ојама имао 125.000 војника и 170 топова. Руске трупе су биле на припремљеним положајима и браниле се, а њихов непријатељ је био надахнут идејом да понови Седан. Дана 12. (25) августа Ојама је кренуо у офанзиву, након чега је уследила дуга битка. Стално страхујући од могућег опкољавања, Куропаткин се поново показао као присталица пасивне одбране, потпуно препустивши иницијативу Ојама. То је омогућило Јапанцима да стално концентришу надмоћне снаге на правцу напада.

Борбе код Лиаојанга биле су изузетно упорне и кржаве. Руске трупе су се упорно браниле, док су Јапанци храбро нападали, и једни и други скоро да нису ни обраћали пажњу на губитке. Куропаткину се 19. августа (1. септембра) учинило да је дошао одлучујући тренутак за спровођење његових планова за одлучну контраофанзиву. Баш тог дана, тј. на годишњицу Седана, 1. армија генерала Курока је ушла дубоко у позадину положаја Лиаојанг – 24.000 војника и 60 топова. Овај маневар је био потпуно неочекиван за руску команду.

54. пешадијска дивизија генерал-мајора Н.А. Орлова,¹³¹ професора Николајевске академије, која само што је стигла на станицу Јантај, послата је да заустави пробој. Професор је био убеђени присталица офанзиве у свакој ситуацији. Пре доласка појачања лили су непрекидни пљускови, поља Каолианга су се претворила, према сећању учесника битака, „у некакву бескрајну мочвару, толико зипку и блатњаву да дефинитивно није било шансе да се по њима креће без путева, осим најспоријим кораком.” Неспремној дивизији, коју су чинили резервисти без ратног искуства од 35–40 година, био је поверен веома тежак задатак, а последице ове грешке су по значају прерасле размере обичног пораза.

¹³¹ Орлов Николај Александрович (1855–????), руски војни историчар, генерал-лајтнант (1905), професор Николајевске академије Генералштаба (1894). Завршио је 2. московску војну гимназију и Михаиловску артиљеријску школу, 1874. распоређен је у артиљерију као заставник. Године 1881. завршио је Николајевску академију Генералштаба, виши ађутант 1. армијског корпуса, 1882. је прекомандован на исту дужност у Гардијски корпус, истовремено је предавао тактику у Павловској војној школи и Пажевском корпусу, помоћник главног уредника „Енциклопедије војних и поморских наука” (Г.А. Леер). Од 1884. био је млађи, а потом и виши чиновник Војнонаучног комитета Генералштаба, од 1885. члан комисије за употребу ваздухопловства у војне сврхе, активни присталица ваздухопловства. Пуковник (1889), 1892. објавио је докторску дисертацију о ратовању А.В. Суворова у Италији 1799. године, именован је за ванредног професора на катедри за војну вештину Николајевске академије Генералштаба, редовни професор (1894). Генерал-мајор (1899), 1900. учествовао је и истакао се у Руско-кинеском рату, почетком 1904. постављен је за начелника 54. пешадијске резервне бригаде, почетком рата проширене у дивизију. Руководио је дивизијом крајње неуспешно код Лиаојанга, два пута је био рањен и два пута контузован. После опоравка, преузео је 3. пешадијску дивизију, којом је командовао код Мукдена, био је контузован, али је остао у борби током битке и приликом повлачења из града. Генерал-лајтнант (1905), 1906–1910. командовао је 3. пешадијском дивизијом, од 1910. – начелник 12. пешадијске дивизије

Дивизија је претрпела значајне губитке, сам Орлов је рањен. „Групе резервиста су се постепено раштркале”, приметио је други сведок онога што се догодило, „и повлачење неких јединица, започето на релативно организован начин, убрзо се претворило у потпуни неред. Јапанци су изгубили у борби са одредом ген. Орлова само 181 човека; наши губици су достигли 1.502 човека, и то највише због пуцања по својима. Трупe су потпуно изгубиле оријентацију, и, повлачећи се, пуцале на све стране... Није било толико значајно то што је 12. батаљонски одреда ген. Орлова изгубљен, колико је лоше ова епизода утицала на морал јединица целе Манџуријске армије.” Изгубљени су рудници угља Јантаи и важни положаји у планинском региону. Станица Јантаи је одбрањена само захваљујући напорима 1. сибирског армијског корпуса генерала Штакелберга.

Јапанци никада нису успели да направе дубок продор и одсеку Манџуријску армију од железничке пруге. Сам Куропаткин је 19. августа (1. септембра) одлучио да искористи Курокијеву одвојеност од главних снага Ојаме и своју бројчану надмоћ и концентрише 62.000 својих војника и 352 оруђа против 1. јапанске армије. Руски главнокомандујући је своје виђење ситуације изнео речима: „Данас се окупљамо, сутра се приближавамо, прекосутра нападамо!” Курокијев положај би могао да постане веома тежак, али само у случају високог нивоа командовања и контроле руских трупа. Схватајући сложеност ситуације, Ојама је појачао притисак на руску одбрану. Јапански напади су одбијени дуж целог фронта, али је у таквој ситуацији Куропаткин отказао сопствено наређење и у ноћи 21. августа (3. септембра) наредио повлачење. Ојама није кренуо у потеру. Губици Јапанаца у овој бици износили су 23.000 људи, Руса – 16.000 људи. Ојама није успео да спроведе свој план опкољавања, али је приморао руску војску да се повуче. Такође је осујећен Куропаткинов

план да порази јапанску војску и пробије блокаду Порт Артура. На најтежи начин на морал руских трупа почела је да утиче чињеница да је рат за њих дефинитивно почео да се претвара у низ одбрамбених битака и повлачења. Ипак, руска војска се у савршеном реду повлачила око 70 км северно до Мукдена (савремени Шењанг, НР Кина), а ослабљени Јапанци нису могли да искористе свој успех све док нису стигла појачања.

Време је наставило да ради против Јапана, а од генерала Ногија се поново захтевало да убрза заузимање Порт Артура како би ослободио своју армију за дејства у Манџурији. 6. (19) септембра почео је други јуриш на руску тврђаву. Његов циљ су биле Дуга и Висока планина и водопроводни и кумирненски редути који су их штитили. Први јапански напади одбијени су уз огромне губитке за опсадне снаге. Ипак, напад је настављен – Ноги је у потпуности искористио бројчану надмоћ, па су услед тога 7. (20) септембра пали редути. После овог успеха, Јапанци су успели да заузму Дугу планину – и сада је кључна за одбрану тврђаве била – Висока планина (Јапанци је зову „планина 203 метра”), са које се видео цео град и унутрашњи ланац утврђења би био изложен директној непријатељској ватри. Међутим, вишеструги покушаји заузимања Високе планине су одбијени. 9. (22) септембра борбе су престале. Овога пута, губици Јапанаца износили су 7.500 људи, а гарнизон – 1.500 људи.

Јапанци су 19. септембра (2. октобра) 1904. године почели да бомбардују Порт Артур фугасним бомбама од 11 инча, почевши од тврђаве бр. 3. – „мада већина ових граната није експлодирала”, присећа се учесник у одбрани тврђаве, „ипак је ефекат експлозија био ужасан. Та чињеница, заједно са вестима о повлачењу наше војске из Лиаојанга, осликавала је суморну ситуацију у Артуру. Само брз долазак армије могао је да спасе

тврђаву, али је било јасно да наша војска неће ускоро доћи.” Паралелно са тим, почео је изузетно интензиван тунелски минерски рат на прилазима руским утврђењима. Истог дана, Куропаткин, који је схватио да је пре пада Порт Артура бесмислено очекивати још један напад Ојаме на припремљене положаје код Мукдена, одлучује да сам крене у офанзиву. 12. (25) септембра 1904. године завршена је изградња Кружно-бајкалске железнице и убрзан је долазак појачања Манџуријској армији. Куропаткин је већ имао на располагању 9 армијских корпуса – 195.000 људи, 678 топова и 32 митраљеа. У наређењу, издатом 19. септембра (2. октобра), руски главнокомандујући каже: „Дошло је време да натерамо Јапанце да се повинују нашој вољи, јер је Манџуријска армија сада довољно јака...”

22. септембра (5. октобра) руска војска је прешла у офанзиву. Битка је почела на реци Шахе. Ојама је имао 150.000 људи и 648 топова. Куропаткин је поделио војску на два одреда – Западни и Источни. Први је имао задатак да спута јапанске снаге фронталном офанзивом у равници, дуж железничке пруге, а други да их заобиђу преко планина у горњем току Шахе, у планинама порази Курокијеву армију и зађе дубоко иза непријатељских линија – до Лиаојанга. Тако је Куропаткин сада планирао свој „Седан”. Објективне и субјективне препреке стајале су на путу реализацији овог плана. Планинско подручје је било слабо истражено и немапирано и стога није представљало идеалан правац за главни удар. Руским командантима који су деловали у непознатом подручју била је потребна добра комуникација и право да преузму иницијативу, али нису имали ни једно ни друго, што се одмах одразило на ток ратних дејстава.

У почетку, Јапанци су започели брзо повлачење са предњих позиција ка својој главнини. Нападаци нису кре-

нули енергично, међутим, до 25. септембра (8. октобра) цела долина Шахе је поново била под руском контролом. Тог дана офанзива се суочила са упорном јапанском одбраном, посебно у планинским пределима, где су сибирски стрелци, без брдске артиљерије, без минобацача, без мапа терена, били принуђени да извршавају наређење главнокомандујућег и напредују по непроходном терену под непријатељском ватром. Делујући у планинском крају, Штакелберг, који је командовао Источним одредом, није успео да искористи своју предност у снази и руска офанзива је заустављена, што је Ојами омогућило да се прегрупише и крене у контраофанзиву. Почела је друга фаза битке која је трајала од 27. септембра до 4. октобра (од 10. октобра до 17. октобра).

Сада су две јапанске армије кренуле на руски Западни одред у равници. После тешких борби, руске трупе су почеле да се повлаче, након чега је Куропаткин наредио и Штакелбергу да се повуче. Најтеже борбе у равници одиграле су се код „Брежуљка са дрветом”, који је касније добио име „Путиловски” по команданту бригаде који је предводио напад 7 пукова 4. (17. октобра) и поред свега ипак заузео тај важан положај и поразио јапанску бригаду у јуришу бајонетима. Снаге јапанске и руске армије биле су исцрпљене. Руси су изгубили 41.351 војника, од којих је 11.000 погинуло, Јапанци – више од 20.000 људи, од којих је око 4.000 погинуло. Куропаткинови планови нису остварени, напад на Шахе није нимало помогао опкољеном Порт Артуру. Након значајних губитака, Куропаткин се поново вратио традиционалној тактици чекања, посветивши се утврђивању Мукдена, где је планирао да сачека нова појачања, дочека нови јапански напад са надмоћнијим снагама и, када га одбије, пређе у контраофанзиву.

Николај II је 10. (23) и 13. (26) октобра 1904. издао указе о именовању генерала Куропаткина за главнокомандујућег армијама; Манџуријска армија

подељена је у три, команда над њима је поверена генералима Н.П. Линевичу¹³² (1. армија), О.Ф.К.

¹³² Линевич Николај Петровић (1838–1908), руски војсковођа, генерал пешадије (1904), генерал-ађутант (1905). Завршио је Черниговску губернијску гимназију, службу је започео 1855. као подофицир у Севском пешадијском пуку. Заставник (1856), ађутант батаљона (1860), командир чете (1862). Године 1859–1864. учествовао у борбама на Кавказу. Године 1865. распоређен је у пешадијски батаљон за обуку, од 1867. – предавач, од 1870. био је помоћник команданта Кавкаске чете за обуку. Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на Кавкаском фронту. Од 1879. командант 84. ширванског пешадијског пука, од 1885. командант 2. транскаспijske стрељачке бригаде, истовремено, до 1895. године – начелник Мервског гарнизона, 1888. године, у време заоштравања односа у Авганистану, начелник Тахта-Базарског стражарског одреда. Од 1895. командант трупа Јужно-Усуријског одељења, руководио је формирањем пукова сибирских стрелаца. Године 1900–1903. – командант Сибирског, затим I сибирског армијског корпуса, формираног на бази Јужно-Усуријског одељења. Учествовао је у гушењу Боксерског устанка, на челу Печилијског одреда учествовао у походу на Пекинг. Године 1900, по договору са командантима експедиционих јединица осталих држава, командовао је војним снагама савезника, које су 1. августа 1900. јуришем заузеле Пекинг. Године 1901–1903. командовао руским трупама у Јужно-Усуријској области и суседном делу северне Манџурије. Од 1903. – командант Приамурског војног округа, истовремено војни атаман Приамурске козачке војске и вршилац дужности генерал-губернатора Приамурске области. Са почетком Руско-јапанског рата командовао је Манџуријском армијом до доласка ген. А.Н. Куропаткина, одиграо је значајну улогу у њеној мобилизацији и распоређивању, а након предаје команде постао је начелник Приамурског војног округа, начелник одбране Приморске области. Од 14. октобра 1904. – командант 1. манџуријске армије. Од 2. марта 1905. године – главнокомандујући копнених и поморских снага на Далеком истоку, на фронту Сипингај ограничио се на пасивну одбрану и припрему утврђења. Захтевао је појачања, противио се склапању мира са Јапаном. Дана 20. јануара 1906. разрешен је дужности, након чега је оптужен за нечињење током револуционарних немира на Транс-сибирској железници и Кинеској источној железници, оптужбу је разматрало посебно Војно веће Министарства војске. Крајем 1906. године истрага је прекинута по императоровом наређењу.

Грипенбергу¹³³ (2. армија), А.В. Каулбарсу (3. армија). Они су били команданти Приамурске, Виленске и Одеске војне области. 12. (25) октобра Алексејев је смењен са места намесника. Окончано је формално двовлашће. Куропаткин је постао једини командант руских војних снага на Далеком истоку. И опет је јапанска команда почела да пожурује Ногија да заузме Порт Артур. Трећи јуриш на тврђаву почео је 17. (30) октобра. После

¹³³ Грипенберг Оскар-Фердинанд Казимирович (1838–1915), руски војсковођа шведског порекла, барон, генерал-ађутант, генерал пешадије (1900). Године 1854. ступио је у Кримску војску као јункер, учествовао и истакао се у одбрани Севастопоља, а 1855. је унапређен у заставника. Учествовао и истакао се у гушењу пољског устанка 1863–1864, унапређен у штабног капетана (1864). Премештен у Туркестанску војну област, капетан, мајор (1866). Командант 5. туркестанског линијског батаљона, који се истакао у акцијама против Бухарског ханства 1867–1868, одликован је орденима Светог Георгија 4. степена, Свете Ане 3. степена са мачевима и лентом (1867), унапређен у потпуковника, одликован Орденом Светог Станислава 2. степена и златним оружјем (1869), пуковник (1872), командант гардијског 2. стрељачког батаљона, помоћни ађутант (1877), учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878. на челу гардијског Московског пука, за Балкански поход одликован орденима Светог Георгија 3. степена, Светог Владимира 3. степена са мачевима, Светог Станислава 1. степена, унапређен у чин генерал-мајора. До 1883. командовао је гардијским Московским пешадијским пук, 1883–1889. – 1. бригадом 1. гардијске пешадијске дивизије, 1889–1897. – начелник Гардијске стрељачке бригаде, генерал-лајтнант (1890), командант 1. гардијске пешадијске дивизије (1898), члан Александровског комитета за рањенике (1899), командант VI армијског корпуса (1900), помоћник команданта војног округа Вилно (1901–1902), командант војног округа Вилно (1902–1904), командант 2. манџуријске армије (1904–1905), јануара 1905, после неуспешног напада на Сандепу, због неслагања са Куропаткином, након што је добио дозволу императора, напустио је армију под изговором „лошег здравља”, генерални инспектор пешадије (1905), исте године је напустио службу на сопствени захтев, именован је за члана Државног савета.

два дана крвавих борби, Јапанци су успели да се учврсте на најближим прилазима двама руским утврђењима, након чега су били приморани да се поново баве опсадним радовима. Међутим, неуспех трећег напада угрозио је не само положај Ојаминих армија, већ је, према Токију, могао да утиче и однос на снага на мору. У јапанској престоници су добили информацију да је руска ескадра, упућена на Далеки исток са Балтика, упловила у Индијски океан.

Све док је још увек постојала руска ескадра у Порт Артуру и док саму тврђаву нису заузели Јапанци, брзина доласка поморских појачања била је од велике важности, јер је она могла да промени коначан резултат борбе за превласт на мору. Међутим, околности у којима је рат затекао Русију су изузетно отежале коришћење фактора времена. Почетком августа 1904. године, на састанку у Петерхофу којим је председавао император, први пут је постављено питање о могућности слања дела Балтичке флоте на Далеки исток за подршку Пацифичкој ескадри, о саставу експедиције и плану њеног деловања. На крају је закључено да су мале шансе да се Порт Артур одбрани и сачува барем део 1. ескадре пре доласка појачања, да није могуће заузимање неутралне територије Кине и да би заузимање непријатељских острва за успостављање привремене базе у Тихом океану било веома тешко, што је предлагао контраадмирал З.П. Рожественски.¹³⁴ Управо је он

¹³⁴ Рожественски Зиновие Петрович (1848–1909) – вицеадмирал (1904). Завршио је Морнаричку школу (1870) и Михайловску артиљеријску академију (1873). Учествовао је и истакао се у биткама на мору у Руско-турском рату 1877–1878. После рата служио је у Балтичкој флоти. Присталица изградње велике флоте оклопних бродова и концепта опште поморске битке. Од 1903. био је начелник Генералштаба морнарице, од априла 1904. командовао је 2. пацифичком ескадром, која је извела поход на Далеки исток. Током Цушимске битке је рањен, заробљен

адмирал који је највише заговарао овој поход. На крају је одлучено је да се у овај поход крене 1. (14) септембра 1904. године.

Од 1882. до 1902. године руска флота је грађена према 5 програма бродоградње који нису имали континуитет међу собом. Од 4 нова бојна брода ескадре типа „Бородино”, само један – „Император Александар III” је тестиран у лето 1903. Тестирање је показало крајње незадовољавајуће резултате. Остали бродови ове серије почели су да тестирају механизме и артиљерију тек у лето, па чак и у јесен 1904. године, крстарица 1. класе „Олег” и крстарице 2. класе „Жемчуг” и „Изумруд” су биле у истој фази, њихова изградња није била завршен до лета 1904. године, од нових бродова само су оклопни брод „Ослабја”, оклопна крстарица „Аурора” и две лаке крстарице „Светлана” и „Алмаз”, које су биле погодне само за патролну службу, у потпуности тестиране пловидбом и паљбом. Више од половине ескадре чинили су застарели бродови, који су били опремљени застарелим топовима различитих система и калибара. Због планиране попуне куповином бродова у иностранству, испловљавање 2. пацифичке ескадре са Балтика је одложено за 1 месец.

Пре напуштања Ревела, ескадра је испалила по 2–3 гранате из топова великог калибра – фактички, то нису биле вежбе, већ тест рада артиљеријских инсталација, а поред тога, неки бродови нису урадили чак ни ту проверу. Официри, подофицири и морнари регрутовани су из резервног састава који је већ заборавио вештине неопходне за службу у морнарици, чинили су 1/3 укупног броја, значајан број морнара су заправо били необучени регрути – регрутовани 1904. године

на разарачу „Бедовиј”. По повратку у Русију изведен је пред војно-морнарички суд, ослобођен оптужби јер је рањен у борби, од 1906. године – пензионисан.

и стога нису имали времена да прођу пуну обуку. Овај недостатак током похода није било могуће исправити, чак ни увежбати бродске тобџије – бродови су имали 1 комплет муниције за тешку артиљерију и 1,2 комплет муниције за артиљерију малог калибра. Било је немогуће повећати количину муниције због недовољног броја граната у залихама Министарства морнарице. У случају успешног пробоја до Владивостока могло се рачунати на 1/2 залиха муниције целе ескадре, али је било немогуће извршити поправке – није било докова који би могли да прихвате велике бродове, механичких радионица, и ниједног оруђа од 12 инча за замену у случају оштећења.

У таквом стању, слање ескадре је било коцкање, она није испуњавала ниједан од предуслова за подршку Порт Артуру – од самог почетка је било јасно да ескадра неће моћи да стигне до тврђаве пре него што она падне, уосталом, чак и ако би успела, тамо није имала безбедно сидриште, пошто је акваторија луке била изложена паљби, нити ефективну подршку бродова 1. пацифичке ескадре, која је претрпела губитке, како од јапанске ватре, тако и због чињеница да су морали да одвоје оружје и посаде за одбрану копненог фронта тврђаве. С друге стране, 2. пацифичка ескадрила је била преслаба да би деловала самостално, без бродова 1. Пацифичке ескадре. Најискуснији и најхрабрији команданти 2. ескадре, још пре њеног одласка са Балтика, говорили су да је експедиција осуђена на неуспех – недостаци у снабдевању, оружју, материјалу и организацији били су превише очигледни. Ескадра Рождественског могла је да има само једну улогу – демонстрацију на удаљеним прилазима Јапану како би га приволела на мир и то само ако акције армије буду успешне. Мада, и за ту улогу је била потребна барем привремена база, и адмирал је у почетку инсистирао на томе, али је и то било немогуће.

Руски бродови су 2. (15) октобра 1904. године напустили луку Александра III (Либава, савремена Лиепаја, Летонија) и кренули у поход. Ескадра је морала да пређе 18.000 наутичких миља, заобилазећи Европу и Африку (пошто није могла да користи Суецки канал), за шта је било потребно 500.000 тона угља. Немајући ниједну своју базу на том путу, руска флота је могла да се зауставља само у неутралним лукама, углавном француским, али је неутралност Француске искључивала могућност снабдевања бродова горивом, па су се они на отвореном мору снабдевали угљем са бродова немачке компаније „Хамбург-Америка”. То је био изузетно тежак и исцрпљујући задатак за посаду, а да би се смањио број утовара угља, бродови су пловили претоварени угљем. Неискуство посада довело је до тога да је ескадра прве етапе пута прелазила брзином од 7–8 чворова, од могућих 14–15 чворова. Император Николај II био је потпуно уверен у победу. „Можеш бити сигуран”, пише Вилхелму II 6. (19) октобра, „да ће Русија привести крају овај рат: и последњи Јапанац ће бити протеран из Манџурије; тек тада ће се моћи размишљати о мировним преговорима и то само између две зараћене стране. Бог нас благословио.”

Дана 9. (22) октобра, ескадра Рожественског грешком је пуцала на британске рибарске бродове у Северном мору у близини Догер-банка, грешком их је заменила за јапанске разараче ноћу (тзв. Халски инцидент). Гласине о могућем појављивању ових јапанских бродова у европским водама, уз помоћ Британаца, у то време су стално кружиле и веома су бринуле команду руске ескадре. Један брод је потопљен, један оштећен, два рибара су погинула, а неколико је повређено. Под ватром су се нашли и неки од властитих бродова. Реакција Енглеске била је изузетно оштра. Почела је мобилизација резервиста енглеске флоте. На захтев Лон-

дона, руска ескадра је задржана у шпанској луци Виго. У Европи су очекивали сукоб између два традиционална противника – Русије и Енглеске. Могућност таквог сукоба посебно је узнемиравала Париз који се плашио да би даље слабљење Русије Француску оставило на милост и немилост Немачкој. Берлин је одмах позвао Санкт Петербург да ступи у преговоре о формалном склапању савеза. Вилхелм II је сањао о стварању континенталне антиенглеске коалиције. Међутим, ови предлози су одбијени – без сагласности Француске, Русија је одбила да склопи споразум са Немачком. Руско-француски савез је сачуван. Заузврат, Париз је учинио много да утиче на Лондон у циљу проналажења мирног решења за инцидент. Николај II, који је већ водио један рат, такође није хтео да ризикује и одмах је послао личну поруку Едварду VII.¹³⁵ Изражавајући жаљење због онога што се догодило, император је предложио да се инцидент препусти Међународном суду правде у Хагу. Лондон је пристао на независну истрагу (коју су водили британски, француски, амерички, руски и аустроугарски адмирал) и арбитражни суд који је наложио руској влади да плати 65.000 фунти одштете. 15. (28) децембра 1904. године, када су руски бродови стигли на Мадагаскар, судбина Порт Артура је већ била решена.

Ноги је 13. (26) новембра започео четврти јуриш на тврђаву. Тог дана његов напад је потпуно одбијен. Ноћни напад одреда добровољаца од 2.600 људи, такође је одбијен контранападом 80 морнара и митраљеском ватром. Губици Јапанаца за само 2 дана борби износили су 4.500 људи, Руса – 1.500 људи. Тада је главни удар пренет на руске положаје на планини Висока, које је бранио храбри пуковник Третјаков са својим источносибир-

¹³⁵ Алберт Едвард (1841–1910), најстарији син краљице Викторије, краљ Уједињеног Краљевства Велике Британије и Ирске, император Индије Едвард VII (1901–1910).

ским стрелцима. Паљба гранатама од 11 инча (војници су их звали „локомотиве“) одиграла је огромну улогу у припреми успешног јапанског напада. Међу 474 јапанска топа у близини Порт Артура било је 18 минобацача од 11 инча, који су испаливали гранате тежине 220 кг на удаљеност од 10 км. Укупно је на град испаљено 1,5 милиона граната, од којих је 35.000 било од 11 инча. 14–16. (27–29) новембра 1904. гранатирање је било изузетно интензивно – Јапанци су испаливали 800–1.000 таквих граната дневно, које су потпуно уништиле утврђења међу стенама, одламајући гранитне блокове величине „пола сељачке колибе“. 23. новембра (6. децембра) 1904. пала је ова кључна тачка руске одбране и почела је спора агонија тврђаве и флоте. И град и лука били су потпуно изложени јапанској артиљерији.

Генерал Кондратенко је погинуо 2. (15) децембра током гранатирања тврђаве бр. 2 гранатама калибра 11 инча. Тврђава је брањена до 20. децембра 1904. (2. јануара 1905), када је начелник Квантуншке утврђене области генерал-ађутант А.М. Стесел на војном савету објавио своју намеру да почне преговоре о предаји. Три дана касније потписан је акт о предаји. Објективно, треба истаћи да су резерве одбране биле мале. „Храбри браниоци Порт Артура“, писао је један од његових градитеља почетком 1905, „учинили су више него што се од њих могло тражити, на шта се могло рачунати, чак и оно што се могло само пожелети. Тврђава је пала, добро послуживши нашој војсци на терену.“ Издржала је 328 дана од дана првог пуцња из њених батерија, Јапанци су током опсаде изгубили око 100 хиљада људи, убијених и рањених. Руски губици, погинулих и мртвих од болести, износили су 13 хиљада људи, а узимајући у обзир и губитке флоте – 17 хиљада људи. Гарнизон је био осуђен на пропаст – у тренутку предаје у строју је било 13,5–14 хиљада људи, а око 40% њих је било

болесно. Приближно исто толико је било болесних и рањених у болницама. Јапанци су у Порт Артуру заробили 546 топа, не рачунајући бродске топове, 32.252 пушке, 82.670 граната (многе од њих су биле старе кинеске које нису одговарале руским топовима), 3.000 кг барута, 2,5 милиона патрона, 1.920 коња, 80 хиљада тона угља и залихе хране за 2 месеца. Преостали бродови су потопљени у заливу Порт Артур.

Последњих дана одбране тврђаве, Куропаткин је одлучио да организује велику саботажу у јапанској позадини. 23. децембра 1904. (3. јануара 1905) наредио је припрему коњичког препода на луку Јингкоу. За то је формиран одред под командом генерал-лајтнанта П.И. Мишченка. Бивши помоћник начелника обезбеђења Кинеске источне железнице, који је учествовао у гушењу Боксерског устанка и за ту кампању одликован Орденом Светог Георгија 3. реда, важио је за стручњака за Манџурију. Његов одред – 71 ескадрон и чета, уз подршку 22 топа и 4 митраљеза Максим – формиран је за само 4 дана од коњичких јединица из три руске армије. Он је 27. децембра (7. јануара) кренуо у препад, у пратњи конвоја коморе од 1.500 кола, а сваки коњаник је са собом носио и залихе хране за два дана. На тај начин, одред је прелазио 31 врсту дневно, то јест, колико пешадија у убрзаном маршу, док су његове патроле прелазиле 70–80 врста.

Снабдевање јапанске војске текло је линијом Даљни-Дашичао-Лиаојанг. Али Мишченковљев одред је кренуо на луку Јингкоу, која се налазила по страни од тог пута, а поред тога је била замрзнута. Због конфузије око правца удара, препад се, према речима једног од учесника, претворио у „пузање”. Руска коњица није успела да заузме Јингкоу, није срушила ниједан мост, њени успеси су се свели на уништење неколико позадинских јединица, 600 кола са залихама, уништење

два воза, оштећење железничке пруге и телеграфских стубова, што су Јапанци поправили за мање од 6 сати. Једино што је током препада било успешно изведено јесте повлачење, током којег је руска коњица успела да умакне непријатељу који је покушавао да је пресретне. Мишченко је довео са собом 19 заробљеника, а током препада изгубио је 40 официра и 361 војника.

Добивши вест о паду Порт Артура, командант 2. армије ген. О.К. Грипенберг је предложио да се крене у офанзиву пре него што Ногијева армија стигне до Мукдена. Куропаткин је нерадо пристао, али је одбио да издвоји резерве за ту операцију. Број војника три руске армије порастао је са 210.000 у новембру 1904. на 300.000 у јануару 1905. године. И квалитет је подигнут – у армијама је било 5.600 официра, око 15 по батаљону, 1.186 пољских и 60 опсадних топова, 90 минобацача (од којих 30 опсадних), 44 митраљеза. Грипенберг је био против фронталног напада на положаје који су утврдили Јапанци. Са његове тачке гледишта, важна је била само јапанска војска, а не село Сандепу, кроз које је предложио да се крене у дубоки бочни обилазак са снагама до 7 корпуса. Тако је 12. (25) јануара 1905. почела офанзива на Сандепу, у којој су заправо учествовале само снаге 1. сибирског корпуса, генерал-лајтнанта барона Г.К. Штакелберга.

Корпус је напредовао успешно, али споро. Од 120 батаљона, 92 ескадрона и 436 штакелбергових топова, 40 батаљона, 14 стотина, 140 оруђа, односно око 30%, учествовало је у борбе, сутрадан се број ангажованих снага повећао на 64 батаљона, 4 стотине, 220 топова, односно до 50 %. Остатак трупа био је скоро потпуно неактиван. С обзиром на то да је Куропаткин стално интервенисао у командовању корпусом и артиљеријом, реметећи раније припремљене планове, а да Штакелберг није добио практично никакву подршку, није

изненађење то што је офанзива завршена без резултата. Руски губици су износили око 12.000 људи, од којих је 7.000 имао I сибирски корпус, јапански – око 9.000 људи. Куропаткин је потпуно изгубио последњу прилику да победи Ојаму пре доласка појачања.

Када су појачања стигла, јапанска група код Мукдена имала је 270.000 људи, 1.000 оруђа и 254 митраљеза. Куропаткин је могао да супростави 276.000 људи, 1.200 оруђа и 54 митраљеза. Главнокомандујући се плашио за безбедност железничке пруге у позадини. Током рата укупно је одбијено 110 напада на Кинеску источну железницу. Штаб је процени да комуникацијама прети опасност од 30.000 војника. Стога је Куропаткин одвојио још 25.000 војника и 36 топова, поред већ ангажованих 25.000 војника и официра Прекоансамурског округа граничне страже који су чували пругу. Уопште, пре Мукдена, Транссибирска пруга је чувана све до мостова преко Волге. У Манџурији је било 28 стражара по једној врсти пруге, овај број се постепено смањивао у правцу запада, до 2-3 чувара у близини Волге. Куропаткин је, дакле, знатан део армије заправо повукао са прве линије фронта.

12. (25) фебруара 1905. почела је јапанска офанзива код Мукдена. Ојама је са делом својих снага фронтално напао утврђене руске положаје, пославши Ногијеву армију да их широко заобиђе, како би стигла до бока и позадине руске армије. Мукденска битка постала је већа и гора копија Лиаојанга за руске армије. Руске трупе су успешно одбиле нападе Јапанаца, а њихов главнокомандујући, напуштајући сопствене планове да пређе у офанзиву, формирао је импровизоване одреде, издвајајући из корпуса и дивизија пукове, батаљоне, чете, па чак и водове. То је довело до чудовишне конфузије у позадини, а када је 16. фебруара (1. марта) откривено кретање Ногија, он није имао чиме да се ефикасно

супростави. Пребацујући резерве из једног сектора у други, Куропаткин их је уводио у борбу у деловима и без довољне координације, која је била немогућа због стања које је сам створио.

„Одредоманија” код Мукдена достиже врхунац: за покривање бока руске армије која се повлачила, формиран је комбиновани одред генералштаба коњичког генерала М.В. фон дер Лауница,¹³⁶ јачине 51 батаљона, из јединица из све три армије, 11 корпуса, 16 дивизија и 43 различита пука. Поред ових батаљона, у саставу одреда је било 20 3/4 чета и ескадрона, и 132 оруђа (из 5 артиљеријских бригада). И не само то, овај одред је био подељен и на четири посебна одреда. Мање јединице су такође формиране по принципу калеидоскопа. За формирање ових нових јединица команда је издвајала из јединица поједине чете, водове, па чак и одреде. Мешање трупа је достигло ниво хаоса, трупе нису познавале своје команданте, команданти нису познавали трупе, сви заједно нису познавали своје саборце. У Лауницовом штабу (ако је овај термин применљив на оно чиме је морао да руководи одредом, а то су 1 генералштабни пуковник и 2 генералштабна ађу-

¹³⁶ фон дер Лауниц Михаил Васиљевич (1843–1911), руски војсковођа, генерал коњице. Завршио је Пажски корпус и Николајевску академију Генералштаба, након чега је био на разним функцијама у Генералштабу. Генерал-мајор (1877). Учествовао је и истакао се у Руско-турском рату 1877–1878, командујући 7. белгородским хусарским пуком. После рата обављао је дужност начелника штаба XV и XX армијског корпуса, начелника 1. коњичке дивизије, 1897. преведен у резерву. Године 1903. вратио се у службу, помоћник команданта војне области Вилно, почетком 1904. постављен је за члана Александровског комитета за рањенике, у јесен 1904. Стављен на располагање команданту 2. Манџуријске армије, за заслуге код Мукдена награђен је златним оружјем са дијамантима, 1905–1911. – члан Александровског комитета за рањенике.

танта) била је ефикасна само комуникација са главнокомандујућим, која је и одржавана телефоном. Команданти новопридошлих јединица нису могли да добију никакве информације о општој ситуацији, нити прецизна упутства за дејство, нико није знао где се тачно налази одред Лауница. Чак је и организовање нормалног снабдевања оваквих одреда било скоро немогуће, било је веома тешко управљати њима, користити их за офанзивне акције – није било шансе. У таквој ситуацији могли су се само бранити свако за себе.

Ноги је, на крају, уз много муке, заустављен, али је Куроки напао и пробио фронт ослабљене 1. руске армије ген. Линевича. Мукден је постао јарки пример кризе система управљања. 24. фебруара (9. марта) Куропаткин је наредио повлачење, које није био у стању да организује. Изгубљена битка код Мукдена завршила се катастрофом управо за време повлачења. Услед незадовољавајућег рада штаба главнокомандујућег, 25. фебруара (10. марта), у колони на Мандаринском путу иза Мукдена, трупе 2. и 3. армије измешале су се са комомром и позадинским јединицама – више од 300.000 људи – 370 батаљона, око 1.000 топова, десетине хиљада кола. Настала је гужва, контрола над трупама је изгубљена. Пристигла је јапанска артиљерија и засула паљбом простор испуњен људима, што је изазвало панику. Изгубљено је 29 брзометних топова, 46 лафета, 44 двоколица за превоз муниције, 547 кола за превоз артиљеријских граната, 9 предњих делова кола за превоз артиљеријских граната, 279 кола за превоз патрона, 753 кола за превоз војних потрепштина, 79 пољских кухиња, 489 разних врста превозних средстава.

На срећу, ослабљени губицима (око 70.000 људи), Јапанци их нису енергично прогонили. Поред тога, Линевичева 1. армија се повукла дуж пруге и, сачувавши своју борбену способност, прикривала је повла-

чење гомиле, у коју је Куропаткин претворио своје две армије. Губици руске војске у бици код Мукдена били су огромни. Поред остављених 29 брзометних топова од три инча, изгубљена су 2 пољска мортара и 2 топа са нарезним затварачем. Заробљено је близу 30.000 редова и један генерал, преко 60.000 људи је убијено и рањено. Пет пукова је изгубило заставе (од њих су 4, како се касније испоставило, спасене и враћене, чак и из заробљеништва). Није ни било покушаја да се задрже на положајима припремљеним за одбрану код Телина, где се налазило армијско интендантско складиште, иако је по Куропаткиновом плану повлачење ту требало да се заврши. Армије су биле у таквом стању да то није било могуће и повукле су се у Сипингај, који се налазио скоро 200 километара северно од Мукдена, где су се окупиле 9. (22. марта). Куропаткин је 2. (15) марта смењен са места главнокомандујућег, а два дана касније предао је команду Линевичу.

Нови главнокомандујући, као и његов претходник, био је присталица пасивне одбране, трупе су доведене у ред и чиниле су све да онемогуће успешну јапанску офанзиву. Само на сектору 2. армије изграђено је 95 пољских утврђења, 100 мостова, 450 километара путева, 60 села претворено је у упоришта, постављено је 350.000 квадратних метара вештачких препрека. Пет армијских корпуса било је распоређено између ових утврђења дуж фронта од 45 верста. У просеку, на сваких 45 корака, тј. на сваки пушкотмет постојала је једна одбрамбена тачка. Прво наређење које је Линевич издао за време утврђивања ових положаја било је да се започне извиђање око нове одбрамбене линије, дубоко у позадини, дуж Сунгарија. Према томе, чак и када су положаји код Сипингаја постали неосвојиви за фронтални напад, нико није могао да гарантује да се, ако буду заобиђени, историја Лиаоанга и Мукдена неће поновити.

У том тренутку, снаге јапанске армије су већ биле исцрпљене, али руска, којој су појачања и даље пристизала, више није била у стању да напредује. Никада раније у читавом рату развој догађаја на фронту није толико зависио од морала војске. У Манџурију су стизала појачања; после Мукдена у Ратну армију послато је 194 батаљона, 48 чета, 916 топова, 496 митраљеза. До почетка септембра 1905, односно у тренутку кад је склопљено примирје, у Сипингај је стигло 130 батаљона, 48 чета, 468 топова, 332 митраљеза и 10,5 инжењеријских батаљона. Али ове трупе, заједно са материјалном снагом, донеле су са собом вести из земље која је већ била захваћена револуцијом. Команда руских армија је рачунала на успех флоте, који би, уколико и не би вратио контролу над морем Русији, значајно подигао морал трупа које нису извојевале ниједну победу на копну. Све до краја битке код Мукдена, 2. пацифичка ескадра се налазила на Мадагаскару.

Рожественски је сматрао да је дуг боравак у овој француској колонији штетан за посаде његових бродова, а користан само за Јапанце, који су добили прилику да поправе своје бродове, после кампање 1904. године, али је добио наређење из Санкт Петербурга да тамо остану и чекају да стигне појачање. Требало је да стигну 2 крстарице, 2 помоћне крстарице и 2 разарача. После пада Порт Артура, било је савршено јасно да првобитни циљ похода 2. пацифичке ескадре више није могао бити остварен. Ипак, Министарство морнарице није преузело одговорност за доношење одлуке о враћању бродова. Штавише, послало је Рожественком 3. пацифичку ескадру под командом контраадмирала Н.И. Небогатова.¹³⁷ Њу су чинили оклопни ратни

¹³⁷ Небогатов Николај Иванович (1849–1922), контраадмирал (1901), командант 3. пацифичке ескадре (1905), дан после Цушимске битке предао је своје бродове без отпора. По поврат-

бродове обалске одбране – застарели бродови, које је Рожественски одбио још у Русији. Сада их је ипак морао прихватити.

„Сви ови богаљи”, приметио је адмирал у приватном писму, „који, када се прикључе ескадри, неће је ојачати, већ ће је ослабити... Гњилеж која је остала у Балтичком мору не би била појачање, већ слабљење ... Како да организујем тај глупи чопор: за шта он, заостао, може бити користан, појма немам. Мислим да ће то бити непотребан терет и извор слабости.” Чак и без доласка ових бродова, ескадра није била компактна целина. „Уопштено”, записао је командант крстарице „Аурора”, капетан 1. ранга Ј.Р. Јегориев¹³⁸ у свом дневнику, док је био стациониран на Мадагаскару, „ако изузмемо 4 оклопна брода истог типа (типа „Бородино” – А.О), преовлађује невероватна хетерогеност. Свака други брод представља прави – *unicum*, коме је место у музеју, за поуку потомцима...”

Током 2,5 месеца кампање, 2. пацифичка ескадра је само 2 пута изашла на практично гађање, а испаљено је само 3–5 хитаца из топова калибра 10 и 12 инча. Резултати гађања су били веома лоши. Пошто није било муниције за вежбање, практично није било артиљеријских вежби, јер за њих није било залиха граната. Рожественски је имао избор – или да увежбава своје

ку из јапанског заточеништва изведен пред суд. Године 1907. осуђен је на смрт, смртна казна му је преиначена на 10 година затвора. 1909. је помилован.

¹³⁸ Јегориев Јевгениј Романович (1859–1905), дипломат Морнаричке школе (1870), подофицир (1870), официр (1875), од 1875. – официр Сибирске флоте, поручник (1880), 1887. прекомандован у Балтичку флоту, капетан 2. класе (1891), млађи помоћник капетана Кронштатске луке (1895), 1897–1900. – командант тренажног брода „Воин”, капетан 1. класе (1901), 1901–1904. – командант тренажног брода „Океан”, од 5. (18) јуна 1904. – командант крстарице „Аурора”, 14. (27) маја 1905. погинуо у бици код Цушимае.

артиљерце, па после да уђе у одлучујућу битку без граната, или да дође у битку са гранатама, али са слабо увежбаним артиљерцима. 3. (16) марта ескадра је напустила Мадагаскар, кренувши ка Француској Индокини, ка обалама Вијетнама. „Била је маса транспортних пловила”, приметио је Јегоријев, „па је наша ескадра личила на конвој великог каравана камила.” Оно што највише изненађује је да се овај караван кретао без губитака. Пловидба до залива Камран (савремени Вијетнам) брзином од 7 чворова трајала је 28 дана, а за то време на бродовима је отклоњено 112 кварова, тј. просечно 4 дневно. На бродовима који нису прошли тестове, отказивале су машине, управљање, котлови. Руска влада је 8. (21) марта 1905. провела тестирање прелиминарних мировних услова преко Париза. Руски предлози искључивали су уступање било ког дела сопствене територије, плаћање одштете, уступање железнице до Владивостока и одрицање од права на држање флоте у Тихом океану. Почетком априла Јапан је одбио да прихвати ове услове или да саопшти своје. Недуго затим су јапанске дипломате одговориле на упит о могућим мировним условима који је амерички председник поставио преко војног секретара В. Тафта¹³⁹ – контрола над Корејом, Порт Артуром, Сахалином и обештећење.

Рожественски је 29. марта (11. априла), док је био на обали Сајгона, послао два телеграма у Санкт Петербург, сугеришући да је неопходно да се флота врати на Балтик. Била је то прилично двосмислена мешавина очигледне одлучности и нејасних наговештаја: „Ако је ескадра још увек потребна у Владивостоку, ако

¹³⁹ Вилијам Хауард Тафт (1857–1930), амерички државник, председник (1909–1913). Године 1901–1904. – гувернер Филипина, 1904–1908. – министар војске, 1907. на челу посебне мисије у Јапану, 1913–1921. – професор права на Универзитету Јејл, 1921–1930 – председник Врховног суда.

има хране за додатних тридесет хиљада, ако има војних резерви за флоту, онда се мора кренути – одмах, не чекајући Небогатова... Ако је већ касно да се ескадра пошаље у Владивосток, онда морамо да је вратимо у Русију.” Адмирал није смогао снаге да се недвосмислено изрази, и у насталој ситуацији император је одлучио да изда наређење да се плови за Владивосток, не чекајући појачање. Рождественски је обавештен да је тврђава сигурна база и да је њена веза са Русијом нетакнута. Упркос дозволи да се креће самостално, адмирал је остао да сачека 3. ескадру, коју су, по његовом мишљењу, чинили „богаљи”. Очигледно се надао да ће се Николај II временом предомислити, али та калкулација је била неоснована.

Слање ескадриле је била стратешка грешка, не само са војне тачке гледишта. Петербург је заправо постао талац сопствене грешке – сада је повратак флоте значио даљу дискредитацију Русије на међународној арени и њене власти код куће. И у Русији и у манџуријским армијама надали су се да ће долазак ударних снага Балтичке флоте променити ситуацију. Превише очекивања везано је за поход флоте на Далеки исток: „Од ове многострадалне ескадре су се очекивала два чуда – подједнако тешка и немогућа: да отплови у условима непријатељске неутралности, окружена бескрајним низом прикривених и очигледних опасности – од Либаве до Владивостока и – успешно прође поред јапанске флоте.” Ове речи савременика треба разјаснити. Док су морнарички официри прво сматрали чудом, дотле је цела Русија чекала друго чудо. То се, као што је познато, није догодило.

26. априла, на мору код обала Вијетнама, Рождественски се срео са Небогатовљевој ескадром. Уједињене руске ескадре су се састојале од 8 оклопних ескадарских ратних бродова (од којих су 3 била заста-

рела), 3 оклопна ратна брода обалске одбране, 5 крстарица 1. класе (од којих су 2 биле застареле и 1 слаба), 3 крстарице 2. класе (од којих је 1 слаба), 1 помоћна крстарица, 9 разарача, 4 транспортна брода и 2 тегљача. Руски оклопни бродови су били знатно инфериорнији од јапанских у погледу оклопа. У просеку, њихова површина без оклопа је износила 60%, док је код Јапанаца била – 39%, покривеност оклопом дебљим од 6 инча – 17%, код Јапанаца – 25%, покривеност оклопом тањим од 6 инча – 23%, код Јапанаца – 36%. Рождественски није могао да рачуна ни на какву равноправност у артиљеријској борби. Док су на почетку рата руски артиљерци 1. пацифичке ескадре били на истом нивоу са својим противницима, сада је Того имао посаде са значајним борбеним искуством. Све време које је прошло од пада Порт Артура јапански адмирал је искористио за активну обуку својих посада, а посебно артиљераца. Током вежби нису штедели гранате и потрошили су за залихе за 4 године вежби.

Руско-јапански рат је био први дуел модерних оклопних флота. Пре него што је почео, ескадарски оклопни ратни брод се сматрао практично нерањивим за артиљеријску ватру. После битке код Лисе 1866. између италијанске и аустријске флоте, напад овном или торпедом сматран је сигурним начином уништења оклопног брода; искуство Кинеско-јапанског рата на мору није схваћено озбиљно. Током борби у Жутом мору, Того је добио прилику да процени дејство артиљерије – његов командни брод „Микаса” је примио 22 поготка и практично остао без скоро свих топова. Убрзо након тога, крстарица „Рјурик”, једини оклопни брод уништен артиљеријском ватром у том рату, потопљен је у Корејском мореузу. Јапанци су не само исправно проценили сопствено искуство, већ су и пажљиво слушали савете британских морнаричких

официра који су их саветовали. Концепција заставника адмирала Бересфорда – капетана В. Фринга¹⁴⁰ заснивала се на идеји да се искористи предност у брзини паљбе и експлозивној снази пројектила у првој фази битке и онеспособе посаде непријатељске артиљерије, а затим да се докрајче бродови који више нису могли да се бране.

1,5 месец пре Цушимске битке, јапанска ескадра је уз помоћ британске мисије усвојила нови систем управљања и координације ватре. Захваљујући обучености посада и савременијим техникама пуњења топова, Јапанци су знатно надмашили руске бродове у брзини паљбе. 20 руских 12-инчних топова у просеку је могло да испали 6 хитаца у минути, 16 јапанских – 12,8. Непријатељ је надмашио руску ескадру по тежини и квалитету салве. Сви руски топови калибра од 12 инча до 120 мм испалили би салву тежине 19.366 фунти, од чега је експлозивно пуњење било само 484 фунте, тј. 2,5% тежине. Јапанска салва имала је тежину од 53.520 фунти, од чега је експлозивно пуњење било 7.493 фунти, тј. 14% тежине. У просеку, само по својм ватреном потенцијалу, јапански бродови су били 15 пута супериорнији од руских. Оваква ситуација била је и последица уштеда из предратног периода – теже гранате са дебљом кошуљицом биле су лакше за производњу и јефтиније, иако је ефект њихове експлозије био мањи.

14–15. (27–28) мај 1905. ескадра вицеадмирала З.П. Рожественског је поражена од јапанске флоте под

¹⁴⁰ Волтер Хју Чарлс Семјуел Фринг (1873–1949), британски поморски официр, капетан 1. класе, кавалер Ордена излазећег сунца 2. класе (1905), Ордена Британске империје (1920), 1904–1905. – саветник Тогоа, артиљеријски официр оклопног ратног брода ескадре „Венженс“, који је пратио ток рата на мору, учесник Првог и Другог светског рата, током последњег је руководио морнаричким штабом Краљевске аустралијске морнарице.

командом вицеадмирала Х. Тогоа у Цушимском мореузу – првог дана артиљеријском ватром уништена су 4 нова оклопна ратна брода, 1 оклопни ратни брод обалске одбране, 2 крстарице 1. класе, 1 помоћна крстарица, 3 разарача, 2 транспортна брода, 1 буксир; 2 оклопна ратна брода, 1 крстарица 1. класе, 2 разарача уништена су у ноћним нападима торпедима. Дана 28. маја предала су се 2 ескадарска оклопна ратна брода и 2 оклопна ратна брода обалске одбране, поред тога Јапанци су заробили 2 болничка брода под заставом Црвеног крста (супротно правилу о болничким бродовима, њима су превожени јапански заробљеници са пресретнутих трговачких бродова). У борби је погинуло 166 официра, 79 подофицира и 4.937 морнара. До Владивостока су се пробиле 2 крстарице 2. класе (једна од њих се насукала на гребен у заливу Светог Владимира и посада ју је дигла у ваздух) и 2 разарача. Остали бродови су отпловили у неутралне луке, где су били интернирани. Херојство руских морнара није могло да исправи бројне грешке и погрешне процене команде. Низ јапанских бродова је више пута погођен, укључујући и командни брод „Микаса” (36 погодака), али је лош квалитет руских граната спасио јапанску флоту од већих губитака. У ноћним нападима изгубила је само 2 разарача, у борби је погинуло око 500 морнара и официра. Рождественски и Небогатов су заробљени.

За Русију рат је почео и завршио се неуспесима. То није могло а да не утиче на расположење друштва, а оно се, са своје стране, преносило на војску. Ипак, позиција Јапана који је ређао победе била је далеко од сјајне. Ниједна од јапанских победа и даље није угрозила ниједан од важних центара Русије. Такав је, као и на почетку рата, могао бити само Харбин, чије би заузимање могло да одсече руски Далеки исток од Сибира. Међутим, ова најважнија тачка је још увек била далеко

на северу, па чак ни победа код Сипингаја није гарантовала његово заузимање. Према прорачунима јапанске команде, заузимање Харбина би захтевало још 3 битке, док су залихе и резерве биле довољне за само једну или за 6 месеци војних операција. При томе, као и на почетку рата, вредело је правило: први озбиљнији пораз Јапана могао би за њега бити пресудан и дефинитиван. Било би немогуће надокнадити губитке. Упркос одбијању Линевица да крене у напад и револуцији која је почела у Русији, Манџуријска група је и даље била значајна сила која се није могла занемарити, а ни у ком случају није могла бити игнорисана.

У овој ситуацији такође је било немогуће пребацивати било какве значајније снаге у Владивосток. Град је преведен у категорију тврђаве I класе наредбом главнокомандујућег од 10. (23) јануара 1905. У град је 1. (14. марта) стигао и нови командант, генерал-лајтнант Г.Н. Казбек, који је започео грозничаве припреме за одбрану од могућег јапанског напада. Током пет месеци, у условима опсадног стања, гарнизон је дословно без одмора проширивао спољни обод тврђаве са 32 на 80 врста, изградио 250 врста добрих земљаних путева, 7 врста железничке пруге широког колосека, обављени су припремни радови за полагање 150 врста пруге уског колосека, постављено 1.000 врста телефонских и телеграфских линија, изграђене 3 радио станице, постављено око 2.000 мина, изграђене баракe за 50 хиљада људи, припремљено је 37 болница и обезбеђене су залихе хране за 1,5 годину за 60 хиљада људи. При томе, у саставу гарнизона било је до 60% резервиста, а у неким јединицама било их је и 80%. „Све копнене јединице гарнизона”, известио је Казбек након завршетка ратних дејстава, „формиране су током рата од малобројних кадрова старих јединица, сакупљених из свих крајева Русије, преплављеним резервистима и на брзину скле-

панам у ружан конгломерат, довођен у ред од официра који су случајно нашли у тврђави, од којих су 40% били резервни официри.” Ипак, после Порт Артура, не решивши проблем са манџуријским армијама, нико није хтео да ризикује још једну опсаду руске тврђаве.

Рат је ушао у ћорсокак. Токио се 1905. нашао у ситуацији у којој је Санкт Петербурга био 1878. – рат је добијен, али је земља дошла до победе у стању које је искључивало могућност да се победа наплати. Застој који је настао након Мукдена јапанска влада је сматрала најтежим периодом читавог рата. Финансијски, материјални и људски ресурси Јапана били су исцрпљени. Током рата погинуло је 49,4 хиљаде јапанских официра, морнара и војника, 27.192 људи умрло од болести (одговарајући руски губици били су 31.630 и 12.983 људи). Токију је био потребан мир, али се надао да ће га мировни споразум извући из веома тешке финансијске ситуације. Прелиминарна процена могуће одштете кретала се од 600 милиона до милијарду америчких долара. Руско-јапански рат коштао је Јапан 8,5 пута више од рата са Кином, 6,6 пута више од просечног државног прихода 1903. године, ратни трошкови – 1.730.050.000 јена¹⁴¹ – били су 11,7 пута већи од пореских прихода. Јапанска влада је током рата узела низ екстерних зајмова (углавном на лондонској и њујоршкој берзи) у износу од 800.570.000 јена (од чега је стварно примљено 689.590.000 јена) под гаранцију прихода од царине и дуванског монопола. Узето је шест интерних зајмова у износу од 783.460.000 јена (стварно примљено 729.137.000 јена).

Укупни финансијски губици Русије износили су 6,554 милијарде рубаља, више од половине ове суме – 3,994 милијарде рубаља – били су унутрашњи и спољни зајмови за војне потребе. Спољни дугови повезани са

¹⁴¹ Сребрени јен је уведен 1872. године као национална валута, на иностраном тржишту био је приближно једнак америчком долару.

ратом износили су 2,176 милијарди рубаља и отплаћени су до 1909. Рубља је и даље остала стабилна, финансијска ситуација земље није била тако критична као у Јапану, али је револуција 1905–1907. у Русији већ почела. Био је то још један учесник рата, који је објективно радио у корист Токија. Јапански генералштаб је у марту 1904. за организовање саботаже само на Транссибирској железници издвојио 30.000 јена, а у фебруару 1905. 40.000 јена. Помоћ револуцији коштала је Јапан 1.000.000 јена (курс јена и рубље тада је био приближно 1 према 1) и слата је преко финских и пољских социјалиста. Као пример односа револуционара према рату може послужити летак Краснојарског комитета Руске социјалдемократске радничке партије (РСДРП) „Писмо радника Краснојарска дуж пруге Сибирске железнице”, дистрибуирано дуж Транссибирске железнице крајем јула – почетком августа 1905. Социјалдемократи су убеђивали раднике да је право на држање флоте на Тихом океану или утврђења на Далеком истоку потребно само цару, а не народу, и позивали су да се помогне војсци да склопи мир помоћу штрајка на железници, најбоље општег, али послужиће и локални: „... можемо одједном зауставити саобраћај дуж целе пруге – од Чељабинска до Харбина. А наш генерални штрајк биће смртни ударац за царско самодржавље и спас за десетине хиљада наше браће који страдају у Манџурији.” Доласком појачања у Манџурију, руска армија није јачала, позадина је имала све већи утицај на фронт. Током транспорта трупа, војници практично нису радили ништа, убијачајено и најчешће питање обичног војника током заустављања војног ешалона била је молба да ли има нешто за читање. Наравно, то је пружало огромне могућности за револуционарну пропаганду. „Резервисти који су дошли из Русије”, присећао се козачки официр, „били су крајње деморалисани и пуни прокламација”. Нема у

томе ништа изненађујуће – уосталом, возови са појачањима пролазили су кроз Сибир, територију изузетно засићену антивладиным елементима.

Остваривши несумњиву контролу над морем након Цушимае, Јапан је извршио инвазију на саму руску територију, коју су у Токију почели да посматрају као потенцијални ратни плен. 7. јуна 1905. године 13. јапанска дивизија почела је да се искрцава на острво Сахалин – око 10 хиљада бајонета са 36 топова и 12 митраљеза. Јапанске јединице су се углавном састојале од старијих резервиста, најбољи војници су послати у Манџурију. Међутим, десант је имао подршку флоте и имао је пуну иницијативу. Руски одреди су били два пута слабији од јапанских по броју, 8,5 пута у артиљерији, нису имали митраљезе и били су расути по острву. Поред тога, били су импровизовани, половина војника били су бивши затвореници који су добијали бенефиције за учешће у одбрани Сахалина – годину дана мање казне за месец дана службе у армији. Прогнаници су добијали могућност да се врате кући. Слабо припремљени за вођење ратних дејстава, ови добровољачки одреди масовно су бежали чим би запуцало. 1. августа, војни гувернер Сахалина, генерал-лајтнант М.Н. Љапунов је капитулирао. Током борби, браниоци острва су имали 800 погинулих и 4.540 заробљених војника, а Јапанци 39 погинулих и 121 рањених.

Неколико дана након битке код Цушимае, Јапан се обратио америчкој влади са молбом да покрене мировну иницијативу. Председник Рузвелт¹⁴² је, како је рекао, био шокиран Цушимом – очекивао је победу

¹⁴² Теодор Рузвелт (1858–1919), председник Сједињених Држава 1901–1909, присталица активне политике, коју је сам назвао „политиком велике батине”, добитник Нобелове награде за мир 1906, додељена му је за посредовање у склапању Портсмутског мира 1905.

Јапана, али не и потпуни пораз руске флоте. Страх од моћи Санкт Петербурга је нестао. „Раније сам сматрао”, признао је председник, „да Русија може да освоји свет кад год пожели... и претпостављам да је тај страх сада свуда нестао.” Став према Русији почео је да се мења на боље, Јапан је почео да изазива, ако не страх, онда барем подозрење. Председник САД је 7. јуна позвао зарађене стране да се састану на конференцији на којој би се разговарало о мировним условима. Токио је одмах пристао на предлог Вашингтона. У насталој ситуацији, 30. маја (12. јуна) Николај II је био принуђен да прихвати позив на мировне преговоре. На инсистирање Јапана, за место преговора изабран је град Портсмут на пацифичкој обали САД – Јапанци нису хтели да их преместе у Европу.

Руску делегацију у Портсмуту, након што је неколико професионалних дипломата одбило императорову понуду, предводио је С.Ј. Вите. Поред њега, у делегацији су били и барон Р.Р. вон Розен и Ф.Ф. Мартенс.¹⁴³ Вите се нашао у тешком положају. Пораз Русије је био очигледан, спољнополитичка ситуација уочи преговора била је незадовољавајућа. Јавно мњење у Америци било је крајње непријатељско према званичном Петербургу и изузетно наклоњено према револуционарима и Јапану. Разлог је био страх од претераног јачања Русије

¹⁴³ Мартенс Фјодор Фјодорович (1845–1909), истакнути руски стручњак за међународно право и дипломата. Године 1873–1905. – професор међународног права на Универзитету у Санкт Петербургу. Године 1881–1909. – члан Савета Министарства иностраних послова, од 1874 – члан, а од 1885 – потпредседник Института за међународно право. Учествовао је у раду Бриселске конференције 1874, Хашких конференција 1893, 1894. и 1906, Хашке 1899. и Женевске мировне конференције 1906. године, члан Хашког арбитражног суда, издавач 15 томова „Зборника трактата и конвенција које је Русија закључила са страним државама” (Санкт Петербург, 1874–1909).

на Тихом океану и однос према Јеврејима. Погроми током револуције само су допринели овим осећањима, а делили су их и председник и државни секретар Џ. Хеј.¹⁴⁴ 27. јула 1905. Сједињене Државе су пристале да подрже припајање Порт Артура и полуострва Лианодонг Јапану, а такође су признале и посебна права Јапана на Кореју. Сличне одредбе биле су садржане у англо-јапанском уговору продуженом 12. августа 1905. за наредних 10 година. За разлику од претходног, садржао је обавезу једне од страна да притекне у помоћ савезнику чак и у случају рата са једном државом, а у делокруг савеза били су укључени и поседи Велике Британије у Индији. Вите је тражио од руске команде да организује офанзиву – чак и делимичан успех у овој ситуацији био би важан за побољшање позиција руске делегације. Међутим, Линевич није намеравао да нападне, његовој неодлучности је придодата бојазан да ће револуција учинити оно што није успела јапанска војска, тј. лишити руске трупе у Манџурији снабдевања железницом.

Организације РСДРП које су деловале на Сибирској железници су се неуморно бавиле пропагандом, чак су почетком септембра 1905. оптуживале Витеа да не жури да склапа мир, јер му је цар давао 400 рубаља дневно „за храну” и 5.000 рубаља за ванредне трошкове. „Тако се може живети.” – истицао је бољшевички летак. Може се само замислити какав су утисак на раднике и

¹⁴⁴ Џон Милтон Хеј (1838–1905), амерички државник и дипломата. Године 1865–1867. – лични секретар председника А. Линколна, 1865–1867. – секретар амбасаде у Француској, 1867–1869. – отправник послова у Аустроугарској, 1869–1870. – први секретар амбасаде у Шпанији, 1879–1881. – помоћник државног секретара, 1897–1898. – амбасадор у Великој Британији, 1898–1905. – државни секретар, 1899. прогласио доктрину политике „отворених врата” у Кини, 1901–1903. изборио се за прелазак Панама под фактички протекторат Сједињених Држава.

војнике оставиле такве суме. Предлагали су и једино могуће решење за државни проблем: „Док народни непријатељ – царска влада – слатко пева о миру, ми ћемо сложено припремити генерални штрајк дуж пруге и зауставити све возове. И сами војници ће нам радо помоћи. Али за то морате да радите, другови.” На преговорима у Портсмуту, који су почели 27. јула (9. августа) 1905, Вите је морао да се ослони само на сопствене дипломатске вештине. У великој мери, његов положај додатно је погоршала чињеница да је Јапан уочи преговора променио шифру дипломатске преписке, коју су имали руски обавештајци, те је руска делегација морала да делује на слепо.

Шеф јапанске делегације Јутаро Комура¹⁴⁵ изнео је захтеве који су били веома тешки за Русију. Они су изнесени већ на првом јутарњем састанку 10. августа: 1) признавање посебних права Јапана у Кореји; 2) повлачење руских трупа из Манџурије и потпуна обнова кинеског суверенитета над овом територијом; 3) пренос права закупа Порт Артура и Квантунга на Јапан; 4) концесија Сахалина; 5) предаја Јужне манџуријске железничке пруге од Порт Артура до Харбина; 6) ограничење права Русије на коришћење Кинеске источне железничке пруге, која треба да се користи искључиво у комерцијалне и привредне сврхе; 7) надокнада војних трошкова Јапану (из дипломатских разлога није кориштена реч „одштета”); 8) предаја Јапану свих руских ратних бродова који су се склонили у неу-

¹⁴⁵ Јутаро Комура (1855–1911), гроф, маркиз, јапански дипломата. Године 1893–1894. – отправник послова у Кини, 1895–1896. – посланик у Кореји, 1896–1898. – заменик министра иностраних послова, 1898–1900. – посланик у Сједињеним Државама, 1900–1901. – посланик у Русији, 1901. – у Кини, 1901–1906. – министар иностраних послова, 1906–1908. – амбасадор у Великој Британији, 1908–1911. – министар иностраних послова.

тралне луке; 9) ограничење права Русије да држи флоту у Тихом океану; 10) давање права на риболов на руским обалама Јапанског мора, Охотског мора и Беринговог мора. На препоруку Рузвелта, Комура је повукао захтеве за предају Владивостока или ограничења права Русије да утврђује обалу.

Вите је показао изванредну дипломатску вештину у преговорима, комбинујући одбијања са уступцима. Категорички негативан одговор дат је на захтеве за предају бродова у неутралним лукама, исплату одштете, уступање руске територије, ограничавање права коришћења Источне кинеске железничке пруге и наоружања на Далеком истоку. Неколико пута су преговори били на рубу пропасти, а на самом крају – Сахалин је постао главна тачка спора. Под утицајем француске и америчке дипломатије, император Николај II пристао је да се преда јужни део острва до 50. паралеле. Тако је 16. (29) августа постигнут начелни споразум о условима мира, који је потписан 23. августа (5. септембра) 1905. Услови Портсмутског мира у постојећој ситуацији могу се сматрати задовољавајућим за Русију. Она је признала Кореју као сферу утицаја Јапана (29. августа 1911. Кореја је припојена Јапану под именом провинција Чосон, у којој је успостављена јапанска војна и цивилна власт), али су руским поданицима у Кореји обезбеђени исти услови као и поданицима држава са најповлаштенијим статусом. Очити губитник у овом рату била је и Кина, на чијој територији су се водиле главне битке рата, током којих је погинуло око 20.000 Кинеза, неколико стотина хиљада су постали избеглице, материјални губици Небеског царства износили су 60 милиона таела.¹⁴⁶ Русија је Јапану уступила

¹⁴⁶ Кинески сребрењак, тежине око 40 грама (било је и других јединица тежине, од 36,3 грама).

право закупа Квантунга са Порт Артуром и Даљним, део Јужне манџуријске железничке пруге од Порт Артура до станице Чангчун (Куанченгзи), јужни део острва Сахалин. При томе, и Јапан и Русија су се обавезали да неће утврђивати острво и неће ометати слободну пловидбу у мореузима Лаперуза и Татарском. Извршиће се размена ратних заробљеника и истовремене и потпуне евакуације из Манџурије.

Захтев за исплату одштете је одбијен, али је Русија дала јапанским поданицима право на риболов дуж својих обала у Јапанском, Охотском и Беринговом мору и надокнадила Јапанцима трошкове издржавање руских ратних заробљеника. У заробљеништву се налазило 59 хиљада војника и официра. Услови њиховог заточеништва били су сасвим пристојни, у овом рату Јапан је у потпуности поштовао међународне споразуме – 1.030 људи је умрло у заточеништву од болести и још 613 од рана (у то време то су били релативно мали бројеви). 31. августа (13. септембра) потписано је примирје у Сипингају. Представници руске и јапанске команде састали су се на „ничијој земљи” између положаја својих армија. Јапанци су каснили, што је приморало руског представника да сачека победнике. Према условима примирја, непријатељства престају од 12.00 часова 3. (16) септембра. Војницима обе армије било је забрањено да иду на положаје противника, али је у исто време отпочело повлачење са истурених положаја и извидничких патрола. Армије су се повлачиле са утврђених положаја у логоре. Предаја дела руске територије наишла је на неодобравање у Русији, а С.Ј. Вите је био жестоко критикован. Иста ствар се десила и Јута-роу Комури. Вест о склапању мира изазвала је масовне немире у Токију – спаљена је резиденција министра унутрашњих послова, уништено је 13 цркава.

После рата: нови курс у новим условима

По повратку у Русију, Вите и Ламздорф су били приморани да нађу излаз из још једног спољнополитичког ћорсокака у којем се Русија нашла због политике коју је водио Николај II. Дана 11. (24) јула 1905. године, на састанку Вилхелма II и Николаја II на палуби јахте „Поларна звезда” у Бјерки код Виборга, на иницијативу немачког императора, потписан је руско-немачки споразум о узајамној помоћи у случају напада било које европске државе. Уговор је ступио на снагу након склапања мира са Јапаном и, према замисли императора, био је усмерен против Енглеске. Кајзер је био склон идеји континенталног савеза против Лондона, који је до 1905. стекао колосалну надмоћ на мору – 44 ескадарска оклопна ратна брода против 16 немачких и 12 француских, Русија је до тада била толико ослабљена поразом и револуцијом да се на њену морнарицу није ни рачунало. Са своје стране, Николај II се плашио даљег погоршања руско-енглеских односа, посебно након продужења англо-јапанског уговора, и желео је да учврсти позицију Русије током мировних преговора са Јапаном. Петербург је морао да убеди свог савезника, Француску, да се придружи споразуму, обавезе према Француској по споразумима из 1891–1893. биле су очито у супротности са Бјеркским споразумом.

У међувремену, пролеће и лето 1905. године прошли су у знаку погоршања француско-немачких односа. Добивши подршку Лондона 8. априла 1904. (у замену за одрешене руке у Египту) и након тога пристанка Рима (у замену за признавање Триполија као зоне италијанских интереса), Париз се веома приближио остварењу плана о заузимања Марока. Берлин се томе категорички успротивио тражећи једнаке могућности и, као САД у Кини, такође прокламовао политику „отво-

рених врата”. Кајзер је 31. марта 1905. посетио Тангер током поморске пловидбе и јавно се прогласио „бранитељем независности” Марока. Немачка се и даље сматрала ускраћеном у подели „светског колача” и надала се да ће добити део њега и у северозападној Африци.

Француска је морала да попусти, а мароканско питање требало је да се реши на конференцији у Алхесирасу (Шпанија). Због тога је иницијатива двојице императора изазвала приличну раздражљивост у Русији. Ламздорф и Вите су убедили Николаја II да обавести Вилхелма II писмом од 13. (26) новембра 1905. да руско-немачки уговор може ступити на снагу тек након што му се придружи Француска, што је било равно одустајању од овог документа. „За време твог боравка у Бјеркеу”, правдао се император пред кајзером, „нисам имао код себе документа која је потписао мој отац, која јасно дефинишу принципе нашег савеза са њом (тј. са Француском – А.О) и, наравно, искључују све што би могло довести до сукоба са њом.” Вилхелм је протестовао: „Руковали смо се и потписали пред Богом, који је чуо наше завете. Стога мислим да се овај споразум може успешно реализовати... Шта је потписано, то је потписано! И Бог нам је био сведок!” Међутим, ни наговарања, ни уверавања о спремности да се учине уступци нису помогли, споразум свеједно није ступио на снагу. То је била последња важна одлука коју је донео В. Н. Ламздорф, у мају 1906. поднео је оставку. На конференцији у Алхесирасу (15. јануар – 7. март) 1906, Немачка се нашла у изолацији и била је принуђена да се повуче. Упркос проглашењу независности и интегритета поседа султана Марока, слободне и потпуне равноправности у трговини и привредној делатности, контролу над државом проводила је полиција којом су руководиле Француска и Шпанија.

За министра иностраних послова Русије у априлу 1906. именован је А.П. Извољски,¹⁴⁷ који је био непоколебљив присталица савеза са Француском и настојао је да осигура решење руских спољнополитичких задатака у традиционалном правцу – Мореузима – а у замену за то био је спреман да прави уступке око других питања. Овај спољнополитички програм категорички је искључивао могућност учешћа земље у новом рату, барем не у наредној деценији. Извољски није био принципијелан противник Енглеске, пошто је био либерал, он је углавном осећао симпатије према парламентарном систему власти и надао се да ће изградити такав систем у Русији, а томе би помогло и превазилажење традиционалних сукоба са Лондоном. Оваквом заокрету у

¹⁴⁷ Извољски Александар Петрович (1856–1919), руски дипломата, завршио је Императорски Александров лицеј, 1875. Распоређен на службу у Министарству иностраних послова у чину титуларног саветника, 1876. члан посланства у Риму, 2. секретар Канцеларије Министарства иностраних послова (1878), исте године је постављен за секретара генералног конзулата у Источној Румелији, учествовао је у организацији аутономне владе ове покрајине као секретар међународне комисије, колешки асесор (1878), 1879–1880. привремено руководио пословима Генералног конзулата у Источној Румелији, камер-јункер Двора ЊИВ (1880), распоређен у Министарство иностраних послова, 1. секретар мисије у Букурешту (1881), 1881. и 1882. привремено руководио мисијом, дворски саветник (1882), 1. секретар мисије у Вашингтону (1885), 1885–1886. привремено руководио мисијом, колешки саветник (1885), 1888. послат у Рим да обнови званичне односе са Римском куријом. Државни саветник (1889), камергер Двора ЊИВ, министар-резидент у Ватикану (1894), вршилац дужности државног саветника (1895), изванредни посланик и опуномоћени министар у Србији (1897), Баварској (1897), Јапану (1899), Данској (1902), министар иностраних послова, управник Двора ЊИВ (1906), 1910. разрешен дужности министра, постављен за изванредног и опуномоћеног амбасадора у Француској, после фебруара 1917. није му потврђена функција и на сопствени захтев разрешен је дужности.

спољној политици Русије у великој мери су допринеле нове реалности настале после изгубљеног рата и револуције. Нови министар спољних послова је одмах започео преговоре о разграничењу сфера утицаја са Јапаном на Далеком истоку и са Енглеском у Централној Азији. Тако је 17. (30) јула 1907. са Јапаном склопљен трговински споразум, конвенција о риболову на период од 12 година и споразум о политичким питањима. Манџурија је била подељена на северну (руску) и јужну (јапанску) сферу утицаја. Прва је укључивала и Спољну Монголију (савремена Монголска Народна Република), а друга – Кореју. Јапан је добио право на трговину у 2/3 акваторија руских мора Далеког истока, укључујући и ушће Амура. Ограничења су уведена само за лов на морске даброве и фоке крзнашице.

То је био уступак, неповољан за Русију, али га је диктирала свест о слабости њене позиције у региону, укључујући и војну. Године 1907. почела је изградња 2.150 врста Амурске железнице, која је требало да повеже Трансбајкалску железничку пругу са Хабаровском. Она не само да је створила резервну линију комуникације између Владивостока и европске Русије у позадини Кинеске источне железничке пруге, већ је, коначно, пружила и могућност интензивног насељавања Амурске области путем пресељавања и била је, на тај начин, саставни део реформи Столипинове владе.¹⁴⁸ Изградња пруге је одмах

¹⁴⁸ Столипин Петар Аркадјевич (1862–1911), истакнути руски државник. Дипломирао је на одсеку природних наука Физичко-математичког факултета Императорског петербуршког универзитета, 1884. Распоређен је на службу у Министарству унутрашњих послова, колешки секретар (1885), камер-јункер Двора ЊИВ, титуларни саветник. (1888). Предводник племена округа Ковно, председавајући савета миритеља Ковна (1889), почасни мировни судија округа Ковно (1890–1893), колешки асесор (1890), дворски саветник (1894), коморник Двора ЊИВ (1896), почасни мировни судија округа Инсар Пензанске

утицала на пораст становништва Приамурске генерал-губерније. Док је 1907. године ту живело 520 хиљада људи, дотле је 1913. године било већ 920 хиљада људи, од којих је 200 хиљада живело у градовима.

Постизање споразума са Јапаном и стабилизација ситуације на Далеком истоку омогућили су Извољском да пређе на другу фазу програма – побољшању односа са Енглеском. Преговори између начелника руског министарства спољних послова и британског амбасадора у Русији А. Николсона¹⁴⁹ почели су већ у фебруару 1907. године и текли су без већих потешкоћа. Од самог почетка је било јасно да око Тибета и Авганистана неће бити проблема – Русија је прихватала да је то сфера британског утицаја. Велика Британија је још у лето 1903. године предузела оружану експедицију на Тибет, 3. августа 1904. англо-индијска војска је заузела Ласу, а 7. октобра исте године наметнут је споразум локалним властима о искључивом права Енглеске на бесцаринску трговину и о спречавању представника

губерније (1898–1901). Колешки саветник (1898), почасни мировни судија округа Ковно (1899–1902), предводник племства Кованске губерније (1899), државни саветник (1901). Вршилац дужности губернатора Гродна (1902), губернатор Саратова (1903), почасни мировни судија округа Инсар (1904–1907). Активни државни саветник (1904). Министар унутрашњих послова, председавајући Савета министара (1906), управник Двора ЊИВ (1906), члан Државног савета (1907), 1. септембра 1911. у кијевском градском позоришту смртно га је ранио есер Д.Г. Богров.

¹⁴⁹ Артур Николсон (1849–1928), први барон Карнок, британски државник и дипломата, 1870. почео да ради у Форин офису, 1872–1874. – секретар лорда Гренвила, службеник амбасаде у Немачкој (1874–1876), у Кини (1876–1878), отправник послова у Грчкој (1884–1885), у Персији (1885–1888), генерални конзул у Будимпешти (1888–1893), амбасадор у Турској (1894), посланик у Мароку (1895–1904), амбасадор у Шпанији (1904–1905), у Русији (1905–1910), заменик секретара спољних послова (1910–1916).

других држава да уђу у Тибет. У почетку су ове акције изазвале протесте Русије, али након Руско-јапанског рата ситуација се променила. Међутим, није се радило само о слабљењу једне од страна у преговорима. Лондон и Санкт Петербург су били заинтересовани за превазилажење противречности у Централној Азији како би могли да развију програм заједничког деловања у овом региону, где су се појавили нови изазови и руском и британском утицају. Изградња немачке железнице у Османској империји изазивала је велику забринутост у Великој Британији, поготово што је праћена продором немачке трговачке флоте и финансија у Персијски залив. Између 1899. и 1906. године Немачка компанија „Роберт Вонкхаус” отворила је своја представништва у Бахреину, Бушеру, Басри, Бандар Абасу и низу других лука у Персијском заливу. Од 1906. године фирма за превоз робе и путника – „Хамбург-Америка”, успоставила је редовну паробродску линију између Хамбурга и Залива. Немачке банке почеле су да продиру у Персију. С друге стране, у тој земљи је расло незадовољство енглеским и руским утицајем и slabим шахом.

5. августа 1906. Музафар-ед-Дин је био принуђен да потпише декрет о изборима у Мецлис (парламент), који је значајно ограничио моћ шаха. У Техерану је 18. августа почео са радом Врховни национални савет, настојећи да развије систем реформи за модернизацију земље и смањење утицаја страних сила. Болесни и слаби шах је стално чинио уступке, а децембра 1906. сазван је Мецлис. 21. јануара 1907. године, након смрти Музафар-ед-Дина, на престо је дошао његов син Мухамед-Алија.¹⁵⁰ Криза у односима између шаха и парламента само се појачавала. Од априла до септембра у Техерану се водила борба између Мецлиса и шахових

¹⁵⁰ Мухамед Али (1875–1925), шах Персије 1906–1909.

присталица. Парламент је развио програм реформи и захтевао даље проширење сопствених овлашћења. Криза у Персији допринела је убрзању постизања руско-енглеског споразума.

У марту 1907. британски министар спољних послова Едвард Греј, као одговор на захтеве Санкт Петербурга, најавио је спремност да преиспита питање Мореуза уколико се између две земље успоставе чврсти добри односи. 18. (31) августа 1907. године, месец дана након склапања споразума са Јапаном, Извољски и британски амбасадор у Русији А. Николсон потписали су у Санкт Петербургу конвенцију о Ирану, Авганистану и Тибету. Обе стране су се сложиле да признају Авганистан и Тибет као сферу утицаја Енглеске, гарантују територијални интегритет Тибета и да комуницирају са Далај Ламом само преко кинеске владе. Русија је договорила право за своје поданике – будистичке ходочаснике. Енглеска се обавезала да неће анектирати део авганистанске територије и да неће предузимати никакве акције у Авганистану усмерене против Русије. Главни део споразума био је споразум о подели Персије, у којој је руски утицај, политички и финансијски, био веома велики. Иран је био подељен на 3 зоне – руску (северну), енглеску (јужну) и неутралну, између њих. Подела је имала више стратешки него економски значај, резерве нафте на југу Персије откривене су тек 1912. Британска зона је одсекла Русију од границе са Индијом и излаза у Персијски залив, чији је највећи део – управо подручја најбогатија резервама нафте постао неутрална зона. Тако је остварена давнашња жеља Лондона за тампон зоном око „драгуља у круни Британске империје”.

Техеран је 7. септембра званично обавештен о овом споразуму од стране руског и британског амбасадора. Реакција на ову вест била је даље продубљивање унутрашње кризе у Персији. У октобру-новембру 1907.

Парламент је израдио Уставну повељу, шах је у децембру одговорио неуспешним покушајем државног удара, који се завршио још једном, петом или шестом заклетвом монарха на верност уставу. Политичка борба у престоници брзо се претворила у борбу између присталица шаха и парламента у провинцијама, а заправо – анархију, у којој су се заострили племенски и територијални конфликти. Фебруара 1908. извршен је неуспешан атентат на шаха и он је поново почео да припрема државни удар. У априлу 1908. британске трупе су се искрцале у Бушеру и Бандар Абасу, док су Руси ушли у Табриз и Мешхад. Како се ситуација постепено смиривала, почели су да се повлаче из земље. Искористивши то, Мухамед Али је за то време боље организовао државни удар, а његова ударна снага била је Персијска козачка бригада под командом пуковника В.П. Љахова.¹⁵¹ 23. јуна 1908. године, парламент је бомбардован из топова и растеран, а део посланика је ухапшен.

¹⁵¹ Љахов Владимир Платонович (1869–1919), генерал-лајтнант Генералштаба. Завршио је 1. Московски кадетски корпус, 3. Алексејевску војну школу и Николајевску академију Генералштаба. Распоређен у гардијски Измаиловски пук. Од 1898. године обављао је низ дужности у Генералштабу Кавкаског војног округа. Од 1904. – пуковник и начелник штаба 21. Пешадијске дивизије. 1909. године, после догађаја у Техерану, прекомандован је у Русију и постављен за команданта 50. Бјалистокшког пешадијског пука. 1912. – генерал-мајор и начелник војног штаба Кубанске козачке војске. Током Првог светског рата – на Кавкаском фронту. Од децембра 1914. – командант Михаиловске тврђаве (савремени Батуми) и начелник Приморског одреда Кавкаске војске, учествовао је и истакао се у Трабзонској операцији (у априлу 1916), начелник 39. пешадијске дивизије (од маја 1916), истакао се приликом заузимања Ерзињана (јул 1916), унапређен у генерал-лајтнанта. Активни учесник Белог покрета у јужној Русији, у јануару – марту 1919 – главнокомандујући и командант јединица Терек-Дагестанске области, био је приморан да напусти своју дужност у вези са откривеним злочинима начелника његовог конвоја, јула 1919. године убијен у својој кући у околини Батума.

Као одговор, почео је устанак племена Бахтијар¹⁵² у региону Табриза, који се брзо проширио на најважније градове који су се налазе у руској и енглеској зони утицаја – Рашт, Исфahan, Шираз, Хамадан, Бандар Абас итд. На Персију су такође снажно утицали спољни фактори – победоносна Младотурска револуција јула 1908. и окончана руска револуција 1905–1907. Револуционари из руског Закавказја и Турске, из разних разлога, настојали су да помогну младоперсијанцима, како су себе радије називале поједини активни учесници антишаховског покрета. Децембра 1908. шах је објавио да пристаје на сазивање Мецлиса, али са правима саветодавног тела, и под условом да именује чланове. Ови уступци више никоме нису одговарали, у земљи је започео грађански рат између шахових трупа и побуњеника под вођством Сатар Кана,¹⁵³ који је заузео Табриз 22. априла 1909, Кум 22. јуна, Казвин 12. јула и 16. јула, после вишедневних уличних борби, и Техеран. Победа младоперсијанаца симболично се скоро поклопила са годишњицом Младотурске револуције. Шах Мухамед Али се заједно са групом својих следбеника склонио у зграду руске амбасаде. 30. децембра 1908. Мецлис, који се поново састао у престоници, усвојио је устав, грађански рат у земљи је настављен, а Русија и Енглеска су се умешале у догађаје.

Сарадња између Санкт Петербурга и Лондона у региону, традиционалној арени њиховог ривалства, у великој мери је олакшана појавом нове и активне силе у Персијском заливу. Британске политичаре највише је бринуо губитак британске доминантне позиције у светској економији. Док је 1880. године чинио 22,9% свет-

¹⁵² Племена блиска Курдима, углавном номадска.

¹⁵³ Сатар Кан (1868–1914), Сардар-е Мели (народни генерал) – један од вођа иранске „уставне револуције”.

ске индустријске производње, дотле је 1913. овај број пао на 13,6%. У истом периоду, учешће Енглеске у светској трговини смањено је са 23,2% на 14,1%. Немачка је постала највећа опасност за Енглеску, што је предодредило значајан заокрет у политици Лондона почетком 20. века. Убрзана изградња моћних поморских снага Другог рајха – Флоте отвореног мора, која је постајала значајна претња метрополи Британске империје, допринела је и одлучном одбацавању политике „блиставе изолације” у Лондону. Важну улогу одиграла је поморска трка у наоружању и појава нових поморских сила, што је онемогућило наставак придржавања стратегије доминације у читавој акваторији Светског океана. Развој немачке привреде био је буран. На Енглеску је 1846. године отпадало 64,2% светске производње угља, а на Пруску и Аустрију, упркос чињеници да је становништво ових држава било двоструко бројније од становништва Велике Британије – само 8,4%.

Бизмаркове протекционистичке царине из 1879. и обештећење добијено од поражене Француске 1871–73. допринели су значајном развоју немачке индустрије. Док је 1880. производња челика у Немачкој износила 624.418 тона (у Енглеској – 1.341.690 тона), дотле су 1906. ове бројке биле 11.135.000 тона у Немачкој (у Енглеској – 6.462.000 тона). Године 1879. укупна снага немачких парних машина износила је 984.000 КС, а 1907. године већ 6.043.567 КС. Немачка бродоградња се такође веома брзо развијала. До 1871. једини центар за бродоградњу у Немачкој био је Данциг, где је од 1830-их радило бродоградилиште фирме „Шихау”. Од маја 1844. године добила је статус „империјалног”, до 1870. године у Данцигу је већ било 7 бродоградилишта која су запошљавала 2.800 радника. Године 1897. у Немачкој је већ било 39 бродоградилишта са 37.750 радника, а 1908. године 47 бродоградилишта. Само 3 државна

бродоградилишта у Килу, Гдањску и Вилхелмсхафену имала су 7 докова за изградњу бродова, који су запошљавали 16.400 радника.

Док је 1876. године тонажа парних бродова у Немачкој, са депласманом од преко 100 тона, износила 227 хиљада тона, уступајући капацитету њених једрењака (875 хиљада тона), до 1908. флоте на пару се повећала на 3,705 милиона тона, а флота једрењака пала је на 404 хиљаде тона. Укупна тонажа немачке трговачке флоте износила је 1,102 милиона тона 1876, 1,452 милиона 1886, 1,927 милиона 1896, 3,932 милиона 1906. и 4,109 милиона тона 1908. године. Сходно томе, значајно су порасли и показатељи немачког извоза, укључујући и оне у поседе Британске империје (подаци у милионима фунти стерлинга):

	1896	1902	1906
Извоз у Енглеску:	35.755	48.375	53.36
Извоз у Индију и Цејлон:	2,46	3,31	5,72
Извоз у Аустралију:	1.465	2.275	3.215
Извоз у Канаду:	0,756	1,935	1,225

Нови проблеми допринели су превазилажењу старих сукоба. Још 1898. године, чинило се да су Енглеска и Француска биле на ивици рата током Фашодске кризе. Тада нису могли да се договоре око поделе горњег тока Нила у Судану. А већ у марту 1904. ове две државе су закључиле „Антанту” или „Срдачан споразум” о споразумној подели сфера утицаја у колонијама, а пре свега у Египту и Мароку. Почели су преговори о подели сфера деловања флота, који су завршени 1912. године повлачењем ударних снага британске медитеранске ескадре на Атлант и француске атлантске флоте на Средоземно море. После споразума о подели сфера утицаја у Централној Азији, Енглеска је

постала регионални партнер руско-француског савеза. Уговор са Русијом из 1907. ојачао је кретање Лондона у овом правцу.

Након овог споразума, Извољски се фокусирао на превазилажење проблема са Немачком и Аустроугарском. У марту 1907. усагласио је став Русије око дневног реда 2. хашке конференције. Због тога су се Берлин, Беч и Санкт Петербург заједнички успротивили проширења њеног програма усвајањем британског предлога – укључивање клаузуле о ограничењу наоружања. Поред тога, руска дипломатија је активно сарађивала са немачком дипломатијом у изради и усвајању споразума о неутралности и територијалном интегритету нове европске државе – Норвешке, која је напустила унију са Шведском. Ова сарадња је потврђена током сусрета Николаја II и Вилхелма II у Свинеминдеу јула 1907. У јесен исте године Извољски је успео да обезбеди начелну сагласност Берлина за промену статуса Аландских острва – укидање конвенције о њихова неутралности. Рекло би се да се програм новог руског министра дипломатије спроводи прилично успешно. Септембра 1907. састао се у Бечу са министром иностраних послова Дунавске монархије грофом Алојзом Еренталом¹⁵⁴ и изјавио да нема агресивних намера против Турске. Ерентал је високо ценио искреност разговора. „Мој руски колега”, известио је императора Франца Јосифа, „не жели ништа осим решења за проблем Мореуза које би задовољило Русију”. Након 28. септембра 1907. уследио је споразум са Аустроугар-

¹⁵⁴ Алојз Леополд Јохан Баптист Лекса фон Ерентал (1854–1912), гроф, аустроугарски дипломата, 1877–1878. службеник у амбасади Аустроугарске у Паризу, 1878–1883. и 1888–1894. – секретар амбасаде у Русији, 1895–1899. – посланик у Румунији, 1899–1906. – амбасадор у Русији, 1906–1912. – министар иностраних послова.

ском о продужењу Мурцштегских споразума до 1914. Након тога је уследило активирање аустријске политике на Балкану.

Гроф Ерентал је 27. јануара 1908. у свом говору посланицима Рајхсрата објавио о неопходности изградње железничке пруге до Солуна, при томе је мисију своје земље у Босни и Херцеговини назвао „потпуно економском”. Аустријанци су у мају обезбедили концесије за монополску изградњу железнице у Солунском и Косовском вилајету. Извољски је овај корак сматрао потпуним раскидом Мурцштегског споразума. Руски министар је формално био у праву, али је нови курс Беча био у потпуности у складу са интересима традиционалне аустријске политике у региону, која је настојала да контролише саобраћај кроз Солун, најважнију тачку на путу од северне Европе ка њеном југу и Блиском истоку. После смене династије у Београду 1903. године, положај Беча у Србији је стално слабио. Српска влада на челу са Н. Пашићем одбила је 1905. да продужи трговински уговор са Аустроугарском из 1882. Нова влада је тежила ка економској независности. Још раније, априла 1904. године, склопљен је српско-бугарски војни уговор, а 22. јуна 1905. године уговор о слободној трговини између две земље: дозвољена је не само бесцаринска трговина, већ и слободан боравак и рад српским и бугарским држављанима у обе државе, а у будућности – од 1. марта 1917. – царинска унија. У том курсу Пашић је видео не само излаз из трговинске и економске изолације, већ и корак ка зближавању са Софијом, па чак и ка бугарско-српској унији. Аустроугарска је захтевала раскид овог споразума и, као одговор на одбијање, затворила своје границе за извоз српских производа. Пошто су свиње биле главна ставка српског извоза, царински рат који је уследио назван је „свињским”.

Аустријанци су рачунали на лаку победу, бечки листови су предвиђали да ће се Србија након успостављања царинске уније задавити „сопственим свињским салом”. До 1905. године Дунавска монархија је чинила 53,35% увоза у Србију, а 83,66% извоза из ње. Питању царина и извоза „живог меса” придодат је подједнако важан проблем куповине оружја. Београд је одбио да купи аустријско оружје и 7. новембра 1906. закључио је уговор са француском компанијом „Шнајдер-Крезо”. Српска влада је, као одговор на акције Беча, 1906. године увела заштитну царинску тарифу за увоз индустријских производа, успела је да склопи трговинске споразуме са Немачком, Француском, Енглеском и Русијом. Добивши од Турске право на железнички транзит и истовар у Солуну, Србија је могла самостално да изађе на инострано тржиште и тамо нађе потрошаче за своје пољопривредне производе. Чак је и Египат постао потрошач српске свињетине (наравно, европски део његовог становништва).

У царинском рату, Срби не само да нису поражени, већ су почели и да се активно интегришу у економске процесе у Европи. Да би Србија безболно изашла из економске кризе изазване царинским ратом, Француска јој је обезбедила зајам од 495 милиона франака, који је отплаћиван од 1906. године у наредних пет година. Са добијеним новцем Срби су могли да изграде и прехрамбену индустрију. Тиме су српски производи од меса постали конкурентни на европским тржиштима. Захваљујући овим акцијама, променила се и привреда Србије и природа српске спољне трговине. Уместо сировина, почели су да се извозе прерађевине: брашно, а не житарице, замрзнуто, усољено и конзервирано месо уместо стоке. Док је 1905. године у краљевству било само 270 фабрика са годишњом производњом од 29,4 милиона франака, до 1910. њихов

број је порастао на 470, а обим производње – на 74,4 милиона франака годишње. Српска роба почела је да се продаје у Немачкој (22%), Енглеској (2%), Белгији (16%). Изгубљене су водеће позиције Аустроугарске у српској привреди. Беч је 27. јула 1910. године био принуђен да закључи нови равноправни трговински уговор са Србијом, а до тада је српски извоз у Подунавску монархију пао на 30%.

Ерентал, који је у јесен 1906. заменио Голуховског на месту министра иностраних послова Аустроугарске, био је приморан да призна да је „наша политика економског и политичког потчињавања Србије потпуно пропала”. Једини начин да преокрене тенденцију која је до 1907–1908. била већ потпуно очигледна у аустро-српском трговачком рату, било је успостављање контроле над солунском луком. Она је била изузетно погодна не само за ову намену, пружајући могућност уштеде како на копненом, тако и на поморском саобраћају. Удаљеност од Хамбурга до Бриндизија је 2.630 км, а од Хамбурга до Солуна 2.383 км. Удаљеност од Бриндизија до Александрије је 839 км, док је од Солуна до Александрије 670 км. Турска је још 1869. године закључила уговор са бароном Хиршом¹⁵⁵ о изградњи путева Дадеагач-Солун и Солун-Митровица. Обе линије су служиле отварању Балкана за поморску трговину и стога су служиле интересима Велике Британије. Аустроугарски пројекти, које је такође предлагао Хирш, првенствено су били засновани на интересима континенталне копнене трговине. Они су предвиђали изградњу пруга кроз територију Босне и Херцеговине (1 – Солун-Митровица-Сарајево-Брод-Беч; 2 – Бања

¹⁵⁵ Морис де Хирш ауф Хероут (1831–1896), аустријски банкар, родом из Баварске, који је пружио значајну финансијску подршку јеврејском образовању и емигрантима у Аустроугарској, Немачкој, Француској и Сједињеним Државама.

Лука-Нови-Загреб-Беч) и Бугарске (З – Оршава-Видин-Солун), повезујући тако ову најважнију луку, новостечене територије и нову балканску земљу са мрежом комуникација Дунавске монархије. С реализацијом босанског пројекта се није журило, јер је изградња у планинским крајевима захтевала огромне издатке.

И поред тога, према царском едикту Франца Јосифа I, издатом у фебруару 1880. године, двома припојеним провинцијама требало је управљати искључиво средствима добијеним од пореза који су у њима прикупљени. 95% становништва Босне и Херцеговине чинили су сељаци, а приближни износ пореза износио је 6,5 милиона флорина годишње. Већ почетком 1880-их предложен је план изградње пруге од 193 километра од Босанског Брода до Зенице, али се од њега морало одустати, јер је цена изградње износила 8 милиона флорина. Аустријске власти нису настојале да развијају Босну и Херцеговину о свом трошку, већ су њихови главни напори били усмерени на успостављање ефективне контроле над територијама. Док се 1878. целокупна турска управа састојала од 120 људи, 30 година касније број њихових аустријских наследника повећао се на 9.533 људи. Поред тога, све до београдског пуча који је окончао династију Обреновића и аустријски утицај у Србији, није било велике потребе да се активно ради на изградњи железнице у Босни и Херцеговини. Ниједан од три аустријска пројекта није могао да конкурише линији кроз Србију. Пруга до Солуна кроз Босну била би дугачка 1464 км, кроз Бугарску – 1600 км, а кроз Србију – 1304 км. Активности Аустрије у изградњи железнице поклопиле су се са немачким. Берлин је у фебруару 1908. добио сагласност за изградњу следеће деонице багдадске пруге у дужини од 840 км, а 20. маја исте године потписан је одговарајући споразум. Почели су преговори о немачко-турским политичким

и војним споразумима усмереним против Енглеске и Русије. Међутим, осујетили су их каснији догађаји.

1908–1909: Анексиона криза и њене последице

У јулу 1908. у Турској је почела Младотурска револуција. Као њене главне центре и узроке можемо назвати следеће: 1) Париз, где су се груписали емигранти који су побегли од режима Абдул-Хамида, који су искрено веровали у могућност спровођења у дело принципа „Слобода, једнакост и братство”. У фебруару 1902. године, на конгресу османске политичке емиграције у главном граду Француске, проглашен је курс на стварање јединственог фронта против султана. Истовремено, противници „зулума” од самог почетка нису могли да се усагласе око организације Османске империје у случају њихове победе. Главна тачка спорења било је национално питање, па отуда и унитаризам на коме су инсистирали Турци, и аутономија коју су предлагали представници националних мањина; 2) Солун – у то време претежно јеврејски град (1912. године – 121.600 становника, од чега 60.600 Јевреја, 20.000 муслимана), са значајним степеном подршке револуционарима; 3) војни елемент у Македонији, који настоји да се ослободи стране доминације и присуства међународне жандармерије у тој провинцији. Управо је на овај елемент снажно утицао предстојећи сусрет Николаја II и Едварда VII 27–28. маја 1908. у Ревелу, од којег су очекивали експанзију страног мешања у турска питања, при томе у све три тачке које су биле болне за Турску: Јерменију, Македонију и Крит (питање реформи у Македонији је било дотакнуто у Ревелу, али је ситуација у Персији постала централна тачка преговора); 4) значајан део становништва, укључујући и турско, био је спреман да се супротстави султану и дворској клики.

Идеје младотурака уживале су посебну подршку међу војним официрима који су се школовали у иностранству или у центрима за обуку које су организовали и контролисали странци, а пре свега Немци (као основни уџбеник коришћено је дело фон дер Голца, преведено на турски још 1885, „Наоружани народ“). Звали су их „мектебли“ (тј. школовани, обучени), насупрот „алајлима“ (тј. пуковски официри који су се уздигли из војника), често неписменим, али углавном апсолутно лојалним режиму. Ако су први имали успешне каријере, место у штабовима и виша командна места, други су углавном били нижи официри – командири чета итд. Однос власти према „мектеблијама“ био је сложен – с једне стране, образованим официрима се није веровало, с друге стране, прихватана је потреба за обученим специјалистима. У просеку, у другој половини 70-их и почетком 80-их година 19. века у турску армију је стизало, у просеку, од 90 до 100 дипломаца једине војне школе. Постепено се повећавао број „мектеблија“. Године 1884. чинили су 10% официрског кора, 1894. године – 15%, 1899. године – нешто мање од 25%. Истовремено је растао и сам официрски кор: 1881. године у османској армију је служило 12.998 официра, а 1897. године – 23.273 (укључујући резервне официре). У недостатку универзитета европског типа у Отоманској империји (први је основан 1900. године), војна школа је пружала једину могућност да се добије модерно образовање без напуштања земље, па је стога привукла значајан део будуће турске елите.

Године 1905. у Дамаску „мектеблије“ организују тајно друштво – „Комитет јединства и напретка“, које се брзо проширило међу официрима и успоставило контакте са Отоманским удружењем Слобода, чији је центар био у Солуну. Посебно су биле јаке пози-

ције завереника у 3. армији стационираној у Тракији и Македонији – удружење „Јединства и напретка” је ту имало око 2 хиљаде присталица, углавном војних лица. Поред тога, расло је незадовољство у различитим слојевима турске армије. Дефицит државног буџета 1908. износио је око 4 милиона лира, док је војска добила мање од 369.000 лира – власти су пре свега штеделе на платама, униформама и муницији. 1904. и 1905. године дошло је до немира у низу јединица турске армије, у лето 1907. у Скопљу је такође дошло до немира међу војницима који су захтевали исплату закаснеле плате, у мају 1908. у Скадру је око 300 војника заузело телеграф да би послали своју жалбу у престоницу. Слични ексцеси су се десили и у другим деловима европске и азијске Турске.

3. јула 1808. у Македонији је почела да делује чета мајора Нијазија – он и 200 војника његовог батаљона били су Албанци, посебно незадовољни претњом појачане контроле од стране међународне полиције. 6. јула формирана је чета мајора Енвера.¹⁵⁶ Султан се у почетку надао да ће армији супротставити флоту, уз

¹⁵⁶ Енвер паша (1881–1922), турски државник, активни учесник Младотурске револуције, 1909–1911. војни аташе у Немачкој, активно је учествовао у Италијанско-турском и Балканским ратовима, учесник пуча 1912, током којег је лично устрелио министра војске и заузео његово место. Заједно са Талат пашом и Џемал пашом чинио је тријумвират који је владао Османском империјом, био је један од иницијатора уласка у Први светски рат на страни Немачке и Аустроугарске. Његов политички програм је био проширење посела Турске ка Кавказу и Централној Азији. У децембру 1914. предводио је напад на Карс, у намери да уништи руску Кавкаску армију. Упркос значајним војним амбицијама и неочекиваном нападу, изгубио је битку код Сарикамиша почетком 1915. Један од иницијатора и организатора геноцида над Јерменима у Османској империји 1915. После пораза у Првом светском рату преселио се у Централну Азију, где је наизменично покушавао да склопи савез са локалним вођама и бољшевицима. Убијен 1922.

чију подршку се у престоници осећао много мирније. У првој половини јула морнаричке школе завршило је 2.000 официра. Очигледно, то није било довољно, па је турска власт објавила 55 указа о унапређењу официра 2. и 3. армије. Поред тога, Абдул-Хамид се надао помоћи и ауторитету маршала Осман-паше, али он није желео да учествује у гушењу војног устанка и са очигледним закашњењем је кренуо у Македонију. 23. јула заробила га је Нијазова чета и одвела у планине. Истог дана побуњене јединице турске војске, уз подршку дела бугарских, српских и грчких четника (према званичним турским подацима, 1907. године у Македонији је дејствовало 228 чета – 110 бугарских, 80 грчких, 30 српских и 8 влашких, односно румунских. Од 13.880 официра и 273.997 војника турске војске, 1.342 официра и 35.196 војника борили су се против четника и побуњеника, уочи Младотурске револуције), заузели Солун и Битољ и прогласили враћање Устава из 1876. Револуција је довела до невиђеног (и како ће се показати – краткотрајног) уједињења некадашњих противника. На балкону намесниковог двора у Солуну, муфтија, бугарски егзарх и грчки партијаршки митрополит јавно су се руковали и позивали своје истовернике да следе њихов пример. Узбуђење је било огромно. Пошто није могао да рачуна на армију, „Крвави султан” Абдул-Хамид II је капитулирао. Младотурци су одмах после победе изјавили да у садашњој ситуацији нема потребе за међународном жандармеријом. Већ 24. јула мушир фон дер Голц-паша је подржао тај захтев у цариградским новинама „Балкан”. У Османској империји заказани су парламентарни избори у новембру 1908.

Већ на почетку ових догађаја, у лето 1908. године, Беч је хтео да их искористи како би припојио Босну и Херцеговину коју је окупирао. Ерентал је сматрао да је

време „замрзнутости” Балкана прошло. Извољски је одлучио да искористи тренутну ситуацију за постизање споразума са Аустроугарском. 19. јуна 1908. „TheTimes” је објавио меморандум Извољског који је доспео у руке уредништва, у којем се наводи да ће Аустроугарској бити понуђено право да анектира Босну и Херцеговину у замену за слободну пловидбу кроз Мореузе за руске ратне бродове. Извољски се 22. јуна 1908. године обратио Вилхелму II са молбом да подржи његов предлог, недвосмислено наговештавајући: „Од тога да ли ће Немачка подржати нови руски пројекат, зависиће да ли се, у овом или оном облику, може обновити стари савез три конзервативне силе или ће Русија бити принуђена да се још тешње повеже са Енглеском.”

4. септембра, на састанку са српским министром спољних послова у Карлсбаду, његов руски колега му је саветовао да прихвати неизбежно и да се убудуће ограничи искључиво на захтеве за компензацију Београду. 15–16. септембра 1908. у замку Бухлау (Чешка) састао се са Еренталом. Постигнут је усмени прелиминарни тајни договор. Њиме је било предвиђено да Аустроугарска неће ометати промену режима у Мореузима и давању Русији права да њени ратни бродови појединачно плове кроз њих, а Русија ће пристати на анексију Босне и Херцеговине. Беч се обавезао да ће повући трупе из Новопазарског санџака, да ће признати, заједно са Санкт Петербургом, проглашење Бугарске за независно краљевство (царство), прихватити улазак Крита у састав Грчке и да ће примити Србију и Бугарску у Дунавску комисију. План Извољског није успео – Немачка и Италија су захтевале компензације за промену режима Мореуза, Париз и Лондон се нису сложили са овим предлозима.

Ситуација је ескалирала након што су младотурци сазвали парламент у који су ушли представници из

Босне и Херцеговине и источне Румелије, која је формално остала под влашћу султана. Стога је Беч одлучио да убрза расплет и 7. октобра је прогласио анексију покрајина. Наследник аустријског престола, надвојвода Франц Фердинанд, послао је 11. октобра писмо Еренталу у коме му се захваљује за „одлично изведену анексију”: „Захваљујући вама поново смо показали Европи да смо још увек Велика Држава! Изванредно! Требало би да осећате праву радост и задовољство што је Ваш задатак извршен са таквим успехом. Наставите започето и не обраћајте пажњу на било чије гунђање. Сада је главни задатак да се гвозденим штапом одржи мир у Босни. Сваки покушај притиска или инфилтрирања комита у провинцију мора бити дочекан егзекуцијама – стрељањима, вешањима итд. Морамо бити посебно чврсти према Србима у Босни, држати их у страху...” Повлачећи трупе из Санцака, Аустријанци су се договорили са Цариградом да кроз Санцак изграде пругу до Солуна. За обештећење турској влади издвојено је 2 милиона турских фунти. Изгубивши контролу над Београдом, Беч је на сваки начин покушавао да задржи контролу над комуникацијама ка Солуну и, наравно, задржи *status quo* у европском делу Турске. Припремајући се за анексију и могући сукоб, Аустроугарска је нагло повећала издвајања за војску. Док су од 1903. до 1907. нарасли само од 329.302 милиона на 350.486 милиона круна, дотле су 1908. издаци за војску износили 442.599 милиона, а 1909. године – 523.356 милиона круна. Следеће, 1910. године, ове бројке су поново пале на 366 милиона круна, показатељи босанске кризе нису премашени све до 1913. године, када су износили 430.935 милиона круна.

Руске финансије су све до 1909. биле у жалосном стању. Као доказ за то могу послужити подаци о укупном буџету Империје (у милионима рубаља) :

Година	приходи	трошкови	разлика
1905.	2819	3205	-386
1906.	3356	3213	+143
1907.	2486	2583	-97
1908.	2619	2661	-42
1909.	2689	2607	+82
1910.	2805	2597	+208
1911.	2955	2846	+109
1912.	3107	3171	-64
1913.	3430	3383	+47

Руска армија и морнарица се још нису опоравиле од Руско-јапанског рата. Трошкови за издржавање армије на Далеком истоку, демобилизацију и ликвидацију последица рата само 1906. године износили су 919,5 милиона рубаља. За покривање ових трошкова било је потребно узети инострани зајам од 2,25 милијарди франака (704,5 милиона рубаља) и издати краткорочне обвезнице државне благајне на 336,4 милиона рубаља. При томе, 1. јануара 1907. године, покриће у злату за издавање кредитних записа износило је само 12 милиона рубаља. Недостатак средстава за армију био је катастрофалан. Године 1908. буџет Војног министарства износио је 462,6 милиона рубаља (до 1913. порастао је за 164%, достигавши 581,1 милиона рубаља), а буџет Министарства поморства 93,5 милиона рубаља (до 1913. је порастао за 215%, достигавши 244,9 милиона рубаља). Није било довољно средстава ни за обнављање залиха наоружања и муниције, ни за извођење маневара, ни за модернизацију, посебно неопходну у флоти. Русија није била у стању да силом подржи своје позиције.

Говорећи 12. (25) децембра 1908. у Думи, Извољски је објаснио логику понашања руске дипломатије на следећи начин: „Ево, господо, под каквим посебно тешким и неповољним условима морамо да се суочимо са одлу-

ком Аустроугарске да у своју корист промени одлуку Берлинског уговора о Босни и Херцеговини; у оваквим условима није тешко замислити у какву опасност бих довео Русију ако бих кренуо путем који ми је тако упорно предлаган – путем протеста. Господо, за сваки протест могу постојати само два основа: или законско право, или одлучност да се протест подржи силом. Али из онога што сам вам могао открити о нашим ранијим обавезама, можете закључити колико је законска основа за протест несигурна. Уз постојање тих обавеза, како год да су тумачене, протест би имао карактер отворено непријатељске акције, тј. такав поступак који би неминовно довео до заоштравања односа, а потом, можда, и до стварног сукоба. Објавити протест без намере да га, ако је потребно, подржите силом – највећа је од свих политичких грешака; нисам направио ту грешку.”

Русија је била суочена са свршеним чином и једино што је Извољски могао да уради – био је предлог да се о питању анексије разговара на међународној конференцији и да се, без протеста, уздржи од формалног признања свршеног чина. Он се до последњег тренутка надао могућности компромиса уз помоћ Немачке, која је, по његовом мишљењу, требало да смири ситуацију. Међутим, то је била грешка. Још 30. октобра 1908. Булов је уверио Ерентала: „Сваку одлуку коју донесете сматраћу исправном.” Начелници генералштабова Немачке (Молтке-млађи¹⁵⁷) и Аустроугарске (Конрад

¹⁵⁷ Хелмут Јохан Лудвиг фон Молтке (1848–1916), гроф, пруски и немачки војсковођа, братанац Молткеа старијег. Учествовао је и истакао се у Француско-пруском рату 1870–1871, завршио је Војну академију 1878, а распоређен је у Генералштаб 1880. Године 1882–1891. – лични ађутант фелдмаршала Г. фон Молткеа, свог стрица, након чије смрти је постављен за ађутанта Вилхелма II. Командовао је бригадом и дивизијом, 1902. је унапређен у генерал-лајтнанта. Године 1904. постављен је за генерал-интенданта Главног генералштаба, начелник Генералштаба 1906–1914.

фон Хецендорф¹⁵⁸) су 8. јануара 1909. године, уз сагласност својих влада, разменили писма, након чега је немачко-аустријски савез суштински измењен. Сада је Немачка пристала да прошири своје савезничке обавезе не само на одбрану саме Аустроугарске од могућег напада, већ и на могућу интервенцију Русије у аустро-српским односима. „Оног тренутка када се Русија мобилише”, написао је Молтке, „Немачка ће се такође мобилисати и несумњиво ће мобилисати целу своју армију.” Немачка је 15. марта 1909. предала Русији ноту у којој је предложила „да употреби сва средства која јој стоје на располагању за утицај на београдску владу”. У случају одбијања, Берлин је запретио да ће свом савезнику дати „слободу деловања”. Руска влада, пошто је претходног дана добила информацију да ни Париз ни Лондон неће подржати Русију у рату чији је циљ подршка Србији, знајући за неспремност армије и морнарице, изабрала је политику строге неутралности, али је на немачки захтев ипак избегла да одговори јасно.

Берлин је 21. марта 1909. године упутио ултиматум Санкт Петербургу да призна анексију Босне и Херцеговине. Немачки амбасадор у Русији, гроф Ф. Пурталес,¹⁵⁹

¹⁵⁸ Франц Конрад фон Хецендорф (1852–1925), аустроугарски војсковођа, гроф, фелдмаршал (1916). Године 1867–1871. студирао на Терезијанској војној академији у Винер Нојштату, поручник (1871), 1874–1876. завршио Генералштабну академију и распоређен у Генералштаб, 1878. учествовао у окупацији Босне и Херцеговине, 1882. – у гушењу устанка у јужној Далмацији, 1888–1892. предавао тактику на Академији Генералштаба, пуковник, командант пука у Тропау 1893, генерал-мајор, командант бригаде у Трсту где се истакао у гушењу италијанског устанка 1902, командант дивизије у Инзбруку 1903, генерал-лајтнант (1906), начелник Генералштаба аустроугарске војске 1906–1917, 1917. постављен за команданта армије на италијанском фронту, после револуције 1918. поднео оставку.

¹⁵⁹ Фридрих фон Пурталес (1853–1928), гроф, немачки дипломата,

добрио је категорично упутство: „Морате одлучно пренети Извољском да очекујемо јасан одговор – да или не; свако избегавање одговора, казуистички или нејасан одговор сматраћемо одбијањем. Тада бисмо морали да се повучемо и пустимо да догађаји иду својим током. Одговорност за све даље догађаје би тада била искључиво на господину Извољском.” Дана 22. марта нота је предата министру иностраних послова. Истовремено, Беч је прогласио „стање узбуне” за корпусе који су се налазили на граници Србије. Русија је 23. марта била принуђена да одговори потврдно.

Аустријски министар спољних послова Ерентал је, како је језгровито описао В. Черчил,¹⁶⁰ увукао Немачку у кризу, користио парну пресу да би разбио орах и, што је још горе, „нанео Русији јавно понижење”, што нико не би опростио. По одласку у пензију у јуну 1909. године, Булов је, по сопственом признању, рекао кајзеру: „Немојте понављати босанску акцију”. Чак и да је канцелар то заиста урадио, очигледно је било прекасно. Политика договора са Аустроугарском и Немачком и

посланик у Холандији (1899–1902), пруски представник у Баварској (1902–1907), амбасадор у Русији (1907–1914), саветник Министарства иностраних послова (1914–1918), од 1918 – у пензији.

¹⁶⁰ Винстон Леонард Спенсер Черчил (1874–1965), истакнути британски државник и политичар. Члан Доњег дома 1900–1922. и 1924–1964, заменик министра колонија (1906–1908), министар трговине (1908–1910), министар унутрашњих послова (1910–1911), министар морнарице (1911–1915), канцелар Војводства Ланкастер (1915), министар ратног снабдевања (1917), министар војске и министар ваздухопловства (1919–1921). Министар ваздухопловства и колонија (1921), министар колонија (1921–1922), министар финансија (1924–1929), 1929–1939. у опозицији, министар поморства 1939–1940, премијер и министар одбране (1940–1945), премијер (1951–1952), од 1955. – у пензији.

заједничко деловање са њима, коју је Извољски био спреман да предводи, била је дискредитована. Била је то „дипломатска Цушима”, што је резултирало наглим погоршањем руско-немачких односа. Србија је такође веома негативно реаговала на анексију Босне и Херцеговине, али је, остављена без подршке Русије, 31. марта 1909. била принуђена да призна анексију у посебној ноти упућеној свим великим државама, осим Аустро-угарске. Турска се у почетку ограничила на кампању бојкота аустријске робе, али је криза није заобишла.

31. марта (13. априла) 1909. године у Цариграду се поново догодио државни удар, овога пута уперен против револуције. Главна сила пуча били су незадовољни албански пукови престоничког гарнизона, отпуштени из армије „алајли” (само из 1. армије, тј. из јединица стационираних у престоници и околини отпуштено је 1.400 таквих официра) и верски поглавари. Успели су да преузму власт у Цариграду, након чега је у граду почео прави лов на „мектеблије” и присталице младотурака. Интересантно да је у тој ситуацији, 4. стрељачки батаљон први иступио против револуције, за који су Младотурци сматрали да им је апсолутно лојална јединица, специјално пребачена у Цариград из Солуна. Међутим, побуњеници нису успели да успоставе чак ни неки привид власти – њихове акције су биле крајње хаотичне. Као одговор на пуч, Махмуд Шевкет-паша,¹⁶¹ један од виших војсковођа блиских младотурцима, кренуо је из Македоније у престоницу на челу Ратне армије (око 50 хиљада људи) и заузео је 13. (26) априла 1909. 27. априла султан је свргнут и прогнан у Солун,

¹⁶¹ Махмуд Шевкет паша (1856–1913), турски војни и државни лидер, дивизијски генерал, 1908. командант 3. армије стациониране у Македонији, после револуције унапређен у мушира, активног присталица младотурака, јануара 1913. године преузео је положај великог везира, убијен маја исте године.

престо је преузео Мухамед V Решад.¹⁶² У престоници и европском делу царства уведено је ванредно стање, стрељано је око 80 „контрареволуционара”. У августу 1909. званично је усвојен нови устав, према којем је султан задржао право да именује великог везира који би затим саставио владу. Монарху је одузето право да распусти парламент или да се меша у управљање државом. У ствари, власт у земљи припала је руководству партије „Јединство и напредак”. Младотурци су постали пуноправни власници Османског царства. У борбу за њихову наклоност кренули су Санкт Петербург, Лондон, Париз и Берлин. Русија је најавила да више неће учествовати у македонским реформама и да је за опозив страних официра који су учествовали у успостављању тамошње полицијске службе, уколико нова влада може самостално да поправи стање у тој провинцији. Париз је дао Отоманској банци нови кредит, Немачка је појачала активност у изградњи железнице, Енглеска је понудила услуге у модернизацији флоте.

За Русију, једини и веома услован успех у босанској кризи, била је независност Бугарске коју је прогласила Кобургова влада 5. (18. октобра) 1908. године. Кнез Фердинанд је 23. септембра посетио Будимпешту где је, на састанку са Еренталом, добио „пријатељски савет” да делује, што је одмах и урадио. 6. (19) октобра, 18 година и 1 месец после уједињења са Источном Румелијом, издат је манифест у коме је писало: „Вољом незаборавног Цара-Ослободиоца, велики братски руски народ, уз помоћ наших добрих суседа, поданика Његовог Величанства Краља Румуније и јуначких Бугара, 19. фебруара 1878. раскинуо је ропске ланце који су вековима окивали Бугарску, некада велику и славну... Ја и мој народ се искрено радујемо политичком препороду

¹⁶² Мохамед V Решад (1844–1918) – владао 1909–1918.

Турске; она и Бугарска, будући слободне и независне једна од друге, имаће и даље све услове за стварање и унапређење пријатељских односа и обезбедиће њихов миран развој у будућности.”

Независност Бугарске признале су Турска и Русија у априлу 1909. Русија је била прва од европских сила која је званично признала свршени чин – 21. априла, два дана касније следиле су је Енглеска и Француска, а 27. априла Аустроугарска, Немачка и Италија. Османска империја је у почетку у замену за признање тражила од Бугарске Источну румелијску железницу која је пролазила кроз њену територију, и до 650 милиона франака. У марту 1909. године у Санкт Петербургу је потписан споразум према којем се руска влада одрекла дела одштете коју јој Османска империја још није исплатила по уговору из 1879. (125 милиона франака), што је одговарало најновијим захтевима Цариграда. Заузврат, Турска је признала независност Бугарске без надокнаде. Од ове суме Софија је била спремна да Турској исплати само око 82 милиона франака, који су уписани као дуг према Русији, преосталих 43 милиона франака Русија је преузела на себе. За отплату дуга Русији, који се бугарска влада обавезала да отплаћује 75 година, Бугарској је дат повољни зајам.

Погоршање ситуације у Европи уверило је руску владу у потребу да се фокусира на један правац, што је значило потребу да се настави дијалог са потенцијалним противником на Далеком истоку. Дана 27. априла (10. маја) 1909. године потписан је руско-кинески споразум о начину управљања у административној зони Кинеске источне железничке пруге, у којем је истакнуто да ће врховна власт Кине постати главни принцип управљања железницом, и, самим тим, уведена је равноправност иностраних и кинеских грађана на овој територији. Следећи потез био је корак ка збли-

жавању са Јапаном. У јесен 1909. нови сукоб, на фону новинског рата, изгледао је тако близу да су официри почели да шаљу породице у европску Русију, а велике фирме да смањују трговинске операције. Министарство иностраних послова је 2. децембра 1909. године било принуђено да објави посебно саопштење у коме су побијане гласине о рату. Петербург и Токио су одлучили да се сретну на пола пута, на фону интензивирања америчког продора у Кину, а посебно у Манџурију. Државни секретар САД Ф. Нокс¹⁶³ је 1909. године покренуо иницијативу за „комерцијалну неутралност” железнице у североисточној Кини и откуп Кинеске источне и Јужноманџуријске железнице од Русије и Јапана, што су обе земље категорички одбиле.

4. јула 1910. у Санкт Петербургу је потписан руско-јапански споразум којим је унапређен споразум из 1907. Јапан и Русија су се обавезали да ће помоћи једни другима у развоју железница у Манџурији и очувати *status quo* у североисточној Кини. У тајном анексу обе земље су се обавезале да се једна другој неће мешати у сфере утицаја у овом делу Кине. Тако је у Манџурији створен уједињени руско-јапански фронт против Сједињених Држава. Извољски је био задовољан постигнутим резултатом. „Америка нам”, рекао је, „неће објавити рат због овог проблема и неће послати флоту у Харбин, док је Јапан у том погледу много опаснији и о томе морамо да водимо рачуна.” Зближавање Јапана и Русије настављено је током Синхајске револуције у Кини 1911–1913, којом је свргнута манџуријска династија Ђинг. Монголски принчеви, који су себе тради-

¹⁶³ Филандер Чејз Нокс (1853–1921), амерички државник и дипломата. Министар правде 1901–1904, сенатор 1904–1909, водио је преговоре у Паризу о продаји концесије за изградњу Панамског канала Сједињеним Државама. Државни секретар 1909–1913, сенатор од 1917.

ционално сматрали пре вазалима манџурских императора, него поданицима Кине, побунили су се и прогласили аутономију Спољне Монголије (савремена Монголска република). Русија и Јапан су 8. јула 1912. закључили тајни споразум по коме је Спољна Монголија призната као сфера утицаја Русије, а Унутрашња Монголија – Јапана. После њега уследио је Ургински руско-монголски уговор од 21. октобра (3. новембра) 1912. Кинеске трупе и власти морале су да напусте ово подручје, успостављен је бесцарински трговински режим између Монголије и Русије, руским поданицима је дата слобода кретања и предузетништва. Руско-јапанске сукоби су скинути са дневног реда.

Последње достигнуће политике Извољског био је тајни руско-италијански споразум у Ракониђију (код Торина) између министара спољних послова, приликом посете Николаја II Италији. Закључен је 24. октобра 1909. Нагло јачање позиција Аустроугарске на Балкану изазвало је политичко зближавање Рима и Санкт Петербурга. Обе стране су се сагласиле да поштују *status quo* на полуострву, да подржавају „принцип националности” у погледу развоја балканских држава и да не склапају споразуме о Балкану са трећом државом без учешћа једне од страна. Сарадња између Италије и Русије по уговору је била искључиво дипломатске природе. Италија се обавезала да ће се благонаклоно односити према руским интересима у Мореузима, а Русија према италијанским интересима у Триполитанији и Киренаики. Овај споразум између држава чланица сукобљених војно-политичких табора, Италија и Русија су дуго скривале од својих савезника. Петербург је 1912. године саопштио Паризу текст уговора. Италија и Русија су заједно са симпатијама дочекале проглашење Црне Горе за краљевину. Томе су, без сумње, допринеле династичке везе – кћери Николе Црногор-

ског¹⁶⁴ биле су удате за италијанског краља Виторија Емануела III,¹⁶⁵ српског краља Петра, руске велике кнежеве Николаја¹⁶⁶ и Петра¹⁶⁷ Николајевича. Кнез Никола је 15. (28) августа 1910. године, на 50. годишњицу вла-

¹⁶⁴ Никола I Петровић Његош (1841–1921), кнез Црне Горе (1860–1910), краљ (1910–1918).

¹⁶⁵ Виторио Емануеле III (1869–1947), краљ Италије (1900–1946), цар Абисиније (1936–1943), краљ Албаније (1939–1943), 1896. оженио се Јеленом Петровић (1873–1953).

¹⁶⁶ Николај Николајевич (млађи) (1856–1929), велики кнез, унук цара Николаја I, најстарији син великог кнеза Николаја Николајевича и велике кнегиње Александре Петровне. Генерал коњице (1900), генерал-ађутант (1904). Школовао се у Николајевској инжењерској школи (1873) и Николајевској академији Генералштаба (1876). Током Руско-турског рата 1877–1878. Официр за посебне задатке код свог оца – главнокомандујућег. За прелазак Дунава одликован је Орденом Светог Георгија IV степена, за јуриш на Шипку – награђен златним оружјем. Од 1884. командовао је гардијским Хусарским пуком, од 1890. – 2. бригадом 2. коњичке гардијске дивизије, од 1890. – 2. гардијском коњичком дивизијом. Генерални инспектор коњице (1895–1905), командант гарде Санктпетербуршког војног округа (1905–1914), председник Државног савета за одбрану (1905–1908). Током Првог светског рата, Врховни главнокомандујући (1914–1915), одликован је орденом Светог Георгија 3. и 2. степена, награђен сабљом Светог Георгија, украшеном дијамантима са натписом „За ослобођење Червоној Руси”. Показао је скроман војнички таленат. Главнокомандујући Кавкаског фронта (1915–1917). Император Николај II је 2 (15) марта 1917. године приликом абдикације именовао Николаја Николајевича за Врховног главнокомандујућег, али је 11. (24) марта одлуком Привремене владе смењен са тог положаја. Живео је на Криму, одакле је марта 1919. емигрирао енглеским дреднотом „Марлборо” у Италију, затим у Француску, није учествовао у политичким активностима и у грађанском рату.

¹⁶⁷ Петар Николајевич (1864–1931), велики кнез, унук цара Николаја I, други син великог кнеза Николаја Николајевича и велике кнегиње Александре Петровне. Генерал-ађутант, генерал-лајтант, од 1919. – у емиграцији.

давине, прихватио молбу Скупштине и прогласио се за краља. Николај II доделио је новом краљу чин руског фелдмаршала (први који је добио тај чин после Велингтона), Русију је на свечаностима представљао Николај Николајевич.

У јесен 1910. Извољски је напустио свој положај и именован је за амбасадора у Паризу. Министар иностраних послова постао је рођак П.А. Столипина, С.Д. Сазонов,¹⁶⁸ који је од 1909. био заменик министра ино-

¹⁶⁸ Сазонов Сергеј Дмитријевич (1860–1927), руски дипломата и државник, завршио је Императорски Александровски лицеј, након чега је 1883. године распоређен у Министарство иностраних послова у чину титуларног саветника, од 1884. ванредни службеник Министарства иностраних послова. Године 1886. – колешки асесор, постављен за 3. секретара канцеларије Министарства иностраних послова, 1889. – за 2. секретара. Дворски саветник (1890), постављен за 2. секретара посланства у Лондону. Колешки саветник (1894), секретар мисије у Ватикану. Коморник Двора ЊИВ (1898), 1902. и 1904. године привремено руководио мисијом у Ватикану. Државни саветник (1904), постављен за саветника амбасаде у Лондону. Године 1906. привремено је руководио амбасадом, након чега је постављен за резидентног министра у Ватикану, 1907. императорским указом именован је за ванредног посланика и опуномоћеног министра. Заменик министра иностраних послова (1909), 1909. и 1910. привремено руководио министарством, управник Двора ЊИВ (1910), министар иностраних послова (1910–1916). Члан Државног савета (1913). Јануара 1917. постављен је за изванредног и опуномоћеног амбасадора у Великој Британији, али није напустио Петроград, после Фебруарске револуције 1917. је разрешен дужности, а потом и отпуштен из службе. Учествовао је у Белом покрету, 1918. био је на челу Савета за спољну политику, формираног ради припрема за Версајску мировну конференцију, шеф одељења спољних послова у Посебном савету врховног команданта Оружаних снага јужне Русије, ген. А.И. Деникина, 1919. године постављен је за министра иностраних послова Сверуске владе адмирала А.В. Колчака. У Паризу – члан Руског политичког савета за разматрање резултата рата и израде јединствене платформе, учесник Версајске конференције. Последње године живота провео је у Француској и на свом имању код града Биалистока у Пољској.

страних послова. Столипин и Сазонов су желели да обезбеде миран развој Русије, која се брзо опорављала од изгубљеног рата и револуције. Да би се то постигло, било је неопходно побољшати односе са Немачком. Она је и даље била главни економски партнер Русије, по многоме значајнији него њени политички савезници.

	1904. године	1910. године
Немачка:		
увоз у Русију:	224,714	440,951
	милиона рубаља	милиона рубаља
извоз из Русије:	234,741	390,6
	милиона рубаља	милиона рубаља
Велика Британија:		
увоз у Русију:	101,832	153,547
	милиона рубаља	милиона рубаља
извоз из Русије:	230,4	314
	милиона рубаља	милиона рубаља
Француска:		
увоз у Русију:	26,213	59,368
	милиона рубаља	милиона рубаља
извоз из Русије:	61,782	93,7
	милиона рубаља	милиона рубаља

Састанак Николаја II и Вилхелма II у Потсдаму, током којег су Сазонов и државни секретар за спољне послове А. Кидерлен-Вехтер¹⁶⁹ отпочели преговоре о питању Персије, одржан је 4–5. новембра 1910. „Најзанимљивији део мојих разговора са императором”, известио је Сазонов свог монарха о резултатима својих

¹⁶⁹ Алфред Кидерлен-Вехтер (1852–1912), немачки дипломата, од 1879 – у дипломатској служби, посланик у Румунији (1900–1908), заменик министра иностраних послова (1908–1910), државни секретар за спољне послове (1910–1912).

састанака са Вилхелмом, „била је размена мишљења о питањима панисламизма и о развоју немачких поморских снага. О првом од њих, покушао сам да скрећем пажњу Његовом Величанству на развој панисламистичке пропаганде, која је опасна са становишта руских интереса, која долази из Цариграда и постепено захвата све земље у којима постоји муслиманско становништво. Док је, рекао сам императору, ова пропаганда била искључиво на верској основи, тј. служила као манифестација само духовне идеје калифата, могли смо да је прихватимо без много стрепње, с обзиром на верску слободу коју наше законодавство даје муслиманским поданицима Господара Императора; али откад је пропаганда исламизма попримила политички карактер, који није лишен револуционарног призвука, наш однос према њој мора да се промени. Сматрам својом дужношћу да сасвим отворено кажем Његовом Величанству да његов наступ као покровитеља муслимана они не могу а да не протумаче као подстицај за даљу агитацију и зато нас чини беспокојним. Појава новог калифата – „Берлинског” – приметио сам, не може а да не узнемири Русију која има преко 20 милиона муслиманских поданика. Насмејавши се на ову опаску, император ми је одговорио да „берлински” калифат не постоји и да стога не представља опасност ни за кога.”

Осим тога, Вилхелм II је тврдио да никада неће дозволити да немачка флота у будућности доживи судбину данске почетком 19. века и да однос између немачке и британске флоте претрпи „и најмању промену на штету Немачке”. Тиме је објашњавао „бес Британаца према мени и мојој влади”. Немачки канцелар Т. Бетман-Холвег¹⁷⁰ је желео да искористи тре-

¹⁷⁰ Теобалд фон Бетман-Холвег (1856–1921), немачки државник, министар унутрашњих послова Пруске (1905–1907), државни секретар за унутрашње послове Немачке (1907–1909), канцелар империје (1909–1917).

нутну ситуацију да ослаби руско-енглеску сарадњу – од Русије је тражено да не подржава антинемачку политику Велике Британије, Берлин је заузврат давао слична обећања у вези са Аустроугарском и Балканом. На крају је 6. (19) августа 1911. године у Санкт Петербургу потписан руско-немачки споразум („Потсдамски споразум”), којим је Немцима одобрено да изграде пругу до иранско-турске границе и наставе даље уз подршку Русије, под условом да Немачка неће тражити концесије на северу Персије. Споразум није елиминисао тензије у руско-немачким односима, нити је ослабио руско-британске везе које су биле успешно тестиране у Персији.

Шах Мухамед Али је 10. септембра 1909. абдицирао са престола и отишао у изгнанство у Русију, власт је прешла на његовог сина Ахмада Мирзу,¹⁷¹ а у ствари – на Регентско веће, чија је власт коначно успостављена тек у децембру 1911. Руске и британске трупе су 1911. коначно угушиле побуну у Ирану. До 1910. главне снаге побуњеника су већ биле поражене, а у земљи је успостављен режим војне власти. Русија и Велика Британија признале су нову владу. Да не би изазивали међусобне сумње и да би појачали контролу Техерана над сопственом територијом и поданицима, Лондон и Петербург су пристали на стварање жандармерије под контролом инструктора из неутралне земље – шведских официра. Њиховом појавом 1911. године, улога проводника руског утицаја у земљи – Персијске козачке бригаде, нагло је ослабила. Жандармерија је постала много већа снага – 5.700 редова, не последњи узрок томе је био број инструктора из Скандинавије (34) – било их је много више него руских официра (не више од 10).

¹⁷¹ Ахмад Мирза (1898–1830), последњи шах из династије Каџар (1909–1923).

Британија и Русија су такође сарађивале у решавању граничног спора између Техерана и Цариграда. Значајан део турско-персијске границе дуго није био тачно одређен, у принципу једноставно није било границе као такве, пошто је утврђена споразумом из 1639. године, који је постојао у два примерка међу којима је било доста неслагања. Питање разграничења се више пута постављало у 19. веку, али никада није решено. 1905. године, осећајући слабљење Русије, Турци су почели да шаљу трупе на територију Западног Азербејџана. Полагали су право на 30 округа у области језера Урмија, чија је територија достигала 1.200 квадратних километара. 1911. морао је бити послат мали одред како би се осигурали путеви који су повезивали руски Транскавказ са рејоном Урмијског језера. Тек 1912. године, након почетка Првог балканског рата, Турци су повукли своје трупе из персијских провинција. Дана 4. (17) новембра 1913. године у Цариграду је потписан Закључни протокол и мешовита руско-британско-турско-персијска комисија почела је да ради на тачном одређењу границе. Скоро свих њених 1.780 врста је уцртано на карту, постављена су 223 гранична обележја, међутим, остало је нерешено питање границе баш у спорном подручју око града Котур све до почетка Првог светског рата, што је одиграло значајну улогу у укључивању Персије у рат 1914. године, иако њена влада то није желела.

1911: Мароканска криза и њене последице

1911–1914. било је време сталних криза које су готово неизбежно захватале Балкан. Изузетак је била тзв. Агадирска криза 1911. Од 1908. у Мароку се водио грађански рат између принчева који су претендовали

на престо. Тако је султана Абд-ал-Азиза¹⁷² свргнуо његов брат Абд-ал-Хафиз.¹⁷³ Нови султан је био принуђен да уведе нове порезе како би Европљанима компензовао штету насталу током окршаја. Планинска племена су реаговала и одмах се побунила, предвођена другим претендентом на власт. Главни град султана Фес и европско насеље су били угрожени. Француска је због тога, у пролеће 1911. године, под изговором заштите безбедности својих северноафричких поседа, послала трупе на територију Марока и 21. маја 1911. године ставила Фес под своју контролу. Реакција Немачке, која је надала да ће Султанат постати тржиште за немачке производе и потенцијални извор ресурса, била је изузетно оштра. У Берлину су почели да говоре о кршењу Алхесираских споразума. Кидерлен-Вехтер је рекао: „Мора се ударити песницом о сто. Међутим, једини циљ јесте – натерати Французе да преговорају”. 1. јула 1911. немачка топовњача „Пантер” упловила је у луку мароканског града Агадира. Изговор је био заштита немачких поданика, којих није било у кругу од 100 км. Морали су хитно да телеграфски позову из једног од градова у унутрашњости земље представника хамбуршке компаније, који је требало да затражи заштиту од представника немачке морнарице. Он је успео да тај задатак обави тек 5. јула, када се лака крстарица „Берлин” већ придружила „Пантеру”.

Пошто су коначно спасили „сународника коме је потребна заштита”, Немци су објавили претензије на јужни део Марока, пристајући да север припадне Французима. „Пантеров скок” је изазвао снажне реакције. Велика Британија је чврсто подржала Францу-

¹⁷² Абд ал-Азиз (1878–1943), султан Марока 1894–1908.

¹⁷³ Абд ал-Хафиз (????–1937), султан Марока 1908–1912.

ску, а Д. Лојд Џорџ¹⁷⁴ је 21. јула издао оштро упозорење Немачкој. Јачање Немачке у непосредној близини Гибралтара није било део планова Лондона, тим пре што су се англо-немачки односи стално погоршавали. Године 1907. у Великој Британији је поринут „Дреднот“, ратни брод нове генерације, који је одмах обевзредио првокласне бродове који су постојали раније – ескадарске оклопне ратне бродове. Почела је нова рунда поморске трке у наоружању, пре свега између Енглеске и Немачке. Већ 1908. године из бродоградилишта у Вилхелмсхавену у присуству кајзера поринут је први немачки ратни брод типа дреднот. Поред државних бродоградилишта, такве бродове у Немачкој су могле да граде и приватне фирме „Вулкан и К“ (Штетин), Круп – немачко бродоградилиште „Германија“ (Кил), „Шихај“ (Гдањск), „Бломунд Фос“ (Хамбург), „Говалдсверке“ (Кил). Немачки морнари су очекивали да до краја 1911. добију 13 бродова типа дреднот, док је у енглеским бродоградилиштима првобитно планирано да се изгради само 12 бродова ове класе.

У тој ситуацији британски парламент доноси закон о изградњи „две кобилице против једне“ и почиње немачко-енглеско поморско ривалство. То је било тешко бреме за британски буџет. Трошкови изградње бродова су значајно порасли. Цена британског оклопног ратног брода серије „Мажестик“, који су грађени 1893–1895. била је 1 милион фунти; ескадарски оклопни ратни бродови типа „Лорд Нелсон“, започети 1904–05. већ коштају 1,5 милиона фунти; цена тешког

¹⁷⁴ Дејвид Лојд Џорџ (1863–1945), гроф од Двајфорта (1945), британски државник, политичар и дипломата. Члан Доњег дома 1890–1945, министар трговине 1905–1908, министар финансија 1908–1915, министар војне опскрбе 1915–1916, министар војске 1916, премијер 1916–1922. Lider Либералне партије 1926–1931, члан Дома лордова (1945).

ратног брода типа „Дреднот” (1905–06) износила је 1,79 милиона фунти; дредноти типа „Краљ Џорџ”, започети 1910–11, коштали су 1,95 милиона фунти; а дредноти типа „Краљица Елизабета”, започети 1912–13. – већ 2,5 милиона фунти. Због тога, док су 1883. године британски поморски трошкови износили 11 милиона фунти, до 1896. већ су порасли на 18,7 милиона, 1903. године – на 34,5 милиона, а 1910. године – на 40,4 милиона фунти. Преговори између Берлина и Лондона о ограничењу изградње ратне флоте текли су с прекидима од августа 1909. до јуна 1911. Њихов једини резултат био је раст међусобног неповерења, које се у пуној снази испољило током мароканске кризе.

Русија је такође подржала Француску. То је било од огромног значаја за Париз. Од 1905. британска војска је почела да припрема експедиционе снаге (British Expeditionary Force, BEF) за пребацивање преко Ламанша у случају немачко-француског сукоба. Претпостављало се да ће је њихово појављивање на левом крилу француску војску не само спасити од пораза, већ и донети победу у рату. Међутим, влада, укључујући Г. Асквита¹⁷⁵ и Е. Греја, сматрала је могућим и пожељним да у будућем рату учествује само ратна флоте и, у сваком случају, била је против тренутног пребацивања БЕФ-а у Француску. У лето 1908. ситуација са резервама у Енглеској је била толико лоша да је министар војске чак предлагао да се искористе незапослени, окупљајући их зими на војну обуку. Строго говорећи, Велика Британија није имала армију са обученим људ-

¹⁷⁵ Херберт Хенри Асквит (1852–1928), гроф од Оксфорда и Аскита (1925), британски државник, члан Доњег дома од 1886, министар унутрашњих послова од 1892–1895, лидер Либералне партије од 1898, канцелар финансија 1906–1908, премијер 1908–1916, 1918. изгубио је место у парламенту, вратио се 1920, од 1925. – члан Дома лордова.

ством ни 1909. године. Дана 18. маја 1909. године, на дебати у Дому лордова, један од најауторитативнијих британских војсковођа, фелдмаршал лорд Ф. Робертс од Кандахара,¹⁷⁶ био је принуђен да изјави: „Ситуација у којој се сада налазимо је изузетна. Ми немамо армију! Немамо армију ни да је пошаљемо изван граница империје, нити да код куће бранимо државу!... Ниједна држава на свету неће покушавати да брани своје границе са тако мало и тако слабо обучених људи, као што то ми намеравамо.”

До пролећа 1911. ситуација се мало променила. Редовна, односно професионална армија је била исто толико добро обучена, колико и малобројна – свега 186.400 људи који нису могли да напусте Британска острва, остављајући их без икакве заштите и обучене резерве, односно територијалне војске. У овој другој, 1. марта 1911. године, мањак редова износио је преко 40 хиљада људи (од 301.262, било их је 260.000), 3/5 територијалне војске тада још није прошло почетни курс гађања (а 27% , односно 53.812 људи касније није успело да заврши овај курс). Као одговор на чланак у „Тајмсу”, у коме се тврди да ће у будућем рату британска флота заменити 500.000 војника, генерал Н. Кастелнау¹⁷⁷ је

¹⁷⁶ Фредерик Робертс Слеј (1832–1914), истакнути британски војсковођа, фелдмаршал (1895), лорд барон Кандахар (1892), 1. гроф, виконт Сент Пјер (1901). Од 1856. – у војној служби у Индији, 1857. учествовао је и истакао се у гушењу устанка сепоја, 1867. – у походу на Абисинију, 1878–1880. – у рату у Авганистану, главнокомандујући англо-индијске армије 1885–1893, главнокомандујући армије у рату против Бура 1899–1902, главнокомандујући британске армије 1901–1904.

¹⁷⁷ Ноел Жозеф Едвард де Куриере де Кастелнау (1851–1944), француски генерал, ступио у војну службу 1870. током Француско-пруског рата, заменик начелника Генералштаба (од 1911), 1914. водио је неуспешну офанзиву на Лорени, командовао Армијском групом Центар током офанзиве на Шампањ у

у фебруару 1913. напоменуо генералу Г. Вилсону¹⁷⁸ да флота не вреди ни један бајонет (истине ради, споменимо да и сам Вилсон није веровао да флота вреди више од 500 бајонета). Ови страхови нису били неосновани. Лорд Ричард Бардон Холдејн¹⁷⁹ – британски министар војске 1905–1912. – сматрао је да експедиционе снаге нису спремне за слање на континент.

јесен 1915. године, након чега је постављен за начелника штаба главнокомандујућег ген. Ж. Жофреа, заједно са њим смењен децембра 1916, а 1918. постављен је на место команданта Источне армијске групе у Лорени.

¹⁷⁸ Хенри Хју Вилсон (1864–1922), британски војсковођа и државник, фелдмаршал и баронет (1918). Године 1882, након неуспешних покушаја да се упише у војне школе у Сандхурсту и Вулбичу, приступио је као поручник и ратни дописник у милицију англо-индијске армије која је ратовала у Бурми, након чега је почетно војно образовање стекао у Дармштату и као поручник примљен је у британску армију. Генерал-мајор (1897), 1899–1901. учествовао у Англо-бурском рату, бригадни генерал (1907), начелник Штабне школе, 1910. руководио оперативним одељењем Главног штаба, присталица и организатор слања експедиционих снага у Француску, као заменик начелника генералштаба учествовао је у биткама британске војске у Фландрији 1914, 1915–1916. командовао IV армијским корпусом, фебруара 1917. учествовао на Петроградској конференцији савезничких сила као војни експерт, начелник Империјалног генералштаба 1918–1922, учествовао на конференцији у Рапалу 1922, након чега је пензионисан и изабран у парламент из Алстера. Активни присталица подршке протестантима у Ирској, убили су га милитанти Ирске републиканске армије у Лондону.

¹⁷⁹ Ричард Бурдон Холден (1856–1928), британски државник, адвокат, филозоф, лорд (1911). Један од оснивача Лондонске школе економије (1895), министар војске 1905–1912, спровео је низ реформи које су значајно повећале борбену ефикасност британске војске и обезбедиле проширење њених мобилизационих ресурса уочи Првог светског рата. Члан Дома лордова од 1911, лорд-канцелар 1912–1915, био је приморан да поднесе оставку због лажних оптужби за политичке симпатије према Немачкој.

Пошто се по ко зна који пут Немачка нашла у изолацији, сматрала је да није спремна за рат са коалицијом и направила је уступке. Тако је 4. октобра 1911. криза превазиђена потписивањем француско-немачког споразума. Берлин је признао француска права у Мароку у замену за део француског Конга и обезбеђивање „отворених врата” у Султанату на 30 година. Већ 30. марта 1912. Мароко је проглашен француским протекторатом. Помирење није успело – француско-немачки споразум је изазвао крајње огорчење и у Паризу и у Берлину. Бетман и Кидерлен-Вехтер су се надали да ће силом наметнути споразум који би свима одговарао. А на крају су сви били незадовољни, осим присталица активне трке у наоружању. „Што нас више понижавају”, задовољно је приметио Тирпиц, „то ће експлозија огорчења бити већа. Све је ближе усвајање новог закона о морнарици.”

Права последица догађаја у Агадиру било је нагло убрзање милитаризације великих држава. Француско министарство војске изборило се за значајно повећање војних буџета 1912. и 1913. године, 1913. године старосна граница за регруте је смањена са 21 на 20 година, што је до јесени 1913. повећало број регрута са 250.000 на 445.000 људи. Рок службе у војсци је продужен са 2 на 3 године. Тако би до 1915. године Француска могла да има армију која по величини не би била инфериорнија од немачке. Почетком 20. века 41% одраслог мушког становништва републике било је обухваћено разним видовима војне обуке (у поређењу са 36% у Немачкој). Немци се нису плашили акција свог западног суседа, добро свесни његове слабости. Године 1913, у својој тајној белешци, Е. Лудендорф,¹⁸⁰ тада још пуковник на

¹⁸⁰ Ерих Лудендорф (1865–1937), немачки војсковођа и политичар, од осамнаесте године у војној служби, од 1894. – у Великом генералштабу, начелник мобилизационог одељења Главног гене-

служби у Великом генералштабу, написао је: „Французи могу да се наоружавају колико хоће, али не могу да повећавају становништво Француске из дана у дан. Употреба црначке армије у европском театру војних дејстава остаће још дуго сан, ионако лишен лепоте.” И поред тога, немачка армија се 1912. године изборила за повећање војног буџета за 296 милиона марака годишње, плус 144 милиона марака у буџету за 1912. годину. Број војника немачке армије порастао је 1911. године за 10 хиљада људи, 1912. године – за 29 хиљада људи, а 1913. године – за 117 хиљада људи, укупно 30%. Немачка мирнодопска армија достигла је 800.000 људи, у ратним условима – 2.400.000! У октобру 1912. Немачка је променила поморски програм – сада је предвиђено да се граде 3 дреднота годишње, уместо два. Састав немачке флоте након спровођења програма из 1912. године требало је да буде следећи: 1) у домаћим водама – 1 командни ратни брод, 5 ескадри са по 8 ратних бродова, 12 оклопних и 30 лаких крстарица, 144 разарача, 72 подморнице; 2) у иностраним водама – 8 оклопних и 10 лаких крстарица. Закони донети у Аустроугарској од 1912. до 1913. године повећали су армијски контингент

ралштаба 1908–1913, 1913–1914. – пуковник, командант пука, почетком Првог светског рата – генерал-интендант 2. армије, истакао се при заузимању белгијске тврђаве Лијеж, начелник штаба 8. армије (од 22. августа 1914), начелник штаба немачког Источног фронта, 1916. – генерал-интендант Главног генералштаба, главнокомандујући Западног фронта 1918, генерал-пуковник. Од 26. октобра 1918. – у оставци, емигрирао у Шведску, вратио се 1920, придружио се нацистима, учествовао у „пивском пучу” у Минхену 1923. године, 1924. био је номинован као кандидат НСНРП-а (Национал-социјалистичке немачке радничке партије на челу са А. Хитлером) на изборима за Рајхстаг, где је ову странку представљао до 1928. 1925. као кандидат нациста изгубио је на изборима за председника Вајмарске републике. 1928. напустио је НСНРП, повукао се из политике, 1935. одбио је да прими чин фелдмаршала од Хитлера.

у мирнодопско време за 210 хиљада људи, тј. за 64%. На том фону, повећање контингента регрута руске војске 1914. године за 114 хиљада људи, тј. за 30%, очигледно није било ништа друго него изнуђена и неизбежна реакцију на поступке њених суседа.

1911: криза у Турској и Италијанско-турски рат

У међувремену, ситуација у Мореузама и на Балкану постајала је све мање управљива. Дошавши на власт у Турској, Младотурци су одмах почели да воде политику унификације. Већ 1908. морали да се суоче са отпором Курда који су били незадовољни реформом „хамидијских” јединица (у августу 1910. она је спроведена – уместо 64 „хамидијска пука”, формирано је 29 „Асхирет Хафиф Суvari Алаили Низамнамези”, то јест племенских пукова лаке коњице стављених под контролу регуларне армије), са Арапима, међу којима је почео да се јавља покрет за самоопредељење, за што су постојали и национални и верски разлози – део племена Арабијског полуострва био је незадовољан због изградње пруге у Хиџази, тј. на арапској обали Црвеног мора. У Јемену је почела махдистичка побуна. Избори одржани у децембру 1908. довели су до победе присталица „Јединства и напретка” у парламенту, али су приближно половину укупног броја посланика (281) представљали Арапи (60), Албанци (27), Грци (22), као и Словени (10), Јермени (14) и Јевреји (4), од којих нису сви подржавали владин програм унификације. Формирана је опозиција, због које је нови орган власти постао непотребан победничкој странци, па је парламентарна власт била кратког века. После државног удара 1909, од ње се практично одустало, у јануару 1912. парламент је распуштен, а нови избори дали су безусловну контролу над њим Младотурцима. Власт је прешла на политику

„отоманизације”, у суштини туркизације, и почела је од Албанаца. Поред тога, нове власти су покушале да разоружају становништво у Македонији и инсистирале на повлачењу страних војних представника, што је довело до наглог заоштравања ситуације у региону. Младотурци су 1910. покушали да централизују управу у Албанији, уведу наставу у школама само на турском језику и успоставе редовно опорезивање племена, чега никада раније није било.

Нису очекивали велике проблеме, пошто још није постојао јединствен албански књижевни језик, различита племена су говорила различитим дијалектима, знање арапског је било показатељ учености код албанских муслимана, грчког и латинског код хришћана, турски је често служио као језик међусобног споразумевања. Министар унутрашњих послова Турске је у парламенту изјавио да Албанци као народ не постоје. „Вар, ефендима, вар!” (Постоје, господине, постоје!) – викали су у одговору албански посланици. Дискусија никуда није довела и у марту 1910. Албанци су под вођством племенских вођа дигли масовни устанак на Косову. Устанак је брзо угушен, након чега је око 12 хиљада Албанаца пребегло у Црну Гору. Албанске школе и новине су затворене, националистичке вође ухапшене, а речи „Албанац” и „Албанија” забрањене су у османској штампи. У марту 1911. устанак су подигла планинска албанска племена са севера, углавном католици. Брзо је угушен, али је већ у јуну 1911. почео нови. У августу 1911. турска администрација понудила је племенским вођама услове амнестије – право на школовање на матерњем језику, право на ношење оружја, право албанских регрута да служе војску само на територији европског дела Турске. Ови уступци су били повезани са погоршаном спољнополитичком ситуацијом Османске империје.

28. септембра 1911. Италија је „у вези са немирима” у турским провинцијама Триполитанији и Киренаици (Либија) захтевала да Турска у року од 24 сата пристане на италијанску војну окупацију ових провинција. Следећег дана, после неодређеног одговора из Цариграда, Турској је објављен рат. Италијани су још пре тога спровели мобилизацију – око 80 хиљада војника је регрутовано у армију, од којих је половина додељена експедиционим снагама. У Либији су Турци имали само једну дивизију – око 12 хиљада војника, расутих по гарнизонима од 400 до 10 људи, дуж обале дужине 1.320 км. Уз апсолутну надмоћ италијанске флоте, њихова судбина је била запечаћена. 4. октобра 1911. Италијани су заузели Тобрук, 5. октобра – Триполи. Турске трупе су брзо поражене, али су изненађење биле номадске милиције које су пружиле озбиљан отпор. Овде су први пут коришћени авиони у војне сврхе.

Пошто се рат отегао, Турска није хтела да прихвати губитак територије, а Италија, из финансијских разлога, није могла предуго да буде у ратном стању, италијанска флота је појачала своје акције да изврши притисак на Цариград. Италијани су блокирали албанску обалу, искрцали трупе на неколико острва у Егејском мору и, на крају, блокирали Дарданеле. Затварање Мореуза нанело је значајну штету руској црноморској трговини и јавним финансијама. 30. септембра (12. октобра) 1911. године руски амбасадор у Турској Н.В. Чариков¹⁸¹ покренуо је иницијативу за била-

¹⁸¹ Чариков Николај Валеријанович (1855–1930), руски дипломата. 1886–1890. – политички агент у Бухари, од 1896. – дипломатски агент у Бугарској, саветник посланства у Немачкој, 1897–1900. – Резидентни министар на папском двору, 1900–1905. посланик у Србији, 1905–1907 – у Холандији, 1907–1909. – помоћник министра иностраних послова. 1909–1912. – амбасадор у Турској, опозван после демарша и именован за сенатора, преминуо у емиграцији у Енглеској.

терални споразум између Санкт Петербурга и Цариграда, који је предвиђао промену режима у Мореузима и турско признавање права пролаза за руске ратне бродове и терете кроз Босфор и Дарданеле. У нацрту је, посебно, наведено: „Руска влада се обавезује да пружи отоманској влади ефективну подршку за одржавање постојећег режима на Босфору и Дарданелима, проширујући поменућу подршку подједнако на суседне територије у случају да ове последње буду угрожене од стране војне силе. Да би олакшала испуњење овог услова, императорска османска влада се обавезује да се неће противити проласку руских ратних бродова кроз мореуз, под условом да се ти бродови не заустављају у водама мореуза, осим ако то није посебно предвиђено.”

У ствари, Чариков је желео да постигне исто што и Извољски током својих преговора са Еренталом, само директно. Као аргументе, Чариков је навео и техничке – велико повећање способности турске одбране Дарданела уз руско учешће, и обећање да ће промовисати приближавање балканских држава и Турске. Без сумње, ово је била идеална формула за решавање проблема са руске тачке гледишта, али младотурска влада очигледно није веровала Русији и радије је одуговлачила, обраћајући се за подршку Берлину, Паризу и Лондону. На крају је Цариград пристао на предлог, али под условом да у споразуму учествује Велика Британија, што је она одмах одбила. Преговори су зашли у ћорсокак, и Сазонов је 2. (15) децембра 1911. наредио да се они прекину, након чега је одлучио да је најбоље да Чариковљев демарш прогласи амбасадоровом личном иницијативом и марта 1912. опозива га из Турске. Непрестано интересовање Санкт Петербурга за црноморске Мореузе и њихов режим тицало се не само војне компоненте.

Русија, која је имала једну од најнижих стопа просечне потрошње жита по глави становника у Европи (Аустро-Угарска – 21,1 пуд годишње, Русија – 23,1

пуд годишње, Француска – 25,5 пуда годишње, Енглеска – 27,3 пуда годишње, Немачка – 28,8 пуда годишње годишње, Белгија – 29,2,) наставила је да активно извози житарице. За 15 година пре Првог светског рата (1898–1913), од 21,9 милијарди рубаља, око 80% свих финансијских прилива у Русију дошло је од извоза, а остатак из државних зајмова (2 милијарде рубаља) и страних инвестиција у индустрију, трговину и кредитне институције. Ови приходи, а самим тим и стабилност руске привреде, у великој мери су били засновани на извозу житарица. Чак ни у неповољној 1911. години, када је у Русији пожњевено 3,77 милијарде пуда жита (у односу на 4,6 милијарди пуда 1910, 4,48 милијарди 1912. и 5,41 милијарди 1913.), обим извоза жита се није битно променио. Године 1911. износио је 821 милиона пуда (наспрам 847 милиона пуда 1910, 548 милиона 1912, 648 милиона 1913.). Истовремено, приходи од извоза износили су: 1910. године – 735,3 милиона рубаља, 1911. године – 735,3 милиона рубаља, 1912. године – 547,1 милиона рубаља, 1913. године – 589,9 милиона рубаља. Тако су чак и неродне 1911. године, када је неколико милиона људи гладовало у 20 губернија у држави, а у Думи се водила оштра расправа о земљишним поседима коју су покренули сељачки посланици, извозни приходи Русије премашили и, притом значајно, показатеље из 1912. и 1913. године које су биле много повољније за пољопривреду. Трговачки значај руског жита заснивао се на ниским стопама његове домаће потрошње. Са избијањем Италијанско-турског рата у септембру 1911. године, ситуација у Мореузима се периодично погоршавала, што је доводило до њиховог привременог затварања 1912–13. године. То се први пут догодило 18. априла 1912. године, након што је италијанска ескадра бомбардовала турска утврђења на Дарданелима. Италијански бродови су за 2,5 сата испалили око 400 граната и удаљили се а да нису нанели веће штете турским тврђавама и сами нису

имали губитака. Турска влада је одмах започела минирање и затварање Дарданела. Штета коју је Русија претрпела у том случају премашила је 30 милиона рубаља месечно. До краја априла, британски губици од престанка трговачког бродарства у Мореузима износили су 100.000 фунти. Петербург и Лондон су енергично протестовали против поступака Италије и Турске. Подржали су их Беч и Париз, па је услед тога Турска била принуђена да објави отварање Мореуза од 7. маја 1912. Пловидба је обновљена 17. маја.

Преговори између Италије и Турске почели су у Лозани 12. јула, али су убрзо прекинути због потпуно различитих ставова, а затим је у ноћи 17. на 18. јул италијанска флота поново покушала да уђе у Дарданеле, са истим успехом, али са сасвим другачијим последицама. Акције Италијана су оштро критиковане од европских дипломата и Мореузи више нису били затварани. Напади италијанских бродова им више нису претили. У августу 1912. поново су настављени мировни преговори, који су се одвијали на фону још једног заостравања прилика на Балкану. У Лозани је 15. октобра 1912. склопљен мир између Италије и Турске, по коме је поседима Виторија Емануела III, поред Либије, додато још 7 острва архипелага Додеканез и острво Родос. На прилазима Мореузима појавили су се војне базе још једне државе. Мир је проглашен прелиминарним, али су га скоро одмах признале све велике силе. Италијанско-турски рат се, на дубоко задовољство ових држава, укључујући и Русију, завршио, али је скоро одмах по завршетку овог рата почео нови – Први балкански.

Балкански савез: планови и стварност

Ситуација у европским провинцијама Турске стално се погоршавала. Током рата са Италијом, Цари-

град је још увек пристајао на уступке Албанцима, али је међусобно неповерење и незадовољство уступцима у јуну 1912. године на Косову довело до нове побуне Албанаца. Око 50 хиљада побуњеника уништило је део турских гарнизона – турске власти више нису имале снаге да сузбију овај покрет. 30. јула 1912. године вође побуњеника изнели су влади своје захтеве: у року од 48 сати распустити парламент, саставити нову владу ослобођену младотурског диктата и увести аутономију за 4 вилајета Македоније – Јанински, Монастирски (Битољски), Ускупски (Скоплински), Шкодрински (Скутаријски). Тако се поново појавио програм Албанске лиге по узору на 1880. Побуњеници су тражили да се уједине у једну покрајину, у којој би Албанци добили искључиво право ношења оружја. У принципу, спровођење овог програма био је албански „велики национални сан”, који је Цариград одбацио. Младотурска влада је пристала само на олакшавање услова служења војног рока за Албанце и одлазак неких „антиалбанских политичара”. Албански побуњеници, њих око 30 хиљада, 12. августа 1912. године су заузели Скопље, фактички иступивши као савезници Италије на Балкану. Турска влада је, с обзиром на претњу да побуњеници крену на Солун, одлучила да им учини нове уступке, а истовремено је озбиљније приступила преговорима са Римом.

У међувремену, албански планови изазвали су велику забринутост међу суседима Турске, пре свега у Србији и Грчкој. Београд и Атина су категорички били против планова о стварању албанске државе, и још више – у таквим границама. Преговори између турске владе и вођа албанских побуњеника отегли су се до почетка Првог балканског рата, и у великој мери убрзали његов почетак. Први камен у стварању новог савеза балканских земаља положен је анексијом Босне и Херцеговине. Задатак руске политике у будућно-

сти – „да зближи ове државе међусобно и уједини их заједно са Турском, са једном заједничком идејом – заштите њихове националне и економске независности” – Извољски је објавио још 12. (25) децембра 1908. у Думи. У пролеће 1910. године, приликом узастопних посета бугарског цара, краља Србије и министра иностраних послова Турске Санкт Петербургу, предлагано им је међусобно приближавање, али је одмах постало јасно да су противречности у Македонији потпуно непомирљиве. На крају је пројекат спроведен, али без учешћа Турске. Србија, Бугарска, Грчка и Црна Гора су у марту-октобру 1912. године, уз активно учешће руске дипломатије, преговарале о савезу који је био потребан Русији у случају великог европског рата. Никола Пашић, који је постао председник Владе Србије 1904. године, тежио је ослобођењу суседних области Османске царевине насељених Србима. Анексијом Босне и Херцеговине тој намери задат је тежак ударац.

Територијално проширење Србије сада је било могуће само у правцу Македоније, чија подела је била предвиђена тајним српско-бугарским уговором од (29. фебруара) 13. марта 1912. године. 12. маја допуњен је војном конвенцијом између Београда и Софије. Према тајном анексу уговора, савезници нису могли да започну рат без претходног одобрења Русије (гл. 1) Али, ако се радило о деловању једне од уговорних страна, онда су Бугарска или Србија имале право да започну рат самостално, без сагласности Санкт Петербурга, док је друга страна морала да прогласи мобилизацију и заузме позицију добронамерне неутралности према савезнику. Без сумње, овај услов је савезнике извлачио испод руске контроле. Уговорена је и судбина освојених подручја – на окупираним територијама била би уведена заједничка управа два савезника (кондоминијум) и тај систем се морао поштовати најмање 3 месеца након скла-

пања мира. Спорне зоне су предате руском арбитражном суду (гл. 2), копија споразума је послата имперској руској влади (гл. 3), сви могући спорови су такође предати на руску арбитражу (ч. 4), режим тајности уговора је такође зависио од Русије, без чије сагласности ниједан његов део није могао бити објављен (гл. 5).

Треба напоменути да је на српско-бугарским преговорима о склапању Балканског савеза крајем 1911. године, на којима се расправљало о плановима за поделу Македоније у случају победе савезника, бугарска делегација била против руске арбитраже која, према речима руског дипломате, „... према њиховом схватању, тешко да би подржала претеране захтеве Бугарске.” На крају је прихваћена. Радило се о члану 4. Српско-бугарског споразума закљученог 13. марта 1912. године, који је гласио: „Сваки спор који настане око тумачења или спровођења било које одредбе овог уговора, тајног анекса или војне конвенције, подлеже коначној одлуци Русије, чим једна од страна изјави да је немогуће постићи споразум директним преговорима.” Бугарски делегат Д. Ризов¹⁸² је сасвим јасно рекао, „...да је арбитража руског императора неопходна обема владама као заштита од јавног мњења, крајње супростављених и тешко помирљивих око овог питања...” Руска арбитража, о чему Петербург није ни претходно консулто-

¹⁸² Димитар Христов Ризов (1862–1918), бугарски публициста, новинар, јавни радник и дипломата. Студирао у Битољу и Пловдиву, отворио штампарију у Битољу 1881, инспектор бугарских школа у Македонији 1882–1883, од 1884. активно укључен у политичку борбу у Кнежевини Бугарској, сарадник П. Каравелова, сарадник и уредник листа либералне странке „Трновски устав”, активно је учествовао у уједињењу Источне Румелије са Бугарском 1885. Од 1887 – у дипломатској служби. Трговачки конзул у Скопљу (1897–1899), дипломатски агент у Црној Гори (1903–1905), у Србији (1905–1907), посланик у Италији (1908–1915), у Немачкој (1915–1918). Умро у Берлину.

ван, требало је да има не само улогу громобрана против неизбежних критика приликом поделе Македоније. На тај начин је и купован пристанак Русије да призна бугарско-српски уговор. Сазонов је био принуђен да пристане на то, надајући се да ће на тај начин моћи да контролише акције Софије и Београда. Обе владе су обавештене да ће Русија прихватити овај савез искључиво као одбрамбени.

Предратне претензије и погледе Софије, Београда и Атине на целу Македонију демонстрирају статистички подаци о њеном становништву, којима се баратало у овим земљама:

Бугарски (1900):

Турци – 499.204 становника

Бугари – 1.181.336 становника

Грци – 228.702 становника

Албанци – 128.711 становника

Власи – 80.767 становника

Јевреји – 67.840 становника

Цигани – 54.557 становника

Срби – 700 становника

неопредељени – 16.407 становника

Укупно – 2.258.224 људи.

Подаци су засновани на анкетама, број Бугара се скоро у потпуности поклапа са бројем парохијана бугарске цркве која је под омофором егзарха Бугарске.

Српски (1889):

Турци – 231.400 становника

Бугари – 57.600 становника

Грци – 201.140 становника

Албанци – 165.620 становника

Власи – 69.665 становника

Јевреји – 64.645 становника
Цигани – 28.730 становника
Срба – 2.948.320 становника
неопредељени – 3.500 становника
Укупно – 2 870 620 људи.

Српски прорачуни су засновани на проучавању дијалеката региона и на етнографским истраживањима. Треба их сматрати веома условним.

Грчки (1904, без Косовског вилајета):

Турци – 634.017 становника
Бугари – 332.162 становника
Грци – 652.795 становника
Албанци –
Власи – 25.101 становника
Јевреји – 53.147 становника
Цигани – 8.911 становника
Срби –
неопредељени – 18.685 становника
Укупно – 1.724.818 становника

Најмање тачни подаци су грчки прорачуни јер су условни и засновани на спекулативном нивоу утицаја грчке цивилизације (споменици античког наслеђа и сл.), пре свега на градско становништво.

29. маја 1912. године закључен је бугарско-грчки уговор о савезу који такође није одређивао будуће границе између држава у случају победе – судбина Солуна изазвала је посебне контроверзе. Чинило се да су остварени планови Русије да у будућности има 500 хиљада савезничких словенских бајонета за заштиту Балкана од „немачког продора и аустријске инвазије”, како је желео Сазонов, али су савезници сада желели да делују и самостално, не обазирјући се на Петербург.

Како је приметио руски отпавник послова у Софији, кнез Урусов¹⁸³ – „Зора бугарско-српског споразума није зора мира. Овај споразум је изродио рат (Италијанско-турски – А.О) и рођен је за рат. Одбрамбени бугарско-српски уговор нема никакву вредност за Бугарску, јер ни Румунија ни Турска неће да ја нападну самоиницијативно”. Фердинанд Бугарски није планирао да чека када ће заједно са Србијом морати да се супростави продору Аустроугарске у Новопазарски санџак. Уосталом, није само он био заинтересован за почетак рата 1912. године. Од великог значаја био је и став бугарске армије која је желела рат за санстефанске границе.

Управо борбом за контролу над армијом почео је сукоб између Фердинанда и Стамболова почетком 90-их година 19. века. Кобург је тада победио, што је умногоме допринело политичком паду Стамболова. Очигледно, ово је још једном уверило кнеза у исправност курса који је изабрао. Под његовом личном контролом била је главна школа за обуку официра бугарске војске – Софијска школа Његовог Величанства, као и формирање официрског кора у целини. Веома штедљиви и прорачунати кнез за ово није жалио новац, јаничари су били инспиративан пример за његову просветну делатност. Годишња плата потпоручника бугарске војске износила је 2.400 франака, што је била добра плата у поређењу са суседима и многим европским армијама. Ово се не може рећи за генералску годишњу плату – 14.000 франака, али је цар дозвољавао да њему лично одани генерали задовоље своје потребе проневерама и митом. Редовни официрски кор је био релативно мали, што је олакшавало његову контролу: до 1909. године у војсци је служио 21 генерал, 98 пуков-

¹⁸³ Урусов Лав Владимирович (1877–1933), руски дипломата, кнез, камер-јункер, службеник Министарства иностраних послова.

ника, 153 потпуковника, 283 мајора, 924 капетана, 319 поручника и 407 потпоручника. Такође, од 20 људи који су завршили Николајевску академију Генералштаба пре 1885. године, до 1912. године у бугарској војсци 10 људи је достигло чин генерал-мајора, 4 – генерал-лајтнанта (1 је остао у Русији, 3 умрло, а 1 нема информација). Укупно је до октобра 1912. кроз руску академију прошло 123 бугарска официра.

Уочи Балканских ратова међу бугарским официрима распоређеним у Генералштаб и даље су преовладавали дипломци руске Николајевске академије – било их је 75. „Италијани” или „торинци” (тј. они који су завршили Академију у Торину, основану 11. марта 1867. године, после пруске победе у рату 1866. године). Академија је од самог почетка била под јаким утицајем пруске војне школе. Крајем 19. и почетком 20. века италијанска висока војна школа је била веома цењена у Европи и тамо су се школовали многи бугарски официри) били су други по бројности – 44 официра, 10 је завршило француску, 4 – белгијску и 1 – аустроугарску војну академију. Такав састав војне елите дао је Кобургу могућност да маневрише између различитих група, осим тога, 1911. године у Софији је основана властита војна академија са трогодишњим програмом студија. О потпуном јединству „руских” дипломаца, наравно, нема ни речи. Међу њима су били и генерали Д. Радко-Дмитријев,¹⁸⁴ Р.

¹⁸⁴ Радко Дмитријев Радко Дмитријевич (Радко Русков Дмитријев) (1859–1918), бугарски и руски војсковођа и државник. Године 1876. учествовао је у бугарском народноослободилачком покрету, учествовао у Руско-турском рату 1877–1878. У саставу гардијског Уланског пука. После рата завршио је Војну школу у Софији (1879), наставу су у то време изводили руски официри на руском језику по руским уџбеницима. Године 1884. завршио је Николајевску академију Генералштаба, учествовао и истакао се у Бугарско-српском рату 1885. године, помоћник начелника штаба Западног корпуса, командовао претходницом при-

ликом напада на Пирот. Један од главних организатора пуча 1886. којим је свргнут кнез Александар Батенбершки. После контрапуча, био је принуђен да емигрира у Румунију, где је постао истакнути члан проруске официрске организације. Учествовао је у официрском устанку у Силистрији (1887), након чијег неуспеха одлази у Русију и ступа у руску војну службу, служио је на Кавказу. 1898. године, после нормализације односа између Русије и Бугарске, вратио се у отаџбину, постављен за начелника штаба 5. дунавске пешадијске дивизије. Начелник Оперативног одељења Генералштаба (1900–1904), начелник Генералштаба (1904–1907), начелник 3. војно-инспекцијске области (1909–1912). Током Првог балканског рата 1912. године командант 3. бугарске армије, поразио је Турке код Кир-Килисе и Љуле-Бургаса, али није успео да заузме утврђене положаје код Чаталџа. Новембра 1912. командовао је 3. и 1. армијом код Чаталџе, али ни у другом покушају није успео да заузме турску линију утврђења. Током Другог балканског рата био је помоћник главнокомандујућег Ратне армије, на крају којег га је Фердинанд Кобург послао као посланика у Русију. По избијању Првог светског рата званично је затражио од цара Фердинанда дозволу да приступи руској војсци, није добио одговор на свој захтев, па је то учинио самовољно, прихватио је руско држављанство и са чином генерал-лајнанта командовао VIII армијским корпусом 8. армије Југозападнoг фронта. Истакао се у бици у Галицији, одликован Орденом Светог Георгија 3. степена, након постављења ген. Н.В. Рузског за главног команданта армијама Северозападнoг фронта, постављен је за команданта 3. армије Југозападнoг фронта. Успешно и храбро је деловао против Аустријанаца на Пшемислском и Краковском правцу. У пролеће 1915. године, ослабљена у борбама, развучена дуж дугог фронта, без резерви и не добијајући појачања, 3. армија се нашла на удару немачко-аустријске офанзиве. Током Горличке операције и повлачења са Карпата, трупе Радка-Дмитријева претрпеле су тешке губитке. 7 (20) маја 1915. смењен је са дужности команданта армије, касније је командовао II сибирским армијским корпусом и VII сибирским армијским корпусом (1915). Од пролећа 1916. командант 12. армије Северног фронта, смештене у рејону Риге. Крајем децембра 1916. покренуо је успешну офанзиву на митавском правцу, која, ипак није довела до значајнијих успеха. У лето 1917. одлуком Привремене владе смењен је и прекомандован у резервне официре штаба Пе-

Петров, Н. Иванов¹⁸⁵ и М. Савов.¹⁸⁶ Основна вештина Кобурга-политичара била је управо у томе што је користио прилику да официре хушка једне против других и да проналази оне који су лично њему највернији. Њен смисао био је добро познат и савременицима.

23. августа (5. септембра) 1912. године руски посланик А.В. Некљудов¹⁸⁷ дао је врло тачну оцену о узроцима колебања аустријског принца и његовој будућој политици. Пре почетка Балканског рата, Фердинанд је заиста оклевао, плашећи се неуспешног исхода рата: „Али за Фердинанда и за садашњу владу, противљење рату значило би, под одређеним условима, *одрицање од власти* (курзив додао – А.О). Фердинанд се највише плаши да против себе окрене бугарске официре, тј.

троградске војне области. Отишао је на југ Русије ради лечења, септембра 1918. бољшевици су га узели за таоца и 18. октобра 1918. свирепо убили у Пјатигорску, заједно са низом других високих руских официра и владиних функционера.

¹⁸⁵ Никола Иванов (1861–1940), бугарски војсковођа, пешадијски генерал. Завршио је војну школу у Софији (1879), служио у јужнобугарској милицији, 1885. завршио Николајевску академију Генералштаба, учествовао и истакао се у српско-бугарском рату 1885, начелник Генералштаба (1894–1896), министар војске (1896–1899), током Првог балканског рата – командант 2. Армије која је опседала Једрене, од 1913 – у оставци, убеђени и активни противник уласка Бугарске у Први светски рат на страни Немачке и Аустроугарске.

¹⁸⁶ Михаил Попов Савов (1857–1928), бугарски војсковођа и државник, пешадијски генерал. Завршио је војну школу у Софији (1879), Николајевску академију Генералштаба (1883), учествовао и истакао се у Српско-бугарском рату 1885, помоћник министра војске (1887), министар војске (1891–1894; 1903–1908), помоћник главнокомандујућег бугарске армије 1912–1913, амбасадор у Француској (1920–1923).

¹⁸⁷ Некљудов Анатолиј Васиљевич (1856–1943), руски дипломата, коморник, активни државни саветник, изванредни посланик и опуномоћени министар у Шведској 1914–1917.

једину силу на коју се суштински ослањао 25 година. Стога, ако само види да незадовољство и немири у војсци заиста постају озбиљни, он ће, по свој прилици, покушати да сву кривицу, сав *odium* због бугарске неактивности, свали на руске претње и на кукавичлук садашњег „русофилског” кабинета. Раскинувши са овим последњим, он ће у том случају позвати на власт „министарство оптужених” (Генадијев,¹⁸⁸ генерал Петров, Радославов,¹⁸⁹ Тончев¹⁹⁰), покушаће да заварава народна очекивања политичким комбинацијама и тра-

¹⁸⁸ Никола Иванов Генадијев (1868–1923), бугарски политичар и публициста. Гимназију је завршио у Пловдиву (1885), Правни факултет Универзитета у Бриселу, од 1900. биран у скоро све народне скупштине, министар правде (1903–1904), министар трговине и пољопривреде (1904–1908), један од лидера Народно-либералне странке. 1923. основао је партију „Народно јединство”, убили су га македонски револуционари.

¹⁸⁹ Василиј Радославов (1854–1929), бугарски јавни радник и државник, правно образован у Бечу и Хајделбергу, министар правде 1884–1886, председник владе 1886–1887, вођа Либералне партије 1887–1918, посланик у Народној скупштини 1880, 1886–1887 и 1911, министар унутрашњих послова 1899–1900, председник владе 1913–1918, после пораза Бугарске у Првом светском рату и абдикације Фердинанда Кобуршког, заједно с њим емигрирао у Немачку.

¹⁹⁰ Димитар Стојанов Тончев (1859–1937), бугарски државник. Године 1883. дипломирао је на Правном факултету Новоросијског универзитета (Одеса), постављен за помоћника тужиоца и председника Окружног суда у Пловдиву, активан члан Либералне партије. Министар трговине и пољопривреде (1884), министар правде (1886; 1888–1891), министар јавних радова, саобраћаја и веза (1899–1900), министар иностраних послова (1899–1901), почетком 1903. осуђен за финансијске злоупотребе, амнестиран децембра исте године. Почетком 1910-их, један од лидера Младолибералне партије, министар финансија (1913–1918), осуђен је 1919. на доживотни затвор због катастрофе изазване учешћем Бугарске у Првом светском рату. Амнестиран 1928.

жиће слободу деловања путем договора са Аустријом.” Бугарски официри и политичари су научени да разликују „званичну” и „незваничну” Русију и да се према првој односе са већим захтевима.

У Софији и Београду, владе су у за себе критичним тренуцима навикле да искоришћавају Русију, чак и као неку врсту громобрана. Осим тога, помирити савезнике је било још теже него натерати их да поштују интересе Русије. Када су пре Првог балканског рата покушали да убеди Ризова да не жури са иступима, он је одговорио да ће бугарска војска свакако поразили Турке, али ако се то не догоди, онда Русија „... неће оставити и не може оставити Бугарску без свог покровитељства”. Такве ставове подржале су и личности из либералне опозиције у Русији. Јула 1912. А.И. Гучков¹⁹¹ је дошао у Софију, он се

¹⁹¹ Гучков Александар Иванович (1862–1936), руски привредник, јавна и политичка личност, активни државни саветник (1912), наследни почасни грађанин, из трговачке породице. Дипломирао је на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета 1866. године и наставио школовање на универзитетима у Берлину и Хајделбергу. Године 1888. изабран је за почасног мировног судију у Москви, 1892–1893. – у служби код губернатора Нижњег Новгорода, после тога – у Московској градској управи. 1893–1897. – члан Московског градског већа, 1897–1907. – председавајући Московске градске думе. 1895. године, у време заоштравања јерменског питања, незванично путује по Отоманској империји, 1896. године путовао преко Тибета. Године 1897–1899. служио као млађи официр у обезбеђењу Кинеске источне железничке пруге, 1900. године, као добровољац, учествовао је у Англо-бурском рату на страни Бура. Године 1903. путовао је у Македонију у време Илинденског устанка, за време Руско-јапанског рата као представник Московске градске думе и главни опуномоћени представник (у почетку као помоћник) Руског друштва Црвеног крста и Комитета Велике кнегиње Јелисавете Фјодоровне био је у театру војних операција, након Мукденске битке и повлачења руских јединица остао у граду са руским рањеницима да штите њихове интересе. Заједно са тешким рањеницима и медицинским

залагао за велики рат на Балкану са циљем ослобођења Словена. Формално је тамо стигао да отвори филијалу осигуравајућег друштва „Русија”. У ствари, његов циљ је био да испита расположење јавности. Планови Гучкова укључивали су поделу Македоније и утврђивање

особљем Јапанци су га предали код Сипингаја. 1902–1908. – директор Московске рачуноводствене банке, члан одбора: Петербуршке рачуноводствене и Кредитне банке, осигуравајуће компаније „Русија”, Друштва А.С. Суворина – „Ново време” (почетком 1917. вредност имовине А.И. Гучкова износила је око 700 хиљада рубаља). Године 1905. учествовао је на земско-градским конгресима, један од вођа „шиповске мањине”, у стварању „Савеза 17. октобра” (од 1906. – на челу). Присталица јаке уставне монархије, у лето 1906. године позвао га је П.А. Столипин да се придружи његовој влади као министар трговине и индустрије, што је одбио. У мају 1907. изабран је за члана Државног савета за индустрију и трговину, у октобру 1907. Даје оставку, изабран је за посланика III државне Думе и био је на челу фракције октобриста. Био је председник скупштинске Комисије за одбрану, од марта 1910. до априла 1911. – председник Државне Думе, поднео оставку у знак протеста против усвајања закона о земству у западним покрајинама, мимо Думе. 1913. – иницијатор преласка „Савеза 17. октобра” у опозицију према власти. На почетку Првог светског рата – на фронту као главни опуномоћеник Руског Црвеног крста, био је један од организатора и руководиоца Централног војно-индустријског комитета, члан Посебне савета за одбрану. Године 1915. поново је биран у Државни савет за област трговине и индустрије, учествовао је у стварању и раду „Прогресивног блока”. Крајем 1916 – почетком 1917. ковао је планове за династички преврат са циљем да се император замени великим кнезом Михаилом Александровичем и формира „влада одговорна Думи” од либералних политичара. 2. (15) марта 1917. као представник Привременог комитета Државне думе, заједно са В.В. Шуљгиним прихватио је абдикацију Николаја II у Пскову. После Фебруарске револуције 1917. – министар војних и поморских послова у првом саставу Привремене владе (2. март – 30. април), затим учесник у припреми војног удара Л.Г. Корнилова. Током грађанског рата пружао је активну помоћ Белом покрету, након завршетка рата – у емиграцији у Паризу.

Русије на Балкану. Буквално је гурао Бугаре у рат, који су ионако хрлили у бој. Треба напоменути да су ови планови били потпуно у супротности са деловањем руске дипломатије. Од самог почетка она уопште није била заинтересована за рат савезника са Турском.

Руски посланик у Бугарској Некљудов био је шокиран ратоборношћу Гучкова и подсетио га је како га је овај пре четири месеца уверавао у апсолутну војну неспремност Русије, а сада се залагао за рат на Балкану који је, у сваком случају, искључивао могућност да Империја остане пасивни посматрач догађаја. „Да, истина је”, рекао је Гучков, „али када смо били спремни за рат у читавој нашој новој историји? А ипак смо направили значајан напредак у решавању наших историјских проблема на Блиском истоку.” Заправо, Гучков је радо делио своја уверења не само са руским дипломатама. Сudeћи по готово потпуној подударности фразе и времена, управо њега спомиње британски амбасадор у Русији Џ. Бјукенен,¹⁹² који је дипломатски прећутао име парламентарца: „Сећам се да сам једном поставио питање једном утицајном посланику Думе, који се залагао за чвршћу политику Антанте (у време балканских ратова – А.О), да ли је Русија спремна за европски рат. „Не.”, био је његов одговор. „Али она никада неће бити спремна.” Некљудов је 13. (26) јула 1912. известио С.Д. Сазонова: „...Гучков, као особа која сада није на положају, склонији је неизбежности радикалног решења питања него руски посланик, који по дужности и на основу упутстава која су му дата, покушава да

¹⁹² Џорџ Вилијам Бјукенен (1854–1924), британски дипломата. Од 1876. – у служби Министарства иностраних послова. 1876–1904. – на дипломатским позицијама у амбасадама у Италији, Јапану, Аустроугарској и Немачкој; у 1904–1908 – посланик у Бугарској, 1910–1918. – амбасадор у Русији, 1919–1921. – амбасадор у Италији.

искористи сваку прилику да успори кретање по опасној литици”.

Затим је Гучков кренуо у Београд, где је био одлично примљен. И овде је држао врло борбене јавне говоре попут овог: „... традиција захвалности Срба створила је међу Русима традицију дужности; традиције прошлости дају гаранцију да ће исте традиције бити и у будућности. Обновљена Русија је у стању да испуни своје традиционалне дужности, највише захваљујући реформама садашњег императора чија личност и дела изазивају симпатије.” „Разумљиво је одушевљење”, приметио је В.Н. Штрاندман,¹⁹³ „са којим је, у садашњој алармантној ситуацији, прихваћена изјава А.И. Гучкова”. Војни аташе у Србији В.А. Артамонов¹⁹⁴ је забринато

¹⁹³ Штрاندман Василиј Николајевич (1877–1963), руски дипломата. Похађао је Пажевски корпусу заједно са будућим регентом Србије и краљем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Александром Карађорђевићем. Од 1912. године – први секретар руске дипломатске мисије у Србији, од јула 1914. године, после неочекиване смрти посланика Н.Х. Хартвига, руски отправник послова у Србији. Током Првог светског рата учествовао је у „српској голготи” (повлачење српске војске и значајног броја цивилног становништва преко Албаније на Јадранско море и евакуација на острво Крф). Године 1919. за посланика у Србији поставила га је влада А.В. Колчака, био је и представник главнокомандујућег Оружаних снага јужне Русије ген. А.И. Дењикина, а потом и главнокомандујућег руске армије ген. П.Н. Врангела до затварања амбасаде у марту 1924. године, након чега је преузео одговорност за заштиту интереса руских избеглица у Краљевини СХС, био на челу низа избегличких организација, укључујући Руско друштво Црвеног крста. Током нацистичке окупације Југославије (1941–1944) био је под надзором Гестапоа. Године 1944. напустио је Југославију и емигрирао у Швајцарску, а потом у САД.

¹⁹⁴ Артамонов Виктор Алексејевич (1873–1942), руски војсковођа, генерал-мајор Генералштаба (1915). Завршио је Симбирски кадетски корпус, 1. павловску војну школу, распоређен у гардијски Волински пук, 1900. године дипломирао је на Николајевској

известии генерал-интенданта Главне управе Генералштаба, ген. Ј.Н. Данилова¹⁹⁵: „Српски лидери су у А.И.

академији Генералштаба, распоређен у штаб Одеског војног округа. Помоћник (1902–1904), затим виши штапски ађутант. Руски војни аташе у Грчкој (1907–1909), пуковник (1908), војни аташе у Србији (1909–1915), за време Првог светског рата – руски представник у српској Врховној команди, учествовао је у „српској голготи” – повлачењу кроз Албанију до обале Јадранског мора и евакуацију на острво Крф. Генерал-мајор (децембар 1915). Од 1916. године – на Солунском фронту, борио се у саставу Руског експедиционог корпуса. 1918. године, заједно са српском војском, вратио се у Београд. 1919. представник главнокомандујућег Оружаних снага јужне Русије генерала А.И. Дењикина, 1920. године главнокомандујућег руске армије, генерала П.Н. Врангела, у Београду. Активно је учествовао у пресељењу у Србију три руска кадетска корпуса и два института за жене. Године 1920. разрешен је дужности и прешао на службу у армију Краљевине СХС.

¹⁹⁵ Данилов Јуриј Никифорович (1866–1937), руски војсковођа, генерал пешадије (1914). Завршио је Михаиловску артиљеријску школу (1886) и Николајевску академију Генералштаба (1892). Штабни официр 27. артиљеријске бригаде (1892–1894), старији ађутант штаба Кијевског војног округа (1894–1898). Помоћник референта Канцеларије за мобилизацију трупа (1898–1903), штабни официр Генералштаба у саству Главног штаба (1903–1904), начелник одељења Главног штаба (1904–1905), стални члан Комисије за село (1904–1906; 1908–1910), председник Комисије (1910–1914), одељења Главне управе Генералштаба (1905–1906), помоћник главног интенданта Главне управе Генералштаба (1906), командир 166. ровенског пешадијског пука (1906–1908), главни интендант ГУГШ (1908–1909), генерал-интендант ГУГШ (1909–1914), генерал-интендант штаба Врховног главнокомандујућег (1909–1914), одликован Орденом Светог Георгија 4. класе за Галицијску битку. Командант XXVармијског корпуса (1915–1916), начелник штаба Северног фронта (1916–1917), после Фебруарске револуције – командант 5. армије, придружио се Црвеној армији 1918, предводио је групу совјетских војних стручњака током преговора у Брест-Литовску, одлучни противник склапања мира, марта 1918. одлази у Украјину, ступа у Добровољачку армију, помоћник начелника

Гучкову видели најистакнутијег представника руског јавног мњења, преко кога је, рекло би се, незванична Русија изражавала своје жеље, саопштавала оно што њени званични представници нису желели или нису могли да кажу. Вероватно су Срби претпостављали да их незванична Русија савезом са Бугарима благосиља за рат и, ако затреба, да ће их подржати.”

Постигнути ефекат је, очигледно, био недовољан. Вративши се у Русију, Гучков је послао телеграм председнику Савета министара Србије Николи Пашићу: „Да ли остајете при истом мишљењу? Нека нам Бог помогне!” Добивши информацију о томе, руски војни аташе у Београду одмах је то пријавио надређенима, пропративши коментарима: „Наведени телеграм којим се Срби хушкају на рат потврђује писану карактеристику улоге А.И. Гучкова, коју сам сачинио у извештају од 16. јула бр. 119 (види горе – А.О). Најјаче запрепашћење изазива то што А.Гучков, који је нападао нашу неспремност за рат, сада тако лакомислено гура Србе и Бугаре у оружани сукоб, стварајући код њих илузију да ће се незванична Русија у правом тренутку заузети за њих?” Све је то учињено готово истовремено са поновљеним покушајима руске владе да увери балканске савезнике да Русија није спремна за рат, и да ни у ком случају неће ризиковати оружани сукоб ако они не успеју, и да не подрже њихове ратоборне планове. Сазонов није напустио ову позицију чак ни на почетку рата, али тада то више није било важно. Ауторитет Русије на Балкану био је веома велики, њену основу чинили су сељачка породица и црква, али међу секуларизованом интелигенцијом и државним вођама став према држави-ослободитељици није био једнозначан.

Војне управе Оружаних снага јужне Русије (1920). Од 1920. у емиграцији у Паризу.

Посебно сложен однос према Русији био је у Бугарској. Кобург ју је мрзео јер се плашио руског утицаја на бугарски народ и био приморан да рачуна са њим, али, према згодном запажању једног од руских дипломата, „...више од свега, он се, очигледно, плашио македонске партије и амбициозних лидера који су били на њеном челу. Знао је да се неће зауставити ни пред чим ако буду сматрали потребним да остваре своје планове.” Да би одржао своју личну власт, Кобург је у критичним тренуцима демонстрирао своју оданост бугарском „великом националном сну”, а тада није требало да се плаши Македонаца. Они су му радо изашли у сусрет. 19. јула (2. августа) 1912. на пијаци у граду Качани у Македонији одјекнула је експлозија – активисти ВМРО су дигли у ваздух магарца натовареног динамитом. Према званичним турским подацима, убијено је 9 људи, углавном муслимана, као одговор је почео масакр над хришћанима – убијено је око 40 људи, а рањено 250 – углавном Бугара. Ситуација на Балкану је одмах ескалирала. Бугарски народ се поново с надом окренуо према Русији, а аустријски принц је одмах подсетио на њену улогу у модерној историји Бугарске.

У августу 1912. године, дакле уочи Првог балканског рата, када се обележавала двадесет пета годишњица Фердинандове владавине, митрополит Трновски је поново подсетио цара, и то јавно, да његови страхови нису неосновани: „Ви сте подигли сопствени престиж, привукли пажњу великих сила, уздигли Бугарску у ранг независне државе, стекли титулу краља, али морате запамтити да се за ових 25 година нисте одмакли ни корака ка правим циљевима Бугарске, онима које је Цар-Ослободилац унео у Санстефански уговор!” Русија, Цар-Ослободилац, Сан Стефан су се у ово време и иначе веома често помињали. Фердинандов манифест којим се објављује рат Турској није про-

шао без њих: „Сузе балканских робова, јауци милиона хришћана нису могли да не потресу њихове саплеменике и истовернике, који свој слободан и миран живот дугују Великој хришћанској Ослободитељки. Бугарски народ памти пророчке речи Цара-Ослободиоца да света ствар мора бити остварена до краја... нека се храбри бугарски војник сети јуначких дела својих отаца и предака и храбрости својих учитеља, руских ослободилаца. И нека иде из победе у победу. Напред, Бог је са нама!” На дан потписивања манифеста, 5. (12) октобра 1912, Фердинанд је примио С.С. Бобчева,¹⁹⁶ именованог за новог посланика у Русији. „Да”, нагласио је цар, „почињемо рат и како ће се он развијати, шта ће донети нашој отаџбини, добром бугарском народу, ја не знам. Али поуздано знам да сваки рат доноси и повољне прилике и ризике. Очекујем прво. Нека нас Бог сачува од овог последњег. Али и то је могуће. А у том случају на Вама је, *moncher Bobtchev*, да будете *surle qui – vive* (тј. будете спремни – А.О), и у критичном тренутку уложите сав свој напор да Русија интервенише.”

¹⁹⁶ Стефан Савов Бобчев (1853–1940), бугарски правник, фолклориста, слависта, политичар. Године 1872. уписао се у Отоманску медицинску школу у Цариграду, 1874. емигрирао је у Русију, у Одесу, где је похађао гимназију, 1877–1878. служио као чиновник у руској администрацији у Бугарској на челу са кнезом. В.А. Черкаским, 1880. године дипломирао је на Правном факултету Императорског московског универзитета и био постављен за председника окружног суда у Пловдиву, 1883. – постављен за председника Врховног управног суда, 1884–1885. – за управника правосуђа у администрацији генерал-губернатора Источне Румелије, активно учествовао у уједињењу покрајине са Кнежевином Бугарском, председник Свесловенског сабора у Софији (1910), министар народне просвете (1911–1912), аутор закона о Бугарској академији наука (1912), посланик у Русији (1912–1913), оснивач, директор и предавач Балканског блискоисточног института политичких наука у Софији (1920–1937).

Балкански ратови

16. (29) септембра 1912. године почела је мобилизација у Турској, као одговор на њу објављене су мобилизације у Србији, Бугарској и Грчкој. Септембра 1912. године закључен је усмени бугарско-црногорски споразум о заједничким војним операцијама против Турске, а 6. октобра и споразум између Србије и Црне Горе. 8. октобра 1912. почела су војна дејства између Турске и Црне Горе, којима су се Србија, Бугарска и Грчка придружиле 10 дана касније (17. октобра Турска је објавила рат Бугарској и Србији, а истог дана Грчка је објавила рат Турској). Бугарска војска (око 300 хиљада бајонета, 5 хиљада сабљи, 720 топова), српска војска (220 хиљада бајонета, 3 хиљаде сабљи, 500 топова), грчка војска (130 бајонета и сабљи, 216 топова), црногорска војска (35 хиљада бајонета, 130 топова) – заједно су представљали веома значајну снагу. Турска је 1912. године имала око 24 милиона становника, од чега су мушкарци од 20 до 24 године чинили 1,08 милиона људи, од 26 до 40 – 4 милиона људи. Међутим, према процени турског генералштаба, у ратно време се могло поуздано рачунати само на муслиманско становништво, тј. на 15 милиона људи, што значајно смањује људски потенцијал армије, а прву категорију војних обвезника – на 730 хиљада људи. Поред тога, постојала су и друга ограничења – укупна залиха пушака била је само 713.404 комада (за пуну мобилизацију било је потребно 1.092.448 комада). Од 1909. до 1912. године младотурска влада избацила је из војске око 10.000 „алајли” официра, тј. око једне трећине целокупног официрског кора. Без обзира на квалитет ових официра, није имао ко да их замени – борбена способност војске је била ослабљена. Неки од њих су позвани на почетку Италијанско-турског рата, али су одмах по завршетку активне фазе војних

дејстава отпуштени, а око 120 хиљада људи позваних 1911. послато је кућама. Сада су морали поново да их мобилишу, што ни на који начин није допринело реду у почетној фази мобилизације. Тако је Турска је у својим европским поседима имала 340 хиљада бајонета, 6 хиљада сабљи и 850 топова, подељених у 2 армије – у Македонији и Тракији. Наравно, турска војска је била велика сила, али је Цариград очито потценио своје противнике. Осим тога, турска влада се плашила да ојача своје трупе у Европи на рачун азијских гарнизона – плашила се како немира у арапским провинцијама, тако и руске претње у Малој Азији. Ускоро је постало немогуће то учинити брзо, тј. морским путем.

Грчка флота је брзо стекла доминацију на мору, а недовршена багдадска железница није омогућавала брзи транспорт. Недостатак поузданих комуникација у позадини најтеже је погодио турску армију. На 1.760.000 квадратних километара турске територије било је само 5.759 км железничких пруга. Све су били једноколосечне и изузетно слабо опремљене превозним средствима. Почетком рата Турци су имали 280 локомотива, 720 путничких и 4.500 теретних вагона. Истовремено, турске железнице су могле да обезбеде не више од 100 возова дневно. Багдадска пруга од Коње до планинског масива Таурус била је прилично далеко од позадине турске војске која је деловала у Транскавказу. Осим тога, још није био завршена – на два места у близини Тауруса и планинског масива Аманус тунели нису били завршени (тунел испод Амануса завршен је тек у јануару 1917. године). Роба је морала два пута да се претовара на запрежна кола да би се од Амануса поново слала железницом до Багдада. Могућност коришћења речних путева у горњој Месопотамији такође је била ограничена.

Савезници су били надмоћнији у наоружању и организацији, турска армија се још није опоравила

од последица револуционарних чистки, њене службе снабдевања и позадинска организација биле су у ужасном стању. Редовни састав армије био је, према оцени руских стручњака, датој уочи ових ратова, „...изузетно јак и здрав и физички и морално... Турски војник није ни најмање захтеван, и у погледу исхране и смештаја углавном може да издржи услове које нижи чиновни ниједне западноевропске војске не би могли да поднесу. У погледу подношења животних недаћа у пољским условима, турски војник је изузетно издржљив.” Да би се истакао квалитет „мехметчије”, тј. обичног турског војника, вреди поменути још једну његову врло јаку страну – способност да се покори и одржи дисциплину, у сваком случају, барем на сопственој територији понашао се узорно. Током три месеца мобилизације и кретања трупа од Анадолије до Цариграда током Балканских ратова, није забележено ниједно кршење „јавног реда и мира”. Међутим, квалитет обичног борца није могао да надокнади недостатке система.

22. октобра 1912. Бугари су извојевали прву значајну победу код Кирк-Килисе (бугарски назив је Лозенград, савремени Киркларели, Турска), након чега је турска војска покушала да се повуче ка Љуле-Бургасу. 29. октобар – 2. новембар, у бици Љуле-Бургас-Пинархисара, 1. и 3. бугарска армија (107.386 бајонета, 116 митраљеза, 360 оруђа) победиле су 1. и 2. источнотурску армију (126 хиљада бајонета, 96 митраљеза, 342 оруђа). Главну улогу у овим победама имао је генерал Радко-Дмитријев, који активним вођењем ратних дејстава није дозволио прегруписивање турских снага. Након тога, остаци турске војске су се повукли на Чаталџанске положаје код Цариграда, остављајући гарнизон у опкољеној тврђави Једрене. Уз Чаталџу, Једрене су остала једна од најбоље утврђених тачака Османске империје. У њему је 1912. године живело 87.000 људи:

47 хиљада Турака, 20 хиљада Грка, 15 хиљада Јевреја, 4 хиљаде Јермена и 2 хиљаде Бугара. У Бугарској је сматран за један од највреднијих ратних трофеја, а заузимање овог града сматрало се најважнијим задатком. Градски гарнизон састојао се од 1.111 официра и 60.139 војника; 247 топова, укључујући и тешке, стајало је на положајима. Крајем октобра град су опседали Бугари, али су покушаји да га заузму на јуриш осујећени. 13. новембра 1912. године, српске трупе са тешком артиљеријом су се придружиле Бугарима и почела је дуготрајна опсада тврђаве.

Значајни губици Бугара код Кирк-Килисе и Љуле-Бургаса нису им дозволили да организују енергичну потеру која је Турке спасла од катастрофе. „Турска армија нема генералштаб који је спреман у било ком погледу”, написао је британски очевидац битке код Љула-Бургаса који је био присутан на турској страни, „нема ни генерала који су упознати барем са елементарним принципима ратовања... Читави батаљони и бригаде од обичних сељака – житеља Албаније, обучених у каки униформе, у рукама су носили пушке и муницију коју нису чак ни знали како да је носе на леђима, и кренули су ка Цариграду. На железничким станицама команданти су радосним повицима дочекали ову неорганизовану гомилу, званично названу „наша непобедива пешадија”. Те гомиле практично нису имале залихе, шаторе, прекиди у снабдевању храном трајали су и по неколико дана. Турски војник је могао показати чуда храбрости на бојном пољу али за њега понекад његова властита команда није била ништа мање опасна него непријатељ. „Повлачење које сам видео много је страшније од јучерашње битке” – забележио је још један Енглез – дописник Тајмса који се повлачио са „непобедивом пешадијом”. – „Недостатак било какве организације код Турака одговоран је за сцене далеко монстру-

озније него што сам спреман да опишем. Подручје које сам видео било је прекривено стотинама рањеника од којих су многи пузали десет, петнаест, па чак и двадесет миља, да би потом умрли покрај пута.”

14. октобра отпочели су окршаји на српско-турској граници, а 18. октобра Прва (132 хиљаде људи, престолонаследника Александра¹⁹⁷) и Друга (74 хиљаде људи, генерала Степе Степановића¹⁹⁸) српска армија

¹⁹⁷ Александар Карађорђевић (1888–1934), основно образовање стекао је у Женеви, војно образовање – у Санкт Петербургу, у Пажевском корпусу. 1909. године, након абдикације свог старијег брата Ђорђа, постао је престолонаследник Србије. Током Балканских ратова 1912–1913. – командант 1. армије, у Првом светском рату – главнокомандујући српске војске. Од јуна 1916. године, након значајног погоршања здравља свог оца, краља Петра, постаје регент. Принц регент Александар је 1. децембра 1918. године, по завршетку Првог светског рата, прогласио уједињење југословенских народа у краљевину, Срба, Хрвата и Словенаца, чији је краљ постао 1921. После преврата 1929. – краљ Југославије (1921–1934), 9. октобра 1934. убили су га хрватски и македонски националисти у Марсељу, уз подршку Хитлерове обавештајне службе.

¹⁹⁸ Степа Степановић (1856–1929), српски војсковођа, војвода, завршио је артиљеријску школу у Београду (1876), у Српско-турском рату 1876 – командир чете, 1877–1878. – командир батаљона добровољачке милиције, као командир чете учествовао у Српско-бугарском рату 1885. 1898–1900. – у служби у Генералштабу српске војске, 1900–1902. – командант пешадијске бригаде, 1902–1903. – заменик начелника Генералштаба, предавач на Војној академији у Београду 1897. и 1902–1903, 1903–1908. – командант Шумадијског дивизијског округа, 1908. и 1912. године. – министар војске, 1909–1912. – командант Моравске, а затим Дринске дивизијске области. Године 1912–1913. – командант 2. армије. Истакао се у биткама са Турцима и Бугарима. 1914. – Заменик начелника штаба Врховне команде, руководио мобилизацијом и концентрацијом српске војске, после чега је командовао 2. армијом, у јесен 1914. први је победио Аустријанце који су упали у Србију и потиснуо их назад. Крајем 1915 – почетком 1916. штитио повлачење српске

кренуле су у офанзиву. 23–24. октобра, турска армија од 58.000 војника поражена је код Куманова и почела је да се повлачи ка Манастиру. Заједно са Црногорцима, српска војска је заузела Новопазарски санџак, након чега је кренула према Битољу. 17–18. новембра, турска војска, чији је број повећан на 70 хиљада људи, поново је поражена код овог града, остаци војске – око 40 хиљада људи – почео да се повлачи према Албанији. За месец дана Турци су поражени на свим фронтовима, Срби су стигли до Јадрана, Бугари – до чаталџанских утврђених положаја, удаљених 40 км од турске престонице. Од 1878. године, ови положаји су континуирано јачани, до 1912. године ту је подигнуто 10 бетонских утврђења на којима је постављена Крупова артиљерија. Избијањем непријатељстава, тврђавска артиљерија је упућена у Једрене, међутим, пошто је ослабљена бугарска војска напредовала споро, приближила се Чаталџи тек 12. новембра, Турци су успели да доведу у ред своје снаге и одбрамбени систем на чаталџанским положајима. То је био непрекидни ланац засебних утврђења, који су концентрисаном ватром покривала отворено подручје испред себе. Складишта муниције су се налазила иза Чаталџе, главни град је обезбедио додатну резерву залиха. Заједно са Галипољским полуострвом, овај планински потез од Црног до Мраморног мора, дугачак нешто више од 35 километара, постао је последња линија одбране турске армије пред Цариградом. Турци су овде могли да концентришу 138.176 војника, 2.935 официра, 62 митраљеза и 316 топова. Две бугарске армије бројале су 173.326 војника, 3.025 официра, 146 митраљеза и 463 топа.

војске из Србије, 1918. командовао српским јединицама на Солунском фронту, примио предају бугарске војске. После 1919. – пензионисан.

Најзначајније победе извојевали су Бугари и Срби. Грчка офанзива је почела касније, 31. октобра, у релативно повољним условима за Атину, јер се турска војска повлачила скоро свуда. Главне снаге Грка – Солунска армија (око 100 хиљада људи) наступала је на Солун, град је држао VIII турски армијски корпус (29.328 људи), знатно мање снаге – Епирска армија (око 13 хиљада људи) је кренула према Албанији, где је одбрамбене положаје држао турски Јањински корпус (22.589 људи). Грци су имали среће, главни циљ њихове офанзиве био је Солун. Турци су претрпели низ пораза и у тој ситуацији радије су предали град Грцима него да чекају долазак Бугара који су се приближавали. 8. новембра потписана је капитулација под веома повољним условима за турски гарнизон. Војницима позваним из балканских вилајета дозвољен је повратак кућама, заробљеници из Анадолије су разоружани до краја војних дејстава. Сво наоружање и војна опрема предати су победницима у савршеном реду. 10. новембра грчке јединице су ушле у град. Заробљено је 25 хиљада војника и хиљаду официра. 10. новембра Грци су започели опсаду тврђаве Јањина. Била је активна и грчка флота, која је заузела острва грчког архипелага. Покушаји Турака да поврате иницијативу на мору завршили су се неуспехом.¹⁹⁹ Дана 18. јануара 1913. 4 ескадрилска оклопна ратна брода и оклопна крстарица, уз подршку 13 разарача, напустили су Дарданеле како би спречили дејства Грка око острва Архипелага. 3 оклопна ратна брода грчке ескадриле, оклопна крстарица и 8 разарача су их након битке отерали назад и успоставили потпуну контролу над морем. Овај успех је био од великог значаја. Грци су наставили да искрцавају трупе на

¹⁹⁹ Језгро бугарске флоте чинило је 6 разарача овог типа од 100 тона, брзине до 26 чворова, које је изградила француска компанија „Шнајдер-Крезе“, поринутих у Варни 1907–08.

острвима Егејског мора и појачали су поморску блокаду Дарданела.

Цариград је био главни саобраћајни и индустријски центар и најрањивија тачка Турске. Од 282 индустријска предузећа Османске империје, 55% се налазило у њеном главном граду. Потребе града у принципу нису могле бити задовољене домаћом производњом. У 25 година које су претходиле рату, то је постигнуто само 4 пута. Од 1/4 до 1/3 цариградских потреба за житом традиционално се подмиривало увозом, најчешће у виду брашна. 50% увоза брашна долазило је из Француске, 20% из Русије, 15% из Италије и 15% из Румуније и Бугарске. Овде су се сретали токови робе из Европе (муниција и други индустријски производи) и из Азије (угаљ и храна из Анадолије). С обзиром да су се једине две фабрике муниције у Турској такође налазиле у близини Цариграда, није претерано рећи да је постојање саме земље у потпуности зависило од судбине њеног главног града. Са прекидом поморског саобраћаја у области Дарданела, где је доминирала грчка флота, Црно море добија велики значај. Преко румунске луке Констанца до Босфора турска војска се снабдевала муницијом из Немачке и Аустроугарске и храном из Румуније.

До половине турске флоте почело је да делује против мале бугарске флотиле, покушавајући да обезбеди безбедност ових транспорта. Варна је била нападнута, али је 6 малих бугарских разарача француске производње својим херојским дејствима отерало турске бродове, у нападу торпедима у ноћи са 7. на 8. (20. на 21) новембра 1912. године оштећена је турска крстарица „Хамиди”. Турци су изгубили скоро све своје територије у Европи, држали су још само 4 града (Цариград, Једрене, Скадар и Јањину) и Галипољско полуострво. Постојала је реална опасност од заузимања Цариграда

и губитка контроле над Мореузима. Турци су 12. новембра 1912. године преко руског посланства у Бугарској понудили Фердинанду да закључи примирје, али је он то одбио, након чега је уследио јуриш на чаталџанске утврђене положаје 17–18. новембра 1912. које су Турци одбили, наневши значајне губитке нападачима. Бугарске армије су изгубиле 12.024 људи, погинулих, рањени и несталих, Турци – око 10 хиљада људи. Међу трупама на Чаталџи појавили су се знаци епидемије колере, осујећено је заузимање турске престонице. Претенденти на улогу наследника турске власти у овом граду – Бугарска и Грчка – принципијелно нису одговарали Санкт Петербугу, између осталог и зато што ниједна од тих држава не би могла да држи област Мореуза, после повлачења Турака моментално би се умешале велике Државе, што би имало непредвидиве последице.

Уосталом, последице савезничких победа биле су непредвидиве и без Цариграда. Већ током рата између Бугарске, Србије и Грчке почели су спорови око поделе Македоније, које руско посредовање није могло да реши. Након уласка Грка у Солун, 10. новембра у град је ушло 16 хиљада Бугара и остали су 16 дана, након чега су грчким транспортним бродовима превезени у Дедеагач. Од самог почетка почели су конфликти између савезника у граду, који нису ослабили ни 11. новембра 1912. године, када је грчки краљ Георг са синовима стигао у Солун. Стање у граду је било веома конфликтно. Традиционално, већину становништва чинили су Јевреји – имигранти из Шпаније. Један енглески путник који је посетио Солун 1863. описао га је као „историјски грчки, политички турски, географски бугарски и етнички јеврејски”. До почетка 20. века ситуација се није много променила.

Солун је остао вишенационални град, окружен претежно словенским селима. Године 1912. од 121.600 њего-

вих становника било је 60.600 Јевреја, 20.000 муслимана, хришћанска заједница била је подељена на бугарску и грчку, међу којима је владало неповерење, које је брзо прерасло у мржњу. 17. марта 1913. године, у педесетој години његове владавине, 68-годишњег краља Георга I убио је у Солуну Александар Скинас, душевно болесни Грк. Односи између Бугара и Срба такође су били веома компликовани. Поред тога, Беч је од почетка рата почео да се припрема за могућу мобилизацију. 7. децембра почела је мобилизација два корпуса у Босни и Херцеговини и ландвера у Далмацији. Бројност аустроугарске војске достигла је 550 хиљада људи. Санкт Петербург је био принуђен да одговори одлагањем и превођењем нижих чинова из редовне војске у резерву у европским војним областима и на Кавказу, све до 1. јануара 1913. Аустријска и руска црноморска флота су стављене у приправност. Сазонов је настојао да смири ратну еуфорију у Београду и Софији и да истовремено спречи мешање Аустроугарске и Немачке. Смиривао је савезнике уверавањима да Русија није спремна за рат, а у случају да Беч интервенише, он је европским дипломатама поручио: „Русија неће дозволити да буде понижена и други пут. То ће значити рат”.

3. децембра 1912. Бугарска и Србија потписале су примирје са Турском. Грчка и Црна Гора су наставиле да ратују. У Лондону су 16. децембра почели преговори у којима је турска делегација у почетку инсистирала да задржи градове које још држи њена војска, очигледно рачунајући на инострану подршку. Од 8. децембра до 18. децембра 1912. Аустроугарска и Русија су се приближиле граници, после које су догађаји могли да постану непредвидиви. У то време у Санкт Петербургу су већали да ли да одговоре на јачање аустроугарске војске у Галицији делимичном мобилизацијом у Варшавском, Кијевском и Одеском војном округу. На крају,

Петербург је одлучио да одустане од те мере, заменивши је задржавањем нижих чинова у строју, уместо отпуштања у резерву. До средине јануара, према подацима руског Генералштаба, 12 од 16 корпуса аустријске армије већ је достигло ратни ниво.

Беч, у сваком случају, није хтео да дозволи ни Србији ни Црној Гори да изађу на јадранску обалу. У последњем тренутку, Франц Јозеф је отказао припреме за инвазију на Србију, а Србија је одустала од планова да добије трговачку луку. Руска дипломатија је тешком муком успела да утиче на црногорског краља Николу, који је на сопствени ризик био спреман да настави рат због луке Скадар на Јадрану. И Турци су 22. јануара 1913. пристали на уступке. Граница Турске је требало да прође линијом Енос-Мидија, па би, дакле, Отоманској империји у Европи остао само Цариград и узак појас територије око њега. Вест о томе је одмах довела до промена у турској влади. Младотурско руководство, које су представљали Енвер, Наци и Талат, организовало је 23. јануара 1913. године у Цариграду нови преврат – тзв. „напад на Високу Порту”. Група од око 60 људи (углавном официра) упала је у зграду у којој је седела влада и свргла је. Током пуча убијен је министар војске Назим-паша и смењен велики везир Камил-паша, а остали чланови владе су ухапшени. Владу, чију су окосницу чинили турски германофили, предводио је нови велики везир мушир Махмуд Шевкет-паша, присталица наставка рата до победе.

Све стране су искористиле примирје да ојачају своје армије, свака је сматрала да може реализовати стварне или привидне предности које је донео предах, и 3. фебруара 1913. непријатељства су настављена. Практично у исто време превазиђена је руско-аустријска „мобилизациона криза”. Беч и Санкт Петербург су почели постепено да смањују величину својих армија на уобичајени

ниво за мирнодопско време. Турска војска на Чаталци је појачана из Мале Азије на 5.030 официра, 162.060 војника, 357 топова и 85 митраљеза. Схвативши узалудност фронталног напада на Чаталци, бугарска команда је повукла своје трупе 15–20 километара уназад, изводећи их из равнице коју је турска артиљерија гађала са висова, зауевши положаје погодне за одбрану. Главни напори бугарске војске сада су били усмерени на Једрене. 6. марта, после трећег јуриша, Грци су заузели Јањину, турска армијска група од 28.000 војника је престала да постоји, а заробљено је 8.600 војника. Бугари су 24. марта започели јуриш на Једрене и 26. марта 1913. године тврђава се предала. Опсада Једрена коштала је бугарску војску 18.282 погинулих, рањених и болесних, Турци су имали око 15.000 погинулих, а око 60.000 војника и официра је заробљено.

25–31. марта, надахнути овим успехом, Бугари су извели нову серију покушаја да пробију чаталџанске положаје. Ови напади су одбијени. Бугарска војска је била исцрпљена, а савезници нису били вољни да јој помогну да реши своје проблеме. Што се Русије тиче, званични Санкт Петербург је могући улазак бугарских трупа у турску престоницу и даље сматрао претњом. Сазонов је у том случају планирао и слање Црноморске флоте у Цариград. Чак је и ова мера била крајње непожељна. Наравно, 5 руских ескадарских оклопних ратних бродова и 2 крстарице били су сила којој ни Турци ни Грци нису имали шта да супроставе, а поготово не Бугари, међутим, без подршке десанта, она није могла на било који начин да утиче на ситуацију у граду. У случају интервенције флота великих сила, а то би било неизбежно у таквом развоју догађаја, руска предност на мору би моментално нестала. Бугарска претња турској престоници очигледно је била озбиљан спољнополитички проблем за Русију. Нема сумње у тачност речи

британског амбасадора у Русији који је тврдио да су осећања Николаја II подељена између симпатија према словенским државама и жеље да се избегну спољнополитичке компликације. Међутим, немогуће је не приметити да је на пољу реалне политике несумњиво доминирала ова последња.

Када је у критичном тренутку пролећне кампање 1913. бугарски генерал Д.Р. Радко-Дмитриев написао писмо свом колеги са Академије, генералу А.А. Мосолову,²⁰⁰ који је био на месту начелника Канцеларије Министарства императорског двора, са молбом да изнесе императору његову молбу о пожељности поморских демонстрација у Босфору или код обала Мале Азије, које би могле помоћи да се ток рата окрене у корист Бугара, Николај II је одбио ту молбу. Император се са симпатијама односио према Бугарској и њеној армији, али га то није спречило да заузме исправан став: „Жао ми је Бугарске. Али не могу ја, да би њу овенчао ловорикама, ризиковати благо Русије – животе њених војника.” У марту 1913. године у Санкт Петербург је стигла ванредна делегација из Бугарске на челу са генералом Радко-Дмитриевим и председником Народне скупштине Даневим.²⁰¹

²⁰⁰ Мосолов Александар Александрович (1854–1939), генерал-лајтнант, начелник канцеларије Министарства императорског двора 1900–1916, од јануара 1917. – изванредни посланик и опуномоћени министар у Румунији, после Фебруарске револуције 1917. пензионисан, од 1920. – у емиграцији, од 1933. живео у Бугарској.

²⁰¹ Стојан Петров Данев (1858–1949), бугарски адвокат и политичар, дугогодишњи лидер Прогресивно-либералне партије. Школовао се у Шумену и Прагу, учествовао у Српско-турском рату. По завршетку рата за независност студирао је право у Цириху, Лајпцигу и Хајделбергу (до 1881). Од 1881. до 1883. године студирао политичке науке у Паризу. Године 1883. служио је као чиновник у Министарству финансија Бугарске, од 1884. радио

Фердинанд Кобург је намерно послао најистакнутије личности русофилске партије како би понудио могућност предаје Цариграда Русији, наравно, претпостављало се да ће се то догодити након заузимања града од стране Бугара, што је Сазонов разборито одбио. Радко је у то време био изузетно популаран, и као јунак битке код Љула-Бургаса, и као русофил, и као дипломат Николајевске академије. Када је у пролеће 1913. стигао у Санкт Петербург, посетио ју је 9. (22) марта. Сусрет је био величанствен, а у свом говору бугарски матурант класе 1884. године одао је признање својим наставницима, рекавши: „...да Бугарска дугује свој успех нашој академији, пошто је кроз њу прошла већина официра бугарског генералштаба, и сви су били одлично обучени и одлично су радили”.

У руској престоници су кључале демонстрације словенофила. М.В. Родзјанко²⁰² се више пута састајао са

је као адвокат, од 1894. до 1898. године предавао међународно право на Вишој школи у Софији. Председник бугарске владе 1901–1902, 1902. и 1913. Године. Посланик Народне скупштине од 1894. до 1920. године, председник Велике народне скупштине 1911. и Народне скупштине 1911–1913. Учествовао је у потписивању примирја у Чаталци, предводио бугарску делегацију на потписивању Лондонског мировног уговора 1913. Године 1916–1934. предавао дипломатску историју на Слободном универзитету, након пораза Бугарске у Првом светском рату био је члан коалиционе владе 1918–1920. Године 1922. ухапшен је као вођа опозиције А. Стамболијском, али је после пуча 9. јуна пуштен на слободу. Председник бугарског Црвеног крста 1924–1939.

²⁰² Родзјанко Михаил Владимирович (1859–1924), руски јавни радник и државник. Дипломирао је на Пажевском корпусу, након чега је 1877. као корнет ступио у Кавалергардијски пук, 1882. Прелази у резервни састав у чину поручника. Живео је у Јекатеринославској губернији, где је 1883. године изабран за почасног мировног судију, 1886–1891. био је предводник племства Новомосковског округа. Године 1891. М.В. Родзјанко се

њим и са онима који су га пратили – премијером Даневим и послаником Бобчевом. Радко је тражио помоћ за бугарску војску која је запела на чаталџанским поло-

повукао са дужности „због домаћих прилика” и провео неколико година на имању у Новоторшском округу Новгородске губерније, где је изабран за земског представника. Године 1892. добио је чин камер-јункера, 1899. године – чин коморника. Од 1901. председник Јекатеринославског покрајинског земског савета. Активни државни саветник (1906). Био је један од организатора „Савеза 17. октобра” и члан њеног централног комитета. 1906–1907. био је члан Државног изборног савета као представник јекатеринославског земства. У вези са избором из Јекатеринославске губерније у III Думи 31. новембра 1907. поднео оставку на звање члана Горњег већа. У Думи је од 1910. био на челу фракције октобриста, а 22. марта 1911. заменио је А.И. Гучкова на месту председника Думе. После распада партије Октобриста на прелазу 1913–1914, био је члан фракције земства-октобриста. Поново изабран у IV Думу, Родзјанко је, вешто маневришући између скупштинских фракција и групација, постао њен председавајући, а затим је сваке године поново биран на ту функцију. Одиграо је значајну улогу током светског рата. Почевши од готово безусловне подршке власти у првим месецима рата, под утицајем пораза на фронту, прешао је у опозицију. Од јула 1915. један од лидера напредног блока; био је, заједно са А.И. Гучковым и Г.Е. Львовим, један од највероватнијих кандидата блока за место премијера. Био је један од иницијатора оснивања Посебног већа 17. августа 1915. на којем би се расправљало и обједињавало мере за одбрану државе; од 26. августа 1915. био је на челу Комисије за евакуацију коју је формирало Посебно веће. 27. фебруара 1917. изабран за председника Привременог комитета Државне думе. У име комитета водио је преговоре телеграфским путем са Штабом, који су завршени абдикацијом Николаја II и стварањем Привремене владе, у коју, међутим, Родзјанко није ушао. Остао је на челу Привременог комитета, који је брзо губио утицај; под вођством Родзјанка у априлу-августу 1917. одржани су такозвани приватни састанци чланова Думе на којима се расправљало о политичкој и економској ситуацији у земљи. Био је председник Думе до њеног распуштања 6. октобра 1917. После Октобарске револуције одлази на Дон, учествује у стварању белог покрета. Умро је у избеглиштву у Југославији.

жајима. Турци су пребацивали појачање преко Црног мора, бугарска делегација је, позивајући се на идеје словенске солидарности, тражила помоћ од Црноморске флоте. Током седнице IV Думе, информација о заузимању Једрена од стране Бугара изазвала је буран аплауз. Н.В. Савич²⁰³ се присећао: „Да је стигла вест о победи руског оружја, Дума би тешко могла да покаже више одушевљења, радости. Ова манифестација бугарофилства је опет оставила извештајан утисак, посебно на Бугаре.” У ово последње нема сумње. Према Бобчеву, „то је било нешто незамисливо – част којом смо били окружени од представника братске Русије”. Пример Државне думе следили су Градска дума и јавне организације. Најтрезвеније су у овој ситуацији звучале речи министра спољних послова. Сазонов је приликом сусрета са Бобчевом рекао: „Коначно су Једрене у вашим рукама! Надам се да нећете оклевати и да ћете започети преговоре о миру. То је мој савет.” Међутим, нису сви у Санкт Петербургу тих дана успели да остану трезвени.

²⁰³ Савич Никанор Васиљевич (1869–1942), руска јавни радник. Завршио је Физичко-математички факултет Новоросијског универзитета, након тога је живео на свом имању, био је окружни и губернијски земски представник. Посланик 3. и 4. Дума из Харковске губерније, октобрист; након фракцијског раскола, придружио се думској фракцији земства-октобриста. Заменик председника државне комисије за одбрану (од 1912. комисије за војна и поморска питања), у Думи је сматран стручњаком за војна питања. Од августа 1915. члан Посебног већа за разматрање и обједињавање мера за одбрану државе. 28. фебруара 1917. именован за комесара Привременог комитета Државне думе у војном и поморском министарству. У мају 1918. напустио је Петроград и отишао у Украјину. Учествовао на састанку у Јашију новембра 1918. 1919. члан Посебног већа А.И. Дењикина. Године 1920. у кримској влади П.Н. Врангела био је државни контролор; после пораза Врангелове војске у новембра 1920. евакуисан је у Цариград. Од фебруара 1921. живео је у Паризу.

Током свог извештаја императору, председник Државне Думе је покушао да га убеди у потребу активне политике у балканском правцу: „Говорио сам и о спољној политици, о незадовољству свих чињеницом да руска дипломатија са својом неодлучношћу чини да Русија игра понижавајућу улогу. Саветовао сам да делује одлучно. С једне стране, пошаљите трупе у Ерзурум, са друге идите у Цариград. Неколико пута сам поновио: 'Ваше Величанство, време још није изгубљено. Морамо искористити општи успон, Мореуз ће бити наш. Рат ће бити дочекан са радошћу и подићи ће престиж власти.' Суверен је упорно ћутао.” Шта би и могао да каже, када је програм развоја Црноморске флоте Државна дума одобрила тек 1911. године? У јесен 1912. само два пароброда Добровољачке флоте, „Петербург” и „Херсон”, могла су бити одмах укључена у транспорт трупа. Заједно су могли да укрцају само 5 хиљада људи одједном. Било је немогуће стварно рачунати на успех са таквим снагама и ови бродови нису ангажовани, тако да је у време када је император разговарао са Родзјанком, флота могла да ангажује само транспортни брод „Кронштат”, који је могао да прими не више од 750 људи. Коментар је сувишан.

Године 1910. Дума је изразила неповерење министру поморства, вицеадмиралу С.А. Војеvodском²⁰⁴ и одбила да издвоји средства за изградњу флоте. У јану-

²⁰⁴ Војеvodски Степан Аркадјевич (1859–1937), руски поморски официр и државник, адмирал (1913), 1878. завршио је Морнаричку школу, подофицир, официр (1879), 1884. дипломирао је на одсеку за бродоградњу Николајевске морнаричке академије, поручник, капетан 2. класе (1895), 1903. завршио курс војно-поморских наука на Николајевској поморској академији, капетан 1. класе (1904), контраадмирал (1907), вицеадмирал, министар поморства (1909), разрешен 1911, именован за члана Државног савета, адмирал (1913), пензионисан 1917, емигрирао у Француску после Октобарске револуције.

ару исте године Турска је, као одговор на укључивање у састав Црноморске флоте два руска ескадарска оклопна ратна брода – „Свети Јевстатије” и „Јован Златоусти” – набавила два немачка оклопна ратна брода типа „Бранденбург”, којима су тада додата још 4 најновија разарача типа „Муавинет”, изграђена 1909. године у Немачкој, и 4 најновија разарача „Самсун”, изграђена 1909. године у Француској. Турци су успели да се договоре о куповини два дреднота изграђена у бродоградилиштима Енглеске – „Решад V” и „Султан Осман”, преговарали су и о куповини трећег – „Фатиха”. „Очекивано јачање турске флоте”, подсетио је адмирал И.К. Григорович,²⁰⁵ – законодавне институције није могло

²⁰⁵ Григорович Иван Константинович (1853–1930), руски поморски официр и државник, адмирал (1911), генерал-ађутант (1912). Године 1874. завршио је Морнаричку школу, подофицир, официр (1875), поручник (1879), 1883. капетан пароброда „Колдунчик”, 1883–1886. – пароброда „Рибка”, 1887–1888. – официр-ађутант у штабу експедиције Пацифичке ескадре. Године 1887–1889. био на путовању на корвети „Витјаз” и крстарици „Адмирал Нахимов”, 1890. године унапређен је у капетана 2. класе, вишег официра монитора „Тифон”, команданта пароброда „Петербург”. Виши официр фрегате „Војвода од Единбурга”, капетан-ађутант обалског штаба вишег заповедника 2. поморске дивизије (1891). Виши официр крстарице 1. класе „Витјаз” (1893), виши официр крстарице „Адмирал Корнилов” (1893–1895), командант крстарице 2. класе „Разбојник”, оклопног ратног брода обалске одбране „Броненосец” (1895), минске крстарице „Воевода” (1896), поморски аташе у Великој Британији (1896–1898), капетан 1. класе (1897), 1898. послат у Француску да надгледа изградњу ескадарског оклопног ратног брода „Цесаревиц” и оклопна крстарица „Бајан”, исте године водио је пријемна испитивања крстарице „Светлана”, 1899. године постављен је за команданта „Цесаревица”, након што је брод изграђен 1903. довео га је у Порт Артур. Контраадмирал (1904), командант луке Порт Артур, после контузије током бомбардовања, предао је команду над бродом. Године 1905. вратио се у Санкт Петербург из Шангаја, где је организовао слање службеника Поморског министарства у Русију, постављен за на-

а да не забрине, а у исто време, немајући поверења у Министарство поморства, нису одобравали асигнације.” Сукоби и отезања довели су до тога да се програм бродоградње поднет Думи у марту 1910. године, разматра тек у јануару 1911. године. Због тога су радови на изградњи дреднота за Црно море стално одлагани и изградња три брода ове класе започета је тек крајем октобра 1911. године. Деловање силом против великих сила било је искључено – јер силе није ни било.

Император је 12. (25) новембра 1912. примио бугарског посланика С.С. Бобчева и уверавао га у симпатије према Бугарској и балканским савезницима, али је истовремено нагласио да би Русија у сваком случају желела да избегне ризике рата, за који још није спремна, јер ће јој требати још најмање три године да заврши започете војне реформе. Међутим, неке „угледне личности” су и даље убеђивале бугарског посланика у Русији у потребу да се без страха од Аустроугарске крене на Цариград, обећавајући подршку Русије. Дакле, није само император био доследан у свом ставу. Већ у јануару 1913. Родзјанко се поново састао са Бобчевом како

челника штаба команданта Црноморске флоте и црноморских лука. 1906. рањен је у Севастопољу од стране есера, 1906–1907. – вршилац дужности главног команданта Црноморске флоте и црноморских лука. Године 1907. био је командант луке цара Александра III у Либау (данашња Лијепаја, Летонија). Привремено вршилац дужности главног команданта флоте и начелник лука и поморске одбране Балтичког мора, војни гувернер Кронштата (1908), заменик министра поморства, вицеадмирал (1909). Министар поморства, адмирал, почасни члан конференције Николајевске поморске академије (1911), генерал-ађутант (1912), члан Државног савета (1913), поднео је оставку 1917. Године 1920. био је предавач поморске праксе на Одсеку за навигацију Више школе воденог транспорта, експерт Војно-поморске комисије за истраживање и примену искуства рата 1914–1918. на мору. Службеник Петроглавархива (1921), 1924. емигрирао је у Француску.

би га уверио у потребу за оштром политиком: „Русија никада неће напустити Бугарску.” Непотребно је рећи да те речи нису могле да буду праћене акцијама.

Пат-позиција се завршила тако што су Бугари 13. априла 1913. потписали примирје са Турцима, које је ступило на снагу следећег дана и формално је трајало до 23. априла, али је продужено до 5. маја. Примирју су се придружили и други савезници, укључујући и Црну Гору, чијим се трупима Скадар предао 23. априла. Краљ Никола је 4. маја, схватајући опасност од сукоба са Аустроугарском око овог питања, пристао да о будућности овог града одлучи суд великих сила. У Скадар се искрцао међународни десант, коју су углавном чинили Аустријанци. 30. маја 1913. године, уз посредовање Енглеске, у Лондону је потписан мировни уговор између Турске и савезника, граница између Бугарске и Турске одређена је линијом Енос-Медија. Преостала освајања требало је поделити међу савезницима. Изузетак је била Албанија, о чијем статусу и границама су велике силе тек требале да донесу коначну одлуку, и Крит, који је аутоматски припао Грчкој. Лондонски уговор зауставио је рат, али није донео мир у региону. Није изненађујуће да су борбе настављене прилично брзо.

Већ током рата, савезници су почели да практикују етничко чишћење на територијама које су окупирали. У Македонији практично није било етнички и конфесионално хомогених територија, па су стога српска, бугарска и грчка армија настојале да уклоне стране елементе у областима које су контролисале. У Цариграду је расло незадовољство поразима и уступцима. Дана 29. маја (11. јуна) Махмуд Шевкет-пашу је убио противник револуционарне власти, а Младотурци су одговорили масовним хапшењима свих отворених или осумњичених противника. Ухапшено је око 2 хиљаде људи, 12 особа повезаних са двором бившег султана

јавно је обешено 11. (24) јуна 1913. У међувремену је подела Македоније у принципу постајала немогућа. Заузевши током рата тзв. спорну зону на овим просторима, док су Бугари опседали Једрене, Срби нису хтели да се повуку, поготово што је кроз ову територију пролазила железничка пруга која је повезивала Србију са Солуном, најважнијом трговачком луком за ову земљу, коју је Грчка безусловно захтевала за себе. Што се тиче Бугарске, она је изашла изван санстефанских граница и сматрала је те аквизиције легитимним, а захтеви савезника да их надокнаде еквивалентним уступцима у оквиру „санстефанске Бугарске” – неоснованим. Због тога је дошло до ескалације бугарско-српских сукоба у Македонији и бугарско-грчких око Солуна.

И Београд, и Атина, и Софија били су крајње ратоборни и одбијали су да разговарају о могућности компромиса. У све три престонице победе су подигле самопоуздање, а пораз Турске уништио је једини уједињујући принцип Балканског савеза – осећај опасности пред заједничким непријатељем. Грчка и Србија су 1. јуна 1913. потписале тајни савез, сагласивши се да не склапају сепаратни уговор о подели Македоније са Бугарском. Граница између две државе требало је да пролази западно од реке Вардар. У случају да Софија одбије ове услове, о подели Македоније требало је да одлучи међународна арбитража, а ако Кобург радије делује силом, нови савезници договорили су се да делују заједно против њега. У пограничном граду Цариграду 2. јуна састанали су се премијери Србије и Бугарске – овај састанак је прошао без резултата. Бивши савезници нису могли да се договоре, Бугари нису пристајали ни на какве уступке. А.А. Нератов је 6. јуна обавестио владе обе земље да ће она страна „која не буде искористила сва мирна средства за решавање сукоба бити сматрана одговорном, што ће имати последице које ћемо

ми одредити”. Николај II је 8. јуна послао телеграм у Софију и Београд, понављајући ово упозорење и предлажући арбитражу. Одговори су били веома неодређени, у ствари, у овом или оном облику, били су одбијања руског предлога. И поред тога, С.Д. Сазонов је позвао премијере Бугарске, Србије и Грчке у Санкт Петербург на преговоре. Пашић и Венизелос²⁰⁶ су пристали.

²⁰⁶ Елефтериос Венизелос (1864–1936), грчки државник, рођен на острву Крит, студирао је на Правном факултету Атинског универзитета, на којем је дипломирао 1887. Активно је учествовао у Критском покрету 1895, који је прерастао у устанак 1897. Након што је принц Георг именован за врховног комесара острва – постао је саветник за правосуђе и ушао у владу. Пошто је био либерал, брзо је дошао у сукоб са принцом и био је приморан да напусти свој положај. После принудне оставке принца Георга у септембру 1906. године, бивши премијер Грчке А. Заимис је постављен за високог комесара, а Венизелос је постао вођа уставног комитета и премијер Крита. Године 1909. изабран је за председника Крита, прогласио је уједињење острва са Грчком. Године 1910. изабран је у грчки парламент, премијер 1910–1915. (март). У Првом светском рату – присталица учешћа у рату на страни Антанте, што је довело до дугог сукоба са краљем Константином. Године 1915, након прекида односа са краљем Константином, упркос тријумфалној победи либералне странке на изборима, био је принуђен да напусти место премијера. Након што је краљ предао део територије источне Македоније бугарској војсци, повео је антивладин устанак на северу земље и формирао привремену владу у Солуну (1915–1917). Уз помоћ Антанте успео је да постигне протеривање краља и улазак у рат на страни савезника. После абдикације краља Константина, изазване интервенцијом Антанте у унутаргрчком сукобу, и проглашења Александра за краља, Венизелос је поново дошао на чело владе (1917–1920) и спровео аграрну реформу. Предводио је грчку делегацију на Париској мировној конференцији (1919–1920); током рада конференције политички противници су покушали да га убију. Потписао је Нејски (1919) и Севрски (1920) уговор. 1920. године, након што је изгубио на изборима, напустио је земљу. После пораза у Грчко-турском рату, потписао је Лозански уговор (1923), и вратио се у Грчку почетком 1924, на чело владе (јануар-фебруар 1924), у марту 1924. поново

У Софији су одржавани састанци о могућој реакцији. Бугарска влада је скоро свакодневно апеловала на Санкт Петербург са захтевима да утиче на Србију како би се одмах отпочела демобилизација и повлачење са линије додира српске и бугарске армије у Македонији. „Скрените руској влади велику пажњу на то, – премијер Стојан Данев је поручио посланику Бобчеву 6. (19) јуна 1913, – да пре почетка преговора у Санкт Петербургу сваког тренутка може избити сукоб на граници између војних јединица. Смиреност неће донети преговори, напротив, они могу директно гурнути наше друштво у очајање, већ хитна демобилизација.” 22. јуна у краљевској палати, на састанку са Кобургом, донета је одлука. Генералштаб је, позивајући се на све већи замор војске, захтевао или да је демобилише, или да одмах започне рат. Данев, који је руску политику тог дана назвао „невиђено неозбиљном или неопростиво слабом”, послао је телеграм Санкт Петербургу, захтевајући да се коначна одлука о подели Македоније донесе у року од 7 дана. Не знајући околности које су довеле до овог документа, Сазонов је одбио захтеве Данева. Он је, са своје стране, одбио да учествује у преговорима. Сазонов је упозорио Софију – она у том случају не може рачунати на руско-бугарски уговор из 1902. и, самим тим, на руску помоћ.

Бобчев је на састанку са Сазоновом 13. (26) јуна покушао да убеди руског министра спољних послова да Бугарска више не може да буде у ратном стању и да на граници држи 500 хиљада војника. Ближило се време жетве, а страни новинари који су били са бугарском војском сведочили су о расту незадовољства међу војницима, који нису разумели разлоге због којих су

је био приморан да напусти земљу. Након тога је два пута био на челу владе (1928–1932, 1933. јануар-март). 1935. емигрирао је у Париз.

„под заставом”. Официри су отворено говорили да ће, ако се овако стање настави још недељу дана, војска измаћи контроли. Тих дана притисак армије и македонских револуционара на бугарску владу достигао је врхунац. ВМРО је захтевала да не прихвати арбитражу и у супротном случају претила атентатима на Кобурга и Данева, армија је истицала своју пуну спремност за акцију. Црна Гора је 27. јуна изјавила пуну подршку Србији у случају рата са Бугарском. Дана 28. јуна, обавестивши Данева о својој одлуци и добивши његову сагласност, Фердинанд је издао наређење да се нападну српски положаји у Македонији, штитећи се од Грка слабом баријером. Још мање снаге остављене су на новој бугарско-турској граници. Бугарски генерали су очигледно потценили способности турске војске, која је у Првом балканском рату претрпела огромне губитке – око 50.000 погинулих, 100.000 рањених, 75.000 мртвих од болести и 115.000 заробљених.

У ноћи између 29. и 30. јуна 1913. године нападнути су бивши савезници. Није било формалне објаве рата од стране Бугарске. Бугарски планови искључивали су могућност продуженог рата. Они су у офанзиви видели само начин да ојачају сопствене позиције у спорном региону како би имали боље позиције у неизбежној руској арбитражи. Тиме је војна офанзива добила карактер политичке демонстрације. Ово је била очигледна авантура, на коју су Србија и Грчка одмах одговориле објавом рата. Црна Гора је одмах стала на страну Србије. Бугарски успеси били су ограничени на напредовање од 5–10 километара, након чега је уследило нагло погоршање ситуације у Бугарској. Главне снаге бугарске војске бачене су на Србе, али муњевитог успеха није било. Грчки гарнизон у Солуну напао је мали бугарски одред стациониран у Солуну. Бугарски становници били су приморани да напусте град.

Грчке власти су заправо организовале масакр и ратних заробљеника и цивилног бугарског становништва. Формирана импровизацијама, нова 2. бугарска армија требало је да обезбеди позадину трупа које су дејствовале против Срба. Имала је 30–35 хиљада људи, од којих су око 15 хиљада били македонски сељаци старије животне доби, који су, према речима једног од официра армијског штаба, „наврат-нанос обучени за месец-два”. Године 1913. нису могли да држе фронт дуг око 200 км нити да зауставе офанзиву 120.000 Грка.

Против Бугарске је деловала коалиција која се непрестано ширила. Позиви Сазонова да се прекину непријатељства и отпочну преговори су игнорисани. Румунија је 3. јула почела мобилизацију, а после 7 дана, 10. јула, стала је на страну Србије, Грчке и Црне Горе. Букурешт је првобитно тражио део Добруџе и Силистрију као компензацију за своју неутралност 1908. године, када је Бугарска стекла независност и током 1. балканског рата, али су ови првобитни захтеви, засновани на румунској тези о потреби одржавања равнотеже сила путем равномерног јачање балканских држава, били одбачени. Стога је Румунија одлучила да делује оружаном силом. Реформе које су проведене 1908–11. омогућиле су значајно повећање величине румунске војске. Године 1908. њена мирнодопска снага износила је 68.551 војника и 4.163 официра, док је у ратно време требало да се повећа до 280.000 војника (од тога 230.000 у фронтовској армији) и 7.000 официра. До 1913. године румунска мирнодопска армија је нарасла на 97.000 људи, а након мобилизације – на 382.000 људи. „Импресивна бројност оружаних снага мобилисана у ратно време”, приметио је тада руски посматрач, „постигнута је уз значајну штету по њихов квалитет.” Међутим, и ово је било довољно – испред напредујућих Румуна биле су само слабе заштитнице

бугарске милиције. За неколико дана нападачи су заузели Силистрију, Туртукаи, Балчик. Данчев се већ 15. јула са очајањем обратио бугарском посланику у Русији са прекором за императорску владу: „Питах се са недоумицом, да ли Бугарска заслужује да се према њој тако сурово поступа, зар је глас Русије толико слаб да се не чује у Цариграду и Букурешту?”

Турска је захтевала чишћење територија до линије Енос-Медија и 12. јула је ушла у рат. Од Чаталџија, потискујући слабе бугарске заштитнице, напредовало је 250.000 војника турске армије. За само 10 дана Турци су повратили Љуле-Бургас, Кикр-Килисе. Бугарски гарнизон у Једрену од 4.000 људи није могао да одбрани град и по договору са Енвер-пашом га је напустио без борбе. Ујутру 22. јула Турци су ушли у Једрене. Фердинанд је 19. јула послао телеграм Николају II: „Бугарска, окружена војскама пет суседних држава, налази се на ивици погибије... Молим за заступништво Вашег Величанства за то да Турци зауставе своју инвазију на територије стечено крвљу стотина хиљада Бугара, и за то да се прекине истребљење хришћанских народа”. Пораз Бугарске је био катастрофалан. Бугарска војска је брзо поражена, Румуни су били удаљени 15 км од Софије, њихове патроле су се приближиле граду чак на 10 км, једини авион у румунској војсци разбацао је летке над успаниченом бугарском престоницом, заузета је Варна, Бургас је био угрожен и бугарска ескадра се склонила у Севастопољ, а наставак рата, према речима помоћника главнокомандујућег генерала Д.Р. Радко-Дмитријева је могао да се заврши потпуним уништењем бугарске војске. Испред Фердинандове палате непрестано су дежурали аутомобили, спремни за бекство Главнокомандујућег-монарха и његове породице.

Тада је за премијера постављен Васил Радославов, који је био затворен због проневере и пуштен од стране

Кобурга пре суђења. У систему власти који је изградио Фердинанд, највише су се ценили амнестирани ниткови. Бугарску владу после Другог балканског рата готово у потпуности су чинили политичари ове врсте, тј. формирана је „влада оптужених”, коју је уочи Првог балканског рата предвидео А.В. Некљудов. У условима националне кризе која је уследила после победа, било је лакше ослонити се на њих. Цар Фердинанд је 22. јула 1913. капитулирао и обратио се Русији са молбом за посредовање. Дана 31. јула непријатељства су прекинута и потписано је примирје. 10. августа 1913. године потписан је Букурешки мир, Бугарска је изгубила значајан део освојених подручја, јужну Добруцу заједно са Силистријом, која је припала Румунији. Турска је повратила Једрене и већи део Тракије. Захваљујући напорима руске дипломатије, Софија је ипак успела да задржи део освојених територија у Македонији. Ушла је у Први балкански рат са територијом од 96.345.500 кв. км, и не само да је изгубила Други балкански рат, него је доживела катастрофу, Бугарска се ипак проширила на 114.424.508 квадратних км. То не би било могуће без подршке Санкт Петербурга. Међутим, та помоћ је остала непримећена.

Последице Балканских ратова: Бугарска, Албанија, Србија, Грчка и Румунија

Током рата Бугарска је претрпела значајне људске и финансијске губитке. Погинуло је 579 официра и 44.313 војника, рањено 1.731 официра и 102.853 војника. Укупни ратни трошкови износили су 1.312.645.448 франака (од чега су трошкови само за армију и морнарицу износили 824.782.012,2 франака). То је било више од збира трошкова Грчке (548.214.896 франака, од чега 317.816.101 франака за финанси-

рање армије и морнарице), Црне Горе (103.131.100 франака, од чега 100.631.100 франака за армију) и Србије (600.982.928,13 франака, од чега 574.815.500 за армију). Укупан дуг Бугарске на дан 1. маја 1913. године износио је 1.083.289.791 франак. 15. септембра 1913. у земљи са популацијом од 4,467 милиона људи, званично је регистровано 104.360 избеглица. Губитак дела Добруџе лишио је Бугарску најважнијег пољопривредног подручја, поред тога, саобраћајни положај главне црноморске луке у држави – Варне, нагло се погоршао. Стечене територије нису могле да надокнаде губитке, пошто је њихова обнова захтевала време и новац. То је била национална катастрофа и неминовно се постављало питање одговорности за њу. Расположење у земљи је достигло опасну тачку кључања за режим. Сви су тражили кривце за катастрофу, како је с правом приметио један савременик, „сви који су умели и који нису умели да мисле”. У таквој ситуацији је власт у држави прешла у руке Национално-либералне партије. Њен лидер Васил Радославов говорио је о огромном разочарању русофилском политиком претходног кабинета, која је, супротно чињеницама и здравом разуму, понуђена као објашњење узрока катастрофе Другог балканског рата онима „који нису умели да мисле.”

Као нови премијер, он је овако формулисао главни принцип своје политике: „остваривање народних идеала уз помоћ Аустрије, а не Русије”.²⁰⁷ Међутим, ови

²⁰⁷ Да би читалац стекао потпуну слику о политици Кобурга и стамболовиста и њеним последицама за бугарски народ који је имао ту несрећу да потпадне под њихову власт, потребно је ту причу испричати до краја. Национални идеали за В. Радославова и његове присталице били су: безусловно заузимање целе Македоније, и, ако је могуће, дела јужне Србије са Нишом, и,

ако је могуће, Солуна и Једрена, безусловни повратак Рушчука и, ако је могуће, припајање целе Добруџе. Остварење тог програма Бугарску би претворило у државу на чијој територији би се налазила сва 3 главна речна и копнена пута из централне Европе до Турске: 1) део железничке пруге Берлин-Багдад; 2) Солун; 3) Констанца. Због тих идеја Бугарска је увучена у Први светски рат на страни Немачке, Аустроугарске и Турске. 25. августа 1915, то јест сутрадан после склапања немачко-бугарског уговора о савезништву закључена је и конвенција о корекцији границе између Бугарске и Турске (в. А. Христов: *Историјски преглед општеевропског рата и учешћа Бугарске у њему*, Софија 1925, стр. 100).

Немачка је успела да постигне споразум између Цариграда и Софије који је предвиђао предају дела спорних области Османске империје Бугарској. Уступци су споља изгледала скромно: планирано је да се Бугарима препусти око 1.500 квадратних километара, укључујући Димотику, Кара-Агач и пола Једрена. Међутим, то је била стратешки важна територија. Посебно значајан губитак за Турке представљала је деоница пруге Софија-Дедеагач, дуга око 70 километара. Тако би Бугари, који нису поседовали луку, контролисали транспорт робе кроз њу (видети: Morgenthau H. *Ambassador Morgenthau's story*. NY. 1918. PP. 269–270; Дунант М. *Бугарско лето. Јули 1915. – октобар 1915*, Софија 1918, стр. 85). Истина, да би се ублажио губитак железничке пруге за Турску приликом усвајања конвенције о ратификацији бугарско-турске границе, коју су потписали у Софији 24. августа (6. септембра) 1915. Радославов и турски представник Фехти бег, Турска је добила статус најповлашћеније нације за кориштење ове пруге (погл. 3) (видети: *Прилози дипломатској историји Бугарске 1878–1925. под уредништвом Кесјакров Б.Д.* Софија Т.1, стр. 75).

5. октобра 1915. године, на годишњицу почетка 1. балканског рата, бугарске јединице су отвориле паљбу на Србе на граници, 11. октобра бугарска армија је извршила инвазију великих размера, а рат је званично проглашен тек 12. октобра. „Пошто већина бугарског народа није подржавала ове кораке”, приметио је амерички посланик у овој земљи, „одговорност за њих у потпуности пада на цара Фердинанда и премијера Радославова”. (види: Vopicka Ch. *Secrets of the Balkans. Seven years of a diplomatist's life in a storm centre of Europe*, Chicago 1921, p. 63)

Чини се да су и они сами схватили несигурност свог положаја, покушавајући да максимално искористе националистичка осећања Бугара која су они сами и подстрекавали. Кобург је у свом манифесту Србију прогласио „подмуклим суседом”, главним кривцем за све бугарске невоље: „Наши савезници Срби били су главни узрок страдања Бугарске... Позивамо бугарски наоружани народ да брани своју отаџбину, понижену од стране вероломног суседа, да ослободимо нашу браћу испод српског јарма. Наше дело је праведно и свето.” (Види: Христов А. *Сабрана дела*. стр. 107)

Због тога дела Кобург је бугарске армије 1915. послао у напад на позадину Србије, 1916. године – против савезника на Солунском фронту и против Румуније и Русије у Добруци. У марту 1918. Бугарска Кобурга и Радославова учествовала је у преговорима у Брест-Литовску, заједно са својим савезницима, диктирајући Русији услове предаторског мира. 6. маја 1918. у палати Котрочени у Букурешту, Румунија, која је остала изолована након повлачења Русије из рата, потписала је мировни уговор са победницима. Део Добруце је предат Бугарима, у осталом делу је успостављен савезнички кондоминијум са немачком контролом над пругом Черноводи-Констанца и преношењем војне и цивилне управе на бугарске власти. (Види: Радославов В. *Бугарска и светска криза*, Софија 1923, стр. 214–215)

Тај мир је изазвао велико разочарање у Бугарској. „Очекивано је заузимање целе Добруце”, присећао се један официр аустроугарске Дунавске флоте, „и стога се добијање само половине обећаног сматрало великом пљачком Бугарске. Неповерење је изазвала и чињеница да немачке етапне трупе нису напустиле територије које је окупирали Бугарска и да над тим областима није дошло до преноса власти на Бугарску. Широке масе бугарског народа сматрале су се превареним од Централних сила и биле су уморне од рата”. (Види: Волф О.Р. *Аустроугарска Дунавска флота у светском рату 1914–1918*, Санкт Петербург 2004, стр. 109)

Ситуација у бугарским трупима се из дана у дан погоршавала: смањене су порције хлеба, у једном броју јединица војницима је даван јечмени хлеб помешан са сламом, што је изазвало пораст стомачних болести, почели су проблеми у снабдевању униформама. Од позадине ка фронту стизале су вести које цензура није могла да заустави: о расту спекулација, о надолazeћој гла-

идеали, који су тежили санстефанској Бугарској, били су исти за све бугарске владе. За политичку стабилизацију, нова влада је сматрала да је неопходно да одговорност за избијање Другог балканског рата скине са Фердинанда Кобурга, за финансијску стабилизацију – да добије зајам од најмање 500 милиона лева. Када је Радославов затражио одлагање отплате зајма од 10 милиона рубаља (25 милиона лева) добијеног од Русије

ди у породицама војника. Према извештајима војних власти, све је то доводило војнике, па и офицере, у стање очаја.

(Види: Малеев Л. *Прилози за истину о катастрофи Бугарске у септембру 1918. Документи, чињенице и успомене из дневника ађутанта главнокомандујућег ратне армије*. Са предговором генерал-лајнанта Н. Жекова, Софија 1921, стр. 145; 149; 151. Омарчевски Ст. *Бугарски владари у светском рату. Чињенице и документи*, Софија 1921, стр. 199–200)

Да би се стање поправило, Берлин и Беч су се 25. септембра 1918. договорили да савезнички кондоминијум целу Добруџу преда Бугарској, чиме је и овде остварен велики бугарски национални сан. Граница је повучена дуж Дунава. Остварен је национални идеал, о коме је 1913. године Радославов говорио да се постиже уз помоћ Аустроугарске. Међутим, ове границе су трајале свега неколико дана (видети: Радославов В., *Сабрана дела*, стр. 217).

На Солунском фронту је покренута офанзива и већ 29. септембра 1918. године потписан је споразум о прекиду ратних дејстава између Бугарске и Антанте, којим је предвиђено разоружање армије и окупација државе. То је била капитулација. (Види: *Прилози дипломатској историји Бугарске 1878–1925, Под редакцијом Кесјакова Б.Д.*, Софија 1925, стр. 80–81)

Катастрофа 1918. била је још већа од катастрофе 1913. Резултат политике Кобурга и Радославова био је губитак готово целе Македоније, Једрена и излаза на Егејско море. Бугарски народ је скупо платио политику русофобних интриганата који су отишли у емиграцију – 1,2 милиона људи је мобилисано, погинуло је око 76 хиљада војника и официра и око 25 хиљада умрло је од болести, око 150 хиљада је рањено. Око 275.000 цивила умрло је од болести и глади.

на почетку Првог балканског рата и добио подршку за свој захтев, узвикнуо је: „А Руси су остали наша добра браћа!” Унутрашња ситуација у Бугарској била је далеко од идеалне. Русофобска влада В. Радославова је на изборима у децембру 1913. добила само 2/5 гласова у Народној скупштини, опозиција је одбила да гласа за буџет, и Фердинанд је сачувао „своју” владу само због способности да маневрише између супростављених опозиционих партија. За то је посебно корисна била царева способност да корумпира политичаре и лично их амнестира.

„Бугарску политику води цар Фердинанд, Немац и католик,” – бележи бугарски егзарх Јосиф I²⁰⁸ у свом дневнику у марту 1915. – „кога су поставили Стамболов и његова странка како би извукли Бугарску из потчињености Русији, он се непријатељски односи према Русији, у души је привржен германизму и католичанству, противник православља и Русије. Уз све ово Бугарска има Устав, али бугарски народ је млад и није формиран национално и политички; нема аристократије, нема буржоазије, нема јавног мњења; 89% народа су сељаци, а интелигенцију је цар поделио на мноштво међусобно завађених партија, па он управља и царује.” Партија новог бугарског премијера имала је само 6 гласова у Скупштини, али је његова влада и поред тога наставила да држи власт. У марту 1914. Радославов је ипак добио танку већину захваљујући накнадно изабраним посланицима из новостечених територија у Македонији (већина њих су били Турци). Положај ове владе донекле је стабилизован немачким кредитима датим под гаранцијом дуванског монопола у пролеће

²⁰⁸ Јосиф I (Лазар Јовчев) (1840–1915), егзарх Бугарске 1877–1915, до 1913. Егзархијски престо је био у Цариграду, по завршетку Балканских ратова егзарх се преселио у Софију.

1914. године. Јачање новог курса одвијало се у атмосфери непрестаних напада на Русију, која је проглашена одговорном за катастрофу.

Навику интелектуалне Софије да се са строгим захтевношћу обраћа према северу, са изненађењем су приметили непристрасни савременици којима се тешко могло замерити да имају симпатије према Санкт Петербургу. Један од службеника француске амбасаде у Софији написао је: „Бугарска није могла да прихвати руску идеју о хармоничном балансу у организовању хришћанских држава на Балкану, јер та идеја није одговарала њеним сновима о хегемонији. И поред тога, ово неслагање није подривало могућност постизања компромиса. Бугарин није прихватио руске идеје, али се Рус прилагодио бугарским.” Задивљујуће тачан опис природе тог односа дао је у разговору са Николајем II кнез Г.Н. Трубецкој, који је у руском Министарству спољних послова имао репутацију бугарофила: „Приметио сам да је генерално тешко ослонити се на словенске симпатије и да однос наших клијената на Балкану личи на однос сељачког дечака према земљопоседнику који га је крстио. По сељачкој представи, земљопоседник је обавезан да му помаже до гроба, а он сам није дужан да уради ништа за кума. „Коме ви то говорите”, прекинуо га је Господар, „ја имам толико кумчади!” Император другачије није ни могао да реагује. Принципе бугарске политике према Русији формулисао је сам Фердинанд у пролеће 1914. Руски посланик у Софији, А.А. Савински, убедио је Николаја II да пошаље рођенданске честитке бугарском монарху. Он је одговорио преко начелника своје тајне канцеларије. „Први пут”, известио је руски дипломата, „Добрович ми је пренео речи краља – господар император ми се обраћа телеграфом тако љубазним речима, и у

њима видим нове доказе оних постојаних добронамерних осећања које његово величанство има за Бугарску. *Ми смо грешни, много смо грешили, али из милостивих речи господара видим да Русија и даље гледа на нас као на властито чедо и спремна је да нам опрости наше грешке* (подвукао аутор – А.О).”

Балкански ратови довели су и до стварања албанске државе. 28. новембра 1912. у Валони (Влора) окупила су се 83 представника хришћанских и муслиманских племена. Прогласили су независност и за председника изабрали Исмаил-бега, који се одмах обратио Цариграду за помоћ. За независну Албанију се изјаснила и конференција амбасадора великих сила у Цариграду 20. децембра 1912. За овај пројекат најактивније се иступила Аустроугарска, која је и даље настојала да спречи Србију или Црну Гору да дођу до Јадрана. Као резултат тога, 29. јула 1913. године проглашена је Албанска кнежевина, на челу са кнезом Вилхелмом фон Видом,²⁰⁹ 35-годишњим капетаном немачке војске, братанцем краљице Елизабете од Румуније.²¹⁰ Планови Беча да створи још једног савезника убрзо су пропали. Кнез Вид се 7. марта 1914. искрцао у Драч (Дуреш), али је, немајући подршку међу вођама племена, био принуђен да своју управу сведе на боравак под заштитом аустријског десантног одреда. Север Албаније је у потпуности контролисао бивши генерал турске војске Есад-паша,²¹¹ локални вођа клана који се никоме није

²⁰⁹ Вилхелм фон Вид (1876–1945), суверени кнез Албаније од 21. фебруара до 3. септембра 1914.

²¹⁰ Елизабета фон Вид (1843–1916), супруга Карла I од Румуније и краљица Румуније од 1869.

²¹¹ Есад паша Топтани (1863–1920), вођа северноалбанских кланова, 1908. је подржао Младотурску револуцију, после чије победе је изабран у парламент као албански представник.

потчињавао. Покушај да се он постави за премијера није довео до успостављања контроле над земљом, пошто је Есадова кандидатура изазвала незадовољство других племена. Шест месеци касније, након што

Пре почетка Балканских ратова постављен је за начелника жандармерије у Скадарском вилајету, 1913. командовао је турским гарнизом у Скадру (Скадар), био је принуђен да капитулира пред Црногорцима. По доласку кнеза Вилхелма фон Вида, неколико месеци је био на дужностима министра војске и министра унутрашњих послова. Ухапшен је по налогу кнеза, али је из затвора побегао у Италију, где је са српским властима преговарао о склапању уније између Србије и Албаније. Након што је фон Вид напустио Албанију, где је владала анархија, вратио се на север земље. 5. октобра 1914. заузео је град Драч и прогласио се за премијера и врховног команданта армије. У мају 1915. године, када су побуњеници угрозили моћ Есад-паше, српска војска је, по наређењу Н. Пашића, ушла у Албанију, угушила устанак у Тирани и Елбасану, и ослободила опкољени Драч у коме се налазио Есад-паша. После ових догађаја наставио је преговоре са Пашићем о склапању уније између две земље. Есад-паша је држао власт на северу и центру земље до 1916. године, када је изгубио контролу над земљом и придружио се Србима који су се повлачили. На територијама под његовом контролом Есад-паша је покушао да организује подршку Србима који су се повлачили кроз Албанију 1915–1916. Пре него што је напустио Албанију, Есад-паша је објавио рат Централним силама и придружио се српској војсци у повлачењу. У Солуну је био на челу албанске владе у егзилу. На крају Првог светског рата био је на челу албанске делегације на Париској конференцији. Албанци су иступали уз подршку делегације Краљевине СХС на челу са Н. Пашићем. Поред тога, Есад-паша је покушавао да добије међународно признање као владар Албаније. У исто време Ахмед Зогу, албански министар унутрашњих послова, покушавао је да неутралише Есада као свог потенцијалног политичког противника. У мају 1920. године, Есаду је понуђено да заузме место премијера и да се одрекне својих претензија на краљевску власт. 13. јуна исте године убио га је у Паризу албански студент и сахрањен је у Паризу на Српском војном гробљу.

је потрошио мали кредит, фон Вид је напустио земљу, која се вратила у уобичајено стање хаоса.

Далеко од бриљантног био је и положај земаља које су победиле у Балканским ратовима. Посебно је тешко било у Србији која је припојила Новопазарски санџак, Косово и Вардарску Македонију, чиме је територију својихседа увећала за 39 хиљада квадратних км (скоро два пута), а становништво – за више од 1,5 милиона људи (са 2.911.701 на 4.527.992 људи). Борба, прво са Османском империјом, а потом и са Бугарском, захтевала је од српске краљевине силне напоре, што ју је привремено и војно и економски ослабило. Финансије Србије су исцрпљене прошлим ратовима, залихе оружја и муниције у њеним арсеналима су потрошене. Најтежи задатак који је био пред руководством Србије после Другог балканског рата било је успостављање власти Београда на новим територијама, што је колосалан терет који је пао на плећа српске војске, полиције и цивилне управе. Присаједињене земље, зване нове територије, насељавало је многобројно албанско, бугарско и турско становништво, које није хтело да прихвати српску власт. Тиме су створени повољни услови за спољне силе, непријатељске према Русији и Србији, које су одмах по завршетку балканских ратова отпочеле тајне субверзивне активности у Албанији, на Косову и у Македонији.

Само месец дана по завршетку Другог балканског рата, у септембру 1913. године, земље западне Македоније биле су подвргнуте великој инвазији наоружаних албанских и бугарских одреда са територије Албаније, који су наишли на подршку својих локалних саплеменика. На новим територијама остало је 10 редовних пешадијских пукова тробатаљонског састава, који су бројали од 1.000 до 1.200 људи, 21 батерија пољске и

брдске артиљерије, 2–3 ескадрона коњице; укупан број трупа у Новој Србији није прелазио 15 хиљада људи, што се сматрало довољним за безбедност нових земаља. Руски обавештајци су утврдили да су албанским одредима руководили официри бугарске националности. За одбијање албанске инвазије и провођење казнене експедиције мобилисане су три српске дивизије првог позива; укупно је под заставама српске војске у септембру 1913. било 100 хиљада људи. 24. септембра криза је завршена. Србија је почела узвратне акције директно на територији Албаније.

Руководство Аустроугарске монархије је тих дана било спремно да свим средствима, све до рата, спречи напредовање српских трупа према Јадрану. Крајем септембра 1913. начелник Генералштаба Аустроугарске Франц Конрад фон Хецендорф и министар иностраних послова гроф Леополд Берхтолд²¹² озбиљно су разматрали могућност војне операције против Србије; Кајзер Вилхелм II је лично обећао Конраду подршку немачког Рајха у случају рата са Србијом. „Можете бити сигурни”, поновио је своје обећање Берхтолду, „да сам на вашој страни и да сам спреман да потегнем свој мач чим ваша дела то учине неопходним; ... све што долази из Беча за мене је једнако наређењу.” 5. (18) октобра уследио је аустријски ултиматум Србији: да се у року од осам дана повуче из Албаније. Српско руководство је било принуђено да попусти и повуче своје трупе из Албаније.

²¹² Леополд Антон Јохан Сигисмунд Јозеф Корсин Фердинанд фон Берхтолд (1863–1942), гроф, аустроугарски дипломата, у дипломатској служби од 1893. радио је у амбасадама у Француској (1894–1899) и Великој Британији (1899–1906). Амбасадор у Русији (1906–1912), министар иностраних послова (1912–1915).

Грчка је такође повећала своју територију за скоро 1,5 пут и становништво са 2.666.000 људи на 4.363.000 људи. Грчко становништво на припојеним територијама није прелазило 25%, негрчко становништво је проглашено Грцима који су изгубили свој национални идентитет: албанофони Грци, славенофони Грци и туркофони Грци (тј. Грци који говоре албански, словенске језике и турски). Цркве које су припадале Бугарској егзархији су одмах затворене, парохije су предане свештеницима грчког порекла који су припадали Цариградској патријаршији. Тешки проблеми су настали приликом повлачења границе између Грчке и Албаније. Атина је категорички одбила да повуче своје трупе са спорне територије у региону северног Епира, повезујући је са будућношћу острва Егејског архипелага. На крају је, одлуком Лондонске конференције од 13. фебруара 1914. ова територија требало да припадне Албанији, а за то су сва острва Архипелага требало да припадну Грчкој. Изузетак је направљен само за 3 острва – Имброс, Тенедос и Самотракију, која се налазе у непосредној близини Дарданела. Ова одлука није задовољила Грчку и 28. фебруара 1914. Грци северног Епира су прогласили независност. Била је то чиста формалност – делови грчке регуларне војске остали су у области, на челу покрета Епирота био је бивши министар спољних послова Краљевине Грчке. Албанци и Турци који су их подржавали, видели су у овом кораку незваничну грчку окупацију спорног подручја и одбили су да је признају. Мада, Цариград је био спреман на уступке ако би поред три острва која су остала Турској, добио још два – Хиос и Митилену.

Због тога су се односи између Грчке и Турске непрестано погоршавали. Две државе су започеле војно-поморску трку у наоружању. Као одговор на поруцбине

дреднота које је турска влада наручила од Енглеске, грчка влада је наручила два брода исте класе од Сједињених Држава. До лета 1914, Атина и Цариград су се полако али неизбежно приближавали рату због спора око власништва над острвима Егејског архипелага. Помало неочекивано, спољнополитичка линија Румуније је почела да се мења. Стекавши 9.000 кв. километара територије укључујући и Силистрију, ова држава је добила и 286.000 нових поданика, међу којима је Румуна било веома мало. Односи са Бугарском су били нарушени, а нови курс владе Радославова према Бечу изазвао је у Румунији подозрење према савезнику. Оно се заснивало и на другим претензијама. Букурешт је био незадовољан недовољном, по мишљењу румунских политичара, подршком Аустроугарске у Балканским ратовима.

У Румунији су најоштрије реаговали на политику мађарске владе према румунској мањини у Трансилванији. Она се сводила на сталну и прилично сурову мађаризацију. На прелазу из 19. у 20. век, у Краљевини Мађарској је живело око 2,8 милиона Румуна, што је чинило до 20% становништва Транслајтаније и 53,8% у Трансилванији. Углавном су то били сељаци (86%) – ниједан град у овој другој покрајини није имао румунску већину. Поред осталог, и зато су локалне власти представљали искључиво Мађари, број румунских школа се из године у годину смањивао, као и број румунских посланика у мађарском парламенту. Иако су теоретски могли да добију 69 од 413 места, Румуни никада нису имали више од 14 посланика, а на изборима 1910. њихов број је пао на 5. Од 1890. до 1914. године око 200.000 Румуна емигрирало је из Трансилваније у САД, а око 100.000 у Румунију.

Наравно, такви процеси нису могли а да не утичу на румунско-аустријске односе. Због тога је либе-

рална влада Јонела Братијану²¹³ почела да се удаљава од аустро-румунског и немачко-румунског споразума из 1883. године и нагиње ка Енглеској, Француској и Русији. Треба напоменути да овај заокрет није имао никакву економску основу. Румунија је у финансијској и трговачкој сфери била првенствено повезана са Немачком и њеним савезником Аустроугарском. Године 1914. Немачка је поседовала 52% румунског спољног јавног дуга (1,7 милијарди франака), а следе је Француска (32%) и Белгија (5%). Већи део недржавних кредита румунских пословних кругова био је из Немачке – 30.776.880 фунти од 63.040.000. Друго место је заузимала Француска, али је дуг према овој држави био скоро 1,5 пута мањи – 18.500.000 фунти. У производњи нафте, која постаје све значајнија од почетка 20. века (производња нафте је порасла са 50 хиљада тона 1890. на 250 хиљада тона 1900, и на 1.885 хиљада тона 1913. године), Немачка је такође предњачила. Од 1903, после дугог рата са америчком „American Standart Oil Company”, преузела је контролу над једном од највећих нафтних компанија – „Румунском звездом”. До 1914. године, 37% локалних нафтних компанија контролисали су Немци. На другом месту је била Велика Британија са 30%, а следе Холандија са 13% и Француска са 10%. Национални румунски капитал је контролисао само 5,5% производње нафте. Централне силе су такође заузимале водећу позицију у спољно-економским односима Румуније. Немачка је од 1889. године заузимала прво место по импорту, и, упркос свим покушајима Енглеске и Француске да потисну Берлин са румунског тржишта, ниво немачког извоза је стално растао, са 29% 1889. до 40% 1913. Немачку је следила Аустроугарска са 25% исте године.

²¹³ Јонел Братијану (1864–1927), румунски државник, син Јона Братијану, премијер 1909–1911; 1914–1918; 1918–1919; 1922–1926; 1927. године.

Сам почетак Балканских ратова био је ударац за нове руске дипломатије, а њихов коначни резултат био је потпуно супротан интересима Русије. Окончано је приближавање Србије и Бугарске, започето после преврата 1903. године. Српско-бугарски договор је престао да важи, уступајући место дуготрајном непријатељству. На Балкану је настала нова комбинација четири земље победнице – Србије, Црне Горе, Румуније и Грчке, које су биле у сукобу са два пораженим државама, које су, природно, желеле реванш – Турском и Бугарском. Било је сасвим очигледно да је тактика изолације немачко-аустријског блока, због које су Извољски и Сазонов предлагали стварање Балканског савеза, пропала, мада не кривицом Санкт Петербурга, и да је овај блок, губећи своје позиције у Румунији, јачао свој утицај у Бугарској и Турској. Посебно је импресивно било јачање утицаја Немачке у овој другој држави.

Мисија Лимана фон Сандерса

Већ уочи Балканских ратова постало је јасно да су се изјаловиле илузорне наде да ће реформе Младотурака довести до промена на боље, а пре свега до мира између Турака и осталих народа Османске империје. Почетком 1912. године постало је јасно да су, после Јеменаца и Албанаца, и Јермени разочарани у Младотурке. Пљачка и насиље над хришћанским становништвом Западне Јерменије су настављени, покушаје турских цивилних власти да зауставе зверства Курда саботирала је војска. Пропали су покушаји турске пропаганде да створи представу о Русији као непријатељу Јермена.

У току рата криза је јасно почела да добија свима познате облике. 26. новембра (9. децембра) 1912. године руски посланик у Турској М.Н. Гирс известио је Сазонова: „Од незаборавних година 1894–1896, када су Јер-

мени били подвргнути варварском насиљу у Малој Азији и у самом Цариграду, ситуација се није променила на боље. Указ о реформама у јерменским провинцијама, који је султан Абдул-Хамид издао 20. октобра 1895. под притиском Русије, Француске и Енглеске, остао је мртво слово на папиру. Аграрно питање се заострава сваким даном: већину земље заузели су и заузимају Курди, а власти не само да не спречавају, већ чак и подржавају ову отимачину. Наши конзули једногласно сведоче о непрестаном насиљу и пљачкама Курда, о њиховим убиствима Јермена и о присилном превођењу Јерменки у ислам, а починиоци злочина готово никада нису изведени пред лице правде.”

Руски министар спољних послова је, наравно, био наклоњен идеји реформи у Јерменији. Сазонов је видео раст русофилских осећања међу Јерменима, али је схватао да Русија, у садашњим условима, не може да примени најједноставнији и најефикаснији начин да заштити хришћанско становништво – окупацију јерменских вилајета – и зато је сматрао неопходним да организује притисак на Цариград како би га натерао да проведе реформе. „Цела историја јерменског народа,” напомиње он, „почевши од тринаестог века, када је пао под власт прво Селџука, затим, наизменично, Монгола и Персијанаца, и коначно, након стварања Отоманске империје у 14. веку, када су их Турци предали курдским феудалцима као кметове, вековна је мартирологија. Колико год била пуна страхота историја свих хришћанских народа који су пали под власт Турака, ниједна од њих се по страдању не може поредити са историјом јерменског народа, чија је ситуација била утолико трагичнија јер се нису могли, као други, надати да ће икада срушити варварски јарам и организовати своју егзистенцију на основу националне независности. За то му је недостајао главни услов – сопствена територија.”

Крајем новембра 1912. патријарх-католикос свих Јермена обратио се руској влади са молбом да их заштити. После тога, на састанку са турским амбасадором у Русији, Сазонов му је скренуо пажњу да је недопустиво понављања масакра из 1895–1896. „По нашем мишљењу”, навео је министар, „ако се на време не започну озбиљне реформе у турској Јерменији, турска влада ће морати да се бави јерменским питањем у толико заоштреној форми да би то могло да изазове интервенцију европских сила.” По сопственом признању, министар је настојао да поступа опрезно: „О питању спровођења јерменских реформи, којима сам придавао велику важност због значаја који би њихово успешно спровођење имало у очима бројног јерменског становништва наших пограничних региона са Турском ... Руска иницијатива у реформи јерменских вилајета посебно је била непријатна младој турској влади која је на њу гледала као на задирање стране силе у државну независност Турске. Ту нисам могао да рачунам ни на какву помоћ од Младотурака, који су гајили дубоку мржњу и неискорењиву сумњу према својим јерменским сународницима.”

И поред тога, М.Н. Гирс је добио инструкцију да се обрати Министарству спољних послова Османске империје поводом јерменског проблема, што је амбасадор и учинио 4. (17. децембра), скренувши пажњу на недопустивост нових ексцеса у Јерменији. Амбасадор се сложио да његова изјава буде призната као званична за разматрање у влади. Да би координирао напоре представника других држава у Цариграду, Гирс се 13. (26. децембра) 1912. године обратио амбасадорима Француске и Енглеске са предлогом да разговарају о томе да ли је за спровођење члана LXI Берлинског уговора потребно „устпостављање одређених гаранција и европске контроле”, и добио је позитиван одговор.

Осећајући неизбежност расправе о пројекту реформи, Турци су одлучили да хитно разраде и понуде сопствену верзију реформи, која је требало да сачува потпуни недостатак контроле над постојећом администрацијом. Уосталом, Турци нису ни играли на сопствени пројекат, већ на то да се не појави неки други. „Бојим се”, писао је Гирс 15. (28. децембра), „да ће Порта из жеље да избегне да се само ми умешамо у јерменско питање, доћи на идеју да свој пројекат поднесе великим силама, како би га оне узеле у разматрање, на чему би се активности Порте и завршиле”.

Овај сценарио се сматрао најмање пожељним у Санкт Петербургу. „Устанак Јермена у малоазијским вилајетима који се граниче са Транскавказом”, приметио је Сазонов, „увек могућ због неподношљивих услова живота јерменског становништва у Турској, претио је да распламса пожар са ове стране наше границе, где би бројни и просперитетни руски Јермени неизбежно пружили активну помоћ својој побуњеној браћи у борби против њихових турских угњетача. Транскавказ, са својим шароликим и слабо помиреним становништвом, опасно је тле за све врсте немира и буна, и наша локална администрација је изузетно заинтересована да турски крајеви који се граниче са нама не постану поприште оружаног устанка. Једва да је потребно указивати да би такав устанак довео, готово неизбежно, до рата између Русије и Турске, тј. до таквих последица које руска влада свим средствима жели да спречи.”

Није се могло искључити избијање немира – већ у пролеће 1913. настављена су убиства и напади Курда и Турака на Јермене. Младотурска влада је очигледно журила да ситуацију промени у своју корист, по узору на свог претходника Абдул-Хамида. У новембру 1913, службеник руског конзулата у Ерзуруму је известио: „Објавом устава, у суштини, у Турској се ништа није променило – проме-

нила се само сама влада, а поредак је остао исти. Без претеривања се може рећи да ситуација јерменског становништва источних вилајета Турске у данашње време није ништа боља него у Хамидово време, већ је, напротив, чак и гора – раније је постојала бар некаква власт, сада у провинцији влада потпуна анархија.”

После Италијанско-турског рата, Лондон је почео да сумња у могућност да се сачува интегритет Отоманске империје, иако су симпатије британских политичара генерално биле на страни Турака. Они су навикли да на Јермене гледају као на пионе у политичкој игри у региону, али Британци више нису правили посебне проблеме. Од краја фебруара 1913. године, пажња Немачке према питању јерменских реформи нагло је порасла, она очигледно није желела да остане изван процеса развоја европског пројекта. Крајем маја исте године, Сазонов је поручио амбасадору у Немачкој да упозори немачку владу на пројекат спровођења члана LXI Берлинског уговора. Управо у то време турско-немачки односи били су на прагу преласка на нови ниво.

Порази турске војске у два рата убедили су њеног министра војске, Енвер-пашу, да убрза процес њене модернизације. Турци су се обратили држави са чијом су армијом већ били тесно повезани. Немачка војна мисија на челу са генералом Колмаром фон дер Голцом радила је у овој земљи од 1883. до 1896. и од 1909. до 1912. године. У турској војсци уведени су немачки војни правилници (Пешадијски 1906, Војно-пољски 1908, Правилник о војно-пољским комуникацијама, о дејствима вода и чете и др.). Поред војних веза које су постале традиционалне, постојали су и заједнички економски интереси. Пре рата, немачки увоз сировина и индустријских полупроизвода био је већи од извоза за 3.165,1 милион марака (од укупно 5.063,3 милиона марака). Пољопривредних и сточарских производа

увезено је у износу од 2.482,9 милиона марака, а извезено у износу од само 761 милион марака. У том погледу посебно важну улогу добија положај Турске и држава Балканског полуострва. Тренд придавања значаја овом региону јасно се манифестовао у предратних двадесет година. Већ 1892–1911. дошло је до смањења немачког извоза у европске земље (укључујући Русију) за 11,7%. То је генерално чинило 75 до 85% укупног извоза Рајха. Исте године дошло је до повећања немачког извоза на Балкан, знатно више од повећања аустроугарског и енглеског извоза: у Бугарску – за 190% (насупротив 25% Аустроугарске и 35% Енглеске), у Грчку – за 72% (насупротив 34% Аустроугарске и 0,6% Енглеске), Румунију – за 31% (аустроугарски подаци показују смањење од 3%, енглески – 21%), Србију – за 28,5% (Аустроугарска 10%).

У мају 1913. године, током посете Николаја II Берлину, Вилхелм II га је обавестио да намерава да пошаље војну мисију у Турску и од свог госта је добио сагласност за то. Николај заиста није имао ништа против, није томе придавао посебан значај. Претходне немачке мисије никада нису биле бројне и њихов рад је био ограничен на обуку вишег командног састава. Овога пута планирано је нешто друго. Кајзер је настојао да поврати престиж немачког оружја, пољуљаног код Бугара, Срба и Грка, који су победили ученике Фон дер Голца. Осим тога, не без разлога, рачунао је на војне наруџбе, неопходна за модернизацију османске армије и попуну њених арсенала. У новембру 1913. потписан је немачко-турски споразум о слању нове немачке војне мисије у Турску. Требало је да је предводи генерал-пуковник О. Лиман фон Сандерс.²¹⁴ Прво је било

²¹⁴ Ото Лиман фон Сандерс (1855–1929), немачки војсковођа, 1913. – командант дивизије, генерал-лајнант, унапређен у генерал-пуковника од Вилхелма II, пошто су према немачко-турском споразуму свим члановима немачке мисије у Турској

планирано да Лиман преузме команду над I армијским корпусом стационираним у Цариграду – борбено најс-премнијим у турској војсци – који је требало да постане модел за војне реформе осталих јединица. Одмах су уследили протести из Русије, која није хтела да види, према речима Сазонова, „пруски гарнизон” у Мореу-зима. Берлин их је одбио, тврдећи да се функције нове немачке мисије не разликују од претходних и да ни на који начин не угрожавају интересе Русије. Осим тога, немачка дипломатија је, не без разлога, тврдила да ће се у случају отказа турска страна опет обратити другој земљи, као што је то већ учинила у случају флоте, где је британска мисија, коју предводи контраадмирал Артур Лимпус, већ радила.²¹⁵

Руске протесте нису подржале велике силе, али је Берлин ипак променио првобитни план. Споља је то изгледало као уступак. Фон Сандерс је постао гене-

чинови подизани за један ранг. Тако је Лиман постао једини маршал у турској војсци. Августа 1914. предводио је 1. турску армију, током савезничке Дарданелске операције 1915. предводио је 5. армију и одбрану турске престонице. Његове акције на Галипољу онемогућиле су планова за заузимање Цариграда, фебруара 1918. предводио је турске трупе у Палестини, али је у септембру поражен од британске армије под командом генерала Едмунда Аленбија код Мегида и заробљен је код Назарета, једно време био је заточен на Малти. По завршетку рата отишао је у пензију.

²¹⁵ Артур Хенри Лимпус (1863–1931), британски поморски офицер, у морнарици од 1878, учествовао је и истакао се у војним операцијама у источном Судану 1884–1885, у Англо-бурском рату на деблокади Лејдисмита 1900, у гушењу побуне Боксерског устанка 1900, контраадмирал (1910), у служби флоте у метрополи 1910–1911, шеф британске поморске мисије у Турској 1912–1914, вицеадмирал (1914), командант пристаништа на Малти 1914–1916, адмирал (1915), виши морнарички официр на Малти 1915–1916, шеф комисије за пројектиле Адмиралитета (1917), пензионисан 1919.

рални инспектор турске војске, 14. јануара 1914. кајзер га је унапредио у коњичког генерала, сутрадан му је султан доделио чин мушира. Тако је Лиман постао једини маршал турске војске у то време, која му је фактички била потчињена, а правно је немачка мисија водила процес војних реформи на целој територији Османске империје. Стигавши у Цариград у децембру 1913, Лиманова група брзо је остварила сјајне резултате. Бројност мисије, заједно са подофицирима-инструкторима, износила је приближно 900 људи. Поређења ради, напомињемо да су британску поморску мисију, која је у главном граду Турске боравила од 1913. године, чинила само 72 лица, од чега 10 официра на командним позицијама, 10 електроинжењера, 20 артиљераца итд. Немачка мисија је била највећи у историји турских оружаних снага, а пред њом је био најамбициознији задатак – потпуна трансформација војске. Почели су масовном чистком официрског кора – смењена су 2 фелдмаршала, 3 генерал-лајтнанта, 30 генерал-мајора, 95 бригадних генерала, 184 пуковника, 236 потпуковника, 800 капетана и поручника. Њихово место заузели су команданти који су се доказали на бојном пољу. Резултати су се ускоро показали.

„Онда смо видели”, присећа се амерички амбасадор Хенри Моргентау,²¹⁶ „да је у последњих 6 месеци турска војска потпуно прусизована. Оно што је у јануару (1914. – А.О) била недисциплинована, бедна гомила, сада је марширала пруским церемонијалним кораком;

²¹⁶ Хенри Моргентау (1856–1946), амерички дипломата и државник. Рођен 1856. у Немачкој, 1866. његова породица емигрирала је у САД, био је члан штаба председника Вилсона на изборима 1912. и 1916. године, амбасадор у Турској 1913–1916, учествовао на Париској конференцији, учествовао у раду добротворних организација за помоћ грчким избеглицама, 1933. године – службеник америчког Црвеног крста.

мушкарци су били обучени у немачке теренске униформе (fieldgray) и чак су носили шлемове, заоштрене на врху, који су помало подсећали на немачке шлемове (pickelhaube).” У ствари, униформа је сашивена по немачком моделу, али капуљача – „енвери” – заиста је била нешто између турбана и пруског шиљатог шлема. Био је то плод униформистичког стваралаштва Енверпаше, који је, иначе, сам снабдевао своју војску тим униформама. Године 1909–1911. служио је као војни аташе у Берлину, где је очигледно био надахнут немачким војним стилем. Четири османска принца су тамо послата у јуну 1914. године. Програм њихове обуке подразумевао је изучавање немачког језика и основа војне вештине (1 година) и двогодишња пракса у пуковима немачке војске. Последице ових догађаја нису биле ограничене само на јачање немачког војног утицаја у Турској. „Руско-пруски односи су умрли једном заувек! Постали смо непријатељи! – овако је Вилхелм II оценио резултат руских протеста. Немачка је заузела курс припреме за рат у блиској будућности.

Уочи аустро-немачке провокације

Тако је после два Балканска рата ситуација на полуострву постала још експлозивнија. Основна тенденција развоја показује јасно изражен антиаустријски карактер, што је било директно повезано са унутрашњим стањем Подунавске монархије. Ово последње је директно зависило од ситуације у овом региону. Пошто је била део Транслајтаније, тј. угарске половину царства, Хрватска је била незадовољна режимом управе, а наде је полагала на Србију. Већ након анексије Босне и Херцеговине у Хрватској су почели немири, на које је власт одговорила одржавањем бројних судских процеса. 50 Срба и Хрвата оптужено је за издају и заверу за ује-

дињење Хрватске са Босном, Херцеговином и Србијом. 30 особа осуђених на принудни рад без икаквих доказа о кривици жалило се вишем суду, који је поништио пресуде због недостатка доказа. Године 1912. знатан број Хрвата и Срба, поданика Аустроугарске, добровољно се пријавио у српску војску. Добровољци су на парадама поздрављали краља Петра уз повике „Живео наш краљ!”

Аустроугарска је у договору са Немачком одлучила да изврши војни и политички притисак на Србију. Најпопуларнији слоган престолонаследниковог окружења и заговорника рата био је „Serben muss sterben” („Србија мора да умре”). Империја од 52 милиона људи озбиљно се бојала државе од 4,5 милиона људи. У немачкој и аустроугарској штампи појавили су се бројни чланци у којима се позива на превентивни рат. Почели су чланком „Руски сусед”, објављеним 9. марта 1914. године у листу „Berliner Tageblatt”. Био је посвећен проблему руске претње Аустроугарској. Чак је и британски амбасадор у Немачкој нашао за сходно да скрене пажњу свом министру на ову публикацију. Заиста, тврдње у овом чланку завређују пажњу: „Ако је било којој од великих европских држава потребно да подржава мирољубиве напоре, онда је то Аустроугарска. У ком год правцу ова монархија изабере да пошаље своју армију, њен противник ће увек наћи расну подршку и симпатије у њеним пограничним регионима. Армија је најјача интегративна сила Империје и најважнији ослонац династије, а догађаји у протеклих неколико година су убедљиво показали да ће армија бити позвана да брани царство само у крајњем случају.” Затим је уследио цитат кнеза Бизмарка да иако је превентивни рат самоубиство почињено из страха од смрти, околности су такве да цивилизована Европа мора да направи избор између до зуба наоружане Русије, спремне да сва-

ког часа нанесе „*Coup de Grace*” Дунавској монархији, и савеза који је ту државу ујединио са Немачком. Чланак се завршава веома симболично: „У Бечу и Будимпешти многи су дошли до закључка да је ужасан крај бољи од бескрајног ужаса.”

Такве тврдње нису се појавиле у само једном немачким новинама. Влада није показала жељу да обузда русофобичну кампању. Уосталом, смисао ове кампање био је довољно јасан. 31. маја (13. јуна) 1914. године, у државној Думи, Б.А. Енгелхард²¹⁷ је одржао веома запажен говор. Галама у немачкој и аустроугарској штампи, рекао је, била је неопходна овим државама да оправдају сопствену војну потрошњу. Заиста, бројност немачке војске порасла је 1911. године за 10 хиљада људи, 1912. године – за 29 хиљада људи, а 1913. године – за 117 хиљада људи, укупно 30%. Закони донети у Аустроугарској од 1912. до 1913. године повећали су контингент војске у мирнодопско време за 210 хиљада људи, тј. за 64%. У поређењу с тим, повећање контингента регрута руске војске 1914. године за 114 хиљада људи, тј. за 30%, очигледно није изгледало као претња Берлину и Бечу. „Сматрам”, рекао је Енгелгардт, „да немамо разлога да обраћамо пажњу на хајку стране штампе и одлуку Штутгартског конгреса (свенемачког конгреса, који је усвојио резолуцију да је након завршетка Балканских ратова опасност од рата повећана због припрема Русије за напад на Немачку и Аустроугарску – А.О). Нема потребе да слушамо умирујућа уверавања дипломата, умирујуће речи не коштају ништа. Оружје је веома скупо и, очигледно, морамо се ослањати не на умирујуће речи, већ

²¹⁷ Енгелхард Борис Александрович (1878–1962), потпуковник у пензији, депутат IV Државне Думе, центриста, од марта 1917. – кадет, 27. фебруар – 1. март 1917. на челу Војне комисије Државне думе, од 1. (14) марта 1917. – војни командант Петрограда.

на скупо наоружање. Гледајући наоружавање Немачке и Аустрије, морамо схватити да и ми треба да се наоружамо. Да би Русија одиграла улогу која јој по праву припада, она мора имати јаку армију, тачније, армију јачу од армија њених суседа, најјачу не само бројчано, већ и квалитетом.”

Таква је била реакција Думе на ратоборна расположења у Немачкој, а према немачкој штампи и у престоницама њеног савезника. Овим тврдњама се могло веровати. Руски генерални конзул у Будимпешти је 25. фебруара (10. марта) 1914. известио отправника послова у Бечу, А.Н. Кудашева: „Новине које субвенционише Министарство спољних послова поново су на све могуће начине почеле да убеђују своје читаоце у агресивност руске политике, наводећи као доказ и мере које се заиста предузимају у нашој земљи за природни развој наше војне моћи, и оне које су, по свему судећи, измислиле саме новине. Занимљиво је да је мађарски министар војске одлучио да говори у потпуно истом духу, иако не наводећи директно Русију, бранећи нове законске предлоге о војсци пред Палатом магната 13. (27) фебруара. Непосредни циљ ове кампање је јасан – да се мађарско јавно мњење убеди у неопходност тих тешких жртава у људству и новцу којима ће усвајањем поменутих закона бити изложени народи монархије... Отуда и тежња да се рат са Русијом учини и популарним, и пожељним, и то у блиској будућности.”

Руски амбасадор у Великој Британији гроф А.К. Бенкендорф²¹⁸ се обратио Сазонову 28. фебруара (13. марта): „Ово застрашивање ратом које проводи немачка штампа је одвратан и непријатан, ако не и опасан симптом. Само нека се руска штампа тиме не

²¹⁸ Фон Бенкедорф Александар Константинович (1849–1916), гроф, руски дипломата, амбасадор у Великој Британији 1902–1916.

бакће предуго; одлучан одговор се мора дати у току једног или два дана. Надам се да ће и бити тако.” Тако је и било. 27. фебруара (12. марта) 1914. у вечерњем издању „Биржевих ведомости” објављен је чланак инспирисан министром војске генералом Сухомлиновом – наслов је био „Русија жели мир, али је спремна за рат”. Међутим, овај чланак, који је тврдио да је руска армија потпуно спремна за будућу проверу на бојном пољу, у ствари, више је ишао на руку немачкој пропаганди него што је смиривао њену русофобију. Није случајно „Localanzeiger” поново штампао тај чланак под насловом „Русија је спремна; Француска такође мора бити спремна”. И поред тога што је чак и у немачкој верзији било саопштење да ни Санкт Петербург ни Париз не желе рат, реакција немачких политичких кругова била је веома оштра. Ипак, већ 28. фебруара (13. марта) државни секретар за спољне послове Готлиб фон Јагов²¹⁹ састао се са руским амбасадором у Немачкој С.Н. Свербејевом и изјавио да немачка влада не подржава хистеричне иступе немачке штампе. Истог дана „Norddeutsche Allgemeine Zeitung” је објавио белешку која одговара изјавама Јагова. Немачка, саопштава лист, нема разлога за забринутост. Ипак, забринутости је било. Немачки амбасадор, кнез Лихновски,²²⁰ чак је посетио британског министра спољних послова, поводом чланка Сухомлинова. Едвард Греј је покушао да га умири, рекавши да не треба придавати велики значај чланцима из новина попут „Новог времена”, где се, иначе, ускоро појавио чланак са оштрим антиенгле-

²¹⁹ Готлиб фон Јагов (1863–1935), немачки дипломата и политичар, амбасадор у Италији 1909–1912, државни секретар за спољне послове 1913–1916, после 1916. – у пензији.

²²⁰ Карл Макс фон Лихновски (1860–1928), шести кнез и осми гроф Лихновски. Немачки амбасадор у Великој Британији (1912–1914).

ским ставовима. Греј, судећи по његовим речима, није томе придао значај. Изненађујуће, Лихновски се понашао као да ништа није претходило вечерњем броју „Биржевих ведомости” од 12. марта.

Један од генерала аустријске војске обратио се поданицима Империје са апелом да прикупе 700–800 милиона круна за потребе њене одбране. То је било апсолутно неопходно да би се држава спасила од руске претње. Поређења ради, вреди напоменути да су од 1903. до 1913. војни трошкови у Дунавској монархији заиста незнатно порасли – са 329.302 милиона круна на 430.935 милиона круна (осим 1908. године – 442.599 милиона, и 1909. – 523.356 милиона). Додуше, ове суме нису укључивале издвајања за Хонведе и Ландвер. Трошкови флоте расли су много брже. Од 1903. до 1913. порасли су са 50.287 милиона на 143.657 милиона круна. Један од аустријских војних аутора тог периода, који је објављивао под прилично упечатљивим псеудонимом „Касандер”, обратио се читаоцима: „Наоружајте се, наоружајте се. Наоружајте се за одлучујућу битку. Морамо освојити Балкан. Нема другог начина да останемо велика сила. За нас је то питање самог опстанка државе, избегавања економског колапса који ће несумњиво изазвати распад монархије. За нас је то питање бити или не бити. Наша тешка економска ситуација може се поправити само када Балкан, као ексклузивну колонију која нам припада, добијемо као тржиште за наше индустријске производње, извоз вишкова становништва и нашу духовну репродукцију. Наоружајте се, наоружајте се. Донесите новац лопатама и капама, дајте последњи грош, претопите пехаре и сребрнину, дајте злато и драго камење за гвожђе. Уложите своје последње снаге у нечувено наоружање, каквог свет никада пре није видео, јер је у питању последња одлучујућа битка велике монархије. Дајте детету пушку

у руке и наоружајте старца. Наоружавајте се непрестано и грозничаво, наоружавајте се дању и ноћу, да будете спремни када дође дан одлуке. У супротном, Аустрији су дани одбројани”.

Ови позиви нису остали без одзива. За 1914–1915, усвојен је војни буџет од 575.939.415 круна (у поређењу са 430.935 милиона у 1913), а буџет за флоту од 177.266.710 круна (у поређењу са 143.657 милиона круна 1913). Ажурирани војни буџет из 1914. усвојен је само за прву половину године. Истовремено, копненој војсци додељено је укупно 632.119.195 круна, од чега је скоро половина – 316.678.000 круна – отишла на „активности везане за балканске ратове”. Овај буџет је имао још једну особеност: није било списка јединица и њиховог бројног састава, подаци о расходима нису дозвољавали да се оцени о каквим планираним активностима се ради. Контекст онога што се дешавало постајао је све очигледнији. Ништа мање очигледно је било и друго – да би ови расходи довели до кардиналног побољшања стања у аустроугарској војсци, требало је времена, и она је 1914. године ушла, потпуно спремна за рат само са Србијом, али не и са Русијом.

Истакнути аустријски дипломата, гроф Отокар Чернин,²²¹ састао се у главном граду Турске непосредно пре рата са амбасадором Аустроугарске,

²²¹ Отокар фон Чернин (1872–1932), гроф, аустријски дипломата и државник, потекао је из германизоване чешке аристократске породице. Дипломирао је на Правном факултету Универзитета у Бечу, од 1897. – у дипломатској служби, 1898–1899. – аташе аустријске амбасаде у Француској, од 1903. – посланик у чешком Ландтагу, био је члан најужег круга надвојводе Франца Фердинанда, амбасадор у Румунији 1913–1916, министар иностраних послова 1916–1918, после слома Аустроугарске конфискована му је имовина у Чехословачкој, а Чернин је емигрирао у Аустрију.

маркгрофом Јаношем Палавичинијем.²²² Овај представник старе школе аустријског министарства спољних послова, који је дуго радио на Истоку, изразио је забринутост због приближавања европског рата. Да би избегла катастрофу, Аустроугарска је, по његовом мишљењу, морала да напусти своју политику на Балкану, а посебно ону у духу барона Ерентала. Та жртва је могла да спречи сукоб са Русијом. Чернин је пренео престолонаследнику садржај свог разговора са Палавичинијем. Те речи су оставиле „снажан утисак” на Франца Фердинанда²²³ и он је обећао да ће о томе разговарати са императором. Наравно, део аустроугарског политичког врха плашио се рата, али такви су свакако били у мањини. Пропагандна ерупција идеја о превентивном рату у немачко-аустријској штампи било је далеко од безазлене и нимало случајна, јер је тада већ била донета одлука о војној провокацији против Србије. Руски генерални конзул у Будимпешти је 1. (14) марта 1914. известио Министарство иностраних послова: „Из тајног извора сазнајем: четворонедељни маневри су заказани за 26. јун. Резервни официри су већ добили позиве. Зборно место није наведено. Вероватно ће маневри бити на југу Мађарске и у Босни уз границу Србије, учествоваће четири корпуса: Рагушки, Загребачки, Темишварски и Нађ-Себенски, у присуству наследника.”

²²² Јанош фон Палавичини (1848–1941), маркгроф, аустријски дипломата, службеник амбасаде у Француској (1887), Србији (1887), дипломатски представник у Баварској (1894), посланик у Румунији (1899), амбасадор у Турској (1906–1918).

²²³ Франц Фердинанд Карл Лудвиг Јозеф Марија фон Хабзбург-Лотринген, надвојвода од Остерајх-Есте (1863–1914), син надвојводе Карла Лудвига, брата Франца Јозефа I, од 1896. – наследник аустроугарског престола, од 1913. године – генерал-инспектор у армији.

Чак и у време босанске кризе, у септембру 1908. године, годишњи маневри у присуству Франца Фердинанда извођени су далеко од границе – у Балатонском крају, а у њима је учествовало само мађарски Хонвед, 90 хиљада војника и официра са 280 топова. У септембру 1909. године у императорским маневрима су учествовала три корпуса и две коњичке дивизије, али су они одржани у Моравској. Септембра 1911. већ су маневрисала четири корпуса (10 дивизија) и две коњичке бригаде, којима се потом придружила још једна пешадијска дивизија. Али и ови маневри су изведени у дубини аустријске територије – на превоју Дукла на Карпатима. Годину дана касније одржани су маневри у јужној Мађарској, на равници између Тисе и Трансилванијских Карпата. У њима су учествовала 3 корпуса и 2 коњичке дивизије. Сада су се спремале много озбиљније вежбе и при томе на самој граници са Србијом. Подсетимо, 4 армијска корпуса чинила су четвртину аустроугарске армије (16 армијских корпуса) и тачно онолико колико је планирано да се одвоји за *Minimal Gruppe Balkan*, која је требало да прегazi Србију. Почетком маја у престоници Транслајтаније одржани су састанци о спољној политици. Против Русије су најоштрије иступали људи из престолонаследникове пратње. Руски посланик у Аустроугарској Шебеко²²⁴ је 6. (19) маја 1914. писао С.Д. Сазонову: „Поменути говори присталица надвојводе Франца Фердинанда, заједно са низом чланакa усмерених против Русије и њених, наводно агресивних поступака, који су се недавно појавили у „*Reichpost*”-у, који је престолонаследников лист, могу послужити као одређен показатељ расположења које доминира у Белведеру и војним и свештеничким круговима око њега.

²²⁴ Шебеко Николај Николајевич (1863–1953), руски дипломата, активни државни саветник, дипломата, учесник Белог покрета.

О плановима за провокацију против Србије разговарало се 12. јуна 1914. на састанку Вилхелма II и надвојводе Франца Фердинанда у замку Конопиште (Чешка), убрзо након чега је аустроугарски престолонаследник отишао на маневре у Босну, која су представљали крајњу провокацију за Србију: њихов почетак заказан је за Видовдан – национални празник за Србе, који су тад давали помен јунацима битке са Турцима на Косову пољу 1389. Ситуација у Босни и Херцеговини била је изузетно компликована. Сељаштво, претежно српско, било је сиромашно, међутим, из овог staleжа је долазио активни део тамошње интелигенције, који је тежио да се школује у Београду и, наравно, културно и политички био је оријентисан према Србији. Дошло је до промена у конфесионалној структури провинције. У тренутку када ју је Беч преузео 1879. године, православци су чинили 43% становништва (496.000 људи), католици (од којих се значајан део и даље називао Србима) – 18% (209.000 људи), муслимани – 39% (448.000 људи). Услед политичке и економске емиграције, до 1910. године проценат муслимана је пао на 33%, православни су остали 43%, а проценат католика порастао је на 23%. При томе, апсолутна већина земљопоседника (91%) и сељака-земљовласника (57%) и даље су били муслимани, а већина купаца (74%) били су православци. 77% сељака је поседовало парцеле мање од 5 хектара. Недостатак земље је изазвао емиграцију изван ове покрајине, њени градови нису могли да обезбеде могућности за запошљавање – око 13.300 људи радило је у неколико малих радионица.

Анексија Босне и Херцеговине уопште није ојачала Аустроугарску, већ је, напротив, створило нови и веома тежак проблем за империју. Након гушења устанака крајем 70-их и почетком 80-их година 19. века, аустријска управа била је строга, али опрезна. Ситу-

ација се променила након анексије, што је изазвало иритацију и незадовољство. Аустријске власти су поопштриле режим војне управе – од 1909. до 1914. године за издају и шпијунажу у тој покрајини оптужено је 166 особа. Резултат је била радикализација омладине. Године 1910. одобрено је формирање Ландтага у Босни и Херцеговини, 15. јуна 1910. године, приликом првог заседања, на гувернера Босне и Херцеговине, генерала М. Варешанина,²²⁵ извршен је атентат. Пуцао је Богдан

²²⁵ Маријан Варешанин фон Вареш (1847–1917), аустроугарски војсковођа и државник словенског порекла, пешадијски генерал (1908), барон (1910). Завршио је кадетски корпус у Гјуми, војну школу у Винер-Нојштату, поручник (1866). Учесник Аустро-пруског рата 1866. Године 1871. завршио је војну школу у Бечу (Генералштабну академију), 1872. распоређен у Генералштаб, унапређен у натпоручника и постављен у штаб 2. Пешадијске дивизије (Беч). Капетан (1873), 1873–1876. – у дивизијском штабу у Лембергу (Лавов), Аграму (Загреб), војно-топографском бироу Главног генералштаба. Године 1875. упућен је у Црну Гору као војни агент код кнеза Николе, 1878. учествовао је у окупацији Босне и Херцеговине, 1879. Руководио је дочеком српске војне делегације на аустроугарским маневрима код града Брук-ан-дер-Леите. Године 1881 – мајор, 1881–1883. начелник штаба 9. пешадијске дивизије (Праг), којом је командовао престолонаследник, надвојвода Рудолф. Варешанин је предавао надвојводи војну историју и војну географију. Потпуковник, командант 75. пешад. пука (1885). Године 1880. његов отац је добио титулу вон Вареш. Према постојећим законима, могао је да је пренесе на свог сина ако је он служио више од 20 година у војној или државној служби, што је и учињено 1887. Маријан Варешанин фон Вареш је постављен за начелника штаба војног округа Зара 1887. године, 1888. унапређен у пуковника, генерал-мајор (1893), командант 48. пешадијске бригаде у Пшемислу (1893–1894), командант 3. пешадијске бригаде (1896–1897), фелдмаршал-лајтнант (1897), командант 18. пешадијске дивизије у Мостару. Начелник штаба XII армијског корпуса у Херманштату (1900), 1903. – заменик команданта XV армијског корпуса, 1905 постављен за команданта војног округа Зара, фелдцајхмастер, тајни саветник (1905), генерал пешадије

Жерајић,²²⁶ Србин из Херцеговине, испалио је 5 хитаца који су промашили, након чега је извршио самоубиство. Жерајићевом чину посвећен је памфлет „Смрт хероја“, који позива на освету за ову смрт.

Сарајевски атентат и прве реакције

Године 1908, као одговор на анексиону кризу, у Србији је основана организација „Народна одбрана“, која је деловала и у Србији и у Босни и Херцеговини. Бавила се углавном културно-просветним радом, али се истовремено бавила и регрутовањем добровољаца за српску војску итд. Године 1909. „Народна одбрана“ је реформисана и почела да се бави искључиво културном делатношћу. У Београду је 1911. године основана тајна организација „Уједињење или смрт“, која је од својих противника добила другачији назив – „Црна рука“. Значајан део њеног руководства чинили су редовни официри српске војске, учесници преврата 1903. године, на челу са пуковником Драгутином Димитријевићем. Многи од њих били су незадовољни последицама анексионе кризе и деловали су потпуно независно од владе. Организација је себи поставила за циљ уједињење Јуж-

(1908). Командант XV армијског корпуса (Сарајево), гувернер Босне и Херцеговине, генерални инспектор пешадије (1909). После Жерајићевог атентата добио је титулу барона, 1911. поднео је оставку и заменио га је генерал Оскар фон Поћорек.

²²⁶ Богдан Жерајић (1886–1910), студент права, припадао је кругу српске револуционарне омладине, створио и водио тајно друштво „Слобода“. Убио се после неуспешног покушаја атентата на ген. Варешанина. Виктор Ивасјук, аустријски службеник који је истраживао случај Жерајић, направио је мастионицу од његове лобање. Жерајић је постао симбол отпора, инспирисао је припаднике Младе Босне да изведу атентат у Сарајеву. Познато је да је његов гроб више пута посећивао Гаврило Принцип, који се 1912. заклео да ће осветити Жерајићеву смрт.

них Словена, укључујући Босну и Херцеговину, Црну Гору, Македонију, Словенију, Хрватску и Стару Србију. „Црна рука” је успоставила везе са организацијом босанских револуционара – „Млада Босна”. Тако је уочи пута Франца Фердинанда изабрано 6 лица за атентат на њега, која су била снабдевена са 4 браунинга, 6 бомби, ампулама цијанида за самоубиство и картом Босне.

Премијер Н. Пашић је знао за постојање тајног официрског друштва и не без разлога га се плашио, али није имао јасну представу о њему. Ипак, српска влада је сматрала да је неопходно да дипломатским путем раније упозори аустроугарског престолонаследника на опасност путовања у Босну. Недељу дана пре планираног почетка маневара, српски посланик у Бечу Јовановић²²⁷ посетио је Министарство спољних послова Аустроугарске и пренео им да српска влада има информације „о сплеткама у Сарајеву” и да зато Влада Србије препоручује да се наследник уздржи од путовања у Босну. Надвојвода је добио ову информацију, али је инсистирао

²²⁷ Јован Јовановић – Пижон (1869–1939), српски дипломата, државник, историчар и преводилац. Дипломирао на Правном факултету Универзитета у Београду, од 1882. до 1887. године. – службеник Варошког суда у Београду, од 1900. – професор Београдског универзитета, секретар Министарства финансија (1900–1901; 1903), дипломатски представник у Бугарској (1903–1904), шеф конзуларног одељења Министарства иностраних дела (1904–1906), дипломатски представник у Египту (1907), дипломатски представник у Црној Гори (1907–1909), генерални конзул у Скопљу (1909–1911), шеф Министарства иностраних послова (1911–1912), министар иностраних послова (јун–август 1912), посланик у Аустроугарској (1912–1914), заменик министра иностраних послова (1914–1916), амбасадор у Великој Британији (1916–1919), поднео оставку у априлу 1919, амбасадор у САД од јануара до фебруара 1920, разрешен дужности на властити захтев, посланик Народне скупштине Краљевине СХС (1920–1929), један од оснивача Земљорадничког савеза (1920), на чије челу је дошао 1923, после пуча 1929. – један од вођа удружене опозиције.

рао да иде на пут. Тако је надвојвода био свестан опасности, али није нашао за сходно да послуша упозорења, могуће да их је схватио као знак слабости пред демонстрацијом силе. Аустријска провокација је успела, али се завршила трагично, између осталог и за њеног организатора. 28. јун 1914. није био само дан српске народне жалости, већ и годишњица брака аустријског наследника, па је одлучио да са собом поведе и жену.

Треба напоменути да је из непознатих разлога обезбеђење надвојводе било веома лоше организовано. Године 1910, приликом посете Франца Јозефа Сарајеву, на улицама којима је пролазила царска колона постављен је двоструки кордон војника из локалног гарнизона, а осим тога, стотинама грађана који су били сумњиви полицији, једноставно је забрањено да напуштају домове. 1914. није било ничег сличног. Тако је шест чланова из организације „Млада Босна” добило прилику да изведе атентат. Н. Чабриновић је први бацио бомбу на надвојводин аутомобил,²²⁸ али је она погодила суседни аутомобил – рањен је надвојводин ађутант. Чабриновић је покушао да изврши самоубиство, али није успео да прегризе ампулу са цијанидом. Следећи напад је био успешан. Франца Фердинанда и његову супругу, грофицу С. Хотек,²²⁹ убио је у Сарајеву Гаврило Принцип,²³⁰ члан „Младе Босне”. Принцип је

²²⁸ Недељко Чабриновић (1895–1916), рођен у Босни, типографски радник, члан српске револуционарне организације „Млада Босна”, осуђен на 20 година због учешћа у атентату на Франца Фердинанда, 1916. умро од туберкулозе у аустријском затвору.

²²⁹ Софија Хотек вон Хоткова унд Вогним (1868–1914), грофица, од 1. јула 1900. – морганатска супруга надвојводе Франца Фердинанда, од 1905. – војвоткиња фон Хоенберг.

²³⁰ Гаврило Принцип (1894–1918), рођен у Босни, студент, члан „Младе Босне”, осуђен на 20 година за убиство Франца Фердинанда, преминуо од туберкулозе у аустријском затвору 1918.

пуцао у надвојводу и гувернера генерала Оскара фон Поћорека,²³¹ који је седео у истом аутомобилу са престолонаследником, али је промашио и погодио грофицу Хотек. Брачни пар је преминуо пре доласка лекара.

У Бечу су одлучили да ово убиство искористе за егзекуцију, за шта су се zaloжили начелник Генералштаба барон Ф. Конрад фон Хецендорф и министар иностраних послова гроф Л. Бертхолд, али су им биле неопходне гаранције од стране Немачке. Ухваћено је 5 учесника атентата, шести је побегао. На суђењу, Принцип је изјавио: „Ја сам син сељака и знам шта се дешава у селима. Зато сам одлучио да се осветим и не кајем се ни за шта.” Пошто је по аустријском закону само пунолетна особа могла бити осуђена на смрт, а сви атентатори су били млађи од 20 година, суд је осудио Принципа и Чабриновића на 20 година затвора, а остали учесници су добили од 13 до 20 година.

У првим данима након Сарајевског атентата, симпатије европског јавног мњења биле су углавном на страни Аустроугарске, тим пре што у поступцима њене владе у почетку није било ничега што би наговештавало будући ратни сукоб. Званични Београд је учинио све да избегне оптужбе. Дана 15. (28) јуна 1914. године, на Видовдан, у престоници Српске Краљевине, као и увек, отпочели су парастоси, а потом прославе и празновања. Око 17 часова стигла је вест о атентату на престолонаследника Хабзбуршке империје. Одмах су, по налогу власти, обустављене све прославе, затворена позоришта итд. Краљ Петар, принц регент Александар, влада, скупштина –

²³¹ Оскар фон Поћорек (1853–1933), аустријски војсковођа и државник, генерални инспектор 1911, гувернер Босне и Херцеговине од 1912, на почетку Првог светског рата командовао је 5. и 6. аустријском армијом, децембра 1914, после пораза од Срба, одстрањен са дужности команданта, у јануару 1915. разрешен дужности.

сви су послали телеграме саучешћа у Беч. Све је урађено да се спрече провокације. Али у Немачкој, од чијег је положаја умногоме зависило будуће понашање Аустроугарске, није више било дилеме. Саксонски војни агент у Берлину је 2. јула известио Дрезден: „Стекао сам утисак да Велики генералштаб сматра пожељним да се сада започне рат.” За разлику од аустријске, немачка армија је била спремна за велики рат. Осим тога, у Бечу нису ни очекивали велики рат. Према сведочењу грофа С. Буриана, у Аустроугарској нико није ни желео рат, судећи по свему, мислило се – не ван Балкана. „Провокације наше мале српске комшинице, која је осећала подршку своје моћне заштитнице, биле су неподношљиве”, написао је он. Аустријска мисија у Београду, пошто повода није било, покушала је да га пронађе. Руска амбасада је оптужена да није истакла заставу на пола копља на дан сахране надвојводе. Руски посланик Н. Х. Хартвиг,²³² који је отишао код аустријског посланика Владимира Гизла фон Гисленгена,²³³ умро је током разговора са

²³² Хартвиг Николај Хенрихович (1853–1914), руски дипломата, рођен је у породици војног лекара. Године 1871. завршио је Одеску 2. приватну класичну гимназију и уписао се на историјско-филолошки факултет Императорског Новоросијског универзитета (Одеса). Године 1874. успешно је одбранио дисертацију на тему „Хоноре Габриел Мирабеау” и годину дана после тога је примљен као ванредни службеник у Азијском одељењу Министарства иностраних послова. Године 1878. распоређен је у конзулат у Бургасу (Бугарска), 1887. постао је генерални конзул у Бејруту. Од 1897. године био је у служби у централном апарату Министарства иностраних послова, где је напредовао до места директора министарства. Учествовао је у преговорима око потписивања Портсмутског мира, након чега је именован за изванредног и опуномоћеног министра у Техерану, од 1909. године – посланик у Србији. Сахрањен је на руском делу градског гробља у Београду.

²³³ Владимир Гизл фон Гисленген (1860–1938), барон, генерал-лајтант, аустроугарски војсковођа и дипломата. У дипломатској служби од 1893, 1896–1906. извршио низ војно-дипломатских

њим. Београдом су се одмах пронеле гласине да је Харт-виг отрован. Ипак, на сахрани руског дипломате, чија је сахрана у главном граду Србије одржана 1. (14. јула), и окупила велику гомилу народа и делегација из разних градова и јавних организација, поштован је узоран ред, није било демонстрација нити непријатељског расположења према Аустроугарској. Међутим, то више није било важно.

Начелник аустроугарског генералштаба барон Франц Конрад фон Хецендорф је од самог почетка активно инсистирао на војној егзекуцији Србије. Био је стални присталица војног решења српског проблема. Чак и током босанске кризе 1908–1909. сматрао је да је војна акција апсолутно неопходна, иначе би се, по њему, у року од десет година Монархија свела на величину Швајцарске. Булов је подсетио: „Обрачун са Србијом, Италијом, Русијом је неизбежна”, проповедао је барон Конрад фон Хецендорф у зиму 1908–09. „Што се дуже одлаже, биће све теже.” Овакав став војске делиле су и дипломате. У сваком случају, аустријска игра је у великој мери зависила од позиције Берлина. Хецендорф се 5. јула 1914. састао са императором Францом Јозефом, и питање рата са Србијом решено је у принципу, али је много (време и размере) зависило од одговора Немачке, од њених гаранција. Император Франц Јозеф је песимистички гледао на будућност и у почетку нипошто није био ратоборан. Међутим, био је уверен да егзекуција Србије неће изазвати паневропски сукоб. То је довело до апела Вилхелму II за подршку, речима које су искључивале миран исход кризе: „Србија мора бити уклоњена са Балкана као политички фактор... О мирном решењу нема више шта да се размишља.”

задатака на Блиском истоку. Учествовао на Хашкој мировној конференцији 1907. Посланик у Црној Гори 1909–1913, у Србији 1913–1914.

Вилхелм II, који је прекинуо учешће на традиционалној годишњој регати у Килу и на званичном пријему британске ескадре, састао се 5. јула са аустријским амбасадором грофом Л. Сечењијем²³⁴ и саветовао Бечу да не одуговлачи са нападом на Србију. После тог састанка, према сведочењу немачког амбасадора у Турској, барона фон Вангенхајма, истог дана одржан је састанак у Потсдаму, коме су присуствовали министар иностраних послова, министар војске, начелник генералштаба, шеф војног кабинета императора-краља, низ амбасадора, начелници железница, банкари и индустријалци. Кајзер је редом питао сваког учесника о њиховој спремности за рат. Сви су позитивно одговорили, осим банкара, који су рекли да им је потребно двонедељно одлагање да би продали хартије од вредности у иностранству и организовали кредите. Одлучено је да се тајно припрема за рат, након чега је Кајзер јахтом отпловио до обале Норвешке, канцелар Бетман-Холвег је отишао на одмор, остали су се вратили својим дужностима. Од 5. до 22. јула Немци су стварно своје хартије од вредности у иностранству активно претварали у готовину. Министар морнарице, који је учествовао на овом састанку, у својим мемоарима даје врло двосмислен опис његових резултата: „На овом састанку је одлучено да се избегавају активности које би могли изазвати политичке гласине или изазвати посебне трошкове. Потом је, по савету канцелара, Кајзер отишао на раније планирано путовање по Северном мору.”

Беч је 6. јула, односно дан после апела Берлину, добио потврду о немачкој подршци. Бетман-Холвег је

²³⁴ Ладислав де Сечењи-Марић фон Мађар-Сечењ унд Шолгехаза (1841–1916), аустроугарски државник и дипломата, гроф. Посланик угарског парламента 1869–1882, у служби у централном апарату Министарства иностраних послова 1882–1892, посланик у Немачкој 1892–1916.

изјавио: „Аустрија мора да одлучи шта да уради да би средила односе са Србијом; али каква год да је одлука Аустрије, она може у потпуности да се ослони на то да ће Немачка стати на њену страну као савезник.” Тиме је заокрет ка оштрим и енергичним акцијама у великој мери био предодређен. Истина, Аустријанци су и даље оклевали, а амплитуду ових колебања одредила је борба између министра иностраних послова грофа Леополда фон Бертхолда, који се плашио компликација које ће „велики” рат изазвати, и Хецендорфа, упркос чињеници да сам император уопште није био ратоборан. Председник мађарске владе гроф Иштван Тиса²³⁵ био је против рата са Србијом и давања ултиматума који је био неприхватљив. Међутим, и он се предомислио након одговора из Берлина. Тиса је поставио услов за свој пристанак – неприпајање ниједног дела српске територије монархији. Водећи политику мађаризације Словена и Румуна, он уопште није желео да се повећа њихов број у Аустроугарској.

Што се тиче министра спољних послова, он је радио дао такво обећање, рачунајући да ће га после победе бити лако прекршити. Према аустријским плановима, Србија је требало да буде уништена и њено постојање као велике балканске државе окончано. Њене јужне територије требало је да поделе Бугарска и Албанија, а језгро српске државе било би претворено у аустријски протекторат. Бертхолд се надао да ће и у најгорем развоју догађаја успети да локализује аустро-српски конфликт. То је значило да је аустријска дипломатија морала

²³⁵ Иштван Тиса де Борош-Иено (1861–1918), гроф, мађарски државник, син грофа Калмана Тисе (1830–1902) – вође Либералне странке, једног од утемељитеља политике „Ausgleich”, тј. компромиса између Аустрије и Угарске 1867, премијер Угарске 1875–1890. Иштван Тиса је био премијер Мађарске 1903–1905. и 1913–1917. 1918. убили су га војници-револуционарни у Будимпешти.

да обезбеди најмање три недеље, неопходне за мобилизацију армије. Она је требало да муњевито прегazi Србију и концентрише се на руској граници. У том случају, Русија би се, према мишљењу Аустријанца, уздржала од мешања. На овај, помало екстравагантан начин, Бертхолд је намеравао да сачува мир у свету. Чернин је, истина, сматрао да Бертхолд није сумњао да ће рат са Србијом безусловно довести до рата са Русијом.

У сваком случају, став начелника Генералштаба потпуно је искључио могућност мирног решења. С обзиром на почетак мобилизације, сматрао је инвазију на Србију неизбежном чак и ако би Београд у последњем тренутку одлучио да попусти. Окупација, плаћање војних трошкова у случају отпора или његовог изостанка – само су те мере, по Хецендорфу, могле да поврате утицај Подунавске монархије на Балкану. Након уручења пасоша француском амбасадору у августу 1914. године, гроф фон Гојос,²³⁶ начелник канцеларије аустроугарског министарства спољних послова, скоро од речи до речи је поновио Конрадове аргументе у корист рата. „Верујте ми”, рекао је, „немамо другог избора. У Србији, Русији, у свим словенским земљама и још некима, влада уверење да се Аустроугарска распада и да ће до њеног потпуног слома сигурно доћи у наредне три-четири године. Боље је убрзати катастрофу него трпети да нас сматрају осуђеним на пропаст. Присиљени смо да докажемо да смо и даље способни за моћно испољавање снаге. Али Бог зна да бисмо желели да спасемо Европу и себе од

²³⁶ Александар фон Гојос де Стишенштајн (1876–1937), аустроугарски дипломата, од 1900. – у дипломатској служби, службеник у конзулатима у Кини, Француској, Србији и Немачкој, од 1905. – први секретар амбасаде у Великој Британији, од 1912. – начелник канцеларије Министарства иностраних послова, присталица рата са Србијом, 1917. постављен је за службеника аустроугарског конзулата у Кристијанији (савремени Осло).

кризе у којој се сада налазимо.” Поенкаре²³⁷ је, након што је прочитао извештај са овог састанка, написао: „Другим речима, Хабзбуршка монархија је себе сматрала мртвом и стога је убрзала догађаје и одиграла вабанк.” Отокар Чернин, тадашњи посланик у Румунији, такође је отприлике на исти начин проценио прорачуне свог Министарства спољних послова: „За мене нема сумње да Бертхолд није ни сањао о светском рату у размерама у којима је избио и да је пре свега био уверен да ће се рат против Француске и Русије завршити победом. Мислим да се стање духа у којем је гроф Бертхолд поставио Србији ултиматум делимично може описати на следећи начин: или Србија прихвата ултиматум, што би значило велики дипломатски успех, или га одбија, а онда ће рат – победнички, захваљујући Немачкој подршци – довести до препорода нове, неупоредиво јаче Двојне монархије.”

Са развојем кризе Франца Јозефа нису напустили страхови, али су ти страхови искључивали могућност мирног решења у односима са Србијом. „Ако Монархија мора да нестане, онда барем нека нестане достојанствено”, рекао је император крајем јула 1914. начелнику Генералштаба Конраду фон Хецендорфу. Међутим, чим је рат изашао из оквира аустро-српског сукоба, наде у достојанство постајале су све мање, а погибија Монархије била је све ближе. Бернхард фон Булов се присећао: „Император Франц Јозеф није желео рат и знао је зашто. Борио се 1859. године у рату за Италију – Италија је изгубљена. Године 1866. ратовао је за Немачку – хегемонију у Немачкој је изгубила његова династија.

²³⁷ Рејмон Поенкаре (1860–1924), француски политичар, члан Представничког дома од 1887. до 1903, министар просвете, лепих уметности и вера (1893), министар финансија (1894–1895; 1906; 1926–1928), министар спољних послова (1922–1924), премијер (1912–1913; 1922–1924; 1926–1929), председник Француске (1913–1920), сенатор (1920–1929).

Мрачна слутња му је говорила да ако за време своје владавине буде морао да ратује по трећи пут – овог пута због балканског проблема, против југословенских претензија – онда би тај рат могао бити последњи рат за Хабзбурговце и за стару Аустрију”. У јесен 1914. године, одмах по објави рата, император је својој пријатељици госпођи Катарини Шрат рекао: „Радоваћу се ако прођемо са масницом само на једном оку.” Буловим речима треба додати да је у два рата која су Хабзбурговци водили ван Немачке, у почетку њихов противник – Пијемонт и Србија – био много слабији од Аустрије, али му се током рата придружила сила против које Беч није могао да рачуна на успех. Осећање пропасти није напуштало Аустроугарску. Њихови савезници су се осећали много сигурније од Аустријанаца. Нису се плашили ширења рата изван Балкана.

Могућност уласка Британије у рат немачки политичари нису предвидели. Ове калкулације нису биле без основа. У априлу 1914. краљ Џорџ V²³⁸ посетио је Париз. Едвард Греј, који га је пратио, одбио је да гарантује да ће се његова земља умешати у случају рата. „Ако би Француска заиста била агресивно нападнута од стране Немачке, могуће је да би јавно мњење у Енглеској оправдало акцију владе у корист Француске. Али Немачка једва да размишља о агресивном и претећем нападу на Русију; па чак и ако би уследио такав напад, јавност у Енглеској би била склона да верује да, иако Немачка можда и оствари неке успехе у почетку, руски ресурси су толико велики да би на крају немачка снага била исцрпљена, чак и ако не бисмо помогли Русији.” Позивање на британско јавно мњење такође није било неосновано. Оно је стајало као непремостива баријера

²³⁸ Џорџ Фредерик Ернест Алберт (1865–1936), краљ Уједињеног Краљевства Велике Британије и Ирске (од 1927. – Северне Ирске), император Индије Џорџ V (1910–1936).

на путу англо-руског савеза пре рата, који тешко да би био могућ да је Берлин био потпуно сигуран какву ће позицију Лондон заузети у будућем рату. Што се тиче односа према Русији, Лојд Џорџ је најискреније говорио о овом питању после Светског рата: „Руско самодржавље је било скоро исто толико непопуларно у енглеском народу као што је болшевизам сада. Самодржавље у Русији поистовећивали смо са сибирским затворима за политичке затворенике, са погромима беспомоћних Јевреја, са стрељањима радника, чији је једини злочин био што су императору поднели петицију о несумњивој неправди која им је нанесена.”

1. августа 1914, „Тајмс” је започео серију оштрих антиратних чланака. „Сврха и резултат нашег уласка у овај рат биће да обезбедимо победу Русије и њених словенских савезника. Да ли ће доминантна словенска федерација, са јединственом влашћу над популацијом од, отприлике, око 200.000.000 људи, са веома примитивном цивилизацијом, али тешко наоружана за војну агресију, бити мање опасни фактор у Европи од доминантне Немачке са својих 65.000.000 високо цивилизованог становника, који се углавном баве трговином и индустријом? Последњи рат који смо водили на Континенту имао је за циљ да спречи раст Русије. Сада се од нас тражи да се боримо да то обезбедимо. Сада се једногласно признаје да је наш последњи континентални рат – Кримски рат – био чудовишна грешка и погрешна процена. Да ли ће ова интервенција бити мудрија или боља у погледу резултата?” У енглеским универзитетским центрима одржане су мирне демонстрације у којима су учествовали студенти и професори, енглески научници су усвојили апел са следећим речима: „Немачку сматрамо земљом која води на путу уметности и науке, а сви ми смо учили и учимо од немачких научника. Рат против Немачке у интересу Србије и Русије био би грех

против цивилизације. Ако због обавеза части несрећно будемо увучени у рат, патриотизам може да нам зачепи уста, али чак и ако стиснемо зубе, сматраћемо да имамо право да протестујемо против увлачења у рат са нама тако блиским народом, и са којима имамо толико тога заједничког.” Подршци Русији у било ком облику успротивили су се и лабуристи, у Доњем дому и на митингу на Трафалгар скверу. Резолуције са митинга научника и социјалиста такође су објављене у „Тајмсу”.

Могућност руске интервенције у случају аустро-српског рата у Берлину је оцењена као веома мала. „Немачке дипломате”, присећао се Трубецкој, „замишљале су да је Русија на прагу револуције и да је и најмања спољна компликација довољна да избију велики немири унутар Империје... Баш непосредно пре аустријског ултиматума започели су штрајкови радника у Санкт Петербургу, делимично распиривани и пасивношћу полиције. Ови немири су додатно ојачали уверење немачког амбасадора да Русија неће ратовати. Истине ради, мора се признати да је сам Пурталес покушао, колико је од њега зависило, да делује помирљиво. Овакви аргументи представника Берлина, чинило се, нису били неосновани. Штрајкачка активност је порасла у руској престоници 1914. године. Само у првој половини те године у фабрици Путилова – која је својеврсни показатељ расположења у радничком делу Петербурга, Выборгу – одржано је око 60 штрајкова, тј. отприлике један на свака 3 дана. Истовремено, штрајкове радника Путилова понекад су пратили покушаји насилног спречавања рада суседних фабрика. Став Пурталеса у односу на надолазећу реакцију руског друштва одговарао је и предратним плановима немачке војске, која је још 1913. године пред своју обавештајну службу поставила задатак да подстакне немире у Северној Африци

и Русији у случају рата. Осим тога, немачко политичко руководство се на сличан начин надало да ће заострити ирско питање. Као што је познато, ти планови су пропали 1914. године.

Перспектива рата са Француском и Русијом није плашила Берлин. И руска и француска армија још нису завршиле са својим наоружавањем. Што се тиче немачке флоте, она је била супериорнија од француске и руске. Осим тога, модернизација Килског канала, започета 1909. године, завршена је 24. јуна 1914. Сада су Немци преко унутрашњих комуникација могли да пребацују своје дредноте са Балтика у Северно море. Немачка војска је била спремна да спроведе у дело „Шлифенов план”, који је предвиђао могућност рата на два фронта, у коме би најпре Француска била поражена, а затим би целокупна немачка сила била усмерена на Русију. Јануара 1909. Шлифенов чланак „Модерни рат” објављен је у „Немачкој ревији”. У њему се, између осталог, тврди следеће: „Руско-јапански рат је доказао да директни напад на непријатељски фронт, упркос свим потешкоћама, може бити успешан. Али, чак и у најбољем случају, резултат такве офанзиве је ограничен. Непријатељ ће, наравно, бити потиснут, али ће после неког времена на другом месту поновити пружити привремено прекинути отпор. Кампања ће се одужити. Међутим, такви ратови су немогући у време када је егзистенција народа условљена непрестаним развојем индустрије и трговине и када се мора брзо донети одлука о поновном активирању заустављеног механизма на точковима (трговачки и индустријски живот). Неприхватљиво је спроводити стратегију исцрпљивања када су за издржавање милиона потребне милијарде долара. Да би се постигао одлучујући и победоносни резултат, потребно је напасти са две или три стране, тј. фронтално и са једног или оба бока”.

Исте 1909. на састанку са Молткеом млађим, Франц Конрад фон Хецендорф је добио оквирне информације о Шлифеновом плану: Француска је требало да буде поражена у року од 6 недеља, након чега би главне немачке снаге биле пребачене на исток. Конрад је веровао да ће се дванаестог дана мобилизације његове снаге суочити са 31 руском дивизијом, а 30. дана – 52. Молтке је 19. марта 1909. одговорио на Конрадово питање и дао сагласност да још пре победе над Француском Немци предузму акцију у Источној Пруској, у правцу реке Нарев 24. или 25. дана мобилизације, да би скренули пажњу са аустроугарске офанзиве на југу, између Висле и Буга. Истовремено је нагласио да ће главни задатак 13 немачких дивизија у Источној Пруској остати одбрана. Молтке је остао веран основној стратешкој идеји свог претходника: „Цела Немачка мора да се баци на **једног** непријатеља, на оног који је моћнији и опаснији (истакао аутор – А.О)”. У мају 1914. године, Молтке је на састанку лично поново уверио свог аустријског колегу да ће немачке трупе поразити Француску за шест недеља и одмах након тога почеће њихово пребацивање на Исток.

Тако је немачка команда на почетку рата одустала од искушења да се удари на основу пољског клина, тј. на Царство Пољско: „Цак је створила природа и могло се очекивати да Руси из овог цака не побегну на време. Дакле, основно питање је било да ли су Руси спремни да прихвате одлучујућу битку између Ковна и Варшаве, као и између Ивангорода и Ровна, и да се боре до краја. Наравно, аустроугарска врховна команда би радо кренула у општу велику офанзиву, али и поред тога генерал Конрад фон Хецендорф није инсистирао на томе, јер је морао да разуме да је боље да Немци прво победе Француску. „Судбина Аустроугарске ће се одлучивати не на Бугу, већ на Сени”, – тако је сматрао гроф Шли-

фен.” При томе, сами Аустријанци су одабрали да се прво обрачунају са Србијом, а потом да све своје снаге концентришу на руски фронт. Конрад је уништење Србије сматрао својим главним задатаком. Према његовом плану, 30 дивизија (A-Staffel) требало је да буде концентрисано у Галицији, 10 дивизија – против Србије (Minimal Gruppe Balkan), 12 дивизија (B-Staffel) требало је да подрже једну од две групе, у зависности од развоја ситуације. Пошто је резерва формирана у Мађарској, није могла довољно брзо да се пребаци ни на руску ни на српску границу, али у јулу 1914. планирано је да се употреби на Балкану.

Јулска криза и почетак Првог светског рата

Руски посланик у Аустроугарској обавестио је 3. (16) јула 1914. године Министарство иностраних послова да у блиској будућности влада Подунавске монархије намерава да Београду постави посебне захтеве, повезујући питање Сарајевског атентата са српском агитацијом унутар Империје. Аустријанци су рачунали да Русија неће интервенисати, као и на подршку својих јужнословенских поданика. Император Николај II је на ову поруку реаговао овако: „По мом мишљењу, једна држава не треба да поставља било какве захтеве другој, осим ако дефинитивно није одлучила да ратује.” Његова процена се показала тачном. Према сведочењу генерала В.Н. Војејкова,²³⁹ император Николај II сма-

²³⁹ Војејкова Владимир Николајевич (1868–1942), дипломирао је на Пажевском корпусу, започео је службу у Кавалергардијском пуку, зет министра Двора, грофа В.Б. Фредерикса, помоћни ађутант (1906), командир гардијског Хусарског пука (1907–1913), генерал-мајор Свите Његовог Императорског Величанства (1913), од 1913. – главни надзорник физичког развоја становништва Руске империје, командант двора (1913–1917),

трао је заоштравање политике Беча на Балкану директним последицом провокативног става Вилхелма II: „Један од основа за овакво мишљење Господара били су извештаји који су јасно указивали на припреме за мобилизацију немачке индустрије; из привредних кругова су током прве половине године стизале информације о веома интензивним активностима Немачке на набавци сировина и њеном захтеву за што скоријој отплати кредита за разне испоруке у Русију.”

Немачки државни секретар за спољне послове Готлиб фон Јагов, не без утицаја својих најближих сарадника А. Цимермана²⁴⁰ и В. фон Штума,²⁴¹ сматрао је да је изоловани сукоб на Балкану сасвим могућ. Русија, према мишљењу немачких дипломата, није желела рат, а без Русије, према немачкој рачуници, ни Енглези нису могли да се умешају. Међутим, то уопште није значило да опасност од могућег рата није плашила Беч и Берлин. Јагов се плашио да ће мирољубивости Русије доћи крај након остварења њених војних програма: „Онда ће нас

ухапшен у марту 1917, у октобру пребачен из Петропавловског затвора у болницу, побегао после Октобарске револуције, живео у емиграцији у Француској.

²⁴⁰ Артур Цимерман (1864–1940), немачки дипломата и политичар, од 1893. – у дипломатској служби, од 1896 – службеник конзулата у Кини, конзул у Кантону (1900), заменик државног секретара за спољне послове (1911–1916), државни секретар за спољне послове (1916–1917), током Првог светског рата – присталица неограниченог подморничког рата, аутор чувеног „Цимерманова телеграма” мексичкој влади од 16. јануара 1917, чије је обелодањивање од стране британске обавештајне службе допринело уласку САД у Први светски рат на страни Антанте.

²⁴¹ Вилхелм Август фон Штум (1869 – после 1928), немачки дипломата, капетан немачког гардијског драгонског пука, обављао је разне дипломатске дужности у амбасадама у Великој Британији, САД, Француској, Бечу, Русији, Шпанији, пред Први светски рат радио је у централи Министарства иностраних послова.

она сломити бројем својих војника; онда ће изградити своју Балтичку флоту и железничке пруге.” Очигледно, то је био главни разлог за појаву најтежих оптужби против Србије, које су, према Е. Греју, биле „... закључак који се није могао прихватити без доказа”. У Бечу и Берлину тешко да су могли сумњати: Петербург није желео рат и није могао да дозволи уништење Србије. Руско Министарство спољних послова је то јасно ставило до знања још током претходних криза на Балкану. Русија је била принуђена да решава нерешив проблем. Сви наредни догађаји су то доказали.

Аустријски амбасадор у Русији гроф Фридрих Сапари²⁴² састао се 5. (18) јула са Сазоновим и гарантовао „мирољубивост моје владе”. Ипак, извештаји које је примило руско Министарство спољних послова изазвали су забринутост. Сазонов се нашао у тешкој дилеми – демарш Бечу са захтевом да се уздржи од војне акције против Србије могао би се протумачити као претња, и само погоршати ситуацију. Ипак, 9. (22) јула послат је телеграм руском амбасадору у Аустроугарској: „Изволите пријатељски, али одлучно указати на опасне последице аустријских акција ако оне буду неприхватљиве за достојанство Србије. Француском и енглеском амбасадору у Бечу је поручено да дају савете о умерености.” Пријатељски савети нису помогли. Аустријски амбасадор у Београду, барон Гизл

²⁴² Фридрих Сапари фон Мурашонбат, Сечизигет унд Сапар (1869–1935), гроф, аустроугарски дипломата и државник. Од 1895. године – службеник дипломатског одељења, обављао разне функције у амбасадама у Риму, Берлину и Минхену, од 1907. – службеник канцеларије министра иностраних послова, од 1909. године – начелник канцеларије, најближи сарадник и повереник грофа А. Ерентала и грофа Л. фон Берхтолда, 1914. – амбасадор у Русији, за време Првог светског рата организовао рад аустријског Црвеног крста, по завршетку рата и револуције повукао се из политичког живота и државних послова.

фон Гисленген, предао је 23. јула српској влади ултиматум нечувене оштрине, који је нарушавао српски суверенитет. Тај документ је добио безусловно одобрење немачке дипломатије и јавног мњења.

„Све јутарње новине, без разлике у нијансама, подржавају одлучан тон којим је иступила Аустрија”, известио је руски отправник послова у Берлину 11. (24. јула 1914), „чак и оне малобројне које признају неприхватљивост захтева постављених Србији. Посебно је оштар [полу]званични „Локал-Анцајгер” који пише да је сувишно обраћање Србије Перебургу, Паризу, Атини и Букурешту, и закључује да ће немачки народ одахнути са олакшањем сазнавши да ће ситуација на Балканском полуострву коначно постати јасна.” Сазнавши услове ултиматума, Сазонов је одмах реаговао: „Ово је европски рат”. Време аустријске акције, која се са сигурношћу може назвати аустро-немачком (немачки министар спољних послова је изјавио да неће ни да помишља да утиче на Беч као миротворац), није случајно изабрано.

Француски председник Рејмон Поенкаре је 10. (23) јула 1914. напустио Санкт Петербург на оклопном ратном броду „Франс”. Пловидба из Кронштата до Бреста трајала је неколико дана, а и у Бечу и у Берлину су планирали да то време искористе за притисак на Петербург у условима који су искључивали могућност ефикасне координације руско-француских акција на највишем нивоу. Да би купила време, аустријска дипломатија је са закашњењем од 12 сати обавестила остале велике силе о својим акцијама у Београду. Осим тога, и немачка и аустроугарска дипломатија очито су полагале наде у развој политичке нестабилности у Русији. Штрајкови у фабрикама у Санкт Петербургу, који су се поклопили са посетом Поенкареа 20–23. јула 1914. године, заиста су добили велике размере. Путиловљева

фабрика постала је центар немира. Број штрајкача, који почетком месеца није прелазио 2,5 хиљаде људи, брзо је порастао на 90 хиљада. Већ 4. (17) јула штрајк је захватио рејон Виборга, а затим и друга предузећа у граду. Градоначелник је био принуђен да се обрати војсци за помоћ и затражи да се пошаље козачки пук као помоћ полицији. Од 22. до 24. јула број штрајкача се повећао са 120 на 200 хиљада људи.

Влада је, плашећи се немира у центру престонице, чак била принуђена да позове неколико пукова гардијске коњице у град. Дана 10. (23) јула, одмах после императорове смотре трупа у красноселском логору, у присуству председника Француске, издато је наређење да се 1. гардијска коњичка дивизија пребаци у Санкт Петербург и предграђа „да помогне полицији у успостављању реда”. Колико је ситуација била озбиљна, сведочи и чињеница да су гардисти добили бојеву муницију пре него што су напустили Красно Село. Коњици је наређено да одмах крене, не силазећи из седла. На улазу у град, колону коњичке гарде извиждали су радници, а гомила је чак напала и њену комору, али тај напад је лако одбијен од стране ескадрона који је притекао у помоћ. Са доласком гардијске коњице, немири у рејону Виборга брзо су спласнули, и већ 11. (24) јула коњички гардијски пук је кренуо назад у логор. Испоставило се да коњичке трке на хиподрому у Красном Селу нису ни биле отказане. Поред тога, део 1. гардијске коњичке дивизије је ионако био враћен у логор да учествује у паради. „Сходно томе”, присећао се један од њених учесника, „нестало је бојазни да ћемо чак и на дан војне демонстрације наших савезничких осећања бити принуђени да признамо вођи савезничке Француске да у нашој држави ситуација није добра. Хвала Богу, радници су тада имали довољно патриотског осећања да препознају антидржавну агитацију и уздрже се...”

То је била слаба утеха, ситуација у Санкт Петербургу је остала нестабилна. Русија, којој се краљ Петар Карађорђевић обратио за подршку, препоручила је уступке. На дневној седници Савета министара одржаној 11. (24) јула донете су следеће одлуке: 1) заједно са другим државама затражити од Аустроугарске да продужи рок ултиматума; 2) саветовати Србији да у случају избијања рата повуче своје трупе дубоко у унутрашњост земље и обрати се великим силама са захтевом да пресуде у спору; 3) питање мобилизације 4 војна округа (Одеска, Кијевска, Московска и Казанска) и 2 флоте (Балтичка и Црноморска) је принципијелно решено, али треба пазити да те акције не буду протумачене као усмерене против Немачке. Увече истог дана, Пурталес је посетио Сазонова. У документу који му је предао наводи се да Немачка нема никакве везе са текстом ултиматума, али, „...наравно, у потпуности подржава захтеве које је бечки кабинет поставио Србији и који су, по њеном мишљењу, сасвим легитимни.” Руски министар спољних послова је током састанка одлучно одбацио позивање немачког амбасадора на „монархистички принцип” и није прихватио идеју локализације аустро-српског сукоба. Сазонов је ултиматум који је постављен Београду недвосмислено оценио као очигледно неприхватљив. „Они који су видели грофа Пурталеса након што је напустио канцеларију министра сведоче”, стоји у дневнику руског министарства спољних послова, „да је био веома узбуђен и да није крио да су речи С.Д. Сазонова, а посебно његова чврста решеност да одбије аустријске захтеве, оставиле снажан утисак на амбасадора.”

25. јула аустријске дипломате у Паризу и Лондону покушале су да појасне став своје владе. Почели су да истичу разлику између „ултиматума” и „изјаве” са указаним роком, и да „...ако захтеви Аустрије не буду

испуњени на време, онда ће аустроугарска влада прекинути дипломатске односе са Србијом и почети војне припреме, али не и војне операције”. Николај II је ову игру оценио једноставно и тачно: „игра речима”. Гисленген је 25. јула у 17.55 добио српски одговор у коме се прихватају све тачке аустријског ултиматума, са изузетком учешћа аустријских власти у истрази сарајевског атентата на територији Србије. Београд је направио максималне уступке, али је одбио да капитулира. Добивши овај текст 14. (27) јула, руски министар спољних послова је одмах послао телеграм амбасадорима у Паризу, Лондону, Берлину, Бечу, Риму и Цариграду: „Управо смо се упознали са одговором који је Пашић дао барону Гизлу. Одговор превазилази сва наша очекивања у својој умерености и спремности да пружи максимално задовољштину Аустрији. Не знамо шта би то још могла Аустрија да тражи, осим ако не тражи изговор за поход на Србију.”

Е. Греј, британски министар спољних послова, овако је оценио ситуацију: „Аустријски ултиматум је у својој неочекиваној жестини отишао много даље од онога чега смо се бојали. Српски одговор, у спремности да се покори, отишао је даље него што смо могли и да сањамо.” Аустријанци су сањали нешто друго. Фон Гисленген је најпре отворено провоцирао антиаустријска осећања у Београду, а затим је извештавао о њиховом порасту, о опасности која прети његовом дому, о принуђености да свог сина пошаље у Земун итд. Нико није сумњао да је то чињено само са једним циљем – да се у Аустроугарској побуди антисрпско расположење. Одбијање Београда да капитулира било је прави поклон за „странку рата”. Аустрија се није колебала у жељи да казни Србију. Бечу је био потребан повод и он га је добио, игра речи у Паризу и Лондону више није била потребна. Гисленген и особље амбасаде 25. јула

напуштају Београд, истог дана почиње мобилизација аустријске војске против Србије.

У 18.30 часова. на станици престонице Србије била су два воза – у једном је амбасада Аустрије, којој је требало 10 минута да пређе Дунав и стигне до Земуна, у другом је Влада Србије, која је евакуисана у привремену престоницу – Ниш. У 16.00 часова истог дана објављена је мобилизација у Србији. Становништво је било у борбеном расположењу. Српски официри испратили су воз аустријског амбасадора уз повике „*Au revoir a Budapest*”. 25. јула, на дан одласка барона Гизла из Београда, у Аустроугарској је објављена мобилизација против Србије. Аустријски погранични одред је 26. јула пуцао на баржу са српским резервистима на граничној реци Сави. Граничарима се чинило да баржа иде превише близу њиховој обали. У том случају није било жртава, али је 27. јула гроф Бертхолд објавио о гранатирању аустроугарске територије и да је Србија започела војне акције против његове земље.

Аустрија је 28. јула објавила рат Србији, пошто је директна веза између Беча и Београда прекинута, о овој одлуци српска влада је обавештена телеграфом преко Букурешта. Готово одмах након тога, Бертхолд је признао да информације о нападима српских трупа на аустријске пограничне територије нису потврђене, али то више није било важно. Аустријски монитори су у ноћи са 28. на 29. јул гађали одбрамбене положаје Срба код Београда. Схватајући ово бомбардовање као припрему за заузимање престонице, српска команда је издала наређење да се дигну у ваздух мостови преко Саве. Принц-регент Александар Карађорђевић упутио је 16. (29) јула свом народу манифест: „Мојим јуначким и драгим Србима! Нашу Србију је задесило велико зло. Аустроугарска нам је објавила рат. Сада сви морамо бити уједињени и јунаци.” Други пут Срби нису имали.

Аустријанци су планирали да заузму Београд, а затим, крећући се долинама Мораве и Колубаре, брзо продру у унутрашњост и заузму Крагујевац, главни српски арсенал. Аустроугарској војсци супротставило се само 12 српских дивизија. Само је Црна Гора могла да им пружи директну помоћ, одбивши неутралност коју јој је понудио Беч и на ту понуду одговоривши објавом рата. Међутим, црногорска армија од 40.000 војника, са високим индивидуалним квалитетима својих бораца, више је личила на милицију, коју је било лакше користити у одбрани сопствене територије него у офанзиви.

Аустријанци су почели да бомбардују српску престоницу. Странци су журно напуштали град, према речима очевица, „... обавијен димом и пламеном пожара који су настали услед непријатељског бомбардовања”. Бежали су и грађани. „Када је на станицу стигао воз намењен дипломатском кору”, присећао се немачки посланик у Србији, „сви који су могли навалили су у њега... У једном купеу нас је седело деветоро са ногама, утрнулим од умора. Мирно смо дремали током ноћи, наслањајући уморне главе на рамена будућих непријатеља.” Оштећени су цивилни објекти, Универзитет, Градска библиотека, Музеј, Фабрика дувана. Нешто касније, дописник „Times”-а је написао: „Бомбардовање Београда заузеће своје место у низу неопростивих вандалских аката који обешчашћују европски рат. То је било ничим изазвано, није имало војни значај и могло је имати за циљ само дивље уништавање приватне и државне имовине.”

Николај II се 15. (28) јула обратио Вилхелму II следећим речима: „У овом посебно озбиљном тренутку тражим твоју помоћ. Нејакој држави објављен је сраман рат. Огорчење у Русији, које у потпуности делим, је немерљиво. Предвиђам да ћу врло брзо, попуштајући притиску који се врши на мене, бити при-

нуђен да предузнем екстремне мере које ће довести до рата. У настојању да спречим такву несрећу као што је европски рат, молим те, у име нашег старог пријатељства, да учинимо све што је могуће да спречимо да твоји савезници оду предалеко.” Русија је понудила одржавање конференције за решавање сукоба, али је Берлин одбио тај предлог. Вилхелм је категорички одбио да сматра започети рат „срамним”: „По мом мишљењу, деловање Аустрије треба посматрати као жељу да се има потпуна гаранција да ће српска обећања бити претворена у реалне факте. Ово моје мишљење је засновано на изјави аустријског кабинета да Аустрија не тежи никаквом територијалном освајању на рачун Србије. Стога сматрам да је сасвим могуће да Русија остане само посматрач аустро-српског сукоба и да не увлачи Европу у најстрашнији рат који је икада видела.” Николај II је био принуђен да изда наређење за мобилизацију. Император је у почетку желео да се ограничи на делимичну, која би обухватила само 4 војна округа која нису угрожавала Немачку. Надао се да ће сачувати могућност мирног решења. Међутим, руски Генералштаб имао је само план опште мобилизације, пошто војска није сумњала да ће Аустроугарску подржати Немачка, која је фактички већ започела мобилизацију. У таквој ситуацији, делимична мобилизација би могла довести до збрке и ненадокнадивих губитака у првој фази рата.

1912. године у одељењу генерал-интенданта Главне управе Генералштаба руске армије појавили су се планови „А” и „Г”. И један и други су се заснивали на могућим акцијама Немачке. У случају немачке офанзиве на Француску, проводио би се план „А” – истовремена офанзива у Галицији и Источној Пруској, са значајнијим ангажовањем снага против Аустроугарске у првој фази рата. У прилог овом плану ишао је

озбиљан политички значај који би победа над Аустроугарском у њеним словенским земљама, као и у Италији и на Балкану, могла да има. План „Г” би био примењен у случају да Немачка изврши главни удар на Русију. Био је дефанзивни и предвиђао је повлачење у унутрашњост, све до области Полесја. За разлику од плана „А”, план „Г” није био детаљно разрађен – сматрало се да је могућност таквог развоја догађаја мало вероватна. Главни план акције за руску армију је тако постао план „А”. Заснован је на опкољавању непријатеља у Галицији (за то је издвојено 16 корпуса) и у Источној Пруској (9 корпуса). Против Немачке је распоређено 33,7%, против Аустроугарске 52,2%, а у стратешку резерву 14,1% свих снага. „Такав распоред снага”, приметио је С.К. Добророљски,²⁴³ – указивао је на жељу да се води иста борба на целом руском фронту. Концентрација главне масе трупа против једног од два противника се не примењује у њиховом размештању. У случају

²⁴³ Добророљски Сергеј Константинович (1867–1930), руски војсковођа, генерал-лајтнант (1914). Завршио је 1. московски кадетски корпус, Николајевску инжењерску школу (1888) и Николајевску академију Генералштаба (1894). 1901–1904. на служби у Главном штабу. Учествовао у Руско-јапанском рату 1904–1905, официр штаба 2. манџуријске армије (1905), по завршетку рата – пуковник (1905), начелник штаба 9. пешадијске дивизије (1905–1906), секретар управе генерал-интенданта Главне управе ГШ (1906–1908), командант 166. ровнског пешадијског пука (1908–1910), генерал-мајор (1910), помоћник начелника мобилизационог одељења Главне управе Генералштаба (1910–1913), начелник мобилизационог одељења Главне управе Генералштаба (1913–1914). Генерал-лајтнант (1914), начелник штаба 3. армије (1914–1915), начелник 78. пешадијске дивизије (1915–1917), командант XLV, X армијског корпуса (1917–1918). Припадник Белог покрета на југу Русије, 1919. командовао је 4. пешадијском дивизијом, затим III армијским корпусом и јединицама црноморске обале. Од 1920. године живео је у емиграцији у Немачкој, био је члан круга официра-сменовеховаца, окупљених око часописа „Рат и мир” (Берлин).

успеха у овим областима, руски фронт би био скраћен за око 500 км, што би створило могућност за офанзиву на Шлеску и Берлин са средњег тока Висле. 3 корпуса 6. армије код Санкт Петербурга били су резерва Врховног главнокомандујућег. Тако је распоређено 28 руских корпуса – Немачка се сматрала главним противником, али да би се њу победило било је потребно прво обезбедити позадину руских јединица од могућих акција аустроугарске армије и пружити помоћ Француској. „Оба ова задатка”, присећао се Ј.Н. Данилов, „једнако важна, најбоље би била решена енергичном инвазијом на Источну Пруску, која је служила као природни плацдарм за смештај немачких трупа остављених против нас, и одлучујућим поразом тих трупа.”

Управо је доследно спровођење овог плана, према генералу В. Гренеру,²⁴⁴ могло да доведе Немачку и њеног савезника у катастрофалну ситуацију. Једино одступање од овог плана Гренер је видео у остављању превеликих снага код Санкт Петербурга. Генерал је сматрао да су корпуси остављени да брани престоницу – у ствари, то је била стратешка резерва која се показала бескорисном због своје удаљености: „Можда би за Русе, са оперативне тачке гледишта, било боље прво поразили Немце у Источној Прусији са још већом над-

²⁴⁴ Вилхелм Гренер (1867–1939), немачки војсковођа и политичар. Од 1884. – служи у виртемберској армији, 1893–1897. студирао на Војној академији, 1899. распоређен у железничко одељење Главног генералштаба, 1912. руководиоца одељења. Заменик министра војске Пруске (1916–1917), командант дивизије на Западном фронту 1917, начелник штаба команданта окупационих снага у Украјини, први генерал-интендант Генералштаба (1918), одиграо је значајну улогу у абдикацији Вилхелма II, од 30. септембра 1919. – у оставци. Министар саобраћаја (1920–1923), министар одбране (1928–1932), од 1931. министар унутрашњих послова, присталица забране нацистичких јуришних одреда, уочи 1933. повукао се из активног политичког живота.

моћношћу, барем их отерати преко Висле, па тек онда напасти аустроугарску армију. Она би у међувремену напредовала ка северу између Висле и Буга и тако изложила дугачак бок руској офанзиви из Ровна и Проскурова. Ако би на овај начин Руси успели да брзо продру са веома великим снагама дуж Карпата преко Лавова и Станислава до горње Висле, онда би аустроугарска војска између Буга и Висле тешко имала другог избора осим да се повуче у изузетно неповољним условима дуж леве обале Висле у западну Пољску. Шта би Руси могли да постигну таквом операцијом? *Заједничку офанзиву свих снага директно на Берлин. Могли би да терају оба противника испред себе, а морали би само да се побрину да се пребаце на леву обалу Одре у Шлезији, можда и са великим снагама* (подвукао – А.О).“ План „А“ је био усмерен на постизање тог циља. Руска војска је требало да напредује читавим фронтом од Ковна до Каменец-Подолска, идеја плана одобреног 23. септембра 1913. била је једноставна и јасна: „...прећи у офанзиву против оружаних снага Немачке и Аустроугарске с циљем да се рат пренесе на њихову територију”.

Савезничка Француска би могла да буде мирна. Поенкаре 15. августа 1914. бележи: „Према Палеологу, Енглеска је неосновано посумњала да је царска влада оставила део својих трупа за могуће операције против Турске. Напротив, Русија је добро свесна да свој главни ударац мора одмах усмерити против Немачке. Против ове последње она шаље четири армије, које се састоје од петнаест корпуса, а против Аустрије три армије са дванаест корпуса.” Французи нису сумњали да ће тежиште руског удара бити померено на немачки фронт – таква је била његова логика. Иначе, већ током мобилизације 1914. нова армија је почела да се окупља код Варшаве за будућу офанзиву на Берлин – као резултат тога, Северозападни фронт се повећао за 2 корпуса (33,5 пеша-

дијских и 9,5 коњичких дивизија – 11 корпуса), а Југо-западни се смањио за 1 корпус (46 пешадијских и 18,5 коњичких дивизија – 16 корпуса). Дакле, руска војска није преварила савезнике својим примарним плановима, она се спремала да нападне у два стратешка правца – бројке које су наведене се довољно тачно поклапају са онима које сам навео више. У то време нико није размишљао о Цариграду, у шта су убрзо опет морали да уверавају савезнике.

„Стратешки план распоређивања, који је почео да се спроводи са почетком мобилизације 1914.“, истакао је генерал В.И. Гурко,²⁴⁵ – „заснивао се на ... зада-

²⁴⁵ Ромејко-Гурко Василиј Јосифович (1864–1937), руски војсковођа, генерал коњице (1916), син фелдмаршала И.В. Гурка. Завршио је Пажевски корпусу 1885. године, почео је да служи као корнет у гардијском Гродненском хусарском пуку, 1892. године завршио је Николајевску академију Генералштаба, након чега је служио на штабним дужностима. Руски војни агент у бурској армији током Англо-бурског рата (1899–1902). Са избијањем Руско-јапанског рата, послат је као штабни официр за посебне задатке под командом генерал-интенданта Манџурске армије, постављен за вршиоца дужности начелника штаба I сибирског армијског корпуса (у региону Лиаојанг), потом је, остајући члан штаба, учествовао у бици код Вафангуа. Од краја јула 1904. био је задужен за војну цензуру у штабу армије. Од 20. јула (2. јуна) – вршилац дужности начелника Усуријске посебне коњичке бригаде и командир коњице Јужног одреда, штитио је повлачење према Лиаојанга и учествовао у бици код Лиаојанга. Током битке на реци Шахе, привремени је вршилац дужности начелника штаба 1. сибирског армијског корпуса, учествовао је у заузимању брда Путиловскаја, након чега је постављен за команданта путиловског одбрамбеног сектора. Од новембра 1904. руководио је формирањем штаба одреда генерала П.К. Рененкампа, вршилац дужности начелника штаба одреда током битке код Мукдена. Од марта 1905. командант 2. бригаде Уралско-Трансбајкалске козачке дивизије, у априлу–октобру 1906. – командант 2. бригаде 4. коњичке дивизије. Године 1906–1911. – председник војно-историјске комисије за изучавање Руско-јапанског рата,

вању главног ударца Аустрији, а потом офанзиви на Немачку.” У ствари, уместо одлучујућег ударца, руска команда је припремала две истовремене независне припремне операције: „Због сложености ових задатака била је неопходна подела наших снага на почетку рата *и истовремена офанзива и против Немаца*, ради испуњења савезничког уговора са Француском, *и против Аустријанаца* (сва подвлачења – А.О), који су били главна војна сила на нашем фронту у том периоду. Ово раздвајање офанзивних задатака је несумњиво била слаба тачка наше националне стра-

од марта 1911. – начелник 1. коњичке дивизије са којом је у саставу 1. армије Северозападног фронта учествовао у Првом светском рату, учествовао у Источнопруској операцији 1914. Од новембра 1914. командант VI армијског корпуса, крајем маја 1915. у рејону реке Дњестар самоиницијативно је кренуо у офанзиву, разбио је два аустроугарска корпуса и заробио око 13 хиљада заробљеника. Од фебруара 1916. – командант 5. армије Северног фронта. Од августа 1916. – командант Посебне армије, од 10. (23) новембра 1916. до 17. фебруара (1. марта) 1917. – вршилац дужности начелника штаба Врховног команданта, учествовао је у раду Петроградске конференције (јануар–фебруар 1917) на састанку војних представника држава Антанте. Од 3. (16) марта 1917. године – главнокомандујући армија Северозападног фронта, 15. (28) маја 1917. године поднео је врховном главнокомандујућем, ген. М.В. Алексејеву, изјаву да скида са себе одговорности за стање у армијама које су му поверене због тога што је Привремена влада усвојила и 10. (23) маја објавила „Декларацију о правима војника”. 22. маја (4. јуна) 1917. декретом Привремене владе смењен је са дужности уз забрану обављања дужности виших од команданта дивизије, био је на располагању Врховном главнокомандујућем, 21. јула (3. августа) је ухапшен и затворен у Петропавловску тврђаву под оптужбом да се дописује са ухапшеним бившим царем. У септембру 1917, одлуком Привремене владе, преко Архангелска је изгнан у иностранство, а 14. (27) октобра 1917. званично је отпуштен из армије. У изгнанству је учествовао у раду Руског свевојног савеза (РОВС).

тегије.” Остаје да се овоме дода да Русија и није имала избора, јер је била принуђена да води рачуна о опасности која је истовремено извирила из вероватно пасивног на почетку рата немачког и безусловно активног аустријског фронта.

Дакле, главни фокус руске стратегије био је у Источној Пруској – немачка офанзива против Француске пружила је Русији могућност да искористи неколико недеља да поправи ситуацију на северном крилу Царства Пољског. Истовремено, мобилисана руска армија била је усмерена у аустријском правцу. Нико није сумњао да ће Аустријанци кренути у напад – није било сагласности само о правца главног напада. Штаб Кијевског округа веровао је да ће Аустријанци напредовати на исток, ка Украјини, док је Главна управа Генералштаба сматрала (и показало се да је у праву) да ће ударити на север, у позадину руске Пољске. Однос снага додељених немачком и аустроугарском фронту био је $1/3$ и $2/3$ – на крају, Русија није имала одлучујућу надмоћ ни на једном од њих. У првој етапи рата, одбрана на првом фронту била је искључена због савезничке стратегије, а на другом – због целокупних сопствених интереса. Успех контраофанзиве у Галицији и офанзиве са недовољним снагама у Источној Пруској сада је зависио само од вештине руковођења јединицама, припремљености штаба и јединица, промишљености ових операција и планова.

Дан након почетка бомбардовања Београда у Русији је објављена мобилизација четири војна округа. Већ увече 15. (28) јула у ГУГШ-у су били готови нацрти два наређења – о деломичној и општој мобилизацији. У 11 часова 16. (29. јула) Пурталес је поново посетио Сазонова и у име свог императора понудио сарадњу. Међутим, декларисани став Берлина био је да чак и делимична мобилизација руске војске, усмерена искључиво

против Аустроугарске, онемогућује немачко посредовање. Непосредно по одласку немачког амбасадора, ова понуда је размотрена у кабинету министра. „При томе се поставило питање”, стоји у дневном запису руског Министарства иностраних послова, „да ли Немачка заиста намерава да изврши озбиљан притисак на Беч, или је порука поверена грофу Пурталесу само смишљена да уљуљка нашу пажњу, не би ли мобилизација руске армије била одложена и да би они добили на времену за одговарајуће припреме. Општи утисак је био да, чак и ако прихватимо да је немачка влада искрена у овом случају, ипак треба сумњати у постизање стварних резултата на тај начин, јер ако је Аустрија већ отишла тако далеко без помоћи или бар допуштања Немачке, онда треба претпоставити да је утицај ове последње у Бечу нагло опао, па стога и у овом тренутку немачка влада тешко да ће моћи много да постигне.”

Ујутро 16. (29) јула Јанушкевич²⁴⁶ је уручио Добровољском декрет о општој мобилизацији, за први дан мобилизације одређен је 17. (30) јул. Указ је требало послати министрима војних, поморских и унутрашњих

²⁴⁶ Јанушкевич Николај Николајевич (1868–1918), руски војсковођа, генерал пешадије (1914). Завршио је Михаиловску артиљеријску школу (1888) и Николајевску академију Генералштаба (1896). Помоћник вишег ађутанта штаба Вилнског војног округа (1897–1898), од 1898. – у служби у Главном генералштабу, ванредни (1910), редовни (1911) професор војне администрације на Николајевској војној академији. Начелник Николајевске војне академије (1913), начелник Главне управе Генералштаба (1914), начелник штаба Врховног главнокомандујућег (1914–1915), у септембру 1914. одликован је Орденом Св. Георгија 4. реда. Помоћник намесника на Кавказу за војне послове (1915), начелник интендатуре Кавкаске војске (1916). После Фебруарске револуције 1917. пензионисан. Почетком 1918. ухапшен је у Могилеву, стражари су га убили током спровођења у Петроград.

послова, како би они послали телеграме командантима јединица и флота, генерал-губернаторима и губернатормима. Након тога, декрет је прослеђен Сенату. Расположење је било веома нервозно – Сухомлинов је био уздржан, Н.А. Маклаков²⁴⁷ се молио, а адмирал И.К. Григорович је био толико шокиран овом вешћу да испрва није поверовао у њу и позвао је министра војске да је потврди – руска флота још није спремна за борбу против немачке. Јанушкевич је стално био у својој канцеларији и скоро без престанка је разговарао једним од три телефона – веза са двором, министрима, градоначелником. Николај II је оклевао. Став Русије је био амбивалентан – нудећи преговоре, обраћајући се Немачкој са захтевом за посредовање у аустро-српском сукобу, није могла а да се не припрема за рат. Искуство 1904–1905. показало је колико опасан може бити пре-

²⁴⁷ Маклаков Николај Алексејевич (1871–1918), руски државник, управник Двора (1913), дипломирао је 1893. на Историјско-филолошком факултету Московског универзитета, од фебруара 1894. – службеник за посебне задатке у Московском одељењу министарства финансија, затим – порески инспектор у Суздаљу, од 1898. – у Владимиру, од 1900. – начелник Тамбовског одељења министарства финансија, од 1902. – директор Тамбовског губернаторског поверенатва за затворе, од марта 1906. – управник Полтавског одељења министарства финансија, један од организатора прослава у част 200. годишњице Полтавске битке 1709. године, приметио га је П.А. Столипин и именовао за в.д. губернатора Чернигова, крајем године званично именован за губернатора, показао изванредне административне способности. Од децембра 1913. – управник Министарства унутрашњих послова. Од 21. фебруара 1912. – министар, од јануара 1915. – уједно и члан Државног савета, присталица деснице. Дана 5. јула 1915. разрешен је дужности министра, остао је члан Државног савета, од фебруара 1916. године – члан финансијске комисије Државног савета. После Фебруарске револуције је ухапшен, 23. августа 1918. стрељан у Петрограду по одлуци Изванредне комисије (Чеке).

вентивни удар. Војска и дипломате су активно бранили логику својих ставова.

У 15.00 часова 16. (29) јула на састанак са Сазоном стигао је немачки амбасадор гроф Фридрих фон Пурталес. То је већ била његова друга посета Певчевском мосту тог дана. Дипломата је руском министру спољних послова прочитао телеграм канцелара империје у којем се наводи да ако Русија настави са војним припремама, чак и ако не започне мобилизацију – Немачка ће започети мобилизацију, након чега ће одмах напасти Русију. „У одговору на ову поруку”, стоји у запису у протоколу руског министарства спољних послова, „С.Д. Сазонов је оштро одговорио: „Сада више не сумњам у праве разлоге аустријске непопуствљивости.” Гроф Пурталес је скочио са свог места и исто тако оштро узвикнуо: „Свом снагом протестујем, господине министре, против такве увредљиве изјаве.” Министар је суво узвратио да је Немачка имала прилику да у пракси докаже погрешност његове претпоставке. Саговорници су се врло хладно растали.” Убрзо по одласку Пурталеса, у Министарство спољних послова стигла је вест да Аустријанци бомбардују Београд.

Након што је Пурталес отишао, у канцеларији начелника Главне управе Генералштаба, ген. Јанушкевича, одржан је састанак коме су присуствовали министар спољних послова, министар војске и један број високих генерала и званичника Министарства спољних послова. „После свеобухватног разматрања ситуације, и министри и начелник Генералштаба”, стоји у дневном запису Министарства спољних послова, „дошли су до закључка да, с обзиром на малу вероватноћу да се избегне рат са Немачком, потребно је за то на време припремити се на сваки могући начин, те се

стога не може ризиковати одлагањем опште мобилизације за касније, провођењем делимичне мобилизације у овом тренутку. Закључак састанка одмах је телефонски саопштен императору који је пристао да изда одговарајућа наређења. Вест о томе је са одушевљењем дочекао уски круг људи који су били упознати са слушајем. Одмах су послати телеграми у Париз и Лондон да упознају владе са том одлуком.” У среду, 16. (29) јула, император записује у свој дневник: „...дан је био крајње неспокојан. Стално су ме звали телефоном или Сазонов, или Сухомлинов, или Јанушкевич. Поред тога, био сам у хитној преписци са Вилхелмом.” Николај II се и даље надао да ће његов апел кајзеру имати позитивне резултате.

Руска армија је тих дана још наставила да живи својим уобичајеним животом. Гардијски корпус, стациониран у логорима у Красном Селу, рутински се припремао за маневре код Нарве. 12. (25) јула 1914. године император је стигао у логор. Честитао је пажевима и кадетима на унапређењу у официре и вратио се у престоницу. Исти слика се поновила и у престоници. Дипломци факултета су позвани у палату. „У школама ништа нису очекивали”, присећа се један од њих, „проглашење официрима је требало да буде за месец дана. Јункери из различитих школа, у гомилама, у различитим униформама, журили су у палату. Владар је изашао пред њих, рекао им неколико речи о нападу Аустријанаца на словенску браћу и честитао им на официрским чиновима.” Чак ни у руским губернијама готово нико није размишљао о рату. Утолико је неочекиванија била објава у окрузима европске Русије (са изузетком Кавказа) „стања припреме за рат”, које је објављено 13. (26) јула 1914. године, два дана након што је у Аустроугарској почела мобилизација резервиста.

Ово је била озбиљна мера која је подразумевала припрему железнице за војне транспорте, попуњу залиха до ратних стандарда, почетак рада на припреми мобилизације у војним јединицама, доношење мера заштите граничног појаса, повратак јединица из логора и похода у места сталног размештаја, покрете коњичких и пешадијских јединица које се налазе у граничним областима, под маском маневара у области одређене за прикривање мобилизације и концентрације. Осим тога, предузете су и друге акције – постављена је стража на пругама, организоване екипе за минирање одређених делова пруга на граници, организована је обука, намештање нишана на оружју, минирани су прилази обалским тврђавама, копнене снаге су се припремале за војне операције. У пограничним окрузима, попут Царства Пољског, поред тога, предузете су мере за евакуацију породица официра у дубину руске територије. Након тога је неизбежност рата постала мање-више очигледна. У сваком случају, за престонички гарнизон. „У пук су стигли новаци 12. јула произведени у офицере – присећао се офицер гардијског 3. стрељачког пука, који је био стациониран у Санкт Петербургу. – Проверен је распоред мобилизације. Војна складишта су прегледана. Политички догађаји и међународни односи су се логично развијали и водили ка рату. Ми официри смо због осећања националног поноса прижељкивали тај рат и са узбуђењем смо гледали како се приближава. Одгајани да верујемо у снагу Русије, знајући каквим људима командујемо, веровали смо у победу.”

Императорова колебања и наде у мирољубивост Немачке су превладале 16. (29) јула. Око 23.00 часа уследила је царска наредба да се поништи општа мобилизација. Још раније је предузет низ других корака који је требало да демонстрирају Берлину мирољубивост Русије. Дана 14. (27) јула у Кронштату је задржан

немачки пароброд са радио станицом – тврђава је била већ два дана у ратном стању, а капетан брода је слао телеграме. Немачки амбасадор је одмах протествовао и брод је ослобођен. Николај II је својом руком написао писмо великом кнезу Николају Николајевичу млађем, осуђујући ову меру против трговачког брода на коме се вијорила застава пријатељске државе. Истог дана, по личној императоровој наредби, издато је наређење да се трупе повуку 10–15 врста од границе са Немачком. Командантима војних јединица наређено је да не допусте сукобе са Немцима, чак и ако би они нарушили државну границу. Крајем јула 1914. група официра Главног штаба Варшавског војног округа, који су били на логоровању у рејону Ломжа-Колно, по навици је кренула да посети мали град Јоханесбург у Источној Пруској. Раније, Немци никада нису забрањивали такве посете, али овога пута, на неизрециво чуђење руских официра, који су хтели да се забаве, нису их пустили.

То не изненађује. Предузете техничке мере, упркос повлачењу трупа са границе, аустроугарске и немачке обавештајне службе су схватиле као почетак прикривене мобилизације, а тог мишљења је био и француски војни аташе у Русији, генерал маркиз де Лагиш. Британски војни аташе потпуковник А. Нокс, који се у то време са одмора враћао у Русију преко Немачке, купио је у Берлину новине у којима је штампана наредба о делимичној мобилизацији. Тек тада је схватио да је рат неизбежан, да се људи не виде на пољима у јеку пољопривредних радова, мостови су били под јаком стражом, а ситуација у Источној Пруској била је веома напета. А у Русији општа мобилизација још није почела. „Предвече 16. јула”, сећао се један од официра, „поново сам био у окружном штабу и сазнао да је мобилизација објављена, али... само за јужне округе. У штабу је вла-

дала недоумица јер су многи знали да наш план мобилизације предвиђа само општу мобилизацију.” Наредба за општу мобилизацију била је заустављена већ у време њене дистрибуције на централном телеграфу. Уместо ње, током ноћи је послата наредба за делимичну мобилизацију четири округа.” Већ увече тог дана јединице стациониране у њима почеле су да прелазе у предмобилизационо стање – почео је активан рад у гарнизонима. Следећег дана у Санкт Петербург су стигле и трупе из логора – вратиле су се у касарну да се припреме за мобилизацију. Само први дан делимичне мобилизације могао је да прође без непоправљивих последица по општу. Планирани војни транспорти почињали су другог дана и делили су се на превоз „за мобилизацију” и „за концентрацију”. Од другог дана па надаље, поремећај опште мобилизације био би неизбежан.

У ноћи са 16. (29) на 17. (30) јул Пурталес се два пута обраћао Сазонову са молбом за састанак и министар га је примио два пута – у 1 сат и у 2 сата после поноћи. Први пут је немачки амбасадор понудио Русији да се задовољи обећањем Аустроугарске да неће нарушавати целовитост Србије, али је Сазонов то одбио. Та понуда није искључивала могућност војног напада, а догађаји последњих дана убедљиво су показали да се Аустријанци сувише лако играју речима, па је стога предложена формулација могла значити било шта, укључујући и дуготрајну окупацију Србије. Стога је Сазонов припремио и током другог састанка предао Пурталесу нову формулацију, која је одражавала став Русије: „Ако Аустрија, признајући да је њен сукоб са Србијом попримио карактер питања паневропског значаја, изјављује да је спремна да из свог ултиматума искључи тачке које крше принцип српског суверенитета, Русија се обавезује да обустави све своје војне припреме.”

Министар војске и шеф ГУГШ-а били су веома одлучни и нису губили наду да стање може да се поправи. То је морало да се догоди најкасније до 17. (30) јула. Ујутро тога дана Јанушкевич и Сухомлинов су покушали телефоном да убеди императора да се врати наредби за општу мобилизацију. Император је ту молбу одбио и прекинуо разговор. Међутим, на телефон се јавио Сазонов, који је дошао међу официре. Обезбедио је аудијенцију у Петергофу у 15.00 часова. Министар је обећао да ће, у случају успеха, телефонском контактирати шефа ГУГШ-а. „После тога”, рекао је Јанушкевич, „ја ћу отићи, разбићу телефон и уопште предузети све мере да ме нико не може наћи да пренесем супротна наређења, у смислу новог отказивања опште мобилизације.” Генерал је остао у својој канцеларији. Око 13.00 Сухомлинов га је позвао – сада је општа мобилизација требало да почне 18. (31) јула. У овој фази, збрка се још могла избећи. Добророљски је поново послао у све инстанце текст декрета. Остаје да се добије одобрење од императора. У 14.00, С.Д. Сазонов, у пратњи генерал-мајора И.Л. Татишчева, императоровог личног представника код кајзера Вилхелма II, отпутовао је за Петергоф. Стигавши, они су око сат времена убеђивали императора да пристане на општу мобилизацију. „Снажна жеља Суверена да избегне рат по сваку цену, чији ужаси су му изазивали крајње гађење”, стоји у дневној бецешци Министарства спољних послова, „приморала је Његово Величанство, свесног тешке одговорности коју је преузимао тог кобног часа, да тражи било какав начин да спречи надолazeћу трагедију. Сходно томе, он дуго није пристајао на доношење мере, иако војно неопходне, али која би, како је јасно схватао, могла да убрза расплет у непожељном смислу.” Када је император пристао, Сазонов је одмах затражио дозволу да позове Јанушкевича и обавестио

га о одлуци, завршивши поруку речима: „Сада можете да разбијете телефон”.

У четвртак, 17. (30) јула, одржана је ванредна седница владе у Маријинској палати. Пре краја састанка, генерал Н.Н. Јанушкевич је утрчао у салу у којој је састанак одржаван. Не обазирјући се на примедбу коју му је упутио И.Л. Горемикин,²⁴⁸ пришао је његовом столу и гласно рекао: „Његово царско величанство се удостојило да нареди да се објави општа мобилизација.” У шест сати телеграфи су почели да преносе телеграме. У осам сати увече пукови су примили телеграме – „отворите четврту”. Овог пута све је ишло по плану, само је из Кијевског војног округа стигао захтев за потврду. Промена наређења – о делимичној, а потом о општој мобилизацији изазвала је помисао да је у питању неспоразум. Наређење је потврђено – више није било питања. У критичној ситуацији најбрже су реаговали морнари, који су се плашили понављања догађаја са почетка Руско-јапанског рата. Већ 25. јула командант Балтичке флоте адмирал Н.О. фон Есен²⁴⁹

²⁴⁸ Горемикин Иван Логинович (1839–1917), руски државник, завршио је Императорску правну школу (1860), од 1899 члан Државног савета, министар унутрашњих послова 1895–1899, председник Министарског савета 1906, 1914–1916. Активни тајни саветник 1. класе (1916). Након Фебруарске револуције 1917. ухапшен, али убрзо пуштен и отпуштен из службе. Убијен у викендици у близини Сочија, заједно са женом и ћерком.

²⁴⁹ Фон Есен Николај Отович (1860–1915), руски поморски командант, барон, адмирал (1915). Године 1881. завршио је са одликом Поморски колеџ, као млађи поморски официр учествовао је у двогодишњој пловидби у иностранству на оклопној фрегати „Херцог Единбуршки”. Године 1886. похађао је курс предавања на машинском одсеку Николајевске морнаричке академије, 1891. је завршио класу артиљеријских официра, 1892–1897. – артиљеријски официр на крстарици „Адмирал Корнилов” у Тихоокеанској ескадри.

кратком шифром „Ватра! Ватра! Ватра!” прогласио је повећану приправност за бродове и формације флоте. Флота се мобилисала брзо и у узорном реду. Командант је био забринут – Санкт Петербург није дао дозволу да се минира улаз у Фински залив. У том тренутку ситуација на Балтику није била лака – тешки ратни бродови типа дреднот још нису били спремни, батерије на острвима, које је требало да покривају мински положај Поркало-Уд, биле су наоружане само малокалибарским топовима, најмоћнијим брод флоте – ратни брод „Андреј Првозвани” – био је на поправци у Кронштату. План одбране су разрадили лично Ессен и А.В. Кол-

Године 1897–1900. – командант разарача бр. 210, виши официр топовњаче „Грозјашњи”, командант штабног пароброда „Славјанка”. Капетан 2. класе (1899). Године 1900–1902. предавао у Поморском кадетском корпусу, командант лаке крстарице „Новик”, изграђене у Немачкој, на њој је отпловио у Порт Артур. Учествовао је и истакао се у Руско-јапанском рату 1904–1905. командујући „Новиком” и оклопним ратним бродом ескадре „Севастопољ”, једини од капетана ескадре који је одлучио да свој оклопни брод потопа на великој дубини, што је искључило могућност да га непријатељ подигне са морског дна. За војне заслуге одликован је Орденом Светог Георгија 4. класе и Златним оружјем са натписом „За храброст”, произведен у капетана 1. класе. По повратку из јапанског заточеништва 1905. године заузима место начелника одељења стратегије поморског научног одељења Главног поморског штаба и команданта 20. поморске посаде. Од марта 1906. – командант оклопне крстарице „Рјурик” у изградњи у Енглеској. Од августа 1906. – контраадмирал, шеф одреда минских крстарица Балтичке флоте (касније – 1. минске дивизије), којом је командовао до 1908. 1907. уврштен у Свиту ЊИВ, од 1908. начелник удружених одреда балтичке флоте, од 1909. – начелник поморских снага Балтичке флоте, од 1911. – командант флоте. Активно је руководио борбеном припремом Балтичке флоте за рат, руководио израдом и усвајањем 1912. плана акције за флоту. Под командом Есена, Балтичка флота 1914–1915. дочекала је почетак рата потпуно спремна и извео је низ сјајно организованих акција. Преминуо је 1915. у Ревелу.

чак,²⁵⁰ миноловци и минополагачи са минама на броду

²⁵⁰ Колчак Александар Васиљевич (1874–1920), истакнути руски поморски официр, истраживач поларног круга, хидрограф, вођа белог покрета у Сибиру, адмирал (1918). Завршио је Морнарички кадетски корпус (1894), 1900–1902. учествовао је у поларној експедицији барона Е.В. Тола, по повратку у Санкт Петербург 1903. године, постављен за команданта експедиције на китоловцу, који је опремила Императорска академија наука, на Новосибирска острва и Бенетову земљу да пронађе Тола. По повратку у Иркутск, уз дозволу Главног морнаричког штаба, отишао је у Порт Артур, где је командовао разарачем „Љути“. Године 1905. вратио се из јапанског заточеништва у Санкт Петербург и био је распоређен на Академију ради обраде картографских и хидролошких материјала Руске поларне експедиције. Године 1906–1908. – начелник Одељења руске експедиције Морнаричког генералштаба, командант транспортног брода „Вајгач“ 1908–1911. Предавач у Московској државној школи 1911. године, командант ескадарског миноносца „Усуријац“ (1912–1913), ескадарског миноносца „Граничар“ (1913–1914). Вршилац дужности начелника Оперативног одељења Штаба команданта Морнаричких снага Балтичког мора (1913). Начелник Минске дивизије Балтичке флоте (1915–1916), командант Црноморске флоте (1915–1917). Због демократизације флоте и потом њеног колапса, напустио је место команданта, отишао у САД преко Петрограда, Шведске, Норвешке и Енглеске. После Октобарске револуције 1917, желећи да настави рат са Немачком, поднео је захтев за пријем у британску војну службу. Године 1918. у Сингапуру, на путу из Сан Франциска за Месопотамију, позван је у Пекинг, где је добио понуду да организује руске оружане снаге на Кинеској источној железници, након преговора у Токију, кренуо је преко Сибира у јужну Русију, са циљем да се придружи Белом покрету на чијем челу су били генерали А.И. Дењикин и М.В. Алексејев, али се задржао у Омску, где је постао војни и поморски министар Директоријума. После државног преврата у новембру 1918. проглашен је за врховног владара Русије, борио се активно против бољшевика, поражен је 1919. и био приморан да се повуче преко Сибира у правцу Владивостока. Године 1920. у Иркутску су га ухватили одреди политичког центра под контролом бољшевика и есера, изведен је пред суд и стрељан заједно са последњим премијером његове владе, В.Н. Пепељаевом.

повучени су у подручје утврђења Поркало, а главне снаге флоте базиране су, ради заштите, код острва Нарген. У рано јутро 31. јула, на сопствену одговорност, Есен је дао наређење да се отпочне минирање Финског залива. На улазу у залив постављено је 2.200 мина, а поморска база у Либави је још раније евакуисана. Адмирал је имао пуно право на оне речи којима се 19. јула (1. августа) 1914. године обратио својим потчињенима: „Вољом господара императора данас је објављен рат. Честитам Балтичкој флоти велики дан за који живимо, који смо чекали и за који смо се припремали.”

Дана 26. јула пруски министар војске ген. Ерих фон Фалкенхајн²⁵¹ је почео да враћа трупе из логора, након тога су постављене страже на железничким пругама, почео је откуп житарица у областима концентрације армија, а 30. јула објављено је „стање ратне претње” и објављена мобилизација 6 генерација резервиста. Фактички, почела је мобилизација немачке војске. Немачка је 18. (31) јула поставила Русији ултиматум да прекине мобилизацију. Сутрадан је Пурталес позвао шефа канцеларије руског министарства спољних послова, барона М.Ф. Шилинга, са молбом да га прими министар. Сазонов више није сумњао – „Вероватно ће ми донети објаву рата”. Шеф руског МИП-а није погрешно. 19. јула (1. августа) 1914. Немачка је објавила рат

²⁵¹ Ерих фон Фалкенхајн (1861–1922), немачки војсковођа, пешадијски генерал, од 1896. до 1903. године служио у Кини, истакао се у гушењу Боксерског устанка, чиме је привукао пажњу Вилхелма II. Године 1903–1913. Обављао различите дужности у Брауншвајгу, Мецу и Магдебургу, министар војске Пруске (1913), начелник Генералштаба после оставке Молткеа млађег 1914, 1916 – командант 9. армије у Трансилванији, после пораза Румуније послат је у Турску, предводио турске снаге у Палестини, где га је у децембру 1917. победио генерал Ед. Аленби у близини Јерусалима. Командант 10. армије на Источном фронту 1918, после 1919 – у пензији.

Русији. Журба у немачкој амбасади била је толика да је Пурталес оставио две верзије ноте у истом тексту. Уосталом, томе нико није одмах посветио посебну пажњу. Како наводи руска званична верзија онога што се догодило, „...у тренутку када је нота достављена, суштина немачке изјаве била је толико јасна да речи нису биле важне. Занимљиво, Аустроугарска је 25. јула ујутру у 9.23 почела мобилизацију против Србије, а већ 31. јула Франц Јозеф је примио телеграм од Вилхелма II у којем се позива на мобилизацију првенствено против Русије. 1. августа 1914. године гроф Сечењи је примио телеграм од Јагова, у коме се изражавала лична нада овог другог да ће главни правац савезничких војних операција бити усмерен управо против Русије. Убрзо је у Беч стигао још један телеграм од аустријског војног аташеа у Берлину. Вилхелм II је искористио овај канал да хитно пренесе изричит захтев Францу Јозефу и Конраду фон Хецендорфу да све снаге буду усмерене против Русије. Император Аустроугарске је одговорио: „Чим је мој Генералштаб сазнао да намераваате да започнете рат са Русијом што је пре могуће, овде је такође донета одлука да се апсолутна већина наших трупа концентрише против Русије.” Увече 25. јула, наредбом француског министра војске, А. Месимија,²⁵² сви офи-

²⁵² Адолф Месими (1869–1935), француски политичар и војсковођа. Године 1887. Уписао се на Сен-Сир, по окончању школовања почео је да служи у пешадији као поручник, 1894–1896. студирао на Војној школи (аналогна Академији Генералштаба), служио у штабу Лионског округа, 1899. поднео оставку. Од 1902. – члан Представничког дома, поново биран 1906. и 1910. године. Активно је подржавао повећање војног и поморског буџета. Министар колонија (1911), као министар војске (1911–1912) покушао је да спроведе реформе за јачање француске војске. Од 13. јуна до 26. августа 1914. поново је на челу Министарства војске, августа 1914. – командант резервног батаљона, током Првог светског рата командовао је прво пуком,

цири Генералштаба и команданти корпуса враћени су на своја места. Војни гувернер Париза и команданти корпуса су 26. јула добили наређење о увођењу ванредног стања, а 29. јула почела је мобилизација резервиста у граничном појасу са Немачком. 31. јула отпочело је транспортовање у граничне области једног дела француске армије, намењеног да штити мобилизацију и концентрацију трупа. Истог дана, Немачка је обавестила владу Републике о ултиматуму који је поставила Русији. Од Париза се захтевало да у року од 18 сати прогласи неутралност у Руско-немачком рату. Белгијска влада је добила захтев да дозволи пролаз немачким трупима преко своје територије. У случају да француска страна покуша да избегне сукоб, немачки амбасадор је требало да тражи гаранцију – предају тврђава Тул и Верден као гаранцију неутралности.

У недељу, 2. августа 1914. године, британски премијер лорд Херберт Хенри Асквит, после разговора са лордом-канцеларом Р. Халданом и министром иностраних послова Е. Грејем, дошао је до закључка да је неизбежан рат против немачке тежње за светском доминацијом (не само за победом, у сваком случају, над Француском и Русијом, према мишљењу Халдејна и Греја) и да је мобилизација неопходна. То је било прилично лако изводљиво – годишњи маневри британске флоте окончани су тек 26. јула и, с обзиром на алармантну ситуацију, прихваћен је Черчилов предлог да се флота не демобилише. Спремност војске била је висока. Био је потребан повод – није то могао бити Луксембург, који се није супроставио инвазији, чиме је нарушена одредба о војној заштити његове неутралности. Инвазија немачке војске на Белгију дала је Лон-

па дивизијом, крај рата дочекао у чину бригадног генерала. Сенатор (1923–1935), члан комисије за војску и спољну политику, председник комисије Сената за колоније (1926–1931).

дону неопходан повод. У Берлин је 3. августа послат ултиматум. У поноћ 4. августа Велика Британија је објавила рат Немачкој. Та вест је у Русији примљена са одушевљењем. „Кампања није могла да почне на бољи начин за нас у иностранству”, – тако је реаговао Николај II на ту вест.

Аустроугарска је 24. јула (6. августа) објавила рат Русији. Повод за то формулисан је ништа мање оригинално, него у случају њене савезнице. Према аустријском министарству спољних послова, Русија је започела рат са Немачком: „С обзиром на претећу позицију коју је Русија заузела у сукобу између Аустроугарске монархије и Србије, и због чињенице да је због овог сукоба Русија, како произилази из извештаја берлинског кабинета, сматрала неопходним да започне отворене војне акције против Немачке, и да се ова потоња на тај начин налази у рату са вишенаведеном државом, Аустроугарска такође сматра да је од овог тренутка у рату са Русијом.” Читање документа грофа Сапарија прекинуо је Сазонов који је подсетио аустроугарског амбасадора да је Немачка та која је објавила рат Русији, али је он одговорио: „Ах, господине министре! Ставите се у мој положај: тако ми је наређено!”

Тако је почео Први светски рат, који је био последњи рат за императорску Русију, као и за још три империје – Немачку, Аустроугарску и Отоманску Турску.

Закључак

Деветнаести век је почео за Русију изазовом од стране Наполеонове Француске и проблемом равнотеже снага на континенту. Низ ратова, које је покренуо отмицар и покоритељ Европе, довео је до уједињења држава које су настојале не толико да се одупру идејама које су изазвале Француску револуцију, већ да спрече оно до чега су

довели покушаји да се оне спроведу у пракси. Француска хегемонија је уништена, и на крају је у Европи успостављен Бечки систем, који је стабилизовао континент више од 30 година. Покушаји да се он изнутра поткопа били су неуспешни, не само због солидарности северних конзервативних монархија, већ и због тога што народи који су 1848–1849. године иступали са идејама ослобођења, нису могли да предложе праведнији поредак од оног који су 1815. наметнули монарси.

И поред тога, овај покрет је на крају са највећим успехом искористила најнеконтиненталнија од свих европских држава – Велика Британија – та најдоследнија присталица принципа равнотеже снага у Европи. Остајући важан члан „концерта” великих сила, Русија је све до средине 19. века стално повећавала свој утицај на развој ситуације у Источној и Југоисточној Европи. Главни правци њене спољне политике током овог периода остали су прилично традиционални западни (европски) и источни, чији су центар за Русију остали Босфор и Дарданели. То није могло а да не изазове забринутост најјаче поморске силе тог времена. Као што је 1892. године приметио будући класик поморске историје А.Т. Махан: „Тешко је замислити већу претњу за поморску силу од оне од заузимања позиција на Црном мору од стране енергичне државе, која је тако близу великом светском путу ка истоку, и њеног заузимања неосвојивог улаза у то море.” Таквим конфликтима било је суђено да буду један од најважнијих елемената руско-британских сукоба током 19. века, чији је интензитет донекле ослабио тек уочи Првог светског рата.

Врхунац ове политичке конфронтације био је Кримски рат. Наметнувши Русији војну конфронтацију дуж читаве границе Империје, Лондон је одбацио Санкт Петербург од Босфора и знатно смањио његов

утицај у Европи. Међутим, британска дипломатија није успела да заустави руско напредовање у Азији. Напротив, изгубљени рат га је пре убрзао (што само још једном доводи у питање традиционалну оцену природе и значаја онога што се догодило). Осим тога, изгубивши наду да ће уз помоћ Француске повратити своја законска права у Црном мору, Русија је била принуђена да негује боље односе са Пруском, која је, корак по корак, уједињавала Немачку око себе и систематски уништавала основе структуре „Кримског система”. Услед тога, Француско-пруски рат, у великој мери захваљујући политици Наполеона III, постао је преломни догађај за систем политичке равнотеже, у чију одбрану се нико није усудио да иступи. Пруске победе су послале у заборав Друго царство, а са њим и рестриктивне клаузуле Париског уговора. Али грмљавина пруске артиљерије такође је најавила и рођење Другог рајха. То је био сигнал да се период руско-пруске сарадње ближи крају. Руско-немачки и англо-немачки односи су били много компликованији. Међутим, инерција руско-британског ривалства је и даље била изузетно велика.

Постигавши разумно максимално проширење својих европских граница крајем 18. века, Русија их је чак донекле премашила за време владавине Александра I (Царство Пољско, Финска). Границе могућег напредовања у кавкаско-малоазијском правцу (не толико пожељне, колико изнуђене за Русију) биле су углавном оцртане за време Николаја I, искуство његовог наследника 1878. само је потврдило ову истину, а за време Александра III је постало јасно да даље напредовање у Централној Азији није могуће без великог, тј. европског рата. „Мали”, азијски рат, проширивши се од Кавказа до Туркестана, логично је наставио да се шири. Процеси сличне природе могу се приметити у колонијалном ширењу Енглеске, Француске и Италије. Период

од 1878. до 1900. године постао је време изузетне колонијалне активности. По страни је тада стајала само Бизмаркова Немачка. Док је Европа економски и политички покоравала Африку и Азију, Немачка је радије радила исто то у самој Европи. Вилхелм II, као што је познато, није делио ставове свог првог канцелара. Немачкој економији у процвату су биле потребне сировине, самим тим и колоније, а самим тим и трговачка флота, а самим тим и морнарица, која би помогла у стицању првих и заштити свега осталог.

Нада да је могуће да се све ово добије споразумом са Енглеском показала се краткотрајном, али довољном да се пропусти прилика да се спречи руски савез са Француском. Разочарана својим словенским клијентима на Балкану, Русија је одустала од покушаја да им понуди свима прихватљиву варијанту поделе османског наслеђа. Тешко је рећи колико су руски планови били праведни за присталице овог или оног великог националног сна, али Петербург православним и словенским народима Балкана није дао ништа мање него романтичари-националисти, а у сваком случају није он био тај који је покренуо братоубилачке сукобе на полуострву.

Руска империјална политика 1801–1914. у целини је била уравнотежена и опрезна, највећи изузетак је био само Руско-јапански рат, тачније курс тзв. „мирног продора” у Кину, што је неминовно довело до сукоба Јапана и Русије. Пораз у овом рату, који је био резултат многих узрока, довео је до враћања тежишта руске спољне политике у Европу. Покушаји да се низ циљева на Балкану и у Мореузима постигну кроз уступке и компромисе само су погоршали ситуацију и изазвали пораст апетита међу политичарима из немачко-аустријског блока. Слабост изазива агресију Европљана ништа мање него агресију Азијата. Снага је доказ сама

по себи; инспирисане овим принципом, Немачка и Аустроугарска су организовале провокацију против Србије – несрећне земље која је у 20. веку три пута била жртва агресије западног света (Аустроугарска и Кајзерова Немачка, Хитлерова Немачка, САД и НАТО).

То је довело до почетка Првог светског рата, након чега се политичка мапа Европе променила до непрепознатљивости. Младе републике и краљевства заузеле су место старих империја, а практично свака нова држава је настојала да игра улогу на коју њихови претходници нису претендовали. Територије које су вековима постојале са системом наднационалног приступа решавању локалних питања и проблема, одједном су се претвориле у националне државе, а етничка, културна и конфесионална разноликост нових творевина чинила је неизбежним сав трагизам њиховог даљег развоја. Почетак Првог светског рата окончао је „дути” 19. век и започео „кратки” 20. век, који се за нашу земљу завршио распадом државе настале Октобарском револуцијом 1917. године. Али то је већ друга прича...

Олег Рудољфович Ајрапетов
Спољна политика Руске империје 1801–1914

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник
др Мирослав Перишић

* * *

Издавач
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ
Трг Николе Тесле, Андрићград
00387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
200

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

327(470)"1801/1914"(091)
94(41/49)"1801/1914"

АЈРАПЕТОВ, Олег Рудолфович, 1963-

Спољна политика Руске империје. Том II : 1801–1914 / Олег Рудолфович Ајрапетов ; превод на српски језик Славица Ђукић Игор Ђукић. - Андрићград - Вишеград : Андрићев институт, 2023 (Београд : Белпак). - 424 стр. ; 20 см. - (Библиотека Знакови ; књ. 9)

Тираж 200. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-99976-89-20-7

COBISS.RS-ID 139283457